ΝΟ 17992
ΗΣΕ 312862

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

27 MAR. 2002

Μανώλης Χουμεριανός

Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο. 1893-1905

διδακτορική διατριβή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων Καθηγητής
Θόδωρος Σακελλαρόπουλος, Καθηγητής

Μέλη
Παπαθανασόπουλος Κων/νος, καθηγητής
Καλαφάτης Θανάσης, Επίκουρος Καθηγητής

Αθήνα 2000

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Μανώλης Χουμεριανός

Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο. 1893-1905

διδακτορική διατριβή

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων Καθηγητής
Θόδωρος Σακελλαρόπουλος, Καθηγητής

Μέλη
Παπαθανασόπουλος Κων/νος, καθηγητής
Καλαφάτης Θανάσης, Επίκουρος Καθηγητής

Αθήνα 2000

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή 4

Πρώτο Κεφάλαιο
Η ελληνική σταφίδα στη διεθνή αγορά και η σταφιδική κρίση 11

1. Διεθνής αγορά και ελληνική σταφίδα. Η εξέλιξη του μονοεξαγωγικού μοντέλου έως και την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 12
1.2. Κρίση και ιστορική συγκυρία 25
1.2.1. Σταφιδική κρίση και ο τύπος της περιόδου 25
1.2.2. Τα εξωτερικά αίτια της κρίσης 29
1.2.3. Τα εσωτερικά αίτια της κρίσης. Οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις του σταφιδικού μοντέλου και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 46
1.3. Συμπεράσματα 72

Δεύτερο Κεφάλαιο
Η διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών της Πελοποννήσου (1893-1905) 76

1.1. Η εξέλιξη και οι επιπτώσεις της σταφιδικής κρίσης 77
1.2. Διέξοδος η μετανάστευση. Απόψεις και συμπεράσματα για τη σταφιδική κρίση 88
2.1. Κρατικός παρεμβατισμός και σταφιδική κρίση 93
2.2. Μέτρα και θεσμοί του κρατικού παρεμβατισμού 95
2.2.1. Το παρακράτημα 97
2.2.2. Σταφιδική Τράπεζα και Σταφιδικό Ταμείο 103
2.2.3. Η Προνομιούχος Εταιρεία Προστασίας της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδας (Ενιαία) 109
2.3. Η μορφή του κρατικού παρεμβατισμού. Συμπεράσματα και απόψεις 111
3.1. Αγροτική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο : 1893-1905. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις 118
3.2. Η διαπραγματευτική δυνατότητα των σταφιδοπαραγωγών και ο μηχανισμός της «επίσημης διαπραγμάτευσης» 126
3.3. Η μορφή των εκδηλώσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας 137
3.3.1. Γεγονότα και αιτήματα
3.3.2. Η κρίση του μηχανισμού της «επίσημης διαπραγμάτευσης» και των τοπικών κομματικών δικτύων.
Η επίδρασή της στη μορφή της αγροτικής διαμαρτυρίας 159
4. Συμπεράσματα 170

Τρίτο Κεφάλαιο
Αγροτική διαμαρτυρία και οι αναρχικές ομάδες της Πελοποννήσου 174

1. Η δράση των αναρχικών ομάδων της Πελοποννήσου 175
1.2. Η τρομοκρατία («έμπρακτη προπαγάνδα») 197
1.3. Άλλες μορφές δράσης των ελλήνων αναρχικών στην Πελοπόννησο 205
1.4. Οι θέσεις των αναρχικών για το σταφιδικό ζήτημα 214
2. Η κρατική πολιτική και διώξεις των αναρχικών 225
2.1. Η ευρωπαϊκή συγκυρία και η όξυνση της σταφιδικής κρίσης 230
2.2. Το κοινωνικό ζήτημα μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και η σταφιδική κρίση 233
2.2.1. Η λιποταξία 234
2.2.2. Η αναζωπύρωση της ληστείας στις σταφιδοφόρες επαρχίες και η διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών 246
2.3. Οι διώξεις εναντίον των αναρχοσοσιαλιστών μετά το 1897 272
3. Σύνοψη: η προσέγγιση των σταφιδοπαραγωγών και των αναρχοσοσιαλιστών 284

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ 296

Εισαγωγή

Οι εξεγέρσεις που πραγματοποιήθηκαν από το 1893 έως τις αρχές του 20ου αιώνα με πρωταγωνιστές τους παραγωγούς της σταφίδας στην Πελοπόννησο, αποτελούν μια από τις σημαντικότερες μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας στον αγροτικό χώρο. Αφορμή για την εμφάνιση αυτών των εκδηλώσεων αγροτικής διαμαρτυρίας αποτέλεσε, η εκδήλωση της μεγάλης σταφιδικής κρίσης που διήρκεσε από το 1892 έως το 1905 περίπου. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί η διερεύνηση και η ανάλυση των κοινωνικοπολιτικών και οικονομικών σχέσεων στην περίοδο της κρίσης, οι οποίες επηρέασαν καθοριστικά τη μορφή της διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών της Πελοποννήσου.

Οι σχέσεις που προσδιόρισαν την πορεία του σταφιδικού μοντέλου εξελίχτηκαν σε ένα ασταθές πλαίσιο, τα κύρια χαρακτηριστικά του οποίου διαμορφώθηκαν με την επίδραση εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων. Οι εξωτερικοί παράγοντες σχετίζονται με το εξαγωγικό εμπόριο της σταφίδας το οποίο ήταν εξαρτημένο από τις συγκυριακές αυξομειώσεις της ζήτησης από τις διεθνείς αγορές. Οι διακυμάνσεις της ζήτησης και των τιμών πώλησης του προϊόντος σε συνδυασμό με τη διαρκή αύξηση της παραγωγής του, ευνοούν τη διαμόρφωση ενός ασταθούς πεδίου διαχείρισης των σταφιδικών σχέσεων. Αποτέλεσμα της παραπάνω συνθήκης ήταν, η εκδήλωση της κρίσης του 1892-93, με αφορμή το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς για την ελληνική σταφίδα. Το γεγονός αυτό καθυστέρησε την έναρξη της κρίσης, αφού οι πρώτες ενδείξεις ότι θα συνέβαινε κάτι τέτοιο είχαν ήδη εμφανιστεί αρκετά χρόνια πριν.

Η εξάρτηση του σταφιδικού συστήματος σχέσεων από τη διεθνή αγορά το καθιστούσε αυτόματα ευάλωτο απέναντι στις εκάστοτε συγκυριακές συμπεριφορές των μηχανισμών της. Συνεπώς το ζητούμενο δεν ήταν μόνο ο περιορισμός της αστάθειας που αφορούσε την εξωτερική ζήτηση μέσω παρεμβάσεων προς τη διεθνή αγορά, αλλά και η σύσταση και οργάνωση εσωτερικών μηχανισμών, προκειμένου να συμβάλουν στην υποστήριξη του συστήματος για να αντιμετωπίζει με λιγότερο κόστος τις προαναφερόμενες διακυμάνσεις. Αυτή η ανάγκη γίνεται περισσότερο αντιληπτή στη διάρκεια της κρίσης.

Οι εσωτερικοί παράγοντες σχετίζονται με τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν το σταφιδικό μοντέλο. Αυτές διαπιστώνονται στους διαφορετικούς

όρους καλλιέργειας και παραγωγής ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν σε κάθε σταφιδική περιφέρεια (απόδοση εδάφους, ποιότητα, κλπ), στους διαφορετικούς όρους διαχείρισης των δανειστικών σχέσεων ή στους διαφορετικούς όρους εμπορίας του προϊόντος και λειτουργίας του μηχανισμού διαμόρφωσης των τιμών. Η ασταθής φύση του σταφιδικού μοντέλου δεν οφείλεται αποκλειστικά στην παρέμβαση του εξωτερικού παράγοντα, αλλά και στην έλλειψη εσωτερικών θεσμικών εξισορροπητικών μηχανισμών, οι οποίοι θα υποστήριζαν τη λειτουργία του. Η έλλειψη οφείλεται στο γεγονός, ότι, οι κυρίαρχες σχέσεις του μοντέλου δεν βασίστηκαν σε θεσμούς που συγκροτήθηκαν μέσα από μακροχρόνιες διαδικασίες. Αντίθετα, η κατοχύρωσή του (βλ. αγροτική μεταρρύθμιση 1871) αποτέλεσε εγχείρημα εσπευσμένης και απότομης προσαρμογής της σταφιδοκαλλιέργειας στις συνθήκες κέρδους που διαμόρφωνε συγκυριακά η διεθνής αγορά. Συνεπώς, η απότομη ενσωμάτωσή του μοντέλου σε ένα διεθνές οικονομικό σύστημα με πολύπλοκους μηχανισμούς, δε συνοδεύεται από αντίστοιχους εσωτερικούς μηχανισμούς (αγροτική πίστη, συνεταιρισμοί), οι οποίοι θα το προστάτευαν από τις έτσι και αλλιώς υπάρχουσες διακυμάνσεις της διεθνούς αγοράς.

Η εξέλιξη της κρίσης κάνει ακόμα πιο φανερό το ασταθές πεδίο διαχείρισης των σχέσεων της σταφιδικής οικονομίας. Οι συνέπειές της φανερώνουν την ανάγκη περάσματος της ελληνικής οικονομίας συνολικά, σε ένα μεταβατικό στάδιο στη διάρκεια του οποίου θα βελτιώνονταν οι διαρθρωτικοί μηχανισμοί που ρύθμιζαν τις οικονομικές σχέσεις της χώρας. Τελικά, η ανάγκη αυτή δεν εκφράστηκε ούτε με τον κρατικό παρεμβατισμό, κυρίως, για τρεις λόγους : α) επειδή επιχειρείται μεσούσης της κρίσης, όταν δηλαδή οι κοινωνικές υποδοχές ήταν ανελαστικές έως αρνητικές απέναντι σε κάθε προσπάθεια αλλαγής. β) Επειδή οι τοπικές αντιπαλότητες που ανακύπτουν με αφορμή την εφαρμογή προστατευτικών μέτρων, μειώνουν τις πιθανότητες αυτά τα μέτρα να έχουν μεταρρυθμιστικό χαρακτήρα. γ) Διότι στην περίοδο της κρίσης, δεν εκφράστηκε ούτε η πολιτική βούληση, ούτε η συναίνεση των εκπροσώπων των κυρίαρχων συμφερόντων προς μια τέτοια κατεύθυνση.

Η κρίση επηρεάζει αρνητικά την πλειοψηφία των κοινωνικών στρωμάτων που διαβιώνουν και δραστηριοποιούνται επαγγελματικά στις σταφιδοφόρες επαρχίες, και κυρίως σε εκείνες όπου παράγεται η κατώτερη ποιότητα του προϊόντος. Χαρακτηριστικά είναι τα φαινόμενα των χρεοκοπιών εμπορικών επιχειρήσεων, η έξαρση της ανεργίας, κλπ. Εκείνοι όμως που βρέθηκαν στη δυσχερέστερη θέση ήταν οι μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές της σταφίδας, οι οποίοι αντιμετώπιζαν επιπλέον αυστηρές ποινικές κυρώσεις (προσωποκρατήσεις, κατασχέσεις κτημάτων), εξαιτίας της

αδυναμίας τους να εξοφλήσουν τα συσσωρευμένα χρέη τους, κυρίως προς τους τοκογλύφους δανειστές τους ή να είναι συνεπείς στις φορολογικές τους υποχρεώσεις.

Η κρίση προκαλεί ρήγματα όσο αφορά τους συλλογικούς κανόνες που επηρεάζουν τις συμπεριφορές των αγροτών, και όσο αφορά τους όρους αναπαραγωγής τους. Πρόκειται για την περίοδο που οι καλλιεργητές της σταφίδας, μέσω των παραδοσιακού τύπου νοοτροπιών τους, επιχειρούν να ορίσουν εκ νέου τη θέση τους μέσα στο σταφιδικό μοντέλο. Τα γεγονός ότι στην κοινωνική διαμαρτυρία μετέχουν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, τα οποία πλήττονται και αυτά από την κρίση, καθιστά ακόμη πιο σύνθετο το ζήτημα της δράσης των σταφιδοπαραγωγών και των μορφών διαμαρτυρίας μέσω των οποίων εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους.

Το εγχείρημα μας σχετικά με τη διερεύνηση αυτών των μορφών της αγροτικής διαμαρτυρίας, δεν βασίζεται τόσο στις ερμηνευτικές κατευθύνσεις που προσδιορίζονται από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά της δράσης των παραγωγών (βιαιότητα, ηπιότητα) ή στα θεωρούμενα ως a priori χαρακτηριστικά των νοοτροπιών τους (συντηρητικές, καθοδηγούμενες, κλπ). Θεωρούμε πως η μονομερής ερμηνευτική χρήση των παραπάνω γνωρισμάτων δε συμβάλλει στην κατανόηση της πολύμορφης και σε ορισμένες περιπτώσεις αντιφατικής δράσης των αγροτών, όπως για παράδειγμα τη ταυτόχρονη με τις βίαιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας παραδοσιακού αγροτικού τύπου προσκόλλησή τους στα τοπικά κομματικά δίκτυα ή τους μηχανισμούς της «επίσημης διαπραγμάτευσης» (εμπορικούς και κτηματικούς συλλόγους, τοπικά οικονομικά δίκτυα, κλπ). Στην εργασία σημασιοδοτείται ως πεδίο διερεύνησης και ερμηνείας των μορφών κοινωνικής δράσης ο πολιτισμικός παράγοντας, ο οποίος σε συνδυασμό με την οικονομική συγκυρία, καθορίζει τη διαμόρφωσή τους. Παράλληλα, διερευνάται ο βαθμός επίδρασης των εξισορροπητικών μηχανισμών της παραδοσιακής διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης (κομματικά, πελατειακά, εμποροτοκογλυφικά δίκτυα).

Οι όροι που προσδιόρισαν τη μορφή της αγροτικής κινητοποίησης, εξετάζονται σε δυο χρονικές περιόδους. Πρώτον, στην προ της κρίσης περίοδο, όταν η αδυναμία των καλλιεργητών της σταφίδας να διαπραγματευτούν τους όρους της οικονομικής τους δραστηριότητας αυτόνομα, τους καθιστά δέσμιους των προαναφερόμενων μηχανισμών. Οι τελευταίοι μολονότι τους εξαρτούν απόλυτα από τους όρους τους, τους εξασφαλίζουν παράλληλα «οικείους» άρα και ασφαλείς τρόπους διαπραγμάτευσης μέσα σε ένα πολύπλοκο κοινωνικοοικονομικό μοντέλο. Δεύτερον, στην περίοδο της κρίσης, όπου εξαιτίας των οικονομικών δυσχερειών αποδυναμώνονται οι μηχανισμοί διαμεσολάβησης και διασαλεύεται το διαπραγματευτικό/επικοινωνιακό πεδίο διευθέτησης των κοινωνικών αιτημάτων, ενώ ταυτόχρονα προκύπτουν διαδικασίες και

καταστάσεις που καθιστούν δυσκολότερη τη δυνατότητα διαπραγμάτευσης (κρατική παρέμβαση, διαρκείς εναλλαγές και τροπολογίες νομοθετικών μέτρων, σύγκρουση τοπικών και άλλων συμφερόντων).

Μέσω της διαμαρτυρίας τους, οι σταφιδοπαραγωγοί αναζητούν την αποκατάσταση των παλαιών συνθηκών (αρχικό κίνητρο δράσης) που τους διασφαλίζουν την οικονομική και κοινωνική τους αναπαραγωγή. Εντούτοις, οι μορφές κοινωνικής δράσης εναλλάσσονται λόγω της γενικότερης ρευστότητας και της ασταθούς αποδοτικότητας των διαμεσολαβητικών μηχανισμών. Οι αγρότες εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους τόσο μέσω σύγχρονων όσο και μέσω παραδοσιακών μορφών διαμαρτυρίας αγροτικού τύπου.

Η συμμετοχή τους σε εκδηλώσεις διαμαρτυρίας σύγχρονου τύπου (συλλαλητήρια, ψηφίσματα, κλπ) που οργανώνονται ή καθοδηγούνται από τους εκπροσώπους της επίσημης διαμεσολάβησης, εκφράζει την αποδοχή του διαπραγματευτικού ρόλου των τελευταίων στη συνθήκη της κρίσης και όχι την πολιτισμική ταύτιση με αυτούς. Μάλιστα, σε περιπτώσεις που δε συνδέονται άμεσα με την ανάγκη να ξεπεραστεί η κρίση το συντομότερο, οι παραγωγοί της σταφίδας αντιδρούν έμπρακτα σε κατευθύνσεις που τους υπαγορεύονται «από τα πάνω» (π.χ. άρνηση για την εφαρμογή βελτιωτικών μεθόδων καλλιέργειας και επιμονή στις πατροπαράδοτες μεθόδους, άρνηση συμμετοχής σε θεσμούς γεωργικής εκπαίδευσης). Αντίθετα, όταν οι συγκεκριμένοι μηχανισμοί δυσλειτουργούν, οι βίαιες αγροτικές εξεγέρσεις εκφράζουν τη δυσαρέσκεια του αγροτικού κόσμου απέναντι στην αναποτελεσματικότητα που επιφέρει η δυσλειτουργία τους, καθώς και τη θέληση επιβίωσης σε ένα σύστημα σχέσεων το οποίο θα λειτουργεί όπως λειτουργούσε πριν από την εκδήλωση της κρίσης.

Παρά τον παραδοσιακό χαρακτήρα του αρχικού κίνητρου δράσης (επιστροφή στην παλιά κατάσταση), η δράση αυτή καθεαυτή προκαλεί κινητικότητες όσο αφορά την εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων. Για παράδειγμα, οι παραδοσιακές εξεγέρσεις που εκφράζουν σε κάποιες περιόδους την κοινωνική δυσαρέσκεια για την αναποτελεσματικότητα των επίσης παραδοσιακών μηχανισμών διαπραγμάτευσης, προωθούν διαδικασίες ζυμώσεων στους κόλπους των τελευταίων (κτηματικούς συλλόγους) για πιο σύγχρονη οργάνωση του αγροτικού χώρου, χωρίς αυτή η εξέλιξη να αποτελεί τον αρχικό στόχο. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, ότι, τη συγκεκριμένη περίοδο εντείνεται ο προβληματισμός σχετικά με την ανάγκη ύπαρξης συνεταιριστικής οργάνωσης.

Η εναλλαγή των μορφών διαμαρτυρίας καταδεικνύει ότι, για πρώτη φορά οι μικροκαλλιεργητές αποκτούν μια στοιχειώδη μορφή συλλογικής συνειδητοποίησης του

ρόλου και των διεκδικητικών τους δυνατοτήτων στο σταφιδικό σύστημα. Αυτή η κατάσταση δεν διαμορφώνει άμεσα όρους θεσμικής πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης (αγροτικό κόμμα, συνεταιρισμοί), λόγω της έντασης και της διάρκειας της κρίσης, αλλά και εξαιτίας της δυνατότητας του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος να εκτονώνει τις εντάσεις και να τους ενσωματώνει, παρά την αστάθεια που το χαρακτήριζε εκείνη την περίοδο. Σε αυτό συμβάλλει και η μορφή του παρεμβατισμού που ασκήθηκε από το κράτος, για να αντιμετωπιστεί η κρίση. Οι καθυστερήσεις και η αναβλητικότητα που τον χαρακτηρίζουν, δεν οφείλονται μόνο στην ατολμία του κράτους ή στην ανεπάρκεια των διοικητικών υπηρεσιών του. Οφείλονται και στην επιλογή, κυρίως των μετατρικουπικών κυβερνήσεων, να ασκήσουν μια ελαστική πολιτική τακτική η οποία αποσκοπούσε: α) στη διατήρηση των κυρίαρχων δομών του σταφιδικού μοντέλου στην περίοδο της κρίσης, η λειτουργία του οποίου απέδιδε σημαντικά κεφάλαια στο δημόσιο ταμείο. β) Στην εκτόνωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας. γ) Στον έλεγχο του διαπραγματευτικού πεδίου, στο πλαίσιο του οποίου διευθετούνται οι ανταγωνισμοί των οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων (εμπορικά, βιομηχανικά, αγροτικά). δ) Στη διατήρηση της προβολής του κράτους ως του κύριου ρυθμιστή των εξελίξεων στη διάρκεια της κρίσης.

Η προσέγγιση των αγροτών με αναρχοσοσιαλιστικές ομάδες που δραστηριοποιούνταν στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της διαμαρτυρίας, αποτελεί άλλη μια σημαντική παράμετρο των γεγονότων που συνέβησαν εκείνη την περίοδο. Αυτή η προσέγγιση είναι συγκυριακή και δεν οφείλεται στη δυναμική των ριζοσπαστικών πολιτικών κινήσεων της περιόδου. Πραγματοποιείται, κυρίως, σε περιόδους κοινωνικής έντασης, όταν οι παραδοσιακοί μηχανισμοί διαπραγμάτευσης δυσλειτουργούν. Πρόκειται για φάσεις της διαμαρτυρίας στη διάρκεια των οποίων απορυθμίζεται το επικοινωνιακό/διαπραγματευτικό πεδίο που διευθετεί τη μετάβαση των κοινωνικών αιτημάτων στους κόλπους της κεντρικής εξουσίας με αποτέλεσμα η τελευταία, όπως και οι τοπικοί μηχανισμοί που την αναπαράγουν, να αδυνατούν να δώσουν έλλογες απαντήσεις στα μέλη των τοπικών κοινωνιών σε ό,τι αφορά την κρίση. Σε αυτή ακριβώς την περίοδο και μόνο ο αναρχισμός αναδεικνύεται σε μέσο διαμαρτυρίας χρησιμοποιώντας κώδικες η σημασιοδότηση των οποίων παραπέμπει στο ηθικό σύμπαν της αγροτικής κοινωνίας.

Ποια είναι όμως η μορφή αυτών των πολιτικών ομάδων; Στους κόλπους τους αναπτύσσονται ποικίλες θεωρητικές τάσεις (αναρχικοί, αναρχοσοσιαλιστές, χριστιανοσοσιαλιστές, κλπ) από τις οποίες καμία δεν εμφανίζεται να ξεχωρίζει όσο αφορά τη διατύπωση ενός συγκροτημένου πολιτικού λόγου βασισμένου σε αυστηρές ιδεολογικές αρχές ή αναλύσεις της ελληνικής πραγματικότητας. Στους κώδικες και στα

νοήματα που παράγονται από το λόγο των ελλήνων ριζοσπαστών εγγράφονται καθολικές οικουμενικές ιδέες και αξίες που εμπεριέχουν ηθικοθρησκευτικά στοιχεία. Τελικά, η δράση των οργανώσεων αυτών καταστέλλεται μέσω των εντατικών διώξεων που άσκησαν εναντίον τους οι κρατικοί κατασταλτικοί μηχανισμοί. Αφορμή των διώξεων υπήρξαν περιστατικά τρομοκρατικών ενεργειών στην Πάτρα και στον Πύργο.

Η εντατικοποίηση των διώξεων, που παρατηρείται κυρίως από το 1897 και μετά, είχε χαρακτήρα περισσότερο προληπτικό, και δεν οφείλεται στην αυξημένη δυνατότητα των αναρχικών να παρεμβαίνουν και να επηρεάζουν την εξέλιξη της αγροτικής κινητοποίησης. Αυτά διακρίνονται σε εξωτερικά και εσωτερικά. Τα πρώτα συνδέονται με την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού αναρχικού κινήματος και τις ακραίες μορφές αγώνα που ενστερνίστηκε ένα μεγάλο τμήμα των οπαδών του, εκείνη την περίοδο (τρομοκρατία). Οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις ασκούν οργανωμένες διώξεις εναντίον τους, συνεργαζόμενες μεταξύ τους. Σε αυτή τη συνεργασία εμπλέκονται και οι ελληνικές κυβερνήσεις που διατηρούν επαφές κύρια με τις αντίστοιχες ιταλικές, οι οποίες ζητούν τη συνδρομή τους προκειμένου να συλληφθούν ιταλοί αναρχικοί που εισέρχονται στην ελληνική επικράτεια κατά καιρούς. Το κλίμα φοβίας μεταδίδεται, έτσι, και στους ελληνικούς κρατικούς μηχανισμούς. Οι εκπρόσωποί τους μη δυνάμενοι να αξιολογήσουν τη δυναμική της δράσης των ελλήνων αναρχικών (δεν υπάρχει άλλωστε ανάλογη εμπειρία από το παρελθόν), την υπερεκτιμούν κάτω από ένα καθεστώς σύγχυσης, αφού τα κριτήρια αξιολόγησής της τα δανείζονται όχι από όσα συμβαίνουν στο εσωτερικό της χώρας, αλλά στο εξωτερικό.

Τα εσωτερικά αίτια συνδέονται με τη συγκυρία που διαμόρφωσε η κρίση, όπως και με τα αποτελέσματα του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου το γεγονός, ότι, η εντατικοποίηση των διώξεων πραγματοποιείται ένα χρόνο αργότερα. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου ανακύπτει μείζον κοινωνικό πρόβλημα που οφείλεται στην αναζωπύρωση του ληστρικού φαινόμενου στην πελοποννησιακή ύπαιθρο και στην ύπαρξη πλήθους λιποτακτών. Ένα μεγάλο μέρος αυτών αποτελείται από καταχρεωμένους σταφιδοπαραγωγούς, οι οποίοι εξαιτίας της λιποταξίας τους αποκόβονται από τις εκδηλώσεις της «επίσημης» διαμαρτυρίας. Το κοινωνικό πρόβλημα μεγεθύνεται στο βαθμό που οι προαναφερόμενοι «περιθωριακοί» χώροι ενισχύονται από καλλιεργητές οφειλέτες, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει τις καλλιέργειές τους λόγω της στράτευσής τους, και από Θεσσαλούς πρόσφυγες που είχαν αφιχθεί στις σταφιδοφόρες επαρχίες σε άθλια κατάσταση. Οι παραπάνω χώροι, λειτουργώντας σαν συγκοινωνούντα δοχεία, διαμορφώνουν μια συνθήκη ημιπαρανομίας που προσδιόριζε τη συμπεριφορά πολλών αγροτών.

Την ίδια περίοδο οι αναρχικές ομάδες προπαγανδίζουν έντονα την ηθική νομιμοποίηση της ληστρικής και γενικότερα της ένοπλης δράσης, υποστηρίζοντας δραστηριότητες ενόπλων αγροτών που παραβιάζουν σταφιδαποθήκες ή επιτίθενται σε αστυνομικά αποσπάσματα. Την κατάσταση επιδεινώνουν και άλλοι δυο παράγοντες : α) η ελλειμματικότητα των διοικητικών υπηρεσιών του κράτους όσο αφορά τη τακτοποίηση δικαστικών υποθέσεων οφειλετών και λιποτακτών, ώστε να εκτονωθούν οι εντάσεις, β) η αδυναμία των παραδοσιακών μηχανισμών να ενσωματώσουν τις αναρχικές κινήσεις (για λόγους ιδεολογικούς, εμπειρικούς, κλπ) και με αυτό τον τρόπο να τις απομονώσουν. Κατά συνέπεια, ο αναρχικός και ο ληστρικός χώρος τίθενται στο στόχαστρο της κρατικής εξουσίας ώστε να μην αναδειχτούν σε μόνιμες εστίες υποδοχής των αγροτών, οι οποίοι εξαιτίας συγκυριακών συνθηκών αποκόβονται από τις εκδηλώσεις της οργανωμένης, άρα και ελεγχόμενης, διαμαρτυρίας.

Παρά την οικονομική δυσπραγία και την έξαρση της μετανάστευσης στις αρχές του 20ου αιώνα, η κρίση δε δρομολογεί την άμεση αποσύνθεση του σταφιδικού μοντέλου. Η εμπορευματοποίηση του προϊόντος, μολονότι κυμαινόταν σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες, εξακολουθεί να συνδέει τη σταφίδα με τη διεθνή αγορά, διατηρώντας έτσι τη σταφιδοπαραγωγή και μέσω αυτής τη μικρή ατομική ιδιοκτησία στο επίκεντρο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Η υποχώρηση του μοντέλου θα συμβεί μερικές δεκαετίες αργότερα με την εφαρμογή νέων καλλιεργειών και όταν υπήρξε πραγματική βούληση «από τα πάνω» για λόγους εισοδηματικής πολιτικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΤΑΦΙΔΑ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΑΓΟΡΑ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΕΚΜΗΡΙΟΣΗΣ

1. Διεθνής αγορά και Ελληνική σταφίδα

Η εξέλιξη του μονοεξαγωγικού μοντέλου της Ελληνικής Οικονομίας έως και την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871

Α. Ο στόχος της ενότητας που ακολουθεί είναι μια σύντομη περιγραφή της εξέλιξης του σταφιδικού μοντέλου από τις αρχές του 19ου αιώνα, με βάση τις απόψεις που έχουν ήδη δημοσιοποιηθεί και το υπάρχον ιστορικό υλικό. Αυτή η ιστορική αναδρομή κρίνεται αναγκαία για να καταδειχθεί εναργέστερα η πορεία του μοντέλου προς τη μεγάλη κρίση του 1893. Στην προοπτική αυτή επιχειρείται η σύνδεση των πρώτων φάσεων της εξέλιξης του με εκείνες που ακολούθησαν την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, όταν πια η συγκυρία ωθεί στην αναδιοργάνωση των κυρίαρχων κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που το χαρακτηρίζουν.

Η αυξημένη ζήτηση της σταφίδας κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα, (αρχικά από την Αγγλική και την Ολλανδική αγορά)) την αναδεικνύει σ' ένα από τα σημαντικότερα εξαγωγικά προϊόντα. Παράλληλα, διαμορφώνονται οι όροι που ώθησαν στη μονοκαλλιέργειά, κυρίως στις περιοχές της βορειοδυτικής Πελοποννήσου (Ολυμπία, Πάτρα, Ηλεία, Αίγιο, Κορινθία).[1] Έως την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα, η οικονομία της Πελοποννήσου εξαρτάται από τη μονοκαλλιέργεια και εξαγωγή των δημητριακών. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την κορινθιακή σταφίδα, και ιδίως όσον αφορά στις

1. Για την εξέλιξη της σταφιδοπαραγωγής στη διάρκεια του 18ου αιώνα, βλ. Ν. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, β! έκδοση επιμέλεια Κ. Ν. Τριανταφύλλου, Πάτρα 1950, σ. 509 και Δ. Ζωγράφου, *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, Α. Τ. Ε., Αθήνα 1989, τ. 1, σσ. 100-101, 103, 45 κ.ε., 254-255 κ.ε. Την δεκαετία του 1830 ο γεωργικός χώρος είχε διαιρεθεί σε 3 ζώνες : α) τη σιτοφόρα ζώνη που περιελάμβανε την Βόρεια Στερεά Ελλάδα (Λειβαδιά, Θήβα, Λοκρίδα, Φθιώτιδα, Μεσολόγγι) την Πελοπόννησο (πεδιάδα του Άργους), β) την σταφιδοφόρα, γ) την ελαιοπαραγωγική (Άμφισσα, Αττική, Κόρινθο, Μεσσηνία), βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα, 1830-1857, Οικονομικές, Κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, Κριτική,. 1994, τ. Α, σσ. 69-70.

ΒΔ περιοχές, ενώ οι εξαγωγές των δημητριακών και τριών άλλων βασικών προϊόντων (λάδι, μετάξι και τυρί) κυριαρχούν στη Ν.Α. ζώνη.[2]

Βέβαια την περίοδο αυτή, η σημασία της σταφίδας δεν μπορεί να συγκριθεί μ'εκείνη που απέκτησε αργότερα και κυρίως στο δεύτερο μισό του προηγούμενου αιώνα, γεγονός που μαρτυρεί το διαρκώς μειούμενο ποσοστό της αξίας των εξαγωγών της Πελοποννήσου. Η νεότερη έρευνα απέδωσε τη τάση αυτή στο ότι η αύξηση των εξαγωγών έως το 1820 περίπου, οφειλόταν όχι τόσο στην αύξηση του εξαγόμενου όγκου, όσο στην ανοδική πορεία της τιμής της σταφίδας.[3]

Από τα πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του Καποδίστρια, ο ρόλος της σταφίδας στην Ελληνική οικονομία αποδεικνύεται σημαντικός.[4] Συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση των δημοσίων εσόδων μέσω των φόρων στο εμπόριο, αλλά κυρίως μέσω του δικαιώματος του κράτους στην επικαρπία των εθνικών γαιών μετά την επανάσταση[5]. Έτσι, παρά τις αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν στο άμεσο περιβάλλον του Κυβερνήτη,[6] αλλά και τις επιφυλάξεις που εξέφρασε κατά καιρούς ο ίδιος ο Καποδίστριας,[7] η σταφιδοκαλλιέργεια αναπτύσσεται προοδευτικά στην Πελοπόννησο. Γύρω στα 1830, η παραγωγή της κορινθιακής πλησιάζει τα 19 εκατομμύρια ενετικές λίτρες, η δε

2. Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793-1821*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1980, σσ. 153-158. Σχετικά με την ελαιοπαραγωγή στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια της προεπαναστατικής περιόδου, βλ. αφήγηση του Πουκεβίλ στο Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, ό.π., σ. 90.
3. Β. Κρεμμυδάς, *Συγκυρία και εμπόριο, ό.π.*, σσ. 149-150 και Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, ό.π., σ. 46.
4. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1828 που επιχειρείται η σύσταση της «Εθνικής Χρηματιστικής Τράπεζας» η σταφίδα καθορίζεται ως ένα από τα προϊόντα-τεκμήρια, Για τη συμμετοχή σε αυτή. Στα 1830 μάλιστα, η «επί Εθνικής Τραπέζης επιτροπή»χαρακτηρίζει τους σταφιδαμπελώνες Κορίνθου και Βοστίτσης «ως επικερδέστατους και άξιους μεταξύ άλλων προϊόντων να χρησιμεύσουν ως υποθήκη εις την ούτως ανανεούμενην και εξασφαλιζόμενην Ελληνικήν Τράπεζαν». Βλ. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, ό.π., σσ. 595, 600-601.
5. Από το Μάη του 1829 έως τον Απρίλη του 1830 τα δημόσια έσοδα πλησίασαν τα 800. 000 γρόσια, βλ. Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα. 1986, τ. 1, σ. 43.
6. Για τις αντιρρήσεις ως προς την επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας, του συμβούλου του Καποδίστρια Χριστόφορου Κρατερού, βλ. Β. Λάζαρης, *Πολιτική ιστορίας της Πάτρας*, ό.π., σ. 42.
7. Σχετικά με τις επιφυλάξεις τις οποίες διατύπωσε ο Καποδίστριας το 1829 στους Κορίνθιους πρόκριτους, ως προς το ζήτημα της σταφιδοκαλλιέργειας βλ. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, ό.π., τ. ΙΙ-ΙΙΙ, σσ. 331-332

σταφιδοκαλλιέργεια επεκτείνεται σε 38 χιλιάδες στρέμματα.[8] Την ίδια χρονιά, ακόμη πριν παγιωθεί το μονοεξαγωγικό-μονοκαλλιεργητικό σύστημα στις σταφιδικές οικονομικές σχέσεις, παρατηρούνται τα πρώτα σημάδια ανισορροπίας μεταξύ παραγωγής και ζήτησης, που συνοδεύονται από στοιχειώδεις μορφές δυσφορίας των χωρικών της Κορινθίας.[9]

Η υποχώρηση άλλου τύπου μονοκαλλιεργειών όπως του σιταριού και του λαδιού στη ΒΔ ζώνη, ενισχύουν την προοπτική κυριαρχίας της σταφίδας στην οικονομική ζωή της Πελοποννήσου από τις αρχές κιόλας της δεκαετίας του 1830. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με μια δημογραφική κινητικότητα, καθώς επίσης και με την δραστηριοποίηση εμπόρων του εξωτερικού (κυρίως στην Αγγλία) οι οποίοι ασχολούνται με τη διακίνηση του προϊόντος.[10]

Από τα πρώτα έτη της δεκαετίας του 1850, χάρη, σε μεγάλο βαθμό, την αυξημένη ζήτηση από την αγγλική αγορά,[11] το προϊόν της σταφίδας καλύπτει περίπου το 1/3 των ελληνικών εξαγωγών.[12] Η εμπορευματοποίηση της οδηγεί στον εκχρηματισμό του αγροτικού χώρου και η οικονομική και κοινωνική σημασία της αυξάνεται διαρκώς. Η σταφιδοκαλλιέργεια εντατικοποιείται, και την περίοδο 1830-1851 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις δεκαπλασιάζονται. Με το τέλος της σταφιδικής κρίσης του 1851-57 και έως

8. Αυτόθι, σ. 43. Για την σταφιδοπαραγωγή της περιόδου 1775-1828 βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και Οικονομικός μετασχηματισμός στη Βόρεια Πελοπόννησο*, ΜΙΕΤΕ., Αθήνα 1992, τ. Α, σ. 207.
9. Ο Άγγλος περιηγητής Α. Τράντ, αναφέρει στα 1830 : «Η παραγωγή κατά το έτος τούτο υπήρξε πολύ μεγάλη, πλην ουχί αναλόγως και η ζήτησις εφ'ω και οι χωρικοί παρεπονούντο ότι δεν ηδύναντο να διαθέσωσι την σταφίδα εξ'ης είχον υπερπληρωθή αι αποθήκαι αυτών», Αναφορά στο, Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, , ό.π., τ ΙΙ-ΙΙΙ, σσ. 330-331.
10. Βλ. Θ. Καλαφάτη, *Αγροτική πίστη*, ό.π. Για τον λεγόμενο « αγροτικό εποικισμό» δηλαδή την άφιξη στις πεδιάδες, ορεινών πληθυσμών της Πελοποννήσου, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871 στο, *Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 225. Οσον αφορά το ζήτημα των Ελλήνων σταφιδεμπόρων της Αγγλίας και τη χρεωκοπία τους, ο Στέφανος Ξένος τονίζει πως τα αίτια εντοπίζονται : α) στο γεγονός ότι δεν πωλούν απευθείας στον Αγγλικό λαό, β) στο ότι πολλαπλασιάσθηκαν οι έμποροι με μικρά κεφάλαια με συνέπεια να υποτιμάται διαρκώς ο σταφιδοκαρπός, να αυξάνουν οι κλοπές σε βάρος των σταφιδοκτημόνων που τον έστελναν, και τελικά να ελαττώνεται η εμπορική πίστη τους. Βλ. Δ. Ζωγράφος, *Ιστορία της ελληνικής γεωργίας*, ό.π., σ. 256-257.
11. Βλ. Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής σταφίδας, 1851-1912*, Αθήνα 1988, σ. 58 κ.ε., πιν. IV, σσ. 136-137, και Απ. Ανδρέου, *Η εξωτερική εμπορική πολιτική στην Ελλάδα 1830-1933*, Αθήνα, 1933.
12. Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 62.

το 1875 όταν ενεργοποιείται πλέον ο νόμος περί διανομής των γαιών, μεσολαβούν πέντε περίοδοι εμφυτευτικής έξαρσης που προκαλούν περαιτέρω διεύρυνση της καλλιέργειας. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αυξηθεί η παραγωγή κατά τριάντα φορές μέσα σε διάστημα 50 ετών περίπου (1830-1878).[13] Οι ρυθμοί αύξησης εντυπώνονται και στην αξία των εξαγωγών η οποία μεταξύ 1858-1871 υπερδιπλασιάζεται.[14]

Το κοινωνικό στρώμα που ευνοήθηκε από τη συγκυρία αυτή ήταν εκείνο που διαχειριζόταν το εμπορικό κεφάλαιο. Το συνέθεταν μεσαίοι ή μεγάλοι γαιοκτήμονες, εκπρόσωποι ελεύθερων "αστικών" επαγγελμάτων (δικηγόροι, γιατροί κ.λ.π.) οι οποίοι παράλληλα ασχολούνταν με την παραγωγή της σταφίδας ή τη διακίνηση της, και φυσικά επαγγελματίες σταφιδέμποροι. Ουσιαστικά, η επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας, τόσο την περίοδο 1833-1848, όσο και σε αυτήν μετά το τέλος της κρίσης μεταξύ των ετών 1851-57, υποθάλπεται από τους εκπροσώπους του εμπορικού κεφαλαίου της Β. Πελοποννήσου: τα εμπορο-τοκογλυφικά δίκτυα που εκμεταλλεύονται τους μικροκαλλιεργητές και καρπώνονται το αγροτικό πλεόνασμα, μέσω της τοκογλυφικής δραστηριότητας, του μηχανισμού των τιμών, ή, ακόμα, μέσω της ευχέρειάς τους να παρεμβαίνουν στον καθορισμό της ποσότητας και της ποιότητας του προϊόντος.[15] Στα 1867, ο Βρετανός Πρόξενος των Πατρών τόνιζε με ιδιαίτερη

13. Για την αύξηση της σταφιδοκαλλιέργειας και σταφιδοπαραγωγής βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π. πίνακας 39, σσ. 212-213, Μ. Χαιρέτης, *Η καλλιέργεια της σταφιδαμπέλου*, Αθήνα 1883, Σ. Π. Λοβέρδος, *Ο Εθνικός πλούτος*, Αθήνα 1901, σ. 6 και, *Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος*, Στατιστική Επιτηρίς της Ελλάδος, έτος 7ο, Αθήνα 1936, σ. 435 κ.ε.

Ο Θ. Καλαφάτης αναφέρει συνολικά Για τον 19ο αιώνα οκτώ περιόδους εμφυτευτικής έξαρσης της σταφίδας : 1857-'58, 1861-'62, 1865-'66, 1870-'71, 1872-'73, 1875-'76, 1876-'79, 1882-'83. Τα αίτια αυτών, εντοπίζονται τόσο στην αύξηση της εξωτερικής ζήτησης, όσο και σ'ένα ευνοϊκό κλίμα στο εσωτερικό βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική* πίστη, ό.π. σ. 216. Ουσιαστικά στη διάρκεια αυτού του διαστήματος, μόνο κατά την περίοδο 1865-'70, επιβραδύνονται οι ρυθμοί επέκτασης της σταφιδοκαλλιέργειας. Βλ. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της* εκβιομηχάνισης, ό.π. σ. 64 και Θ. *Σακελλαρόπουλος, Θεσμικός μετασχηματισμός και Οικονομική ανάπτυξη, Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα 1991, σ. 91. Οι κυριότερες περιφέρειες παραγωγής της σταφίδας στην Πελοπόννησο Για το έτος 1866 είναι: Πύργος 30, 53%, Μεσσηνία 16, 6%, Πάτρα 15, 88%, Φιλιατρά 15, 74%, Αιγιαλεία 12, 03%, Κόλπος 9, 21%, Βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., σ. 209.

14. Θ. *Σακελλαρόπουλος, Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., πίνακες 2. 3-2, σ. 90.

15. Αυτόθι, σ. 88. Συνολικά Για την ελληνική αγροτική οικονομία οι δυνατότητες ελέγχου που είχαν οι έμποροι στις γεωργικές σχέσεις σταθεροποιούνται και ενισχύονται θεσμικά κυρίως μετά το 1862, όταν καταργείται η πληρωμή φόρων σε είδος, γεγονός που υποβαθμίζει σημαντικά το σύστημα της ενοικίασης και το οποίο καταργείται ουσιαστικά με την εισαγωγή του φόρου των αροτριόντων κτηνών. Και αυτό γιατί τότε ακριβώς η

έμφαση την έντονη εξάρτηση των καλλιεργητών από τους εμπόρους, καθώς οι τελευταίοι θεωρούνται ως η μοναδική διέξοδος στην αγορά του προϊόντος και την εξεύρεση ρευστού χρήματος, φυσικά μέσου του δανεισμού. Κυρίως κατά τη χειμερινή περίοδο, η δυνατότητα επιβίωσης εξαρτάται από τις προκαταβολές των εμπόρων, οι οποίες όμως παρέχονται με εγγύηση και δέσμευση της σοδειάς του επόμενου έτους.[16] Έτσι, πολύ νωρίς, οι δυσχερείς όροι δανεισμού προκάλεσαν αντιδράσεις στον αγροτικό χώρο, με αποτέλεσμα να διατυπωθεί το αίτημα ίδρυσης δανειστικής Τράπεζας.[17] Παρόλα αυτά και μετά το 1861, όταν η Ε.Τ.Ε. εισάγει την αγροτική πίστη, ο μηχανισμός του αλυσιδωτού δανεισμού (στον οποίο θ' αναφερθούμε παρακάτω), όχι μόνο δεν αποδυναμώνει τις σχέσεις εξάρτησης των παραγωγών από τους εμπόρους, αλλά και τις αναπαράγει ακόμη εντονότερα.[18] Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, ότι πολλοί από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του εμπορικού κόσμου, ασχολήθηκαν οι ίδιοι ή μέλη της οικογένειάς τους με την πολιτική, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στον έλεγχο της σταφιδοπαραγωγής από το εμπορικό κεφάλαιο και σε πολιτικό-θεσμικό επίπεδο.[19]

διαδικασία πώλησης και εκχρηματισμού των αγροτικών προϊόντων περνά στα χέρια των εμπόρων. Βλ. αυτόθι, σσ. 290, 302.

16. Β. Πατρώνης «Σταφίδα και Αγροτική Μεταρρύθμιση»στο, Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική Κοινωνία Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα. Κριτική, 1993, σ. 79.

17. Έως την ίδρυση της Ε. Τ. Ε. το 1841, τις πιστώσεις προς τους μικροκαλλιεργητές της πόλης και τους γεωργούς τις διαχειρίζονταν ελληνικοί και ξένοι εμπορικοί οίκοι σταφίδας, που κατά πρώτο λόγο χρηματοδοτούν εκχερσώσεις και εμφυτεύσεις. Οι όροι δανειοδότησης είναι ουσιαστικά τοκογλυφικοί και δυσβάστακτοι Για τους καλλιεργητές. Βλ. σχετικά, Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα 1828-1860*, Αθήνα 1988, σ. 127.

18. Ενδεικτικά είναι αυτά που αναφέρει ο Ν. Μπακουνάκης (αυτόθι σ. 129) Για την περίοδο που η ελληνική οικονομία μπαίνει στην τραπεζική πιστωτική φάση, κυρίως όσον αφορά την περιφέρεια Πατρών. Το υποκατάστημα των Πατρών από το 1846 που ιδρύεται και αντικαθιστά ουσιαστικά την Αγγλική Εμπορική Τράπεζα που είχε προωθήσει την ανάπτυξη της παραγωγής στη περιοχή, δεν δραστηριοποιείται με κατεύθυνση την άμεση *Αγροτική πίστη*. Αντίθετα χορηγούνται πιστώσεις στους εμπόρους ή μεγαλογαιοκτήμονες που τους διευκόλυναν να επεμβαίνουν κατόπιν στην παραγωγή με τοκογλυφικούς όρους. Ο σταφιδοπαραγωγός μπορεί να πληρώσει ένα 30% επί του δανείου του, αν ληφθούν υπόψη εκτός από τον υψηλό τόκο, οι προμήθειες των μεσιτών και παραγγελιοδόχων, οι κλοπές στο ζύγισμα κ. λ. π.

19. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κυρίαρχη οικονομική ομάδα της Αιγιαλείας. Μόνο κατά την Οθωνική περίοδο 1833-1863, διετέλεσαν υπουργοί εσωτερικών ο Δ. Μελετόπουλος(1852) που ήταν ο ίδιος σταφιδέμπορος, όπως επίσης και δικαιοσύνης ο Αναστάσιος Λόντος (1849) ο αδελφός του οποίου υπήρξε βουλευτής Αιγιαλείας και παράλληλα ανέπτυσσε σταφιδεμπορική δραστηριότητα. Βλ. Λ. Καλλιβρετάκης, *η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, μορφωτικό Ίδρυμα Αγροτικής Τράπεζας, 1990, πίνακας. 5, σ. 48 και Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική* πίστη,

Στην εξέλιξη αυτή του σταφιδικού μοντέλου που περιγράψαμε ο κρατικός μηχανισμός δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά. Σε αυτό συνέτεινε το γεγονός ότι η αύξηση των εξαγωγών έχει ως αποτέλεσμα τη μεγάλη εισροή χρυσού και επιφέρει σημαντική αύξηση των δημόσιων εσόδων από τη φορολογία που καλύπτει σε μεγάλο βαθμό τις δημοσιονομικές ανάγκες. Το 1833, τα συνολικά φορολογικά έσοδα ανέρχονται σε 7.724.000 δρχ. και τα αντίστοιχα από το σταφιδικό φόρο σε 10.127 δρχ. δηλαδή το 1,3% των συνολικών εσόδων. Το 1859 οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι 19.793.000 δρχ. και 241.000 δρχ. και το σχετικό ποσοστό 12,26.[20] Από το 1841 θεσπίζεται ειδικά για τη σταφίδα, η πληρωμή των φόρων στα τελωνεία εξαγωγής, στα οποία οι οικονομικές υπηρεσίες του κράτους παρακρατούν, με την εξαγωγή του προϊόντος, ένα μεγάλο ποσοστό των έγγειων φόρων, καθώς μικρό τμήμα των επαρχιών όπου καλλιεργείται η σταφίδα συνεχίζει να διέπεται από το σύστημα των ενοικιάσεων. Έτσι, το 1864, πάνω από το 62% των εισπραχθέντων φόρων, προέρχεται από τη σταφιδοεξαγωγή.[21]

ό.π., τόμος Β, διάγραμμα 22, σ. 56-57. Ειδικά για την Αχαία βλ., Χρ. Λυριντζή, *Το τέλος των «τζακιών», κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

20. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871» στο *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αι.*, Αθήνα 1980, σ. 230.

21. Βλ. Α. Σίδερις, «Η ιστορική εξέλιξις της γεωργικής μας φορολογίας», *Αρχείο Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα 1931, . σ. 355 κ.ε., όπως επίσης και Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ. 189. Έως το 1880, το ισχύον φορολογικό σύστημα ήταν αυτό της Δεκάτης. Το νεοσυσταθέν Ελληνικό κράτος «δανείζεται από τους φορολογικούς μηχανισμούς του τούρκικου κράτους. Το σύστημα αυτό έδινε τη δυνατότητα στην κεντρική εξουσία να καρπώνεται το 1/10 της γεωργικής παραγωγής από τους αγρότες. Το θετικό στοιχείο της εφαρμογής του έγκειται ουσιαστικά στο γεγονός ότι προωθεί τον εκχρηματισμό των οικονομικών σχέσεων, αφού παρακινούσε την πώληση του μεγαλύτερου κομματιού του αγροτικού προϊόντος. Το αρνητικό στοιχείο εντοπίζεται στο ότι μείωνε έως εκμηδένιζε τα ερεθίσματα που θα προέτρεπαν τους αγρότες να βελτιώσουν και ν'αυξήσουν την παραγωγή• ακόμη, επιβάρυνε τόσο την ακαθάριστη γεωργική παραγωγή (το ποσοστό φόρου στο καθαρό εισόδημα πλησίαζε το 50%), ώστε η αγοραστική δύναμη των αγροτών να παραμένει σε χαμηλά επίπεδα. Όπως έχει υπογραμμίσει ο Θ. Σακελλαρόπουλος στην ουσία «πρόκειται για έγγειο φόρο μιας οικονομικά καθυστερημένης αγροτικής κοινωνίας μικροκαλλιεργητών, που έπρεπε να συντηρήσουν μια συνδετική σχέση μεταξύ τους, δηλαδή ένα κράτος». Η μείωση των συνολικών δημοσίων εσόδων προκαλεί την κατάργηση της Δεκάτης και την αντικατάστασή της από το νόμο περί αροτριόντων κτηνών. Το σημαντικό, ως προς το τελευταίο φορολογικό σύστημα, είναι ότι ο μηχανισμός ιδιοποίησης του γεωργικού πλεονάσματος δεν περνά μέσω του κράτους και των ενδιάμεσων ενοικιαστών, αλλά από την αγορά και τις τιμές. Σχετικά με τα δύο φορολογικά συστήματα, βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε στο ζήτημα της διατροφής των πληθυσμών που απασχολούνται με την καλλιέργεια της σταφίδας. Οι ανάγκες διατροφής καλύπτονται βασικά με την εισαγωγή σιτηρών στην Πελοπόννησο. Ιδιαίτερα από την έβδομη δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν η σταφιδοκαλλιέργεια και στην Ηπειρωτική Ελλάδα εντείνεται το πρόβλημα της σιτάρκειας. Έτσι, τα δημόσια έσοδα τροφοδοτούνται εκτός από τον εξαγωγικό σταφιδικό δασμό και από τον αντίστοιχο εισαγωγικό του σιταριού. Στο διάστημα 1866-73 η αξία των εισαγομένων δημητριακών καλύπτει το 88,77% της αξίας του εξαγόμενου σταφιδόκαρπου.[22]

Κατά την "χρυσή" περίοδο της σταφίδας, παρά τους επαχθείς όρους δανεισμού και φορολογίας, οι σταφιδοπαραγωγοί και γενικότερα οι παραγωγοί των εξαγωγικών προϊόντων που φορολογούνταν στα τελωνεία, δεν εκφράσανε τη δυσαρέσκειά τους με έντονες εκδηλώσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας αφού προτιμούσαν "*το μη οχληρόν από το δίκαιον*".[23]

Το ζήτημα της φορολογίας του σταφιδόκαρπου δίνει λαβή, αντίθετα, σε κοινωνικές εντάσεις κατά την περίοδο της μεγάλης σταφιδικής κρίσης του 1893 και μετά. Τρεις είναι οι παράγοντες που ερμηνεύουν την παραπάνω ένταση: πρώτον, ο δανειστικός μηχανισμός δεν επαρκεί πλέον για να ικανοποιήσει τις ανάγκες διαβίωσης των μικροϊδιοκτητών· δεύτερον, οι όροι δανεισμού έγιναν ακόμη βαρύτεροι για τους μικροπαραγωγούς και τρίτον, τεράστιες ποσότητες σταφίδας έμειναν αδιάθετες με αποτέλεσμα την πτώση των τιμών πώλησης της.[24] Να σημειώσουμε ακόμη ότι της σταφιδικής κρίσης είχε προηγηθεί η περίοδος προσαρμογής του φορολογικού

266-270, 297-298, 302 κ.ε. και πίνακας 4. 2. 2. σ. 295 και Α. Σίδερις, «Η ιστορική εξέλιξις της γεωργικής μας φορολογίας», ό.π. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1860 το σύστημα ενοικίασης των φόρων και των προσόδων του κράτους, αφορά σε 20 μόνο εθνικοϊδιόκτητες σταφιδαμπέλους και 3 ιδιοκτήτες , σε σύνολο 1143, ενοικιάσεων που αφορούν άλλα προϊόντα. Το σύστημα των ενοικιάσεων φθείρεται και υποχωρεί με την επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, ουσιαστικά αποτελεί το τέλος της ακμής των ενοικιάσεων, βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός, ό.π.*, σ. 280 κ.ε.

22. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη* , ό.π., τόμος Β!, σ. 25-26.

23. Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 300.

24. Το 1895, όταν πλέον η κρίση βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, πολλοί βουλευτές μεταξύ των οποίων και ο Πετμεζάς, εκφράζουν την αναγκαιότητα φορολογικής ελάφρυνσης των μικροκαλλιεργητών της σταφίδας. Οι τελευταίοι ήταν αναγκασμένοι να καταβάλουν, εκτός από τον σταφιδικό φόρο, τους φόρους επί των αροτριόντων κτηνών, επί του οίνου, επί των επιτηδευμάτων, των οικοδομών και άλλους έμμεσους φόρους, όπως τέλη χαρτοσήμων κ. λ. π. Βλ., Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, . Περ. ΙΔ!, σύνοδος Α! 1895, συνεδρίαση 35, 28-6-1895, σ. 686.

συστήματος στις ανάγκες που ανέκυψαν από το εγχείρημα "εκσυγχρονιστικών μεταρρυθμίσεων" του Τρικούπη.

Ποικίλα κοινωνικά στρώματα (έμποροι, αγρότες, εργάτες, βιοτέχνες κ.λ.π.) προβαίνουν συχνά σε εκδηλώσεις αντίθεσης στους επικείμενους άμεσους και έμμεσους φόρους. Μ' αυτό τον τρόπο συστήνεται ένα κοινό πεδίο αναφοράς και έκφρασης κοινωνικών αιτημάτων, τα οποία αποκτούν πολιτικό χαρακτήρα απέναντι στις επιδιώξεις της κρατικής εξουσίας.[25] Όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια αυτό το πεδίο επηρέασε σημαντικά τη μορφή της κοινωνικής διαμαρτυρίας των μικροϊδιοκτητών σταφιδοπαραγωγών.

Β. Μέχρι και πρόσφατα, η περίοδος του καθεστώτος των εθνικών γαιών, χαρακτηρίζεται γενικά ως μεταβατική. Στη διάρκειά της διατηρείται στον αγροτικό χώρο μία ιδιοκτησιακή μορφή μη αστικού τύπου, η οποία ουσιαστικά παρατείνει την εκκρεμότητα σχετικά με την επίλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα.[26] Ως λόγοι για τους οποίους δεν διανεμήθηκαν οι εθνικές γαίες έως το 1871, μνημονεύονται οι παρακάτω: πρώτον, οι ταμιευτικές ανάγκες του δημόσιου ταμείου,[27] δεύτερον, η απουσία ενός ισχυρού αγροτικού κινήματος που θα έθετε ως βασικό κοινωνικό και

25. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 340-342. Επίσης του ιδίου, οι κρίσεις στην Ελλάδα. Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις, τ. Α! και Β!, Αθήνα , Κριτική 1994.

26. Ποικίλες απόψεις έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς, γύρω από το ερώτημα εάν και κατά πόσο η μη διανομή της εθνικής γης σχετιζόταν με την προσπάθεια αποτροπής του σχηματισμού μιας αστικής τάξης γαιοκτημόνων με βασικό κορμό τους παραδοσιακούς προκρίτους. Βλ. σχετικά, Καίτη-Αρώνη Τσίχλη, Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλαιά Ελλάδα 1833-1881, Αθήνα, Παπαζήσης 1989, σ. 39, Γ. Κορδάτος, Ιστορία της Νεότερης Ελλάδος, 1862-1909, Αθήνα 1958, τ. Δ , σ. 394, Κ. Τσουκαλάς, Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος, Αθήνα , Θεμέλιο 1986, γ. έκδ., σ. 265. Σχετικά με τους καλλιεργητές των εθνικών γαιών διατυπώθηκαν πολλές και αντικρουόμενες απόψεις. Ο Κ. Τσουκαλάς, δεχόμενος τη διάκριση μεταξύ νομικού και οικονομικού περιεχομένου της ιδιοκτησίας, υποστηρίζει πως ήταν ήδη μικροϊδιοκτήτες επειδή είχαν τη νομή και κάρπωση των γαιών που καλλιεργούσαν. Αντίθετα ο Θ. Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει πως οι θέσεις αυτές «παραγνωρίζουν τον προαστικό χαρακτήρα του θεσμικού πλαισίου και της φύσης του Ελληνικού Κράτους», Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 74 κ.ε.

27. Οι ανάγκες του δημόσιου ταμείου προκύπτουν από : α) τις αυξημένες στρατιωτικές δαπάνες, β) το διαρκώς διογκούμενο εξωτερικό χρέος, γ) την χρησιμοποίηση των εθνικών κτημάτων ως εγγυήσεις για την σύναψη δανείων, δ) το μέγεθος της γραφειοκρατίας κ. λ. π. βλ. σχετικά Α. Σίδερις, Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν 100ετίαν, Αθήνα 1935, σ. 52.

πολιτικό αίτημα τη διανομή της γης,[28] τρίτον, η αντίδραση των προκρίτων, και τέλος το ενδεχόμενο ανεξέλεγκτων καταχρήσεων στην περίπτωση απρογραμμάτιστης διανομής των εθνικών τμημάτων.[29] Ακόμη, δεν αγνοήθηκε η επίδραση της επικρατούσας τάσης στην Ευρώπη, όπου η μεγάλη κρατική γαιοκτησία εξακολουθούσε -εκτός από τη Γαλλία- ν' αποτελεί το κυρίαρχο ιδιοκτησιακό καθεστώς.[30]

Η απόφαση για τη διανομή των εθνικών γαιών, που υλοποιείται με το νόμο ΥΛΑ της 25ης Μαρτίου 1871 "περί διανομής ή διαθέσεως της εθνικής γης",[31] υπήρξε αποτέλεσμα ενός ευνοϊκού για τη μεταρρύθμιση συνδυασμού, στη συγκυρία αυτή, κοινωνικών και οικονομικών συμφερόντων.[32] Η αφορμή δίνεται από τη στασιμότητα της επέκτασης των καλλιεργούμενων εδαφών και την επιβράδυνση της αύξησης της παραγωγής, που παρατηρούνται από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 και που γίνονται αισθητές κυρίως τη πενταετία 1870-1875.[33] Είναι πλέον η εποχή κατά την οποία ισχυροποιείται η πολιτική περί απεγκλωβισμού του καλλιεργητή από το παλαιό ιδιοκτησιακό καθεστώς, στο πλαίσιο του οποίου παρακρατείται το 25% της παραγωγής και ο άμεσος παραγωγός αποτρέπεται από κάθε σκέψη επέκτασης και βελτίωσης των καλλιεργειών. Αυτή η συνθήκη ήταν ασυμβίβαστη με τους προσανατολισμούς που

28. Ο Θ. Σακελλαρόπουλος τονίζει πως «Διατηρώντας οι καλλιεργητές, έναντι του συνηθισμένου από το παρελθόν ενοικίου, την ισόβια χρήση και κάρπωση της γης, δεν έθεταν επιτακτικά με διαμαρτυρίες και ξεσηκωμούς, ζήτημα διανομής» βλ. *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 76. Η Κ. Αρώνη Τσίχλη, αναφερόμενη στους λόγους μη ύπαρξης οργανωμένου αγροτικού αγώνα εντοπίζει πέντε αίτια : πρώτον, την δυνατότητα διεκδίκησης διανομής των εθνικών γαιών λόγω του συστήματος χρησικτησίας, δεύτερον, την διαφοροποίηση των αγροτών σε ακτήμονες και σε μικροκαλλιεργητές γεγονός που επιδρούσε και στη διαφοροποίηση των αιτημάτων τους, τρίτον , τη διανομή των αγροτών σε χωριστές ή διάσπαρτες εκτάσεις της Παλιάς Ελλάδας, τέταρτον, τη τοπικιστική ή πολιτισμική διάσπαση των περιοχών από την περίοδο κιόλας της Τουρκοκρατίας. Τέλος τονίζει τη μόνιμη σύγχυση «που χαρακτήριζε την ιδεολογική τοποθέτηση του αγροτικού κόσμου» Βλ. Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις*, ό.π, . σσ. 42-43.

29. Βλ. Β. Πατρώνης «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση», ό.π., σ. 69.

30. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 78.

31. Παράλληλα με το νόμο ΥΛΑ της 25ης Μαρτίου ψηφίζεται και ο ΤΠΣΤ! της 24ης Μαρτίου 1871, «Περί γενομένων εμφυτεύσεων επ'εθνικών γαιών επισκοπικών ή εις διαλελυμένας μονάς ανηκουσών γαιών», σύμφωνα με τον οποίο αναγνωρίζονται ως ιδιοκτήτες, όσοι είχαν εμφυτεύσει έως το τέλος του 1870, αφού πρώτα κατέβαλαν το αντίστοιχο αντίτιμο. Βλ. Π. Σ. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1986, δ εκδ., σ. 19.

32. Για το ζήτημα βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π. σσ. 82-92, και Β. Πατρώνης, «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση» ό.π., σ. 74-83.

33. Χρ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σ. 66 και Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., πιν. 2. 3-2, σ. 90.

έτειναν να παγιωθούν στο πλαίσιο της σταφιδικής παραγωγής.[34] Η διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση της διεθνούς αγοράς απαιτεί άλλωστε αντίστοιχη αύξηση της σταφιδοκαλλιέργειας και σταφιδοπαραγωγής.

Πράγματι, η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 προωθεί το μοντέλο της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, το οποίο στη δεδομένη συγκυρία θεωρείται απόλυτα εναρμονισμένο με τις ανάγκες της σταφιδικής οικονομίας. Έτσι, κατά την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, επειδή το κόστος ήταν υπέρογκο, η επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας ήταν ασύμφορη μέσω της εκμετάλλευσης μεγάλων εκτάσεων με μισθωτή εργασία.[35] Αντίθετα, η οικογενειακή εκμετάλλευση παρουσιαζόταν ως η πιο ενδεδειγμένη προοπτική για τη λειτουργικότητα του σταφιδικού μοντέλου, αφού αμείβεται το τελικό προϊόν και όχι ο χρόνος απασχόλησης της εργατικής δύναμης.[36] Έτσι λοιπόν, εκτός από τα ήδη διανεμημένα από προηγούμενους νόμους 280.000

34. Οι εκμισθωτές πλήρωναν στο δημόσιο ταμείο εκτός από τη δεκάτη και 15% του ακαθάριστου προϊόντος, ως ενοίκιο.
35. Για το κόστος της μισθωτής εργασίας, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο 1983, σσ. 175-199, και, Κ. Τσουκαλάς, «Η εξέλιξη των ημερομισθίων στην Ελλάδα του 19ου αι. » περ. *Ο Πολίτης*, τευχ. 31/1979, σσ. 23-30.
36. Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 89-90. Χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο του Π. Σολίνας Για τη λειτουργία της οικογενειακής οικονομικής κοινότητας, Αναφερόμενος στις απόψεις του Κ. Μαρξ σχετικά με την κοινωνική οργάνωση των αλγερινών φυλών της Καβυλίας σημειώνει: «Η οικογενειακή κοινότητα είναι, με μια ορισμένη έννοια, ένας «συλλογικός εργάτης» : η παραγωγική της ενέργεια δεν θεωρείται ως το σύνολο των ατομικών παραγωγικών δυνατοτήτων, αλλά ακριβώς το αντίθετο, ως μια συνολική παραγωγική δύναμη όπου κάθε παραγωγός είναι ένα εξαρτώμενο στοιχείο». Η «οικογένεια» στο Φ. Μπρωντέλ (επιμ.), *Η Μεσόγειος*, Αθήνα , Αλεξάνδρεια 1990, σ. 102. Ο Ε. Π. Τόμσον επισημαίνει, τόσο Για τις αγροτικές κοινωνίες, όσο και Για τις «χωριάτικες», και, » οικιακές» βιομηχανίες, την ισχύ της μέτρησης του χρόνου, «με βάση της δουλειά που πρέπει να γίνει». Συγκεκριμένα προβαίνει σε τρεις παρατηρήσεις : «Πρώτον, ο άνθρωπος καταλαβαίνει πιο εύκολα αυτή τη μέτρηση από τη μέτρηση της εργασίας σε μονάδες χρόνου. Ο αγρότης ή ο εργάτης έχει την εντύπωση ότι ασχολείται με κάτι, που το επιβάλλει μια αναγνωρισμένη αναγκαιότητα. Δεύτερον, σε μια κοινότητα στην οποία επικρατεί, «μέτρηση με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει», ο διαχωρισμός ανάμεσα σε «εργασία» και «ζωή» δεν είναι τόσο έντονος. Οι κοινωνικές σχέσεις και η εργασία μπλέκονται: η εργάσιμη μέρα επιμηκύνεται ή επιβραχύνεται ανάλογα με τη συγκεκριμένη δουλειά, και δεν έχεις την αίσθηση ότι υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα στο να εργάζεται και στο « να περνάς» τη μέρα σου. Τρίτον, στα μάτια των ανθρώπων που είναι συνηθισμένοι στον χρόνο του ρολογιού, αυτή την στάση απέναντι στη δουλειά φαίνεται να την χαρακτηρίζουν η σπατάλη και η αδιαφορία απέναντι στον χρόνο». Βλ. Ε. Π. Τόμσον, Χρόνος εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός, Θεσσαλονίκη, Νησίδες 1994, σσ. 11-12.

στρέμματα, διανέμονται τώρα άλλα 2.650.000 στρέμματα, σε 357.217 κλήρους (ως ανώτατο όριο απόδοσης των γαιών ορίσθηκαν τα 60 στρέμματα, ανά οικογένεια).[37]

Η υλοποίηση της πολιτικής διανομής των εθνικών γαιών επιτυγχάνεται χάρη σε ένα ευνοϊκό κλίμα, το οποίο διαμορφώνεται από τον συνδυασμό τριών κυρίως παραγόντων:

α) χάρη στη θετική αντιμετώπιση και υποστήριξη της διανομής από τον κρατικό μηχανισμό. Η προσδοκία αύξησης των δημοσίων εσόδων συνυφαίνεται με την πολιτική αύξησης της παραγωγής και επέκτασης του εμπορίου, καθώς έτσι επέρχεται αύξηση των φορολογικών εσόδων. Όταν ο θεσμός των εθνικών γαιών δυσχεραίνει την οικονομική ανάπτυξη και τη κοινωνική μεταρρύθμιση η κρατική πολιτική παύει ν' αντιτίθεται στην προοπτική της διανομής των εθνικών γαιών.[38]

β) Οι ίδιοι οι ακτήμονες καλλιεργητές τάσσονται υπέρ της διανομής, αφού έτσι αποκτούσαν ιδιοκτησία και έλπιζαν να απαλλαγούν από το φόρο επικαρπίας. Επιπλέον, η υψηλή τιμή πώλησης του προϊόντος στις Ευρωπαϊκές αγορές συνέβαλε στην αποδοχή των μεταρρυθμίσεων από τους παραγωγούς, γεγονός που προκάλεσε αργότερα και την επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας.[39]

Το ίδιο ευνοϊκά αντιμετώπισαν τη διανομή της εθνικής γης οι μεγαλοκτηματίες, τοκιστές-σταφιδέμποροι, αποβλέποντας στη μεγιστοποίηση των κερδών τους μέσα από δύο κυρίως δρόμους: Αφενός, η εντατικοποίηση της καλλιέργειας, ενεργούμενη από την αγροτική οικογένεια θα μεγάλωνε ακόμη περισσότερο την υφιστάμενη εξάρτηση των παραγωγών από το τοκογλυφικό κεφάλαιο. αφετέρου, η επέκταση και η εντατικοποίηση της σταφιδοκαλλιέργειας, αναμενόταν να πολλαπλασιάσει τις εξαγωγές του προϊόντος και, κατά συνέπεια, τα κέρδη τους.[40] Δεν ήταν τυχαίο το γεγονός ότι ομάδα βουλευτών από την ευρύτερη περιοχή της Ν. και Ν.Δ. Πελοποννήσου είχε αναλάβει από την αρχή πρωτοβουλίες για τη προώθηση της μεταρρύθμισης. Οι περισσότεροι από αυτούς, όπως ο Δαγρές, ο Σωτηρόπουλος, κ.λ.π., ήσαν ιδιοκτήτες

37. Οι νόμοι που προέβλεπαν διανομή των εθνικών γαιών προ του 1871 δημοσιεύθηκαν τα έτη 1832, 1835, 1843, 1848, 1856, βλ. σχετικά Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας 1975, σ. 110, και Α. Σίδερις, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος*, ό.π., σ. 56.

38. Οι υπολογισμοί που κάνει ο Σούτσος, αποδεικνύοντας ότι η διανομή της γης θα εξυπηρετούσε απόλυτα τις ταμιευτικές ανάγκες, είναι χαρακτηριστικοί Για το κλίμα που επικρατούσε εκείνη την περίοδο, βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 109.

39. Β. Πατρώνης, «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση», ό.π., σσ. 75-76.

40. Αυτόθι σ. 78, και Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη* , τ. Γ, σ. 109. Επίσης, Π. Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον Ελληνικό 19ο αιώνα : σχέσεις και εισοδήματα», *Τα ιστορικά*, 3(Μάιος 1985), σ. 168.

σταφιδοφυτειών. Αντίθετα, αρκετοί βουλευτές της Στερεάς Ελλάδας εναντιώθηκαν στη διανομή των εθνικών γαιών, υποστηρίζοντας ότι αποτελεί πράξη η οποία ωφελούσε αποκλειστικά τους Πελοποννήσιους αγρότες.[41]

Με την έναρξη ισχύος του νόμου περί διανομής των εθνικών γαιών, αρχίζει η διαδικασία θεσμικής συγκρότησης της μικροϊδιοκτησίας στον αγροτικό χώρο, αφού αναγνωρίζονται ως ιδιοκτήτες οι εμφυτεύσαντες έως το τέλος του 1870. Ωστόσο, λόγω των επαχθών δόσεων και των μικρών οικονομικών δυνατοτήτων των νέων ιδιοκτητών η αγορά γαιών δύσκολα ξεπερνούσαν τα δέκα στρέμματα.[42] Τελικά, σε συνδυασμό με την είσοδο της Γαλλίας στη διεθνή αγορά της σταφίδας από το 1874, η διανομή των εθνικών γαιών επέφερε αύξηση των εμφυτεύσεων την δεκαετία 1875-1885.[43]

Σχετικά με τα χαρακτηριστικά της αγροτικής μεταρρύθμισης του Κουμουνδούρου και των αποτελεσμάτων της, δεν είναι λίγες ούτε σύμφωνες οι απόψεις που διατυπώθηκαν στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Οι περισσότεροι συγγραφείς θίγουν ζητήματα αναφορικά με την επίδραση της διανομής -στη μέση και μακρά ιστορική διάρκεια- στην ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία, και στη διαμόρφωση προϋποθέσεων για την εξέλιξη του βιομηχανικού τομέα.[44]Το δικό μας,

41. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 87, και, Β. Πατρώνης, «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση», ό.π., σσ. 83-84.

42. Η τιμή αγοράς των εθνικών γαιών ανερχόταν σε 59 δρχ. το στρέμμα, ενώ ο κλήρος οριζόταν σε 40 ποτιστικά ή 80 ξερικά στρέμματα Για κάθε οικογένεια. Βλ. Β. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, Αχαϊκές εκδόσεις, Αθήνα 1986, τ. Α, σσ. 142-143 και Π. Αβδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα*, ό.π., σ. 19. Το ζήτημα των δόσεων απασχόλησε το Κοινοβουλευτικό Σώμα, Για πολλά χρόνια. Κατατοπιστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα του λόγου του Βουλευτή Μερλόπουλου, κατά τη διάρκεια της σταφιδικής κρίσης, όταν το θέμα επανέρχεται στο προσκήνιο, λόγω της αδυναμίας των σταφιδοπαραγωγών να πληρώσουν τις δόσεις. «Ο νόμος ούτος, Κύριοι, αντί, ως ηλπίζετο, και ως και η Κυβέρνησις, η εισαγάγουσα τούτον εν τη Βουλή κατά το 1871 ήλπιζε, να αποβή μίαν ημέραν ευεργετικός και ωφέλιμος εις τους φορολογουμένους και εις το Δημόσιον συγχρόνως, τουναντίον απέβη καταθλιπτικώτατος και τυραννικώτατος διά τους πολίτας. Απέβη μόνον κατά τρόπον αδικώτατον ωφέλιμος εις το Δημόσιον, διότι απηλλάγη το Δημόσιον ιδιοκτησίας εκ της οποίας ουδέν προσεπορίζετο, και ιδιοκτησίας, εκ της οποίας πλείστα όσα ήντλησε διά της πωλήσεως, εκ της οποίας τεραστίως ηύξησαν οι πρόσοδοι αυτού, αλλ'οι φορολογούμενοι εξακολουθούσαν έτι να πληρώνωσι προσωρινάς δόσεις, δεν γνωρίζουν δε τι θα καταβάλωσιν ακόμη προς εξόφλησιν του χρέους και μέχρι τίνος χρόνου, ότε θα αποκτήσωσιν ένα τίτλον τέλος πάντων ιδιοκτησίας, δυνάμει του οποίου θα δύνανται να διαθέσωσι τα κτήματα αυτών». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΔ, σύνοδος Β, συνεδρίαση 17, 28-11-1896, σ. 295.

43. Βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Α, σ. 216.

44. Ο Θ. Σακελλαρόπουλος (*Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σσ. 80-81) εντοπίζει τέσσερα σημεία που αποδίδουν τον χαρακτήρα της μεταρρύθμισης του Κουμουνδούρου : πρώτον, επρόκειτο για διανομή κρατικής και όχι ιδιωτικής γης, έτσι ώστε να μην προκληθούν

όμως, ενδιαφέρον θα εστιασθεί στην επίδραση της πολιτικής διανομής των εθνικών γαιών στην ανάπτυξη συγκεκριμένων δομικών χαρακτηριστικών του σταφιδικού μοντέλου. Σε επόμενες ενότητες επιχειρείται να απαντηθεί το ερώτημα εάν και κατά πόσο η αγροτική μεταρρύθμιση εξέβαλε στη δημιουργία μηχανισμών με τρόπο που το μοντέλο αυτό να αντεπεξέρχεται σε εγγενείς στο σύστημα συνθήκες κρίσης, κυρίως λόγω της απόλυτης εξάρτησης του από τις διακυμάνσεις της διεθνούς αγοράς. Στο δεδομένο ιστορικό πλαίσιο, εγγράφονται και οι εκδηλώσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας εκ μέρους των σταφιδοπαραγωγών.

αντιδράσεις από τους μεγαλοκτηματίες ή εκ μέρους της κρατικής γραφειοκρατίας των ενοικιαστών. Δεύτερον, επρόκειτο για διανομή «από πάνω» τρίτον, πραγματοποιήθηκε με εξαγορά, και τέλος, ότι κυριάρχησε η προχειρότητα και το «ασυστηματοποίητο». Ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι η μεταρρύθμιση αποτρέποντας ουσιαστικά τη συγκέντρωση γαιοκτησίας, λειτουργεί ενάντια στην προώθηση των καπιταλιστικών σχέσεων στη γεωργία. (Αυτόθι, σσ. 172-175, 178). Από την πλευρά του ο Β. Παναγιωτόπουλος, τονίζει ότι το εγχείρημα της διανομής του 1871, «βρίσκεται στη βάση της εμφάνισης ορισμένων καπιταλιστικών γνωρισμάτων στον αγροτικό χώρο», «Η Βιομηχανική ανάπτυξη είναι αδιανόητη χωρίς την ύπαρξη ευνοϊκών συνθηκών για μια εσωτερική αγορά και χωρίς οι καπιταλιστικές σχέσεις να εισδύσουν στον αγροτικό τομέα. Παρόμοιες εκδηλώσεις του καπιταλισμού εμφανίζονται στον ελληνικό αγροτικό χώρο μόνο γύρω στα 1870, με τρόπο στοιχειώδη βέβαια, αλλά αρκετά εμφανή και οριστικό. Η πτώση του ποσοστού του κέρδους στην αγροτική παραγωγή, είναι αισθητή την περίοδο αυτή και γίνεται εντονότερη κατά τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας, πράγμα που σχετίζεται νομίζω με την πολιτική του ελληνικού κράτους απέναντι στο πρόβλημα της διανομής των εθνικών γαιών στους καλλιεργητές. Η ανάγκη να αυξηθεί η επιφάνεια και η σημασία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, με σκοπό να αντισταθμιστεί η πτώση του ποσοστού του κέρδους του καλλιεργητή και να διατηρηθεί η παραγωγή σε υψηλά επίπεδα, βρίσκεται στη βάση του εγχειρήματος της διανομής των γαιών». «. . με βραδείς αλλά σταθερούς ρυθμούς δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για το πέρασμα στη βιομηχανία, πάντα στα όρια της κρίσιμης δεκαετίας 1871-1880», «Η βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832-1871», ό.π., σσ. 230-231.

1.2. Κρίση και ιστορική συγκυρία

1.2.1 Σταφιδική κρίση και ο τύπος της περιόδου

Τα αίτια της μεγάλης σταφιδικής κρίσης του 1892, αποτέλεσαν αντικείμενο πληθώρας δημοσιευμάτων και σχολίων στις εφημερίδες της εποχής. Η επισήμανση των αιτίων συνοδευόταν τις περισσότερες φορές από τη προβολή μέτρων που απέβλεπαν στη βελτίωση της διαχείρισης του σταφιδικού μοντέλου.

Στην πλειοψηφία τους, τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της περιόδου, επισημαίνουν ως συγκυριακό εκδήλωσης της σταφιδικής κρίσης του 1892, το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς για μεγάλες ποσότητες σταφίδας, με αποτέλεσμα το προϊόν να μείνει αδιάθετο. Με βάση αυτή τη συνθήκη στην αγορά, γίνεται γενικά αποδεκτός ο χαρακτηρισμός της κρίσης, ως κρίση υπερπαραγωγής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιμονή των περισσότερων αρθρογράφων στο ζήτημα των εσωτερικών όρων λειτουργίας των σταφιδικών οικονομικών σχέσεων. για πρώτη φορά κατά την περίοδο αυτή δίνεται τόση έμφαση στον αρνητικό ρόλο ορισμένων χαρακτηριστικών της διαχειρίσεις που ήταν συνυφασμένα με την δομή του σταφιδικού συστήματος. Έτσι, καταγγέλλονται οι τοκογλυφικές δραστηριότητες και η έλλειψη τραπεζών *"...παρεχουσών κτηματικά ή επί ενεχύρω του προϊόντος δάνεια"*,[45] καθώς επίσης και η ανεπάρκεια προγραμματισμού για τη βελτίωση της καλλιέργειας και την παραγωγή του προϊόντος που γίνεται *"...απαίδευτος, ασυνείδητος, ανεξευγένιστος και δαπανηρά, παρορωμένων όλων των οργάνων της επιστήμης, όλων των αφθόνων μέσων πολιτισμού, όλων των μεθόδων της εποχής"*.[46] Ως παράγοντες διαιώνισης της κρίσης οι κακοί όροι και οι πλημμελείς συνθήκες κάτω από τις οποίες διενεργείται το σταφιδεμπόριο με αρνητικά αποτελέσματα, τόσο για τις ίδιες τις εμπορικές δραστηριότητες, όσο και για τους σταφιδοπαραγωγούς.

Ιδιαίτερα κατακρίνονται η αισχροκέρδεια των ανταποκριτών και των εμπόρων, καθώς επίσης και τα κρούσματα νοθείας της σταφίδας που παρατηρήθηκαν συχνά τόσο

45 Εφ. *Καιροί*, Αθήνα, Έτος ΙΑ!, 24 Φεβρουαρίου 1900, Αρ. 4. 030, σ. 1.
46 Αυτόθι, σ. 1.

στην προ της κρίσης περίοδο, όσο και κατά τη διάρκειά της.[47] Στα δημοσιεύματα αυτά δεν αγνοείται η ανυπαρξία "*συστηματικής εργασίας*" εκ μέρους των κρατικών φορέων, "*...προς εύρεσιν νέων αγορών ή τρόπων κατανάλωσης*".[48] Κοινή εκτίμηση ήταν, άλλωστε, το ότι η "*ατολμία*" των εμπορικών δραστηριοτήτων όσον αφορά την επέκτασή τους, ήταν μία από τις συνέπειες της πτώχευσης του 1893, η οποία οδήγησε στην κατάρρευση της κρατικής πίστης έναντι των ξένων αγορών, γεγονός που παραδέχθηκε ευθέως και ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης.[49]

Από την άλλη δεν έλειψαν απόψεις που υποστήριζαν ότι σημαντικοί παράγοντες διαιώνισης της κρίσης ήταν η απουσία "*κατάλληλης διδαχής και κατήχησης*" σε συνδυασμό με τη κυρίαρχη "*νοοτροπία*" των γεωργοκτηματιών που είχαν συνηθίσει στα δάνεια και στην ευμάρεια του προϊόντος και δεν μπορούσαν να προσαρμοσθούν στις συνθήκες κρίσης. για το ίδιο ζήτημα η εφημερίδα *Καιροί* ανέφερε, χαρακτηριστικά : "*...έφθασαν (οι σταφιδοπαραγωγοί) να σχηματίσουν την πεποίθησιν ότι πάντοτε θα είνε τα ίδια και ότι, αν δεν είνε το επιόν έτος, εξάπαντος θα είνε το μετεπιόν το οποίον θα τοις φέρη του Μίδα το χρυσόν και τους θησαυρούς της Χαλιμάς*".[50]

Η πρώτη άποψη παρέπεμπε στην ακαταλληλότητα του τρόπου λειτουργίας και τελικά στην υπολειτουργία θεσμών, όπως οι γεωργικοί σταθμοί, που απέβλεπαν στο να εμφυσήσουν μια "*σύγχρονη*" αντίληψη στους καλλιεργητές σχετικά με την αξιοποίηση των παραγωγικών τους δυνατοτήτων. Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω. Η δεύτερη άποψη "*περί κακής συνήθειας των σταφιδοπαραγωγών στον εύκολο πλουτισμό*", δεν πρωτοδιατυπώνεται εκείνη την περίοδο από τις αθηναϊκές κυρίως εφημερίδες. Αντίθετα, υπήρχε παράδοση "*καχυποψίας*" έναντι των γεωργοκτηματιών ή των χωρικών, σε περιόδους γεωργικών κρίσεων διαφορετικού, βέβαια, τύπου από εκείνο της σταφιδικής κρίσης, σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.[51] Τις περισσότερες φορές, το φαινόμενο σχετίζεται, είτε με τις ανησυχίες των εμπόρων που έβλεπαν τα εισοδήματά τους ή το κοινωνικό τους κύρος να μειώνονται λόγω της κρίσης, είτε με την προσπάθεια επηρεασμού της κοινής γνώμης, ανάλογα με τις εκάστοτε κατευθύνσεις της κυβερνητικής πολιτικής. Τέτοιου τύπου απόψεις έβλεπαν συχνά το

47 Εφ., *Ελεγχος*, Πύργου, 2 Αυγούστου 1898, Έτος ΚΑ!, Αρ. 551, σ. 4.

48 . Αυτόθι, . σ. 4.

49 *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 29, 21 Ιουνίου 1895, σσ. 431-432.

50 Εφ. *Καιροί* Αθηνών, ό.π., σ. 1.

51. Για την κρίση της δεκαετίας 1830, βλ. Θ. Δ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα, Οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές όψεις*, Τομ. Α! 1835-1845, Αθήνα, Κριτική, 1988. σ. 71 κ. ε.

φως της δημοσιότητας όταν πλήθαιναν οι κοινωνικές αντιδράσεις και κυρίως ύστερα από τις κρατικές παρεμβάσεις στο χώρο της γεωργικής οικονομίας.

Πέρα όμως από την πληθώρα αναλύσεων γύρω από το θέμα των αιτιών της σταφιδικής κρίσης του 1892, ο αθηναϊκός και επαρχιακός τύπος, ασχολήθηκε και με τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για την υπέρβασή της. Κεντρικός άξονας των απόψεων που διατυπώνονται, ήταν η αναγκαιότητα εντονότερης παρέμβασης του κράτους στις οικονομικές σχέσεις που διέπουν το σταφιδικό μοντέλο. Έτσι, η *"Εφημερίς του Λαού"* των Αθηνών υιοθετεί τα προτεινόμενα μέτρα που εμπεριέχονται στην "*Έκθεσιν της Μεγάλης Επιτροπής της Βουλής επί του ζητήματος της Σταφίδος*" η οποία συντάχθηκε από τον εισηγητή της, βουλευτή Καλαβρύτων Α. Φωτήλα, και δημοσιεύθηκε το 1893. Οι πιο σημαντικές προτάσεις ήταν: πρώτον, η επιχείρηση περιορισμού του πλεονάσματος μέσω της απορρόφησης μέρους του προϊόντος από την οινοπνευματοποιία και οινοποιία· δεύτερον, οι κρατικές υπηρεσίες να δραστηριοποιηθούν κατά τρόπο, ώστε να πετύχουν το ταχύτερο τις πιο κατάλληλες συμβάσεις με τις καταναλώτριες χώρες. Τρίτον να δρομολογηθούν διαδικασίες που θα είχαν ως αποτέλεσμα τη σύσταση Σταφιδικής Τράπεζας καθώς επίσης και "*Ταμείου Σταφιδικής Αμύνης, στο οποίο η κυβέρνηση υποχρεούτο να συνδράμει με οικονομική ενίσχυση*".[52]

Η εφημερίδα "*Ελεγχος*" του Πύργου προωθεί την ιδέα συγκρότησης "*Ειδικής Τράπεζας Εξαγωγικού Εμπορίου*". Μάλιστα προτρέπει τον Βασιλιά να συγκεντρώσει τα απαραίτητα για την ίδρυση της Τράπεζας κεφάλαια, από τα ποσά των ομογενών που προορίζονται για εθνικές ανάγκες.[53]

Ανεξάρτητα από την ποικιλία των απόψεων και τα συμφέροντα συχνά αυτές αντιπροσώπευαν, πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη βαρύτητα στο γεγονός ότι για πρώτη φορά, στη διάρκεια ακριβώς της περιόδου της κρίσης, διατυπώνεται τόσο έντονα η ανάγκη υπέρβασης του προηγούμενου θεσμικού-δομικού πλαισίου που διέπει τις σταφιδικές σχέσεις και, κατ'επέκταση, τις ευρύτερες γεωργικές σχέσεις στην Ελλάδα. Το ζήτημα μετεξέλιξης των όρων που υπεβάσταζαν αυτές τις σχέσεις τίθεται -έστω και κατά τρόπο ευκαιριακό και αποσπασματικό στη φάση της σταφιδικής κρίσης και με αφορμή τις αρνητικές της συνέπειες. Τότε ακριβώς γίνεται φανερή η αδυναμία υπέρβασης των αδιεξόδων που προκάλεσε η κρίση (δυσλειτουργία εμπορίου, πτώση αγροτικών

52 Βλ., *Εφημερίς του Λαού*, Αθήνα 14 Δεκεμβρίου 1893, Έτος Α! Αρ. 5. Α. Φωτήλας, *Εκθεσις της Μεγάλης Επιτροπής της Βουλής επί του ζητήματος της Σταφίδας*, Αθήνα 1893.

53Εφ. *"Ελεγχος*, Πύργου, ό.π. .

εισοδημάτων, και μείωση των δημοσίων εσόδων) και η ανεπάρκεια των υπάρχοντος θεσμικού πλαισίου του σταφιδικού μοντέλου.

Τα θέματα που απασχόλησαν για περισσότερο από μια δεκαετία το τύπο της εποχής, εστιάζονται στην ανάγκη υιοθέτησης ενός πιο σύγχρονου θεσμικού πλαισίου, το οποίο όμως δεν θα αλλοίωνε τη φυσιογνωμία, τις δομές και τους προσανατολισμούς της σταφιδικής οικονομίας. Συνοπτικά αυτά ήταν:

1. Το πρόβλημα της αγροτικής πίστης, αφού τα κυκλώματα της τοκογλυφίας δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις καλλιεργητικές ανάγκες ή δημιουργούσαν κοινωνικές οξύνσεις εξαιτίας της συσσώρευσης μεγάλων χρεών.

2. Το ζήτημα της λήψης ριζικών μέτρων, που πιθανώς θα αλλοίωναν τον χαρακτήρα του δομικού άξονα του σταφιδικού μοντέλου (εκριζώσεις), της καλύτερης δυνατής οργάνωσης τόσο του σταφιδεμπορίου όσο και των κρατικών υπηρεσιών για την ανεύρεση σταθερών και εναλλακτικών αγορών.

3. Η δυνατότητα αξιοποίησης των πλεοναζουσών ποσοτήτων σταφίδας στην εγχώρια βιομηχανία (οινοπνευματοποιία-οινοποιία) και γενικότερα η διαμόρφωση ενός μόνιμου πλαισίου αντιμετώπισης της αστάθειας που χαρακτήριζε τη διεθνή αγορά.

4. Το θέμα της συγκρότησης των πρώτων αγροτικών συνεταιρισμών και η χρησιμότητά τους κυρίως σχετικά με τις διαπραγματευτικές δυνατότητες που προσφέρονται έτσι στους αγρότες.

5. Οι προοπτικές μιας ενιαίας γεωργικής πολιτικής, που δεν θα εξαρτώτανταν μονομερώς από τις διακυμάνσεις της ζήτησης από τις ξένες αγορές και δεν θα προκαλούσε αντιπαλότητες μεταξύ των σταφιδοφόρων περιοχών (κάτι που έκανε η κρατική παρέμβαση).

1.2.2. Τα εξωτερικά αίτια της κρίσης

Η ιστορική έρευνα έδειξε ότι η σταφιδική κρίση της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, υπήρξε αποτέλεσμα, τόσο μόνιμων δομικών χαρακτηριστικών του σταφιδικού μοντέλου, όσο και εξωτερικών συγκυριακών παραγόντων.

Οι σημαντικότεροι συγκυριακοί παράγοντες που συνετέλεσαν στην εκδήλωσης της κρίσης εντοπίζονται χρονικά στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και είναι τρεις: α) η αποκατάσταση των γαλλικών αμπελώνων μετά την ασθένεια της φυλλοξήρας και η συνεπαγόμενη μείωση της ζήτησης της ελληνικής σταφίδας από τη γαλλική αγορά· β) η υποχώρηση της ζήτησης από την παραδοσιακή αγγλική αγορά εξαιτίας των αλλαγών που επήλθαν στα καταναλωτικά πρότυπα και προτιμήσεις των Άγγλων· γ) η παρουσία νέων σταφιδοπαραγωγικών χωρών στη διεθνή αγορά.

Στο κεφάλαιο αυτό δεν θα αναφερθούμε στους δύο τελευταίους παράγοντες, οι οποίοι αποτέλεσαν αντικείμενο διεξοδικής ανάλυσης στη σύγχρονη βιβλιογραφία.[54] Αντίθετα, το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στην παρέμβαση της γαλλικής αγοράς στη σταφιδική οικονομία· η παρέμβαση αυτή καταδεικνύει τον τρόπο σύνδεσης της Ελληνικής Οικονομίας με την διεθνή αγορά και τα όρια αντοχής του σταφιδικού μοντέλου σε σχέση με τα ξένα κέντρα απορρόφησης και κατανάλωσης της σταφίδας.

Η περιοδική αύξηση των σταφιδοεξαγωγών που προκάλεσε η μεγάλη ζήτηση από τη γαλλική αγορά, αποτέλεσε αντικείμενο εκτενούς διαπραγμάτευσης. Κρίνουμε αναγκαίο στο σημείο αυτό να παραθέσουμε κάποια στοιχεία από αυτά που έχουν ήδη δημοσιευθεί για δύο λόγους: πρώτον, για να εξακριβωθεί με ποιό τρόπο το συγκυριακό αυτό γεγονός επέδρασε στην εξέλιξη του μηχανισμού του σταφιδικού μοντέλου. Δεύτερον, για να απαντηθεί το ερώτημα, κατά πόσο οι συνέπειες της απότομης

54Ενδεικτικά, βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και Οικονομικός μετασχηματισμός στην Πελοπόννησο*, 3 τόμοι, εκδ. Μ. Ι. Ε. Τ. Ε., Αθήνα 1992, V. Patronis, Production Agricole et commerce exterieur, Le cas de la region de Patras, 1860-1900, διδακτορική διατριβή, Universite de Paris-I, Παρίσι 1992, Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής σταφίδας 1851-1912*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1988.

μείωσης της ζήτησης από τη συγκεκριμένη αγορά έκαναν περισσότερο ευδιάκριτη την μεταβατική φάση της σταφιδικής οικονομίας, εκείνη την περίοδο.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 οι γαλλικοί αμπελώνες, που παρείχαν την πρώτη ύλη για την παραγωγή του σταφιδίτη οίνου, καταστρέφονται από την ασθένεια της φυλλοξήρας. Η καταστροφή είχε σαν αποτέλεσμα την κατακόρυφη πτώση της παραγωγής του κρασιού στη Γαλλία και τη σταθερή αύξηση των εισαγωγών από την Ελλάδα.[55] Έτσι, από το 1875 και μετά, η γαλλική αγορά, μένει ανοικτή στην ελληνική σταφιδοπαραγωγή και στις ελληνικές εξαγωγές σταφίδας. Πράγματι, η παρασκευή κρασιού από τη χρήση της ελληνικής σταφίδας ήταν συμφέρουσα για τους γάλλους παραγωγούς λόγω των αυξημένων δυνατοτήτων κέρδους που τους παρείχε, ιδιαίτερα μάλιστα σε μια περίοδο όπου δεν υπήρχε επωφελέστερη προσφορά από τις υπόλοιπες σταφιδοπαραγωγικές χώρες (την ίδια περίοδο η Γαλλία έκανε εισαγωγές σταφίδας από την Τουρκία, την Ισπανία και την Αγγλία). Συνέπεια των παραπάνω ήταν η απότομη αύξηση των ελληνικών εξαγωγών, με κύρια εισαγωγικά κέντρα τη Μασσαλία, τη Ρουέν, το Μπορντό, το Παρίσι και τη Σέτ.[56]

Εκτός όμως από τις καταστροφικές συνέπειες της φυλλοξήρας, το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς στην ελληνική σταφίδα τη περίοδο αυτή συνδέεται και με την κατάσταση στο πεδίο των διεθνών σχέσεων. Η Γαλλία, τόσο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 όσο και του 1880, προβαίνει σε ανοίγματα εμπορικής φύσης προς τις χώρες της Μεσογείου, με απώτερο σκοπό την προώθηση των οικονομικών και πολιτικών της συμφερόντων στην Εγγύς Ανατολή.[57]

Μέσα λοιπόν στο κλίμα που περιγράψαμε, η ζήτηση της ελληνικής σταφίδας από τη γαλλική αγορά αυξάνεται στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1870 και μετά το 1877 κυριολεκτικά "*απογειώνεται*". Ο πίνακας 1 είναι ενδεικτικός, σχετικά με το σύνολο των Ελληνικών εξαγωγών σταφίδας και τις ποσότητες εξαγωγών στη Γαλλία, για την

55 Σε διάστημα 20 χρόνων (από τις αρχές της δεκαετίας του 1860 ως τις αρχές της δεκαετίας του 1880), από τα 25 εκατομμύρια στρέμματα καλλιέργειας αμπελιών περισσότερα από τα μισά είχαν καταστραφεί από τη φυλλοξήρα. Από την αρχή του 1870 έως τα μέσα της επόμενης δεκαετίας η παραγωγή του κρασιού είχε μειωθεί κατά 40%. Βλ. Π. Γεννάδιος, *Περί φυλλοξήρας της φθοροποιού*, Αθήνα. 1889, σσ. 15-16, και, «περί της εν Γαλλία πορείας της φυλλοξήρας», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 1884, αρ. 232, σσ. 1200-1201. Οι εισαγωγές κρασιού στη Γαλλία, από 2 περίπου εκατομμύρια εκατόλιτρα γύρω στα 1870, αυξήθηκαν ως το 1886 στα 11, 5 εκατομμύρια εκατόλιτρα. Βλ. Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της Ελληνικής σταφίδας, ό.π.*, σ. 109.

56Βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, τ. Α, σσ. 244, 267, 338.

57Αυτόθι, σ. 245.

περίοδο 1878-1891 (δηλαδή από τη χρονιά "*απογείωσης*" των εξαγωγών έως τις παραμονές ξεσπάσματος της μεγάλης σταφιδικής κρίσης).[58]

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εξαγωγές σταφίδας της Ελλάδας 1878-1891(Ενετικά χιλιόλιτρα)

	Συνολικές	Προς Γαλλία
1878	205.000	19.605
1881	265.000	70.072
1888	324.000	86.236
1891	324.300	84.070

Πηγές: *Β. Σιμωνίδης, Ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός και αι εργασίαι του κατά τα πρώτα έτη 1925-1926*, Αθήνα 1927.

Θ. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη και Οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο, Τόμος Α!, Αθήνα 1990, πιν. 55, σ.. 246.

Αν από τα έτη που αναφέρονται στον πίνακα 1 επιλέξουμε το 1988 στη διάρκεια του οποίου εξήχθησαν πολύ μεγάλες ποσότητες σταφίδας προς τη Γαλλία (μετά από το 1886 και το 1889, ήταν η χρονιά με τις μεγαλύτερες εξαγωγές προς τη Γαλλία)[59] μπορούμε να συγκρίνουμε τις ποσότητες που κατανάλωσε αυτή η χώρα σε σχέση με τις άλλες καταναλώτριες χώρες.

Η συμβολή του ανοίγματος της γαλλικής αγοράς στις Ελληνικές εξαγωγές σταφίδας, γίνεται εναργέστερη από το 1875 και έπειτα. Σταδιακά, το ποσοστό της σταφίδας στη συνολική αξία των Ελληνικών εξαγωγών στη Γαλλία, αγγίζει στις παραμονές της κρίσης (1890-1891) το 80%. Ήδη από το 1878 οι γαλλικές εισαγωγές αντιπροσώπευαν το 9% περίπου του συνόλου των ελληνικών εξαγωγών σταφίδας, ποσοστό που ανέρχεται το 1886 στο 40%. Έτσι λοιπόν η καταναλωτική δραστηριότητα της χώρας αυτής, συμβάλει στο να αναδειχθεί η σταφίδα στο σημαντικότερο ελληνικό εξαγώγιμο

58. Το 1886 οι εξαγωγές προς τη Γαλλία έφτασαν τα 101. 341 ενετικά χιλιόλιτρα, το 1889 τα 147. 248 ενετικά χιλιόλιτρα, που ήταν και η μεγαλύτερη ποσότητα που εξάχθηκε στη χώρα αυτή πριν ξεσπάσει η μεγάλη σταφιδική κρίση, Αυτόθι, πιν. 55, σ. 246.

Αυτόθι, σσ. 241, 245. Υπουργείον Οικονομικών, Στατιστικόν Γραφείο Εμπορίου της Ελλάδος μετά των ξένων Επικρατειών 1859-1873, 1887-1912. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867, σ. 73.

προϊόν στο διάστημα 1870-1890. Από 25% το 1868 αντιπροσωπεύει από μόνη της το 1888 το 57% περίπου του συνόλου των εξαγωγών.[60]

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.

Κατανάλωση σοδειάς 1888 σε συνολική παραγωγή έτους 158.728 τόνους

Χώρες	Πωληθέν ποσό σε τόνους
Αγγλία	64.359
Ολλανδία	11.500
Βέλγιον	4.984
Γερμανία	9.612
Τεργέστη	2.500
Γαλλία	43.514
Η.Π.Α.	13.062
Καναδάς	1.630
Αυστραλία	1.111
Ρωσία	903
Ελληνική αγορά (Εγχώριες πνευματοποιϊες)	2.500
Αδιάθετο ποσό	3.053

Πηγή : *Υπουργείο Οικονομικών-Γραφείο Στατιστικής*, παράρτημα ΦΕΚ 1889, τ. 429 4-12-1889, σ. 2158, Παγκόσμιος Έκθεσις Παρισίων 1889-Ελληνικό Τμήμα (σταφίδες), δημοσιευμένα στοιχεία στην Εφημ. "*Επί τα Πρόσω*" Έτος Α!, αρ. 23, Πάτρα 28-9-1889, σ. 2, πιν. 3.

Ένα εύλογο ερώτημα ανακύπτει στο σημείο αυτό. Η συμβολή της γαλλικής αγοράς στη μεγιστοποίηση του ποσοστού των εξαγωγών της σταφίδας (πάνω από το 50% των συνολικών εξαγωγών της χώρας κατά την περίοδο 1875-1891) σήμαινε την παγιοποίηση και ισχυροποίηση του μοντέλου στην Ελληνική οικονομία ή, αντίθετα, αποτελούσε μια ανάπαυλα στη διαδικασία μεταξέλιξής του, η οποία θα ξεκινήσει για

60Από 525 χιλιόλιτρα σταφίδας που εξήγαγε η Ελλάδα το 1865 προς τη Γαλλία, το έτος 1889 οι εξαγωγές πλησίασαν τα 143. 000 χιλιόλιτρα, *Εφημερίδα της Βουλής* , Περ. ΙΓ!, συν. Δ!, Παράρτημα, αριθμός 82, σ. 86.

μερικά χρόνια αργότερα; Οι απαντήσεις που έχουν δοθεί από την έρευνα είναι αρκετά σαφείς και κατατοπιστικές. Ουσιαστικά η απότομη και χωρίς προηγούμενο αύξηση της ζήτησης από την γαλλική αγορά,[61] μεταθέτει την εκδήλωση των αρνητικών αποτελεσμάτων που εμπεριέχονται στη δομή του σταφιδικού συστήματος, για δέκα περίπου χρόνια αργότερα. Τη περίοδο της "*σταφιδικής φρενίτιδας*" ή του "*σταφιδικού πυρετού*",[62] (1876-1886), διαδέχθηκε μια περίοδος χρονικά τοποθετημένη στη δεκαετία του 1865-1875, η οποία χαρακτηρίσθηκε από την εξής ιδιαιτερότητα: Από τη μια πλευρά, αποτέλεσε συγκυριακά μια καλή περίοδο ως προς τη ζήτηση από τη διεθνή αγορά και τις εξαγωγές και, από την άλλη, κατέδειξε τα όρια του σταφιδικού μοντέλου σχετικά με την παραγόμενη ποσότητα και τη δυνατότητα κατανάλωσής της.

Η χρυσή περίοδος (1876-1887) στη διάρκεια της οποίας πρωτεύοντα ρόλο διαδραμάτισε η αύξηση της ζήτησης από τη Γαλλία, παραβιάζει ουσιαστικά τα παραπάνω όρια, χωρίς όμως αυτή η υπέρβαση να γίνεται αντιληπτή. Και αυτό γιατί η γαλλική ζήτηση αποτρέπει μια πιθανή κατάρρευση των τιμών, καθώς η προηγηθείσα της "χρυσής εποχής" περίοδος είχε οδηγήσει στην αλματώδη αύξηση της σταφιδοπαραγωγής. Μέσα σε δέκα χρόνια (1868-1878) η παραγωγή της σταφίδας αυξήθηκε κατά 100.000 περίπου ενετικά χιλιόλιτρα, από 117.766 ενετικά χιλιόλιτρα το 1868 έφθασε το 1878 στα 217.500 ενετικά χιλ/τρα.[63] Την ίδια περίοδο οι εξαγωγές αυξήθηκαν περίπου κατά 86.000 ενετικά χιλιόλιτρα όταν από 120.000 περίπου πλησίασαν στα 1878 τα 205.000 ενετικά χιλ/τρα.[64] Στο σημείο αυτό να υπογραμμίσουμε ότι στο χρονικό διάστημα 1870-75 η αξία των εξαγωγών της σταφίδας υπερδιπλασιάστηκε. Η εξέλιξη αυτή φαίνεται στον Πίνακα 3.

Ακόμη σημαντικότερο είναι το γεγονός ότι πάνω από το 60% της αύξησης της αξίας των εξαγωγών της σταφίδας οφείλεται στην άνοδο των τιμών και μόνο το υπόλοιπο 40% στην αύξηση των ποσοτήτων που εξήχθησαν.[65] Η επόμενη περίοδος, δηλαδή

61Ο Θ. Καλαφάτης (*Αγροτική πίστη*, ό.π., σ. 251) με κριτήριο την εξέλιξη των τιμών και των εξαγόμενων ποσοτήτων, διακρίνει τέσσερις φάσεις εμπορικής δραστηριότητας : α) της στασιμότητας (1857-1864), β) της σχετικής ανάκαμψης (1866-1875), γ) του σταφιδικού πυρετού (1876-1886), δ) της κάμψης (1887-1897).

62Αυτόθι, σσ. 241, 248, 496 - *Οικονομική Επιθεώρηση*, 1889, Δεκέμβριος, φυλ 155, σσ. 436-439.

63 Αυτόθι.

64Βλ. *Υπουργείον Οικονομικών, Στατιστικόν Γραφείον, Εμπόριον της Ελλάδος μετά των ξένων επικρατειών, 1859-1873, 1887-1912.* Β. Σιμωνίδης, *Ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός και αι εργασίαι του κατά τα πρώτα έτη 1925-1926*, Αθήνα 1927.

65Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., σ. 249, Υπουργείο Οικονομικών, Στατιστικόν Γραφείον στην *Εφημερίδα της Βουλής*, Περ. ΙΓ!, συν. Δ!, Παράρτημα, Νοέμβριος 1894, σ. 85.

εκείνη της αυξημένης ζήτησης της σταφίδας από τη γαλλική αγορά, συμβάλλει συγκυριακά με δύο τρόπους στην εκδήλωση της μεγάλης σταφιδικής κρίσης του 1892-1893.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.

Αξία εξαγωγών σταφίδας σε τρέχουσες τιμές

Έτος	Δραχμές
1870	17.308.560
1871	30.325.935
1872	25.472.401
1873	35.646.570
1874	37.225.024
1875	37.000.000

Πηγή : *Θ. Καλαφάτης Αγροτική πίστη και Οικονομικός μετασχηματισμός*, ό.π., τ. Α!, πιν. 56, σ. 249.

Ο πρώτος έχει να κάνει με το γεγονός ότι η αύξηση της ζήτησης συγκρατεί τις τιμές από μια απότομη πτώση, αφού όπως είδαμε είχε προηγηθεί μια οριακή περίοδος ως προς την προσφορά και τη ζήτηση. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται αύξηση της συνολικής αξίας των εξαγωγών της σταφίδας, η οποία οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αύξηση των τιμών, σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως στο χρονικό διάστημα 1877-1883 οι ανώτερες τιμές του προϊόντος παρουσιάζονται αυξημένες κατά πολύ περισσότερο από την προηγούμενη περίοδο. Αυτό φαίνεται στον πίνακα 4.

Η απότομη άνοδος των τιμών δεν αναδεικνύει τη δυσλειτουργικότητα των μηχανισμών αναπαραγωγής του σταφιδικού μοντέλου, αφού η αυξημένη κατανάλωση της γαλλικής αγοράς ικανοποιεί τις προσδοκίες κέρδους των σταφιδεμπορικών κέντρων, αλλά και τις ανάγκες του δημόσιου ταμείου (βλ.& πίνακα 1).

Τα πρώτα ανησυχητικά σημάδια που εμφανίζονται κατά τη μεταβατική περίοδο 1865-1875 περίπου, σχετικά με την ανελαστικότητα της ελληνικής σταφιδοπαραγωγής απέναντι στη ζήτηση από τη διεθνή αγορά, παραβλέπονται. Έτσι, ταυτόχρονα με τη μετάθεση της κρίσης για δέκα περίπου χρόνια αργότερα, μετατίθεται και η επιχείρηση παρέμβασης του κράτους στη σταφιδική οικονομία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.

Ετήσιες τιμές σταφίδας (Πάτρα) 1868-1883 (Δρχ. το χιλιόλιτρο)

Έτη	Κατώτερη Τιμή	Ανώτερη Τιμή
1868	100	100
1872	192	248
1875	150	270
1877	136	413
1879	86	345
1881	171	277
1883	121	325

Πηγή: *Ι.Α./Ε.Τ.Ε.*, Αρχείο Τιμών (Πάτρα-Σταφίδα) 1863-1912, Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας*, 1851-1912, Αθήνα 1988, Πι. V, σ. 139.

Ουσιαστικά, η κρατική παρέμβαση εκδηλώνεται εσπευσμένα κατά την περίοδο της σταφιδικής κρίσης, χωρίς ωστόσο να επιτελείται με γνώμονα μια μακροπρόθεσμη στρατηγική, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα τη δρομολόγηση μίας μεταβατικής φάσης επανατοποθέτησης και ανασύνθεσης των δομών του σταφιδικού συστήματος.[66] Η κρατική παρέμβαση, που λαμβάνει χώρα μετά το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς, εκφράζει μεν την ανάγκη ενός μεταβατικού σταδίου, δεν μπορεί όμως να μετουσιώσει σε πράξη τον δομικό μετασχηματισμό του μοντέλου, αφού ο βασικός της στόχος εντοπίζεται στην επιχείρηση προσαρμογής του τελευταίου στις συνθήκες της κρίσης.

66Η ανάγκη σύνδεσης της σταφιδικής οικονομίας, με ένα πρόγραμμα ευρύτερης οικονομικής δραστηριότητας, είχε προβληθεί στον Ελληνικό τύπο, πολύ πριν τη σταφιδική κρίση. Το 1885, η εφημερίδα του Πύργου, *Ελεγχος*, σημείωνε: «Η μόρφωσις και η εκπαίδευσις εν Ελλάδι δυστυχώς ετράπη μόνον εις την νομικήν και ιατρική, ίνα η δικαιοσύνη και η υγεία του τόπου καταστραφή διά την πληθώραν των δικηγόρων και ιατρών, ως κινδυνεύει να καταστραφή και ο εκ του σταφιδοκάρπου πόρος ένεκα της υπερμέτρου αυξήσεως της παραγωγής αυτού, εάν μη διά της συγκοινωνίας ελαττωθώσι τα έξοδα της καλλιέργειας, διά της οινοποιΐας και οινοπνευματοποιίας αναπτυχθή η εν τω τόπω κατανάλωσις μεγάλου μέρους αυτού, και εάν το εμπόριον αυτού μη συγκεντρωθή εν τω τόπω, μεταφέρηται δε εις το εξωτερικόν δι'Ελληνικών πλοίων», Εφ. *Ελεγχος*, 1 Σεπτεμβρίου 1885, Έτος Δ!, Αριθμός 192, σ. 1. Επίσης Υπουργείο Οικονομικών , Στατιστικόν Γραφείον , στην Εφημερίδα της Βουλής, Περ. ΙΓ!, συν. Δ!, Παράρτημα Νοέμβριος 1894, σ. 85 και Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία* ό.π., πιν. 1. 1, σ. 31.

Εκεί οφείλεται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το γεγονός ότι ενώ κατά τη διάρκεια του κρατικού παρεμβατισμού προτείνονται ή δοκιμάζονται πρωτοποριακά μέτρα αναδόμησης του μοντέλου (π.χ. Σταφιδική Τράπεζα, Σταφιδικό Ταμείο κ.λ.π.), αυτά ή δεν υλοποιούνται ή αποτυγχάνουν, καθώς δεν πραγματώνονται σε μια μεταβατική περίοδο, κατά την οποία τα περιθώρια επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας τους θα ήταν περισσότερο ελαστικά. Αντίθετα η υποδοχή τους από το κοινωνικό στρώμα των μικροϊδιοκτητών αγροτών, μπορεί να χαρακτηριστεί ως ανελαστική, είτε με την θετική έννοια, είτε με την αρνητική: Στην πρώτη περίπτωση, η ολοκληρωτική αποδοχή τους αποσκοπούσε στην υπέρβαση αδιεξόδων που δημιουργούσαν οι αρνητικές συνέπειες της κρίσης βάσει τοπικών εμπορικών και αγροτικών συμφερόντων, στη δεύτερη περίπτωση, η αποδοκιμασία τους πήγαζε επίσης από τοπικιστικά κίνητρα. Επομένως, η ζήτηση από τη γαλλική αγορά αποτρέπει τον κρατικό παρεμβατισμό σε μια ομαλή μεταβατική περίοδο και τον μεταθέτει για την περίοδο της σταφιδικής κρίσης. Έτσι, η προοπτική δραστικής λειτουργίας των μέτρων που υιοθετήθηκαν από τους κρατικούς φορείς, εγκλωβίζεται στις τοπικές αντιπαλότητες που αναδεικνύει η κρίση, χωρίς αυτά τα μέτρα να μπορούν να αποκτήσουν μακροπρόθεσμη μορφή. Συνεπώς, και με δεδομένη την «αιφνίδια» παρέμβαση της γαλλικής αγοράς (αιφνίδια διόγκωση και μείωση της ζήτησης σταφίδας), ο ρόλος της χώρας αυτής αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα της παρατεταμένης διάρκειας της κρίσης. Η πτώση των τιμών επιφέρει δυσλειτουργία στον οικονομικό τομέα και κοινωνική αναταραχή. Μόνο η επέκταση των εξαγωγών (έως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1890) εξισορροπεί κάπως τα πράγματα και αποτρέπει δυσμενέστερες συνέπειες στο βαθμό που η ελληνική οικονομία συνεχίζει να τονώνεται από το συνάλλαγμα που απέφερε η εξαγωγή του προϊόντος.[67] Ο πίνακας 5 παρουσιάζει την εξαγωγή σταφίδας για τα έτη 1888-1894 και το μερίδιο της γαλλικής αγοράς.

Ο δεύτερος τρόπος με τον οποίο *το "άνοιγμα της γαλλικής αγοράς"* υπόθαλψε την παρατεταμένη σταφιδική κρίση της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αιώνα, έγκειται στην επακόλουθη επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας και την αύξηση της σταφιδοπαραγωγής, και αυτό γιατί η ζήτηση από τη γαλλική αγορά προκάλεσε την σταθεροποίηση και σε ορισμένες περιπτώσεις την άνοδο της τιμής της σταφίδας. (βλ. πίνακας 4).

Ταυτόχρονα όμως, γίνεται ακόμη πιο δυσδιάκριτη η παραβίαση του ορίου ασφαλείας του και η εξέλιξη αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη συγκάλυψη των προβλημάτων του σταφιδικού μοντέλου το οποίο διαμορφώνεται κάτω από την

67. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη* , ό.π., σ. 239.

επίδραση δύο παραγόντων : της διαρκώς αυξανόμενης παραγωγής του προϊόντος και της αστάθειας που προξενούσε η διεθνής αγορά σε σχέση με τις δυνατότητες διάθεσής του και τις τιμές.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.

Συνολική εξαγωγή σταφίδας και εξαγωγή προς Γαλλία για τα έτη 1888-1894 (σε λίτρες)

Έτη	Συνολική Εξαγωγή	Εξαγωγή προς Γαλλία
1888	283,799,827	71,235,292
1889	346,929,978	142,891,103
1890	300,838,780	94,628,944
1891	378,095,393	112,362,885
1892	252,873,618	39,297,960
1893	294,713,392	30,748,268
1894	282,670,445	42,677,313

Πηγή : *Υπουργείο Οικονομικών*, Στατιστικόν Γραφείον, δημοσιευμένα στοιχεία στην *Εφημερίς της Βουλής*, Περ. ΙΓ!, συν. Δ, Παράρτημα, αρ. 82, 29-11-1894, σ. 86.

Στη διάρκεια της δεκαετίας 1878-88, οι καλλιεργούμενες με σταφίδα εκτάσεις αυξήθηκαν από 435.000 σε 620.000 στρέμματα. Βέβαια, η επέκταση των σταφιδαμπελώνων δεν συνδέεται ιστορικά αποκλειστικά με το «άνοιγμα» της γαλλικής αγοράς. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 πραγματοποιείται, κυρίως, λόγω της τεράστιας οικονομικής και κοινωνικής σημασίας που απέκτησε η αύξηση της παραγωγής και η εξαγωγή της σταφίδας από τη στιγμή που συνδέθηκε και εξαρτήθηκε άμεσα από τη διεθνή αγορά. Η αιφνίδια ζήτηση από τη γαλλική αγορά σε συνδυασμό με το βασικό μέτρο της αγροτικής μεταρρύθμισης, δηλαδή τη διανομή των εθνικών γαιών, προκαλεί την έντονη αναζωπύρωση του σταφιδεμπορίου και την επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας, στην εικοσαετία 1871-1891. για το λόγο αυτό, η επέκταση αυτή των σταφιδαμπελώνων επιτελείται σε περιοχές που καλύπτονται από ανεκμετάλλευτες έως τότε εθνικές γαίες, δηλαδή στη Δυτική και Νοτιοδυτική Πελοπόννησο. Το αποτέλεσμα της επέκτασης αυτής αρχίζει να γίνεται αισθητό προς το τέλος της δεκαετίας του 1880, όταν αρχίζουν ν' αποδίδουν οι νέες σταφιδοκαλλιέργειες που πραγματοποιήθηκαν με αφορμή την "χρυσή" περίοδο των εξαγωγών που προκάλεσε η

ζήτηση της γαλλικής αγοράς. Έτσι, από 217.500 ενετικά χιλιόλιτρα το 1878, η παραγωγή φθάνει στα 1888 περίπου τα 343.000 ενετικά χιλιόλιτρα.[68]

Η γαλλική αγορά λοιπόν, εκτός των άλλων, επιφέρει μια αύξηση της παραγωγής η οποία συνεχίσθηκε και σταθεροποιήθηκε κατά τη διάρκεια της κρίσης με μόνη εξαίρεση την παραγωγή του 1900 που ήταν ιδιαίτερα μειωμένη εξαιτίας της προσβολής των αμπελώνων από περονόσπορο. Στο μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας 1894-1904, η παραγωγή ξεπέρασε κατά πολύ τα 300.000 ενετικά χιλιόλιτρα, τη στιγμή κατά την οποία η ζήτηση μπορεί να είχε σταθεροποιηθεί λόγω της επέκτασης των εξαγωγών, σε καμιά όμως περίπτωση δεν μπορούσε να ικανοποιήσει τις ανάγκες της παραγωγής (συνθήκες υπερπαραγωγής). Η φυσική καταστροφή της παραγωγής από τον περονόσπορο στα 1900, δεν ήταν από μόνη της αρκετή, όπως στην περίπτωση της φυλλοξήρας στα 1851, να περιορίσει την υπερπαραγωγή.[69]

Η περίπτωση της αυξημένης ζήτησης από τη γαλλική αγορά είναι χαρακτηριστική, γιατί δείχνει καθαρά το ασταθές πεδίο κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων που διαμόρφωνε η διεθνής αγορά, και το οποίο προκαλούσε μονίμως προβλήματα στην σταφιδική και κατ'επέκταση στην ελληνική οικονομία.

Δύο είναι οι παράγοντες διαμόρφωσης αυτού του ασταθούς πεδίου. Πρώτον η μορφή της κοινωνικής χρήσης της σταφίδας, στη Γαλλία. Ο τρόπος χρησιμοποίησης του προϊόντος το καθιστούσε ουσιαστικά προσωρινό. Στην Αγγλία εχρησιμοποιείτο για την παρασκευή γλυκών (κυρίως της πουτίγκας) και δεν ανταγωνιζόταν με άλλο προϊόν κατάλληλο για την παρασκευή τους, ο ανταγωνισμός είχε να κάνει απλά με τις διάφορες ποιότητες, αφού η σταφίδα χρησίμευε περισσότερο για οικιακή παρασκευή γλυκών. Αντίθετα, στη Γαλλία οι ποικιλίες σταφίδες που εισήγαγε η χώρα, χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του φτηνού οίνου ο οποίος είχε ν' ανταγωνισθεί άλλα προϊόντα που παρασκευάζονταν από διαφορετικές πρώτες ύλες.[70] Το γεγονός αυτό καθιστούσε τη σταφίδα προϊόν-πρώτη ύλη υψηλής επικινδυνότητας όσον αφορά τη σταθερότητα της ζήτησής της. Άλλωστε, το γεγονός ότι η γαλλική αγορά ήταν αγορά υποδοχής όλων σχεδόν των ποιοτήτων εξέθρεψε στη διάρκεια της κρίσης τις τοπικές αντιπαλότητες σχετικά με τα παρεμβατικά μέτρα του κράτους, όπως για παράδειγμα το παρακράτημα. Όταν αυξήθηκε η ζήτηση στη "χρυσή γαλλική περίοδο" επεκτάθηκε η καλλιέργεια κατωτέρων ποιοτήτων, αφού οι γάλλοι καταναλωτές δεν

68Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία*, πίνακας 1. 1, σ. 31, και Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, πιν. 1., σ. 496.

69Για το συγκεκριμένο ζήτημα του περονόσπορου , βλ. Ε. Καράκαλος, Πραγματεία περί σταφιδικού ζητήματος, Αθήνα 1924.

70Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία*, ό.π., σ. 82-83.

ζητούσαν σταφίδα προς βρώση, αλλά πρώτη ύλη που θα περιείχε οινόπνευμα και ζάκχαρο. Τόσο η άριστη ποιότητα που καταναλωνόταν κυρίως στην Αγγλία, όσο και η κατώτερη, απέδιδαν το ίδιο περίπου ποσοστό ζακχάρου. Έτσι, οι παραγωγοί προσανατολίσθηκαν στην παραγωγή ακατάλληλης προς βρώση σταφίδας, με κριτήρια την αύξηση της παραγόμενης ποσότητας και τη μείωση των εξόδων για τη καλλιέργεια. Μετά από την πτώση της ζήτησης από την γαλλική και την αγγλική αγορά, η αντίστοιχη πτώση των τιμών της ανώτερης και της κατώτερης ποιότητας, προκαλεί αντιπαλότητες μεταξύ των σταφιδοφόρων περιοχών. Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του Βουλευτή Αιγίου Παναγιωτόπουλου, ο οποίος θεωρεί ότι το μέτρο του παρακρατήματος εκφράζει το φόβο των σταφιδοφόρων επαρχιών που παρήγαγαν σταφίδα κατώτερης ποιότητας, καθώς εκείνες δεν θα είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν τη σοδειά τους τη στιγμή κατά την οποία θα βρισκόταν διαθέσιμη ανώτερης ποιότητας σταφίδα και μάλιστα σε χαμηλή τιμή.[71]

Κατά συνέπεια, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι η ζήτηση από τη γαλλική αγορά δεν αποτελεί μόνο αφορμή εκδήλωσης της κρίσης, αλλά και παράγοντας επηρεασμού των μηχανισμών που ενεργοποιήθηκαν με την κρίση, όπως ο κρατικός παρεμβατισμός στις οικονομικές σχέσεις. Από τη σκοπιά αυτή μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι το ζήτημα που ανέκυψε από την παρέμβαση της γαλλικής αγοράς είχε ως συνέπεια την αδυναμία του κρατικού παρεμβατισμού να ρυθμίσει τις οικονομικές και κοινωνικές συγκρούσεις, που προκάλεσε η κρίση σε τοπικό επίπεδο, με απώτερο σκοπό την πραγματοποίηση θεσμικών και δομικών αλλαγών ικανών να αλλάξουν το σταφιδικό μοντέλο και, γενικότερα, τις κυρίαρχες σχέσεις στον αγροτικό χώρο.

Η αυξημένη ζήτηση της σταφίδας από τη γαλλική αγορά ακυρώνει τη προοπτική του κρατικού παρεμβατισμού και τη δυνατότητα μετασχηματισμών όσον αφορά στην οργάνωση του σταφιδικού μοντέλου. Η πιθανότητα μιας τέτοιας εξέλιξης, θα ήταν πολύ μεγαλύτερη εάν οι παραπάνω ρυθμίσεις πραγματοποιούνταν στη διάρκεια μιας μεταβατικής περιόδου (από τα μέσα της δεκαετίας του 1870). Αντίθετα, η παρέμβαση των κρατικών μηχανισμών στην σταφιδική οικονομία, ως συνέπεια των προβλημάτων

71Ο ίδιος βουλευτής τονίζει επίσης, απευθυνόμενος στους βουλευτές που εκπροσωπούν τις επαρχίες κατώτερης ποιότητας που υπεστήριζαν το παρακράτημα : «Και λέγετε τώρα εις εκείνον, ο οποίος παράγει την καλήν ποιότηταν και γίνεται αφορμή, όπως επεκταθή η διάδοσις της σταφίδος : επειδή παρεκράτησες 20% προς βελτίωση του προϊόντος σου (λόγω παραγωγής καλής ποιότητας), θα σου παρακρατήσω κι άλλα 20% ίνα πωλήση και εκείνος ο οποίος παράγη την κακήν ποιότητα. . », «Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής», Περ. ΙΔ!, σύνοδος Α', 1895, συνεδρίαση 27, 19/6/1896, σ. 390-396, βλ. επίσης στο ίδιο συνεδρίαση 46, 11-7-1895, σ. 1111.

που δημιούργησαν οι συνθήκες της κρίσης υπερπαραγωγής, αποσκοπεί στην προσαρμογή του μοντέλου στις παραπάνω συνθήκες, στη διαχείριση των τοπικών αντιπαλοτήτων και στην απορρόφηση ή την εξάλειψη της κοινωνικής και πολιτικής δυσφορίας .Ο δεύτερος παράγοντας αστάθειας σχετίζεται με την προστατευτική πολιτική που ακολούθησε η Γαλλία, με τις πρώτες κιόλας ενδείξεις για αποκατάσταση των αμπελώνων της μετά τη καταστροφή τους από την φυλλοξήρα. Πράγματι, όπως φαίνεται στο παρακάτω πίνακα από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, αρχίζει σταδιακά η αποκατάσταση των γαλλικών αμπελώνων.

Οκτώ χρόνια πριν από την εκδήλωση της μεγάλης σταφιδικής κρίσης, η πορεία αποκατάστασης των γαλλικών φυτειών, οδήγησε τον Π. Γεννάδιο να τονίσει τον ασταθή χαρακτήρα της γαλλικής αγοράς, λέγοντας : "*Εάν η βελτίωσις αύτη του αμπελώνος της Γαλλίας εξακολουθή και εις το μέλλον δύναται τις από τούδε να είπη, ότι η χώρα αύτη μετά τινά έτη θα παύση έχουσα ανάγκην της επικουρίας των άλλων αμπελοφόρων επικρατειών*".[72]

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.

Πορεία Αποκατάστασης Γαλλικών αμπελώνων (1878-1883)

Έτη	Επιφάνεια προσβεβλημένη (στρέμματα)	Θεραπευόμενη Επιφάνεια ή Επιφάνεια με φυτεμένα αμερικάνικα αμπέλια (στρέμματα)	Αναλογία επί %
1878	2.430.380	75.500	3,10
1879	3.197.300	126.930	3,94
1880	4.542.540	215.530	4,74
1882	6.429.780	497.930	7,74
1883	6.423.630	721.370	11,23

Πηγή : *Π. Γεννάδιος*, "Περί της εν Γαλλία πορείας της φυλλοξήρας κατά το λήξαν έτος και περί των αιτιών της υποτιμήσεως των οίνων και των σταφίδων", ΦΕΚ της 20-4-1884, αρ. 25, σ. 1199.

Πραγματικά, από τη δεκαετία του 1880 διαμορφώνεται στη Γαλλία έντονο κλίμα προστατευτισμού που συνδέεται με τη σταδιακή αποκατάσταση των αμπελώνων της.

72Π. Γεννάδιος «περί της εν Γαλλία πορείας της φυλλοξήρας. . », ΦΕΚ, 20 Απριλίου 1884, αρ. 25, σ. 120.

Στα δύο πρώτα χρόνια της επόμενης δεκαετίας είναι έντονο το διαγραφόμενο κλείσιμο της γαλλικής αγοράς. Τα γαλλικά αμπέλια παράγουν και πάλι την απαραίτητη ποσότητα καρπών, για την εγχώρια βιομηχανία, ενώ ως πρώτο βήμα η γαλλική κυβέρνηση απαγορεύει την παραγωγή σταφιδίτη οίνου και επιβάλλει βαριά φορολογία σε κάθε εισαγωγή ξένης σταφίδας. Η πλήρης επικράτηση των προστατευτικών στη Γαλλική Βουλή στα 1891, σηματοδοτεί το τέλος του ευνοϊκού για την Ελλάδα, δασμολογικού καθεστώτος και την επαναφορά εκείνου που ίσχυε πριν το 1860. Από το 1892 τίθεται σε ισχύ νέο δασμολόγιο το οποίο ανεβάζει τον δασμό από 6 φράγκα το εκατόλιτρο σε 15 αρχικά και αργότερα σε 25 φράγκα.

Ο προστατευτισμός, βέβαια, δεν αφορούσε αποκλειστικά στη σταφίδα, αλλά και άλλα αγροτικά προϊόντα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του σιταριού. Ενώ οι Η.Π.Α. προσέφεραν σιτάρι στη Γαλλία προς 10-12 φράγκα το εκατόλιτρο, οι Γάλλοι παραγωγοί ζήτησαν από την κυβέρνησή τους πρόσθετο φόρο, ώστε να φθάσει η αξία του εισαγόμενου σιταριού στα 28 φράγκα κατά μέσο όρο, στη τιμή δηλαδή που κυμαινόταν η εντόπια παραγωγή.

Συμπερασματικά λοιπόν η περίπτωση της γαλλικής αγοράς είναι χαρακτηριστική για τη σχέση εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας από τη διεθνή αγορά. Στην περίοδο καταστροφής και μη αποδοτικότητας των αμπελώνων της, η Γαλλία ακολουθεί την πολιτική πολύ χαμηλών δασμών, αντίθετα, αμέσως μετά την αποκατάστασή τους από την φυλλοξήρα, οι δασμοί μετατρέπονται σε μηχανισμό απαγόρευσης των εισαγωγών. Η παραπάνω ανισορροπία επηρεάζει αρνητικά την εξέλιξη του σταφιδικού μοντέλου, αφού απουσιάζουν εκείνες οι ασφαλιστικές δικλείδες που θα ακύρωναν ή θα καθιστούσαν ελαστικότερη την σχέση εξάρτησης από τη συγκεκριμένη αγορά.

Πιο συγκεκριμένα, για παράδειγμα, δεν υπήρχε ένας τραπεζιτικός οργανισμός που θα έλεγχε την αλόγιστη επέκταση των φυτειών με διάφορα μέσα, όπως η παροχή των δανείων στους αγρότες. Αντίθετα, η επέκταση έγινε δυνατή χάρη στα συνεχή δάνεια που προέρχονταν από το εμποροαστικό κεφάλαιο το οποίο απέβλεπε στην εκμετάλλευση της "χρυσής" συγκυρίας, για την κάρπωση όσο το δυνατόν περισσότερού κέρδους. Άλλωστε, η εξέλιξη του αλυσιδωτού δανεισμού, στον οποίο θ' αναφερθούμε εκτενέστερα σε επόμενα κεφάλαια, ευνοούσε απόλυτα τον παραπάνω προσανατολισμό του εμποροαστικού κεφαλαίου. Τα δάνεια της Ε.Τ.Ε. προς τους εμπόρους, ως μεγαλοκτηματίες που πιθανώς ασκούσαν εμπορική δράση, χρησιμοποιούνταν από αυτούς σε τοκογλυφικές δραστηριότητες σε βάρος των μικροκαλλιεργητών οι οποίοι δεν δανειζόντουσαν απευθείας από την Τράπεζα. Αργότερα βέβαια, η παραπάνω τακτική όχι μόνο οδήγησε σε συνθήκες υπερπαραγωγής

(επέκταση σταφιδοκαλλιέργειας -αύξηση παραγωγής- όχι σταθερές συνθήκες ζήτησης), αλλά προκάλεσε και έντονη κοινωνική αναταραχή λόγω της υπερχρέωσης των μικροϊδιοκτητών, κάτι που εκφράσθηκε δυναμικά στα πλαίσια της διαμαρτυρίας τους. Ακόμα, δεν υπήρχε μόνιμη και θεσμικά κατοχυρωμένη διαδικασία εξεύρεσης νέων αγορών, οι οποίες θα μείωναν την εξάρτηση από μια δεδομένη αγορά και θα αντιστάθμιζαν την ενδεχόμενη μείωση της ζήτησης από τη μεριά της.[73]

Το έτος 1890, λοιπόν, συμπίπτουν τρία διαπλεκόμενες και αλληλοτροφοδοτούμενες συνθήκες που δρομολογούν την έναρξη της κρίσης : η πλήρης αποκατάσταση των γαλλικών αμπελώνων, η αρχή της μείωσης της ζήτησης της ελληνικής σταφίδας και η πλήρης απόδοση των καλλιεργειών που ενεθάρρυνε η γαλλική παρέμβαση. Αποτέλεσμα ήταν να μειωθούν τόσο οι εξαγόμενες ποσότητες, όσο και οι τιμές πώλησης της σταφίδας, η μείωση αυτή έφθασε ορισμένες χρονιές στη δεκαετία του 1890 στα 50% σε σχέση με τη "χρυσή" περίοδο και κάποιες φορές ήταν ακόμη μεγαλύτερη.[74]

Συμπερασματικά, οι επιπτώσεις της κατάστασης στη γαλλική αγορά στην Ελληνική οικονομία, μέσω της εμπορίας της σταφίδας, δείχνουν το τρόπο με τον οποίο εξελίσσεται σταδιακά η σχέση εξάρτησης της Ελληνικής οικονομίας από τη διεθνή αγορά. Η κατάσταση αυτή είναι δηλωτική της μεταβατικής περιόδου που διανύουν οι οικονομικές σχέσεις στην Ελλάδα στην γεωργία και η οποία συμπίπτει με την περίοδο της μεγάλης σταφιδικής κρίσης. Τον μεταβατικό χαρακτήρα της περιόδου υποδηλώνει κυρίως, η έντονη κινητικότητα, τόσο στο επίπεδο των ιδεών όσο και αυτό των πρακτικών μέτρων και προτάσεων. Οι τελευταίες αφορούν ζητήματα που σχετίζονται με την αναδιοργάνωση των όρων διαχείρισης του σταφιδικού μοντέλου στο πλαίσιο του προβληματισμού που αναπτύχθηκε κατά την περίοδο της εφαρμογής των μέτρων του κρατικού παρεμβατισμού.[75]

73Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία*, ό.π., σ. 122. Για το γενικότερο κλίμα εθνικισμού στη Γαλλία εκείνη την περίοδο ο E. Hobsbawm, τονίζει : «Ο Εθνικισμός ανάμεσα στα κατώτερα μεσαία στρώματα μετεξελίχθηκε από μια ιδέα που συνδεόταν με τον φιλελευθερισμό και την αριστερά, σ'ένα σωβινιστικό, ιμπεριαλιστικό και ξενοφοβικό κίνημα της δεξιάς, ή ακριβέστερα, της ριζοσπαστικής δεξιάς, κίνηση που ήδη μπορούμε να παρατηρήσουμε στη διφορούμενη χρήση που είχαν όροι όπως, patrie, και, patriotism, γύρω στα 1870 στη Γαλλία». Βλ. E. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα, Καρδαμίτσα 1995, σ. 171.

74Βλ. σχετικά με τις τιμές Ι. Α. Ε. Τ. Ε. Αρχείο τιμών, (Πάτρα-Σταφίδα, 1863-1912), ενώ Για παραγωγή και εξαγωγές περιόδου 1870-1898 Β. Σιμωνίδης, Ο Α. Σ. Ο. *και αι εργασίαι του κατά το πρώτον έτος 1925-1926*, Αθήνα 1927, σ. 1.

75Γύρω από το ζήτημα του κρατικού παρεμβατισμού κατά την περίοδο της μεγάλης σταφιδικής κρίσης, αναπτύσσονται τρία μεγάλα ρεύματα : Εκείνο των υπερασπιστών του

Οι κρίσεις υπερπαραγωγής απετέλεσαν κυρίαρχο φαινόμενο στην εξέλιξη του σταφιδικού συστήματος σχέσεων, σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Μπορεί γενικά να λεχθεί ότι η μεγάλη κρίση της δεκαετίας του 1890 ξεχωρίζει, διότι οι μηχανισμοί που ενεργοποιούνται για την υπέρβαση της (μηχανισμοί αναπαραγωγής του σταφιδικού μοντέλου) υποδηλώνουν μια συνολική μεταβατική περίοδο για την ελληνική οικονομία, η οποία συμπίπτει χρονικά με την περίοδο της κρίσης.

Λυσιτελής στο σημείο αυτό και γόνιμη αναλυτικά θα ήταν η σύγκριση των χαρακτηριστικών της κρίσης υπερπαραγωγής του 1851, με τα αντίστοιχα της κρίσης του 1892-1893, σε σχέση πάντοτε με το ρόλο που διαδραμάτισε, την εκδήλωση της τελευταίας, η συγκυρία και , πιο συγκεκριμένα, η γαλλική αγορά.

Η κρίση του 1851 έχει ως κύρια χαρακτηριστικά την πτώση των τιμών και της ζήτησης της σταφίδας τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική αγορά. Η νεότερη έρευνα έδειξε ότι στην περίπτωση της κρίσης αυτής, μια κρίσης υπερπαραγωγής, ένα φυσικό γεγονός, η εκδήλωση της φυλλοξήρας, διακόπτει την συνέχιση της παραγωγής και ίσως τη διεύρυνση του. Ο Θ. Σακελλαρόπουλος παρατηρεί : "*Στα 1851 η απαξίωση του κεφαλαίου δεν θα πάρει τη μορφή μιας βαθμιαίας και εξελικτικής διαδικασίας προσαρμογών της παραγωγής και των τιμών στην υπάρχουσα ζήτηση, αλλά τη μορφή μιας βίαιης και απότομης διακοπής της προσφοράς. Αιτία αυτής της βίαιης απαξίωσης του κεφαλαίου δεν θα είναι άλλη από την φυλλοξήρα....*".[76]

Αντίθετα, στη κρίση του 1892-93, η ασθένεια των γαλλικών αμπελώνων από φυλλοξήρα προκαλεί μια ρευστότητα αναφορικά με την απορρόφηση του προϊόντος από τη γαλλική αγορά και αναδεικνύει την αναγκαιότητα ενεργοποίησης του μηχανισμού προσαρμογής της παραγωγής και των τιμών στα νέα δεδομένα, δηλαδή στις συνθήκες κρίσης. Η ενεργοποίηση αυτού του μηχανισμού εκφράζεται με την κρατική παρέμβαση που είχε ως στόχο να παραμείνει το σταφιδικό μονοεξαγωγικό μοντέλο κυρίαρχο στην Ελληνική κοινωνία και οικονομία, αλλά και να οργανωθούν καλύτερα και σε σταθερότερη βάση οι όροι αναπαραγωγής του. Η ζήτηση από τη γαλλική αγορά συμβάλλει στην ενδυνάμωση του σταφιδικού μοντέλου σε μια ιστορική περίοδο που όλα έδειχναν ότι εισέρχεται σε μια φάση διαρκούς κρίσης και, τελικά, προκαλεί μια έντονη κρίση. Ο κρατικός παρεμβατισμός που ακολουθεί δείχνει την

Laisser Faire που αντιτίθεται σε κάθε μορφή κρατικής παρέμβασης, εκείνο των φανατικών οπαδών του κρατικού παρεμβατισμού και τέλος εκείνο των υπερασπιζόντων έναν παρεμβατισμό εκ μέρους του κράτους, ήπιας μορφής. Βλ. σχετικά Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., σ. 334.

76. Βλ. σχετικά με την κρίση υπερπαραγωγής της σταφίδας του 1851, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οι κρίσεις στην Ελλάδα*, τ. Β! , σ. 94 κ. ε.

ανάγκη αλλαγών θεσμικής υφής στα γεωργικά πράγματα της χώρας. Η κρίση του 1851 αντιμετωπίζεται με συγκυριακή κινητοποίηση μηχανισμών, που σκόπευαν στην εξεύρεση τρόπων διεύρυνσης της κατανάλωσης, καθώς επίσης και με έντονη διπλωματική δραστηριότητα σχετικά με το δασμολογικό καθεστώς που θα ίσχυε στις διεθνείς αγορές για το προϊόν.[77] Η αποτελεσματικότητα των παραπάνω μέσων θα ήταν αμφισβητήσιμη αν δεν μεσολαβούσε ένα φυσικό γεγονός, δηλαδή η ασθένεια της φυλλοξήρας. Η ανεπάρκεια των ασφαλιστικών δικλείδων του μοντέλου, καταδείκνύεται από την κρίση που ξεσπάει μετά τις διακυμάνσεις της γαλλικής αγοράς, τα χαρακτηριστικά της κρίσης αυτής (εμπόριο, διευρυμένη παραγωγή, υπερπαραγωγή, αυξομειώσεις και διαφοροποιήσεις έντασης κατά περιοχές και περιόδους του κύκλου κ.λ.π.) μαρτυρούν μια πολυπλοκότητα που οφείλεται στη διαρκή εξέλιξη της ενσωμάτωσης στη διεθνή αγορά. Αυτή ακριβώς η πολυπλοκότητα αναδεικνύει τις δομικές αδυναμίες του μοντέλου, αφού δεν θα μπορεί να στηρίζεται στη φυσική ασθένεια που θα προκαλούσε υποπαραγωγή ή σε διμερείς συμφωνίες χωρίς μακροπρόθεσμη προοπτική.[78]

Ο κρατικός παρεμβατισμός ουσιαστικά επιχειρεί να συγκροτήσει μια εσωτερική υποδομή (παρακράτημα, Σταφιδική Τράπεζα, μόνιμες υπηρεσίες διάδοσης του προϊόντος ενταγμένες στο Υπουργείο Εξωτερικών κ.λ.π.) με σκοπό την αντιμετώπιση των ασταθών συνθηκών που απέρρεαν σε μεγάλο βαθμό από την εξάρτηση από τα διεθνή κέντρα κατανάλωσης. Ανεξάρτητα από την αποτυχία των μέτρων, για τους λόγους που είδαμε, γίνεται πλέον φανερή η αναγκαιότητα μεταρρύθμισης των μηχανισμών ισορροπίας που θα διασφάλιζαν την αναπαραγωγή του συγκεκριμένου οικονομικού-κοινωνικού μοντέλου. Οι παραπάνω μηχανισμοί δεν στοχεύουν πλέον σε μέτρα συγκυριακής υφής "από τα πάνω", αλλά σε μια συνολική αναδιάρθρωση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που διέπουν το συγκεκριμένο μοντέλο. Εκείνη ακριβώς την περίοδο, γίνεται περισσότερο πρόδηλη από ποτέ η έλλειψη αγροτικής

77 . Αυτόθι, σσ. 493-494.

78 . Στα 1886, μετά από πιέσεις των Ελλήνων εμπόρων και καλλιεργητών, η Ελληνική Κυβέρνηση επιτυγχάνει την υπογραφή προσωρινής Ελληνο-γαλλικής συμφωνίας που απέτρεπε περαιτέρω αύξηση εισαγωγικού δασμού Για την Ελληνική σταφίδα, διατηρώντας αυτόν στα επίπεδα που ίσχυσαν Για τα «φρούτα προς απόσταξη». Ως αντάλλαγμα, η Ελληνική κυβέρνηση δεσμευόταν να μειώσει κατά 50% το δασμό των εισαγόμενων γαλλικών βιομηχανικών προϊόντων στην Ελλάδα. Η απόρριψη νέας εμπορικής συμφωνίας στα 1888 αναγκάζει την Ελληνική Κυβέρνηση να επιβαρύνει κατά 30% το δασμό ορισμένων εισαγόμενων προϊόντων, φωτογραφίζοντας ουσιαστικά τα γαλλικά βιομηχανικά προϊόντα. Βλ. Β. Πατρώνης, «Κορινθιακή σταφίδα», ό.π., σσ. 68, 70-72.

πίστης ή ακόμα και αγροτικών συνεταιρισμών ως μηχανισμών εσωτερικής κοινωνικής και πολιτικής διαπραγμάτευσης. Το ερώτημα που μπορεί να τεθεί σε αυτό το σημείο είναι το εξής : ποιά είναι άραγε η σχέση ενός συγκυριακού -εξωτερικού παράγοντα καθώς προκαλεί μια κρίση με τη μορφή που παίρνει μια κοινωνική διαμαρτυρία η οποία εξελίσσεται σε συνθήκες που υπαγορεύει η κρίση; Εξειδικεύοντας το ζήτημα στην περίπτωση της σταφιδικής κρίσης και της διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών, η απάντηση πιστεύουμε πως βρίσκεται στη σχέση ανοίγματος της γαλλικής αγορά με την εξέλιξη του κρατικού παρεμβατισμού και τις αντιδράσεις των καλλιεργητών που συστήνονται πλέον ως μηχανισμός κοινωνικής πίεσης. Το ζήτημα, όμως αυτό θα αποτελέσει το αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου της εργασίας.

1.2.3.- Εσωτερικά αίτια της κρίσης
Οι διαφοροποιήσεις του σταφιδικού μοντέλου και η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871

Α. Οι σχέσεις που διαμόρφωσαν και καθόρισαν τους προσανατολισμούς του σταφιδικού μοντέλου, εξελίχθησαν σ΄ ένα πλαίσιο βασικό γνώρισμα του οποίου υπήρξε η αστάθεια. Τα χαρακτηριστικά αυτού του πλαισίου μπορεί να τα διακρίνει κανείς μέσα από ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό πεδίο.

Το εξωτερικό πεδίο έχει να κάνει με τη μορφή διακίνησης του προϊόντος της σταφίδας, διακίνηση που ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τις αλλαγές τις οποίες υπαγόρευε κάθε φορά η διεθνής αγορά· έτσι οι αυξομειώσεις του όγκου κατανάλωσης ανάλογα με την εκάστοτε συγκυριακή ζήτηση, σε συνδυασμό με τις συνεπαγόμενες απότομες διακυμάνσεις των τιμών, δημιουργούσαν συνθήκες μόνιμης αστάθειας, σε ό,τι αφορά το διαχειριστικό πλαίσιο των σταφιδικών σχέσεων. Το παράδειγμα της παρέμβασης της Γαλλικής αγοράς που αναλύσαμε προηγουμένως, θεωρούμε πώς ήταν ενδεικτικό, όσο αφορά στην πρόκληση της αστάθειας στους κόλπους της σταφιδικής οικονομίας, εξαιτίας εξωτερικών παραγόντων.

Το εσωτερικό πεδίο αφορά τις διαφοροποιήσεις που ενυπήρχαν στη δομή του σταφιδικού μοντέλου και οι οποίες μεγιστοποιούσαν τον κίνδυνο αστάθειας του. Το ενδιαφέρον μας γύρω από αυτές τις διαφοροποιήσεις επικεντρώνεται κύρια στο τρόπο που τις επισημαίνουν και τις διαχειρίζονται τοπικοί μηχανισμοί, όταν κατά την κρισιακή περίοδο μεταφέρουν τα τοπικά προβλήματα σε κεντρικό επίπεδο, δηλαδή στο Κοινοβούλιο ή στους αρμόδιους της κυβερνητικής εξουσίας. Πρόκειται για μηχανισμούς τη λειτουργία των οποίων δρομολογούν τοπικοί βουλευτές ή ενώσεις και σύλλογοι που εκπροσωπούν αντίστοιχα εμπορικά και κτηματικά συμφέροντα, σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες των περιοχών τις οποίες αντιπροσωπεύουν. Η συμπεριφορά τους στην περίοδο της κρίσης και του κρατικού παρεμβατισμού που επιχειρείται για την αντιμετώπισή της, θα εξεταστεί σε επόμενες ενότητες σημεία της εργασίας.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα των διαφοροποιήσεων στο εσωτερικό του σταφιδικού μοντέλου, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι αυτές διαπιστώνονται: Πρώτον, στις συνθήκες καλλιέργειας για τη διαμόρφωση των οποίων συνηγορούν φυσικοί παράγοντες που έχουν σχέση με τις ιδιομορφίες του εδάφους, το κλίμα, το χρόνο ευδοκίμησης του προϊόντος κλπ. Οι παράγοντες αυτοί συνδέονται με την εξέλιξη των τιμών πώλησης του προϊόντος, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται από τις δαπάνες που απαιτούνται για να καλλιεργηθεί το προϊόν κατά περιοχή ή τη στρεμματική απόδοση των κτημάτων. Ενδιαφέρουσες είναι οι παρατηρήσεις του βουλευτή Παναγιωτόπουλου, βασισμένες στην έκθεση διακομματικής επιτροπής που συστάθηκε με σκοπό τη συλλογή πληροφοριών που αφορούσαν τις συνθήκες καλλιέργειας και παραγωγής διαφόρων σταφιδικών ζωνών, στα 1895. Μεταξύ άλλων τονίζεται :

... δεν δυνάμεθα να συζητήσωμεν όπως συζητούμεν περί σιτηρών και άλλων προϊόντων ευρισκομένων εις πρωτογενή κατάστασιν καλλιεργείας, πρόκειται περί προϊόντος, το οποίον επιβαρύνεται με μεγίστην καλλιέργειαν, περί προϊόντος το οποίον δύναται να απορροφήσει έξοδα καλλιεργείας και παρασκευής διπλάσια ή τριπλάσια της καθαρής αυτού προσόδου... Ηκούσατε περί τιμής 400 δρχ. εν Αιγιαλεία, συνήθους, ηκούσατε και περί τιμής 200 δραχμών εν Μεσσήνη. Αλλ΄ εν Μεσσήνη ηκούσατε ότι παράγεται η σταφίς επί ενός στρέμματος μιάμιση χιλιάς, εν Αιγιαλεία, η σταφίς, η οποία πληρώνεται εις αξίαν 400 δραχμών, παράγεται επί των ξηροτέρων τόπων, επί τόπων αιχμηρών, οι οποίοι μετά μεγάλης δυσκολίας μετεβλήθησαν εις σταφιδώνας, επί των οποίων μόνον τρίβολοι και άκανθαι εφύοντο πριν. Κατά μέσον όρον χρειάζονται τρία στρέμματα, ίνα παραχθή μία χιλιάς,αλλ΄ήκουσα ότι 45 και 50 δραχμαί αρκούσι δια την καλλιέργειαν ενός στρέμματος Μεσσήνης».[79]

Σχετικά με τα έξοδα που χρειάζονται για την παραγωγή διαφορετικών ποιοτήτων και τις προσόδους των παραγωγών, ο ίδιος βουλευτής επισημαίνει:

Αλλά ο πρώτην ποιότητα παράγων Ααιγιεύς ή Κορίνθιος έχει ανάγκην λιπασμάτων... Έχετε δαπάνην δια την παραγωγήν της μιας χιλιάδος του Αιγιέως επί τριών στρεμμάτων 240 δραχμάς, έχετε δια την χιλιάδα τουΜεσσηνίου 40 δραχμάς... Ώστε, ενώ ¨η τιμή είναι του ενός 400 δραχμαί του δε άλλου διακόσαι, ομεν πωλήσας

79. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΔ΄. - Σύνοδος Α΄ συνεδρίαση 42, 6 Ιουλίου 1895.

προς 400 δραχμάς απήλαυσε καθαράν πρόσοδον κατά στρέμμα 53 δραχμάς, ο δε πωλήσας προς 200 δραχμάς απήλαυσεν 160 δραχμάς κατά στρέμμα.»[80]

Στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις τονίσθηκε επίσης η συμβολή του φυσικού παράγοντα ,στη διαφοροποίηση των όρων διακίνησης του προϊόντος στις αγορές κατανάλωσης, με αποτέλεσμα άλλες περιοχές να ευνοούνται περισσότερο και άλλες λιγότερο, όσο αφορά στην τιμή πώλησης των παραγόμενων ποσοτήτων. Ενδεικτικά είναι η περίπτωση των Μεσσήνιων σταφιδοπαραγωγών, οι οποίοι με την προτροπή των ντόπιων εμπόρων, είχαν τη δυνατότητα να αποδίδουν το προϊόν τους στο εμπόριο νωρίτερα από τους παραγωγούς των Πατρών ή του Αιγίου, αφού εξαιτίας της ξηρότητας του εδάφους αλλά και της μεγαλύτερης θερμοκρασίας ο σταφιδόκαρπος ωρίμαζε πρώιμα. Έτσι είχαν τη δυνατότητα να συγκρατούν τις τιμές πώλησης σε ένα σταθερό επίπεδο, αφού πωλούσαν πρώτοι το προϊόν τους, σε αντίθεση με τους σταφιδοκαλλιεργητές των άλλων περιοχών, οι οποίοι, περιμένοντας να αποξηράνουν τους καρπούς τους, απέδιδαν τη σταφίδα στο εμπόριο με καθυστέρηση.

Στην περίοδο της σταφιδικής κρίσης, τέτοιου τύπου φυσικές ιδιαιτερότητες που χαρακτήριζαν τις σταφιδοφόρες περιοχές, έγιναν αφορμή πλήθους αντιπαραθέσεων, τόσο μεταξύ των τοπικών βουλευτών, όσο και μεταξύ εκπροσώπων τοπικών οικονομικών συμφερόντων, κύρια εμπορικών. Στην περίπτωση της μεσσηνιακής σταφιδοπαραγωγής, συχνές ήταν οι πιέσεις προς τη κυβερνητική εξουσία, ώστε να αποσυρθούν νόμοι που αφαιρούσαν τη δυνατότητα προσπορισμού μεγαλύτερων κερδών, μέσω της εκμετάλλευσης των φυσικών ιδιομορφιών που ίσχυαν στο ευρύτερο χώρο των επαρχιών Καλαμών, Μεσσήνης, Πυλίας και Τριφυλίας. Σε αυτή τη λογική, εντάσσονται αιτήματα τοπικής εμβέλειας, που όχι σπάνια, προκαλούν την ένταση τοπικών αντιπαλοτήτων, την εποχή κατά την οποία η κρίση είναι σε πλήρη εξέλιξη. Χαρακτηριστική είναι η πρόταση νόμου που υποστηρίχθηκε, την περίοδο 1895-96, τόσο από βουλευτές οι οποίοι αντιπροσώπευαν τις συγκεκριμένες επαρχίες, όσο και από αντίστοιχους εμπορικούς συλλόγους. Πρόκειται για προσπάθεια τοπικών μηχανισμών να τροποποιήσουν διατάξεις του νόμου ΒΜΕ΄της 27ης Ιουλίου 1892 «Περί ελέγχου της εμπορίας της σταφίδος». Σύμφωνα με τον νόμο απαγορεύονταν η εξαγωγή ξηρού σταφιδόκαρπου από τα λιμάνια της χώρας, προ της 16ης Αυγούστου· με αυτό το τρόπο θα αποφεύγονταν ο πρόωρος τρύγος καθώς και η ατελής αποξήρανση και θα παραδίδονταν στο εμπόριο βελτιωμένες ποιότητες του προϊόντος. Η λογική της συγκεκριμένης διάταξης του νόμου, θεωρείται ως «κοινωνικά άδικη», αφού όπως υποστηρίζει ο βουλευτής Δαγρές, ο νομοθέτης δεν παίρνει υπόψη του τους φυσικούς

80. Αυτόθι, σ. 948.

παράγοντες που επιδρούν στην παραγωγική δραστηριότητα και τις ιδιαιτερότητες των περιφερειών. Αντίθετα, ο ίδιος πολιτικός θεωρεί το νόμο προστατευτικό για τη σταφιδοπαραγωγή άλλων ζωνών, υπονοώντας τη νομοθετική ανάμειξη βουλευτών του Αιγίου. Για να στηρίξει τα επιχειρήματά του επικαλείται το πλεονέκτημα που έδωσε η φύση στις συγκεκριμένες περιοχές: «είτε από την ξηρότητα του εδάφους, είτε από τη θερμότητα του κλίματος, ώστε ο σταφιδόκαρπος να ωριμάζη πρωϊμότερον.»[81]

Όπως φάνηκε από τις προηγούμενες παρατηρήσεις, ένα δεύτερο σημείο, ενδεικτικό των διαφοροποιήσεων που χαρακτήριζαν τον ευρύτερο σταφιδικό χώρο, αποτελεί η παραγωγή διαφορετικών ποιοτήτων σταφίδας, σε περιοχές που στήριζαν την οικονομική και κοινωνική εξέλιξή τους στη καλλιέργεια του προϊόντος. Η ύπαρξη διαφορετικών ποιοτήτων επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τα κριτήρια και τους όρους διαμόρφωσης των τιμών, καθώς και στο τρόπο με τον οποίο η διακύμανσή τους επιδρούσε στις τοπικές οικονομικές σχέσεις. Το ζήτημα της σύνδεσης των ποιοτήτων του προϊόντος με τις προσφερόμενες τιμές από τα καταναλωτικά κέντρα είναι αρκετά περίπλοκο, αν επιχειρήσει κανείς να καταδείξει μια συνολική εικόνα που να αφορά το σύνολο των σταφιδοφόρων περιοχών. Η δυσκολία, ως προς την αποτελεσματικότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος, έγκειται στο γεγονός της ανυπαρξίας διαχρονικών και σταθερών κριτηρίων καθορισμού των ποιοτήτων που παρήγαγε κάθε περιοχή, ενώ οι διακυμάνσεις των τιμών συνέθεταν ένα ευμετάβλητο πλαίσιο ως προς την εξέλιξή τους. Σημαντικό ρόλο παίζουν εδώ ο βαθμός καταναλωτικής σταθερότητας της αγοράς που ενδιαφέρεται για κάθε ποιότητα, η δυνατότητα των τοπικών εμπορικών δικτύων να διαπραγματεύονται καλύτερους όρους διαμόρφωσης των τιμών για κάθε επαρχία, καθώς και η επίδραση που είχαν στις τοπικές οικονομίες τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού σε περιόδους κρίσης.

Αρκετά ενδεικτική σε σχέση με το ζήτημα αυτό είναι η έκθεση που συντάχθηκε από όμιλο άγγλων κεφαλαιούχων που είχαν ως στόχο τη μονοπώληση του εμπορίου

81. Αυτόθι, περίοδος ΙΔ', , σύνοδος Β, 'συνεδρίαση της 27 Φεβρουαρίου 1896, σ. 449. Για το ίδιο ζήτημα, χαρακτηριστικό είναι το υπόμνημα του Εμπορικού Συλλόγου Καλαμών του οποίου τα μέλη ζητούν: «όπως ληφθή πρόνοια νομοθετική προς μεταβολήν προθεσμίας προς εξαγωγήν του σταφιδοκάρπου, του νόμου 1892, από της 16ης Αυγούστου, εις εποχήν συντομωτέραν ως προς τον εν Μεσσηνία παραγόμενον καρπόν. Προ του νόμου τούτου η Μεσσηνία εξήγε σταφιδόκαρπον ενωρίτερον, και ωφελείτο τας πρώτας τιμάς τας δεδομένας εις τα πριμαρόλια, αίτινες ήσαν πάντοτε ανώτεραι, των κατόπιν κανονιζομένων. Τούτο ως εκ της φύσεως του εδάφους, ένεκα της οποίας ωριμάζει ενωρίτερον η σταφίς. Αλλά της ωφελείας ταύτης έκτοτε εστερήθη η Μεσσηνία άνευ ωφελείας των άλλων επαρχιών. Δια τούτο εισήγαγον και πρότασιν νόμου, μεταρρυθμίζουσαν τον νόμον του 1892. ». Βλ. Αυτόθι. Περίοδος ΙΔ΄, Σύνοδος Α', συνεδρίαση 37, 30 Ιουνίου 1895, σ. 727.

της σταφίδας στα 1903. Παρόλο που οι προτάσεις τους τελικά δεν εφαρμόσθηκαν, θεωρούμε πώς η κατηγοριοποίηση των περιοχών παραγωγής και των τιμών για κάθε ποιότητα που καλλιεργούταν σ αυτές, είναι κατατοπιστική.

Αναφερόμαστε σε μία περίοδο, στην διάρκεια της οποίας η κοινωνική πίεση για εξεύρεση λύσεων απέναντι στις συνέπειες της κρίσης βρισκόταν στη κορύφωσή της με αποτέλεσμα οι προτάσεις του ομίλου να τύχουν έντονων αντιπαραθέσεων και διαπραγματεύσεων από την πλευρά τόσο των εκπροσώπων του εμπορικού κόσμου, όσο και στο πλαίσιο του Κοινοβουλίου.

Ας προχωρήσουμε όμως στην κατάθεση των στοιχείων, όπως διατυπώνονται στο κείμενο που δόθηκε στη δημοσιότητα από τον αγγλικό όμιλο.[82]

Α' ποιότητα: Ποιότητες εξαιρετικής Αιγίου, Κορινθίας, Πατρών- Τιμή: 250 χρυσά φράγκα το χιλιόλιτρο.

Β' ποιότητα: Εκλεκτές Αιγίου και Κορινθίας και εξαιρετικές Πατρών - Τιμή: 200 χρυσά φράγκα.-

Γ' ποιότητα: Εκλεκτές Πατρών, εξαιρετικής Αμαλιάδας, καλές Αιγίου και Κορινθίας-Τιμή: 170 χρυσά φράγκα.

Δ' ποιότητα: Εκλεκτές Αμαλιάδας, κοινές Αιγίου, Κορινθίας, καλές Πατρών- Τιμή: 150 χρυσά φράγκα.

Ε' ποιότητα: Εκλεκτές Πύργου, Φιλιατρών, Τριφυλίας και νήσων, καλές Αμαλιάδας- Τιμή: 135 χρυσά φράγκα.

ΣΤ' ποιότητα: Καλές Ιονίων νήσων, Πύργου και Φιλιατρών- Τιμή: 120 χρυσά φράγκα.

Ζ' ποιότητα: Κοινές επαρχιών - Τιμή: 110 χρυσά φράγκα.

Η' ποιότητα: Κατώτερες όλων των επαρχιών - Τιμή: 100 χρυσά φράγκα

Θα πρέπει να επισημαίνει κανείς πώς τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν απλά και μόνο τις γενικές τάσεις που επικράτησαν στην περίοδο που μας ενδιαφέρει. Όπως ήδη αναφέραμε, η προσπάθεια μιας λεπτομερούς κατηγοριοποίησης των ποιοτήτων, καθώς και της κίνησης των τιμών τους κατά περιόδους και περιοχές, συναντά πολλαπλές δυσκολίες εξ αιτίας της έλλειψης ειδικών στοιχείων. Οπωσδήποτε όμως, η έρευνα της σύγχρονης οικονομικής ιστορίας έχει κάνει σοβαρά και αξιόλογα βήματα σε αυτό τον τομέα.[83] Το ενδιαφέρον μας εστιάζεται κύρια στις περιπτώσεις της

82. Εφ. *Καιροί*, αρ. Φυλ. 4804, 23 Απριλίου 1903.

83. Βλ. όσο αφορά τις μέσες τιμές που ίσχυαν για το σύνολο της χώρας, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Α, σ. 232 κ. ε.

αποδοχής ή της άρνησης των μέτρων που πάρθηκαν στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής με στόχο την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών της κρίσης. Στις συζητήσεις της Βουλής, που αφορούσαν την λήψη κρατικών παρεμβατικών μέτρων, τονίστηκε με έντονο τρόπο η σημασία των διαφορετικών ποιοτήτων και η επίδρασή τους στους όρους καλλιέργειας, στον όγκο παραγωγής, στις δαπάνες, καθώς και στη διαμόρφωση των τελικών τιμών πώλησης της σταφίδας. Μάλιστα, σε αρκετές περιπτώσεις η αντιπαράθεση ήταν τόσο οξυμένη, ώστε διατυπώθηκαν εκκλήσεις για νηφαλιότερη υποστήριξη των τοπικών συμφερόντων από την μεριά των βουλευτών. Ενδεικτική είναι η ομιλία του βουλευτή Φωτήλα, ο οποίος τονίζει πώς το σταφιδικό ζήτημα είναι ζήτημα εθνικό και κακώς απόκτησε τον χαρακτήρα σύγκρουσης συμφερόντων των επαρχιών Αιγιαλίας και Κορινθίας ενάντια σε εκείνες των Πατρών, Ηλείας και Τριφυλίας.[84]

Το μέτρο της παρακράτησης των αδιάθετων ποσοτήτων του προϊόντος ήταν εκείνο που προκάλεσε περισσότερο έντονες αντιπαλότητες μεταξύ των εκπροσώπων των σταφιδικών περιοχών, όπως εκφράσθηκαν παραστατικά στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Στην πλειοψηφία τους οι βουλευτές που αντιπροσώπευαν τις ζώνες παραγωγής της κατώτερης ποιότητος (Ηλεία, Αχαΐα, Τριφυλία), τάχθηκαν υπέρ του μέτρου, σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους βουλευτές εκπροσώπους περιοχών στις οποίες καλλιεργούσαν σταφίδα ανώτερης ποιότητας. Μάλιστα ομαδοποιήθηκαν σύμφωνα με τα τοπικά συμφέροντα σε «παρακρατητικούς» και «αντιπαρακρατητικούς».

Τον Ιούλιο του 1895 ψηφίστηκε ο νόμος ΒΤΘ «περί υποβολής του παρακρατήματος». Αυτός ο νόμος συμπληρώθηκε από μεταγενέστερους νόμους (ΒΥΚΕ του 1896 και ΒΦΠΓ του 1899) οι οποίοι καθόριζαν την παρακράτηση ενός ποσοστού 15% από την παραγωγή κάθε καλλιεργητή. Η εφαρμογή του μέτρου αιτιολογήθηκε, ότι με την υλοποίηση του και τη φορολογία η τιμή του προϊόντος θα συγκρατιόνταν σε επίπεδα ευνοϊκά για το εμπόριο και την παραγωγή, παρ΄όλες τις αρνητικές συνέπειες που προκάλεσε η κρίση. Συνολικά, η απόσπαση του προϊόντος από τον παραγωγό του μισό της παρακράτησης και της φορολογίας έφτανε σε ορισμένες περιπτώσεις στο ποσοστό του 24% της ακαθάριστης παραγωγής[85]. Κύριος

84. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΓ, σύνοδος Δ, συνεδρίαση 21 Νοεμβρίου 1894, σσ. 253-254.

85 . Α. Σιδέρης, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την Εκατονταετίαν 1833-1933*, Αθήνα, εκδ. Παπαδογιάννη 1935, σ. 81. Την τριετίαν 1895-1898, οι τιμές με τις οποίες πωλήθηκε το παρακρατημένο προϊόν ήταν 40 έως 70 δραχμές το χιλιόλιτρο, ενώ τη περίοδο ψήφισης του νόμου ΒΤΘ και πιο πριν η τιμή της σταφίδας πλησίαζε τις 180

στόχος της πολιτικής αυτής ήταν οι αποθηκευμένες ποσότητες να διατεθούν στο μεταποιητικό τομές.

Οι αναφορές μας στο μέτρο του παρακρατήματος θα είναι αναλυτικότερες στην ενότητα που αφορά την παρέμβαση που επιχειρούν οι κρατικοί μηχανισμοί στην περίοδο της κρίσης. Σε αυτό το σημείο θα περιοριστούμε στην επισήμανση πως το μέτρο αυτό υπήρξε αποτέλεσμα πιέσεων των σταφιδεμπόρων, που είχαν ως κέντρα δράσης τους περιοχές στις οποίες παραγόταν σταφίδα, η τιμή της οποίας μειώθηκε δραματικά εξαιτίας της μειωμένης ζήτησης από τις διεθνείς αγορές κατανάλωσης και κυρίως από τη Γαλλία. Ουσιαστικά, οι έμποροι επιζητούν μία εξισορροπητική επέμβαση του κράτους, ώστε να επέλθει η αποκατάσταση της σχέσης ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης που διαταράχθηκε εξαιτίας της επέκτασης των καλλιεργειών, της υπερπαραγωγής και της απότομης πτώσης των εισαγόμενων ποσοτήτων ελληνικής σταφίδας από τα διεθνή κέντρα αγοράς. Ζητούν δηλαδή ένα είδος κοινωνικοποίησης των ζημιών που προξένησε η κρίση που σε πρακτικό επίπεδο μεταφραζόταν σε αποθήκευση ενός σημαντικού μέρους του πλεονάσματος που συσωρεύθηκε από τις αδιάθετες ποσότητες και σε χρηματοδότηση ενός οργανισμού που θα υποστήριζε τους παραγωγούς που είχαν πληγεί περισσότερο. Για να επανέλθουμε στο έντονο κλίμα αντιπαραθέσεων που κυριάρχησε στο Κοινοβούλιο εξαιτίας της παρακράτησης, ας παραθέσουμε ένα απόσπασμα του λόγου του βουλευτή Παναγιωτόπουλου, ο οποίος αναφέρει:

« Έκαστος κτηματίας είναι ανταγωνιστής πάντων των άλλων, εκάστη επαρχία ανταγωνίζεται προς άλλην επαρχίαν, τμήματα της αυτής επαρχίας κατά τμημάτων της αυτής επαρχίας έκαστος παραγωγός προς άλλον παραγωγόν... Είναι κατά της παρακρατήσεως τα δύο άκρα της παραγωγής, οι παράγοντες τη χειροτέραν ποιότητα και οι παράγοντες την καλλιτέραν ποιότητα. Είναι δε υπέρ της παρακρατήσεως οι κατέχοντες τη μέση θέση. Διότι φαίνεται, και οι μεν και οι δε, και οι επιζητούντες το κέρδος εν τη παραγωγή της χειροτέρας ποιότητος και οι επιζητούντες το κέρδος εν τη παραγωγή της καλλιτέρας ποιότητος, ευρίσκουσιν ειδικούς τινάς όρους, ειδικάς τινάς αγοράς. Η μέση δε παραγωγή, η κυμαινόμενη ότε μεν προς την χειροτέραν, ότε δε προς την καλλιτέραν, είναι η ζητούσα μέτρα προστατευτικά.»[86].

δραχμές το χιλιόλιτρο. Βλ. σχετικά, Υπουργείο Οικονομικών, *Νομοθεσία επί της σταφίδος και στατιστικές πληροφορίες*, Αθήνα 1903, σ. 96.

86 *Εφημερίδα των συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΔ, σύνοδος Α', συνεδρίαση 42, 6 Ιουλίου 1895, σ. 948. Για το ίδιο ζήτημα, χαρακτηριστική είναι η παρέμβαση του Πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη, ο οποίος εκφράζοντας τους φόβους του για τη μεταφορά του έντονου κλίματος που επικρατούσε στο Κοινοβούλιο στις σταφιδικές επαρχίες τονίζει

Όσοι υποστηρίζουν τη λύση της παρακράτησης επικεντρώνονται σε πέντε σημεία για να αιτιολογήσουν την αναγκαιότητα του μέτρου: α) Θεωρούν βέβαιο τον διπλασιασμό της τιμής της σταφίδας σε σχέση με τις τιμές που δινόντουσαν για την πώληση της την εποχή της κρίσης, με συνέπεια την αύξηση των δημόσιων εσόδων. β) Στη βελτίωση της ποιότητας του εμπορεύματος, αφού η χειρότερη ποιότητα θα παρακρατείται στις κρατικές αποθήκες. γ) Στην ενίσχυση της οινοπνευματοποιίας μέσω του πλεονάσματος των ποσοτήτων που περισσεύουν. δ) Πιθανότατη θεωρείται, επίσης, η εξεύρεση χρηματικών πόρων, ώστε να διευκολυνθεί η εξάπλωση της κατανάλωσης με τη χρησιμοποίηση τυχόν προσόδων που θα προέλθουν από την πραγματοποίηση του μέτρου. ε) Τέλος, θεωρούν σημαντική τη συμβολή της Σταφιδικής Τράπεζας που θα διαχειριζόταν την εφαρμογή του μέτρου με στόχο την υποστήριξη των περισσότερο πληγέντων καλλιεργητών από τη κρίση.[87]

Στον αντίποδα αυτών των απόψεων οι αντίθετοι στην υλοποίηση του μέτρου, στηρίζουν την επιχειρηματολογία τους σε τρία σημεία: α) εκφράζεται ο φόβος των καταχρήσεων και των δυσκολιών που θα προέκυπταν στο τομέα διαχείρισης της παρακράτησης. β) Πιθανολογείται ότι το μέτρο θα προκαλέσει την επιβάρυνση της σταφίδας κατά 30 δραχμές την χιλιάδα, όταν οι κυβερνήσεις άλλων χωρών επιχειρούν να ενισχύσουν τη παραγωγή, ελαττώνοντας τους φόρους. γ) Επίσης διατυπώνεται η υποψία ότι η επιβάρυνση της κατανάλωσης που θα προέκυπτε από τις υπερβολικές αξιώσεις όσο αφορά την τιμή πώλησης του προϊόντος στη διεθνή αγορά, θα οδηγούσε τις κυβερνήσεις των καταναλωτριών χωρών σε πολιτικές «αντεκδίκησης» απέναντι στην Ελλάδα.[88]

«Ήρχισε δε να επικρατεί το πείσμα, η αντίθεσις, το δε πείσμα και η αντίθεσις γεννά εχθρότητα. . Δεν επιθυμώ να διαιρώνται οι πληθυσμοί μετά μίσους και αποστροφής, ούτε να λαμβάνωσιν εχθρικής προς αλλήλους θέσιν. ». Αυτόθι, συνεδρίαση 44, 8 Ιουλίου 1895, σ. 1113.

87 Σταφιδική Επιτροπή Κυπαρισσίας, *Περί παρακρατήσεως του πλεονάσματος*, Φιλιατρά, εκδ. Τυπογραφείου Τριφυλίας Αντ. Μιχαλακέα, 1894, σ. 13.

88 Όσο αφορά στο δεύτερο επιχείρημα των διαφωνούντων με τη λύση της παρακράτησης η Σταφιδική Επιτροπή Κυπαρισσίας παίρνοντας σαφή θέση υπέρ του μέτρου, προσπαθεί να απαντήσει, τονίζοντας «Κατά θεωρίαν η παρατήρησις είναι ορθή, αλλά τις ο λόγος δι' ον άλλαι Κυβερνήσεις επιβάλλουν δασμούς βαρείς επί των εκ του εξωτερικού εισαγωμένων: Προδήλως η συντήρησις των τιμών των προϊόντων εις τιμάς ικανοποιητικάς δια τους παραγωγούς της χώρας των. . Ελαττούνται οι φόροι δια να δυνηθούν τα προϊόντα της χώρας να καταναλωθούν και συναγωνισθούν εν τω γενικώ εμπορίω. Αφετηρία άρα εν τοις νομοθετήμασι τούτοις δεν είναι η ενίσχυσις της παραγωγής χάριν της ενισχύσεως, αλλ' ίνα αφ' ενός μεν παρακωλυθή η εξαγωγή του χρήματος της χώρας εις ξένας τοιαύτας, αφ' ετέρου κατορθρωθεί η εισαγωγή τοιούτου εκ ξένων χωρών και η συντήρησις των παραγωγών. Εκεί τούτο επιτυγχάνεται δια της ενισχύσεως της

Πέρα από την προβολή των παραπάνω θεωρητικών, εν πολλοίς, επιχειρημάτων, η αντιπαράθεση ανάμεσα στους υποστηρικτές του μέτρου και στους οπαδούς της μη εφαρμογής ή με όρους εφαρμογής του, επεκτείνεται και σε άλλους τομείς. Το ζήτημα των διαφορετικών ποιοτήτων, του παρακρατήματος, όπως και άλλων μέτρων του κρατικού παρεμβατισμού, συνδέεται και με άλλες επιμέρους διαφορές που προκύπτουν από τις ιδιαιτερότητες της κάθε παραγωγικής ζώνης.

Σχηματικά μπορεί να σημειώσει κανείς τα παρακάτω:

α. διαφορές οι οποίες έχουν να κάνουν με το είδος της προσωπικής εργασίας που απαιτείται από τον καλλιεργητή, ώστε να παραχθεί η κάθε ποιότητα του εξαγωγικού προϊόντος. Η διαδικασία καλλιέργειας των ανωτέρω σε ποιότητα καρπών θεωρείται πολύ πιο επίπονη από την αντίστοιχη των κατωτέρων. Έτσι, δεν ήταν σπάνια η επίκληση αυτής της συνθήκης, από τους εκπροσώπους συμφερόντων που αντέκρουαν προτεινόμενα παρεμβατικά μέτρα, ώστε να τεκμηριώσουν την άποψή τους ότι ο κρατικός μηχανισμός προωθούσε ισοπεδωτικές λύσεις χωρίς να παίρνονται υπόψη οι ιδιομορφίες που αφορούν το τύπο της προσωπικής εργασίας. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι η αναφορά γίνεται στο κίνδυνο που εγκυμονεί η ξαφνική εμφάνιση δυσχερών καιρικών φαινομένων, όσο αφορά τη δυνατότητα αξιοποίησης του σταφιδόκαρπου. Ο βαθμός επικινδυνότητας διαφέρει ανάλογα με τη παραγόμενη ποιότητα, αφού οι συνέπειες για τις καλύτερες σταφίδες είναι αρνητικότερες.[89]

παραγωγής παρ' ημίν πως θα κατορθωθεί να κερδίζωμεν περισσότερα, να αντλώμεν εκ του ταμείου των ξένων χωρών πλείονα της σταφίδος. ». Σχετικά με το τρίτο επιχείρημα που αφορά τους φόβους για αντεκδικήσεις των κυβερνήσεων χωρών που καταναλώνουν το προϊόν, τονίζεται «Φόβος μάταιος φρονούμεν, διότι ημείς δεν προβάλλομεν υπερβολικάς αξιώσεις. Εάν προ διετίας ο εν Αγγλία έτρωγε την σταφίδα προς 200 δραχμάς το χιλιόλιτρον, διότι σήμερον θα δυσαρεστηθεί, εάν τω προσφέρωμεν αυτήν εις 150 δραχμάς, καλλιτέρας μάλιστας ποιότητος, αφού η χειρίστη ποιότης θέλει παρακρατείσθαι. Η παρακράτησις σκοπεί να συμβιβάση το συμφέρον του παραγωγού και καταναλωτού, ουχί δε να αναβιβάση τας τιμάς εις ύψη δυσθεώρητα και απρόσιτα εις τα βαλάντια των καταναλωτών. Το τίμημα όθεν το οποίον θα αξιώσωμεν των 150 δραχμών, λογιζομένης υπ' όψιν και της νομισματικής διαφοράς, είναι κατά το ήμισυ ελάσσον του τιμήματος προς ό ο σταφιδόκαρπος προ διετίας ηγοράζετο. Γιατί λοιπόν αι αντεκδικήσεις: αυτό δε το συμφέρον των αναλωτών επιβάλλει την παρακράτησιν, διότι άλλως η μείωσις της παραγωγής εκ της εγκαταλείψεως της καλλιεργείας δυνατόν να ανατιμήση μετά καιρόν το προϊόν εις δραχμάς 200 και 300 επί βλάβη αυτών, ενώ συγχρόνως το πλείστον των κτηματιών θέλει είσθε τελείως κατεστραμμένον. » Αυτόθι, σ. 9-12.

89 Όταν στα 1895 συζητείται από τα μέλη του ελληνικού Κοινοβουλίου το νομοσχέδιο περί φορολογίας του σταφιδόκαρπου, ο βουλευτής Παναγιωτόπουλος θέλοντας να επιχειρηματολογήσει υπέρ της ανάγκης για μείωση της φορολογίας στη ποιότητα του Αιγίου, ανάμεσα σε άλλα επικαλείται τόσο το ζήτημα της προσωπικής εργασίας του καλλιεργητή, όσο και εκείνο των καιρικών συνθηκών. Τονίζει πως ο παραγωγός της

β. Διαφοροποιήσεις εντοπίζονται και σε επίπεδο δαπανών που απαιτεί η καλλιέργεια κάθε ποιότητας εμπορεύματος. Η σύγχρονη έρευνα επεξεργάστηκε το θέμα των δαπανών που απαιτούσε η καλλιέργεια της σταφίδας τον περασμένο αιώνα με βάση τα σωζόμενα κοστολόγια και τα ειδικά στοιχεία που αφορούσαν το πραγματικό κόστος, κατά έτη. Εκείνο που φάνηκε ξεκάθαρα είναι πως οι αποκλίσεις των αποδόσεων δεν σχετίζονται τόσο με τις διαφορετικές τιμές που παρατηρούνται στα διάφορα κονδύλια του κόστους, όσο με τη σύγχυση για την εκτίμηση ανάμεσα στην ακαθάριστη και καθαρή απόδοση, την αξιολόγηση της προσωπικής εργασίας και τη ανάμειξη φορέων αγροτικής εκμετάλλευσης. [90]

Σύντομα, το θέμα των δαπανών που απαιτούνται για τη καλλιέργεια της εκάστοτε ποιότητας γίνεται το επίκεντρο της διαμάχης ανάμεσα στους τοπικούς βουλευτές. Η δυνατότητα λιγότερων ή περισσότερων δαπανών συσχετίζεται άμεσα με την ορθότητα ή μη κρατικών μέτρων. Οι ζητούντες τη μείωση της επέκτασης του κρατικού παρεμβατισμού και κύρια του μέτρου της παρακράτησης, διατυπώνουν την άποψη ότι το πρόβλημα των μεγάλων αδιάθετων ποσοτήτων κατώτερης ποιότητας μπορεί να αντιμετωπισθεί αν οι παραγωγοί τους ξοδέψουν περισσότερα χρήματα, ώστε να βελτιώσουν τη ποιότητα του προϊόντος τους, διευκολύνοντας έτσι την ευρύτερη διάδοση του στη διεθνή αγορά. Αντίθετα οι υποστηρικτές του μέτρου διατείνονταν πως η παραπάνω λύση είναι ανεφάρμοστη εξαιτίας φυσικών συνθηκών που επηρεάζουν το τρόπο παραγωγής, καθώς επίσης και των αρνητικών συνεπειών που προκάλεσε η κρίση.

Ενδεικτική είναι η περιγραφή του βουλευτή Δεληγιώργη εκπρόσωπο της δεύτερης άποψης, ο οποίος συνδέει το ζήτημα των δαπανών με τη καλλιέργεια διαφορετικών ποσοτήτων, όταν συζητείται στη Βουλή πρόταση νόμου που θα τροποποιούσε το νόμο ΒΜΕ του 1892 « περί ελέγχου του εμπορίου της σταφίδας»,στα 1896. Από μεριά του επισημαίνεται ότι μια μεγάλη πλειοψηφία των μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών δεν αμείβεται ικανοποιητικά με τη τιμή πώλησης του καρπού της και στη πραγματικότητα

περιοχής Αιγίου είναι υποχρεωμένος να επανέλθει στο αμπέλι του τρεις και τέσσερις φορές και επανειλημμένα να τρυγήσει, ενώ «. . εις τας επαρχίας εκείνας όπου αγοράζεται η σταφίς με το σακί και όχι με τα μάτια, εκεί τρυγούν αμέσως και δια μιας την σταφιδάμπελο και χωρίς να ξηρανθεί καλός ο καρπός. ». Όσο αφορά στις καιρικές συνθήκες υποστηρίζει πως σε περίπτωση βροχής είναι ενδεχόμενο να καταστραφεί το προϊόν ανώτερης ποιότητας, ενώ οι κοινές σταφίδες χάνουν ένα ποσοστό 10-20% του βάρους τους. Μάλιστα υποστηρίζει για τον Αιγιέα παραγωγό η ζημιά από την απώλεια ποιότητας ανέρχεται στο ύψος των 150-200 δραχμών κατά χιλιάδα. Βλ. σχετικά, *Εφημερίς των συζητήσεων της* Βουλής, ο. π., συνεδρίαση 46, 11 Ιουλίου 1895, σ. 1107.

90 Βλ. σχετικά, Θ. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη, ό.π., τ. Α, σσ. 219-225.

αδυνατώντας να καλύψει τα έξοδα παραγωγής, δεν προσπορίζεται απόλυτο κέρδος. Αναφορικά με τη διαδικασία βελτίωσης της ποιότητας του προϊόντος θεωρεί ότι είναι ανέφικτη για τους περισσότερους παραγωγούς κατώτερου τύπου σταφίδας, διότι οι ευτελείς τιμές πώλησης της τους προέτρεπαν στην ατελή καλλιέργεια των κτημάτων τους, την εποχή της κρίσης. Φυσικά, η παραπάνω συνθήκη ήταν ασυμβίβαστη με τη προοπτική βελτίωσης των ποιοτήτων, αφού κάτι τέτοιο θα απαιτούσε μεγαλύτερη φροντίδα του καρπού στη διάρκεια της συλλογής και αποξήρανσης του. Ακόμη, στην ίδια φάση θα έπρεπε να καταβληθεί μεγαλύτερη επιμέλεια ώστε να διακριθούν σωστά οι καλές από τις χειρότερες ποιότητες και να υποβληθούν σε ιδιαίτερο καθαρισμό πέρα από το συνηθισμένο.

Ενδιαφέρουσα είναι και η διάκριση που κάνει μεταξύ των σταφιδοφόρων ζωνών, όσο αφορά τη δυνατότητα που έχουν οι παραγωγοί της κάθε μίας να αυξήσουν ή όχι τις δαπάνες τους, ανάλογα με τις επικρατούσες τοπικές συνθήκες. Για την ευρύτερη περιοχή του Πύργου παραδέχεται ότι η καλλιέργεια δεν είναι ιδιαίτερα επιμελής, ούτε δαπανώνται τα απαιτούμενα ποσά για τη πραγματοποίησή της, αφού κανείς αγρότης δεν αισθάνεται σίγουρος, ότι δανειζόμενος χρήματα για τα αναγκαία έξοδα θα έχει κέρδος από την παραγωγή του. Ουσιαστικά, επισημαίνεται ο ρόλος της δυσλειτουργίας του δανειστικού μηχανισμού στη περίοδο κρίσης, όταν δηλαδή οι όροι δανεισμού γίνονται βαρύτεροι με αποτέλεσμα να προκαλείται έντονη αβεβαιότητα στο μικροκαλλιεργητή για τη κατάληξη της προσπάθειας του να βελτιώσει το τύπο του προϊόντος του. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσει τις επαρχίες Αιγίου και Κορίνθου των οποίων οι παραγόμενοι σταφιδόκαρποι ανήκουν στην εξαιρετική ποιότητα. Η εκμετάλλευσή τους οδηγεί αυτονόητα στις αυξημένες δαπάνες που θεωρητικά τουλάχιστον καλύπτονται από την επίτευξη μεγαλύτερων τιμών πώλησης τους στα καταναλωτικά κέντρα. Ένα επιπλέον πλεονέκτημα αποτελεί και το γεγονός της σταθερής ζήτησης από την αγορά, εξαιτίας της ποιοτικής τους φύσης, αν και η κλίμακα σταθερότητας δεν είναι απόλυτη αλλά σχετική όταν αναφερόμαστε σε συνθήκη κρίσης. Η αδυναμία ανταγωνιστικότητας με αυτές τις εξαιρετικές ποιότητες προβάλλεται ως αιτιολογία από τους τοπικούς βουλευτές περιοχών παραγωγής κατώτερων ποιοτήτων για να αποδείξουν την αναποτελεσματικότητα που θα είχε το εγχείρημα καλυτέρευσης του καρπού μέσω της αύξησης των εξόδων καλλιέργειας.

Σε τρίτη κατηγορία κατατάσσονται περιοχές στις οποίες κάθε προσπάθεια αύξησης των δαπανών με στόχο τη βελτίωση του προϊόντος θα απέβαινε μάταιη εξαιτίας των κλιματολογικών συνθηκών και των εδαφικών ιδιομορφιών που τις χαρακτηρίζουν. Έτσι, στην περιφερειακή ζώνη της Καλαμάτας, στη Μεσσήνη και στη Πύλο οι τοπικές

ιδιαιτερότητες είναι αποτρεπτικοί παράγοντες για κάθε προσπάθεια βελτίωσης των ποιοτήτων. Η υγρασία και η ψυχρότητα της νύκτας εμποδίζουν την απόλυτη ωρίμανση του καρπού, ακόμα και αν αφεθεί δέκα μέρες πάνω στο κλίμα[91].

Συνοψίζοντας θα διέβλεπε κανείς ότι η βασική θέση των θετικά διακείμενων στο κρατικό παρεμβατισμό βουλευτών, ήταν η ακόλουθη:

Η αύξηση των δαπανών από μεριά των παραγωγών κατώτερης ποιότητας θα ήταν, καταρχάς, εξαιτίας των φυσικών ιδιαιτεροτήτων κάθε περιοχής που διαμόρφωναν ένα άνισο πεδίο ανταγωνιστικότητας ανάμεσα στις καλλιεργητικές ζώνες. Συμψηφίζοντας αυτό το δεδομένο με το γεγονός της δυσλειτουργίας δομικών μηχανισμών του σταφιδικού μοντέλου, όπως ήταν ο δανειστικός μηχανισμός, εξαιτίας της κρίσης συμπεραίνουν ότι η ελλιπής καλλιέργεια αναπαράγοντας σε μεγάλο βαθμό τις κατώτερες ποιότητες θα προκαλούσε διαρκή καθοδική τάση των τιμών διαιωνίζοντας τη κρισιακή περίοδο με απρόβλεπτες κοινωνικές διαστάσεις. Έτσι, ο κρατικός παρεμβατισμός και κυρίως η παρακράτηση θεωρείται επιβεβλημένη.

Οι απόψεις που εκφράστηκαν σχετικά με το ζήτημα των δαπανών και των ποιοτήτων είναι, συχνά, αντικρουόμενες, ανάλογα βέβαια με τα τοπικά συμφέροντα. Μπορεί ένα μέρος των εμπόρων, τα συμφέροντα των οποίων συνέπιπταν με τη διακίνηση των ανώτερων ποιοτήτων, να προβάλλουν ως λύση, αντί του παρακρατήματος, τη βελτίωση των κατώτερων ποιοτήτων. Αλλά και στο εσωτερικό των εμπορικών δικτύων που δραστηριοποιούνταν γύρω από αυτά τα συμφέροντα, η κρίση προκαλούσε συγκρούσεις. Χαρακτηριστική είναι η δυσαρέσκεια εμπόρων του Αιγίου για την απώλεια του προνομίου που είχε η ποιότητα Αιγίου στην Αγγλική αγορά (κιβώτια «vostitza»), και η οποία μεταφέρεται στα μέλη του Κοινοβουλίου από τον Βουλευτή της περιοχής Παναγιωτόπουλο στα 1895. Αφορμή απετέλεσε το γεγονός ότι παραγωγοί της κορινθιακής ποιότητας, δαπανώντας περισσότερα χρήματα πέτυχαν τη βελτίωση των καρπών τους, με αποτέλεσμα οι ποιότητες τους να είναι ακόμη πιο ανταγωνίσιμες προς τις ποιότητες του Αιγίου στη διεθνή αγορά. Στη περίπτωση που περιγράψαμε η κρίση θεωρείται ως αιτία μεγαλύτερης παραγωγής καλών ποιοτήτων, ο ανταγωνισμός των οποίων στα κέντρα ζήτησης τους πιθανό να προκαλούσε πτώση των τιμών. [92]

91 Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, ό.π., συνεδρίαση 27, 27 Φεβρουαρίου 1896, σ. 454.

92 Ο βουλευτής Παναγιωτόπουλος μιλάει για απώλεια του μονοπωλίου στις καλές ποιότητες που είχαν στα χέρια τους οι Αιγιείς καλλιεργητές, «διότι οι μη ευρίσκοντες εισόδημα σήμερον εκ της ποιότητας της σταφίδας την οποίαν παρήγον, είναι αναγκασμένοι να

Τελειώνοντας τις αναφορές μας γύρω από το ζήτημα των δαπανών, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τα δίκτυα των τοπικών βουλευτών επιχειρούν να το συνδέσουν με το ύψος της φορολογίας που επιβάλλεται από το κράτος κατά περιοχές. Διατυπώνεται το αίτημα μείωσης της φορολογίας δια την παραγωγή σταφίδας της οποίας η καλλιέργεια και η διαδικασία που προηγείται πριν παραδοθεί το προϊόν στο εμπόριο τυγχάνουν ιδιαίτερης επιμέλειας, τόσο από τους αγρότες, όσο και από τους εμπόρους. Ζητείται επίσης να εκτιμηθούν, από τη μια, το ειδικό καθεστώς των γαιών στο οποίο ασκούνται οι καλλιέργειες και, από την άλλη, η αντιστοιχία των τιμών πώλησης του εμπορεύματος με το ύψος των εξόδων που απαιτούνταν για την παραγωγή του.

Προκειμένου να διασαφηνισθεί το ζήτημα αυτό, θα αναφερθούμε στην παρέμβαση του βουλευτή Αιγιαλείας Ασημακόπουλου, ο οποίος ζητούσε τη τροπολογία του δεύτερου άρθρου του νομοσχεδίου «Περί φορολογίας του σταφιδόκαρπου», το οποίο συζητήθηκε στο Κοινοβούλιο, στα 1896. Το συγκεκριμένο άρθρο προέβλεπε ότι «ο εξαγόμενος σταφιδόκαρπος υποβάλλεται εις φόρο καταβλητέο εις είδος, συμπληρωτικό του εις χρήματα». Ο φόρος ορίζεται στο επίπεδο του 15% επί του εξαγόμενου ποσού, ενώ καταβάλλεται σε σταφιδόκαρπο είτε ομοειδή αυτού που εξάγεται, είτε διαφορετικής ποιότητας. Ως μη αποδεκτός καρπός θεωρείται εκείνος που δεν έχει αποξηρανθεί τελείως ή ο αναμεμιγμένος με ξένες ύλες. Η τροπολογία του βουλευτή Αιγίου προβλέπει την εξαίρεση από την παραπάνω πρόταση νόμου τριών περιοχών οι οποίες κατά τη γνώμη του θα έπρεπε να φορολογηθούν πολύ λιγότερο, στο επίπεδο του 8%, αντί του 15%, ποσοστό που θα ίσχυε για τις υπόλοιπες σταφιδοφόρες ζώνες. Πρόκειται για τις ποιότητες της επαρχίας Αιγιαλείας και των Δήμων Ερινεού Πατρών και Κραθίδος των Καλαβρύτων.

Ενδεικτική για το κλίμα αντιπαραθέσεων και έντασης που κυριαρχούσε στη Βουλή, όταν συζητιόταν το σταφιδικό πρόβλημα, είναι η δήλωση του για τις αντιδράσεις που προκάλεσε η κατάθεση της τροπολογίας που προαναφέραμε. Τονίζει ο Ασημακόπουλος ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερη παραβίαση του Συντάγματος όταν « ζητούμε να προσφέρωμε επαρχίας ολοκλήρους βοράν των άλλων επαρχιών».

Υποστηρίζοντας τη κατάθεση της τροπολογίας που πρότεινε , επικαλείται :

α) Τις κλιματολογικές και εδαφικές ιδιομορφίες που ισχύουν στις περιοχές για τις οποίες απαιτεί την φορολογική εξαίρεση, αφού «εισί γαίαι ξηραί και λεπτόγειου», γεγονός που αναγκάζει τους καλλιεργητές να ασκούν ιδιαίτερη φροντίδα στο κλήμα τους.

βελτιώσουσι την ποιότητα τους». Βλ. σχετικά, Αυτόθι, συνεδρίαση 27, 19 Ιουνίου 1895, σσ. 390-396.

β) Το τρόπο με τον οποίο επιμελούνται τους καρπούς στην εξέλιξη της καλλιέργειας. Επισημαίνει ότι οι Αιγιαλείας παραγωγοί «δεν χαρακώνουσι επί του στελέχους, όπως εις όλα τα άλλα μέρη, αλλ' εις τους κλάδους, τούτο δε μειοί το ποσόν, εξευγενίζον·την ποιότηταν.»

γ) Τις ειδικές φροντίδες που τυγχάνει ο καρπός των περιοχών που αναφέραμε πιο πάνω, από τους ντόπιους σταφιδεμπόρους. Με ιδιαίτερη έμφαση ο βουλευτής αναφέρεται στο στάδιο προπαρασκευής του εμπορεύματος το οποίο πραγματοποιείται σε ευρύχωρες αποθήκες: «εκατοντάδες εργατών και εργατριών επιμελούνται τον καθαρισμόν και την κατά ποιότητα κατάταξιν, διαλέγουσιν αυτόν ένα-ένα σπυρί, ενώ οι παραγωγοί των άλλων επαρχιών ουδεμίαν επιμέλειαν, ούτε κατά την καλλιέργεια, ούτε κατά τον τρυγητόν και κατά την συλλογή καταβάλουσιν, αλλά όπως-όπως τρυγούν αυτόν, γούρμον και άγουρον, τον μαζεύουν νωπόν και εις πολτώδη κατάστασιν, μεμιγμένον δια την ποικιλίαν με διαφόρους ξένας ουσίας»[93].

δ) Στο λόγο του ο βουλευτής Αιγιαλείας δεν παραλείπει να αντιπαραβάλλει τις ιδιομορφίες της περιοχής του με εκείνες των επαρχιών Ηλείας, Μεσσηνία και Πατρών. Αυτές οι ιδιομορφίες συσχετίζονται με τα ζητήματα της παραγωγικότητας των γαιών, των δαπανών καλλιέργειας και των τιμών πώλησης της σταφίδας που παρήγαγε κάθε επαρχία. Επισημαίνεται ότι οι τρεις επαρχίες καλύπτονται από τεράστιες γαίες παραγωγικότατες με μικρή δαπάνη, ενώ στην Αιγιαλεία οι δυνάμενες να καλλιεργηθούν εκτάσεις είναι περιορισμένες, χωρίς να επιδέχονται άλλου τύπου καλλιέργειες. Ο ίδιος υποστηρίζει εξάλλου, ότι για να παράγει ο Αιγιέας κτηματίας μία χιλιάδα σταφιδοκαρπό πρέπει να καλλιεργήσει δύο έως τέσσερα στρέμματα, δαπανώντας μέσο όρο εβδομήντα με ογδόντα δραχμές κατά στρέμμα, έξοδα που δεν ανταποκρίνονται στις τιμές πώλησης, όσο και αν αυτές ήταν υψηλότερες λόγω της εξαιρετικής ποιότητας καρπού[94].

93 Αυτόθι, συνεδρίαση 35, 8 Μαρτίου 1896, σσ. 771.

94 Αυτόθι, σ. 771. Ο Θ. Καλαφάτης αναφέρει ότι η μεγάλη ώθηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων στην Αιγιαλεία πραγματοποιείται με τα κύματα των εμφυτεύσεων στα 1836 και στη περίοδο 1846-1847. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1860 και έπειτα, παρά την επέκταση των καλλιεργειών στην Αιγιαλεία, η τοπική παραγωγή αντιπροσωπεύει περίπου το 12% της συνολικής παραγωγής της Πελοποννήσου, όταν η Πάτρα καλύπτει το 16%. ο Πύργος το 30, 53% και η Μεσσηνία το 16, 61% (τα στοιχεία αφορούν το έτος 1866). Τη περίοδο 1864-1884 οι καλλιεργούμενες εκτάσεις διπλασιάζονται. Αν και οι ρυθμοί επέκτασης των σταφιδοκαλλιεργειών είναι ταχύτεροι στις άλλες επαρχίες, στην Αιγιαλεία η πίεση επέκτασης είναι αυξημένη εξαιτίας της μικρότερης έκτασης που θα μπορούσε να καλλιεργηθεί εκεί. Βλ. σχετικά, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Α', σσ. 209-211. Όσο αφορά τις τιμές πώλησης σταφίδας που παραγόταν στη περιφέρεια Αιγιαλείας στην προ της κρίσης περίοδο, βλ. Αυτόθι, σ. 240.

ε) Ειδικά για τις γαίες που ανήκαν στην περιφέρεια Αιγίου, ο βουλευτής Ασημακόπουλος επικαλείται ως λόγο μείωσης της φορολογίας το γεγονός ότι οι περισσότερες ανήκαν σε τρεις μεγάλες μονές και οι οποίες «εμφυτεύθηκαν από κανόνα («νόβελο»), πληρώνουσι δε 15%-25% ως φόρον επικαρπίας»[95].

Στο ζήτημα του φορολογικού ζητήματος και την επίδραση του στην εξέλιξη του σταφιδικού μοντέλου, θα αναφερθούμε σε επόμενα μέρη της εργασίας. Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να σταθούμε σε κάποιες διαπιστώσεις της σύγχρονης οικονομικής ιστορίας που αφορούν το ζήτημα των φόρων στην περιφέρεια Αιγιαλείας. Πιστεύουμε πως οι διαπιστώσεις αυτές είναι χρήσιμες για να αναδειχθεί η συνολική εικόνα του προβλήματος και αυτό επειδή από τη μια οι εκπρόσωποι της επαρχίας αυτής στο Κοινοβούλιο, αντιπροσωπεύοντας και τα τοπικά εμπορικά συμφέροντα ήταν η σοβαρότερη πολέμιοι των κρατικών ρυθμίσεων και πρωτοβουλιών, που προτάθηκαν στην περίοδο της κρίσης και από την άλλη, τα στοιχεία που καταθέτουν φανερώνουν περισσότερο την τακτική των χειρισμών που κάνουν για να πετύχουν τους στόχους τους, χωρίς να αποτυπώνουν πάντοτε την πραγματική διάσταση της κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

Για την επαρχία Αιγιαλείας οι φόροι και οι δασμοί που επιβάλλονται στην σταφίδα σχετίζονται με την απόσπαση μέρους του αγροτικού πλεονάσματος από τρεις παράγοντες: τους ιδιώτες, το κράτος και την τοπική Αυτοδιοίκηση. Μέχρι την κατάργηση της δεκάτης το σύστημα των ενοικιάσεων της προσόδου της σταφίδας που

95 *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., σ. 771. Στον ευρύτερο χώρο της Αιγιαλείας, υπάρχουν τρεις μονές, η μονή των Ταξιαρχών, της Πεπελινίτσας (Αγίας Τριάδας) και του Μεγάλου Σπηλαίου. Οι δυο πρώτες δραστηριοποιούνται στα όρια του Δήμου Αιγίου, ενώ η Τρίτη ανήκε εδαφικά στην επαρχία Καλαβρύτων, αλλά ανέπτυξε οικονομικές σχέσεις και με γειτονικούς δήμους. Στα πρώτα χρόνια της απελευθέρωσης υπολογίζεται ότι αυτές οι μονές κατέχουν το 1/5 των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Μέχρι τη δεκαετία του 1870, στην περίπτωση των εκκλησιαστικών γαιών η μετάβαση δικαιωμάτων στον εμφυτευτή ήταν μια διαδικασία που απαιτούσε αρκετά αυστηρές προϋποθέσεις. Τα χρόνια που ακολούθησαν αυτή η διαδικασία απλουστεύτηκε ευνοώντας περισσότερο τον εμφυτευτή, αφού η εκκλησία κτηματοδότης έπαψε να έχει το δικαίωμα προτίμησης (του εμφυτευτή) και δεν ήταν αναγκαίο η άδειά της. Απλά οι εμφυτευτές θα έπρεπε να τηρήσουν τους όρους του συμβολαίου τους. Η σύμβαση θα μπορούσε να λυθεί μόνο όταν δεν καταβαλλόταν ο κανόνας για μια διετία. Ο εμφυτευτικός κανόνας αποτελούσε το αντάλλαγμα που δινόταν κάθε χρονιά από τον εμφυτευτή στον κτηματοδότη, για τη καλλιέργεια της σταφίδας οριζόταν ως ποσοστό επί του παραγομένου καρπού. Στην περίπτωση των εκκλησιαστικών γαιών το ποσοστό ήταν μικρότερο από εκείνο που ίσχυε για τις ιδιωτικές γαίες. Το ύψος του ποσοστού συνδεόταν με την ευφορία των περιοχών, τις παρεμβάσεις του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, καθώς επίσης και με το μέγεθος των γαιών που επρόκειτο να εμφυτευτούν. Βλ. σχετικά Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη* , ό.π., τ. Β', σσ. 60-61, 103-104, 107, 122-124.

εφαρμόζεται από τους πρόκριτους και τους φορείς της τοπικής Αυτοδιοίκησης, αποτελεί το μηχανισμό εκείνο που εκμεταλλεύεται τους έγγειους φόρους. Η υποχώρηση των γαιοκτημόνων προκρίτων συνδέεται και προωθεί μια μορφή ανακατανομής της εγγείου προσόδου, η οποία εκφράζεται με την επιβολή του εξαγωγικού δασμού. Αργότερα, η άσκηση του συστήματος των δημοτικών φόρων σήμαινε μια μορφή εκχώρησης ενός κομματιού της εγγείου προσόδου στο κοινωνικό σύνολο, ενισχύοντας, ταυτόχρονα, τον έλεγχο της τοπικής Αυτοδιοίκησης από μεγάλους κτηματίες και εμπόρους. Στην περίοδο που οι φορολογικοί μηχανισμοί οδηγούσαν στον κατακερματισμό των περιοχών στις οποίες επιβαλλόταν η φορολογία, με παράλληλη υποχώρηση του συστήματος ενοικίασης των προσόδων της σταφίδας, αναδεικνύονται τάσεις ελέγχου και των υπόλοιπων φόρων. Το γεγονός αυτό ωθεί τη σύγχρονη έρευνα στο να συσχετίσει το τρόπο ρύθμισης των σταφιδικών δασμών με το σύνολο των δασμών και των δημόσιων φόρων. Οι δημοτικοί φόροι επιβάλλονται ταυτόχρονα με τους εξαγωγικούς δασμούς και ορίζονται έως 2% επί της ακαθάριστης αξίας του εξαγόμενου προϊόντος[96].

Τα ζητήματα που αφορούν, τις ποιότητες της σταφίδας, τις τιμές πώλησής της, τις απαιτούμενες δαπάνες καλλιέργειάς της, τα αιτήματα για φορολογικές ελαφρύνσεις κατά περιοχές παραγωγής, είναι αρκετά πολύπλοκα. Απαιτούν από τον ερευνητή τους μια διεξοδική διερεύνηση των τοπικών δεδομένων, των ιδιαιτεροτήτων που ισχύουν σε κάθε περιφέρεια και τη συγκριτική τους μελέτη.

Το σχήμα «κατώτερη-ανώτερη» ποιότητα, χρησιμοποιείται περισσότερο για μεθοδολογική διευκόλυνση, κυρίως όταν έχουμε πρόθεση να περιγράψουμε μια συνολική εικόνα της κατάστασης που επικρατούσε στις σταφιδοφόρες περιφέρειες, στη διάρκεια της κρίσης.

Εντούτοις, η επίκληση και η χρήση μιας απόλυτης κατηγοριοποίησης των ποιοτήτων του προϊόντος, εμπεριέχει σοβαρούς κινδύνους παραπλάνησης της ιστορικής έρευνας. Άλλωστε δεν θα πρέπει να θεωρούνται ασφαλή κριτήρια εξαγωγής συμπερασμάτων, ούτε οι απόψεις των ενδιαφερομένων (έμποροι, πολιτικοί κ.ά.) οι οποίες σαφώς επηρεάζονται από τα συμφέροντα και τις στρατηγικές τους, ούτε οι απόλυτες κατηγοριοποιήσεις των ποιοτήτων της σταφίδας με βάση το γεωγραφικό κριτήριο[97]. Το δικό μας ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο τρόπο με τον οποίο οι

96 . Αυτόθι, τ. Α', σσ. 263-4.

97 Εξαιρετικές ποιότητες δεν παράγονται μόνο στις περιφέρειες της Κορινθίας και Αιγιαλείας, αλλά και σε τμήματα της επαρχίας Πατρών, όπως ήταν ο δήμος Ερινέων. Το γεγονός αυτό δυσκόλευε τη διατύπωση κοινών αιτημάτων, ακόμη και από βουλευτές που

πολιτικοί και οικονομικοί μηχανισμοί διαχειρίζονται τέτοιου τύπου κατηγοριοποιήσεις, όταν επιχειρούν να μεταφέρουν τα αγροτικά και εμπορικά αιτήματα στην κεντρική εξουσία και ειδικότερα στο κοινοβούλιο. Ο τρόπος εκφοράς και διαχείρισης αυτών των αιτημάτων, ουσιαστικά, συντηρεί τις τοπικές αντιπαλότητες και διαφοροποιήσεις και ταυτόχρονα ενισχύει τους όρους αναπαραγωγής τους.

Το πεδίο εκφοράς των κοινωνικών αιτημάτων συγκροτείται μέσω της συσπείρωσης δύο πόλων. Ο πρώτος οργανώνεται και αποτελείται από τους εκπροσώπους περιοχών που παράγουν κατώτερες ποιότητες περιοχών όπου παράγονται οι εξαιρετικές ποιότητες. Στην περίοδο της κρίσης – με αφορμή κυρίως τον κρατικό παρεμβατισμό – οι δύο πόλοι οργανώνουν τις αντιπαραθέσεις τους με βάση τη νομιμότητα ή μη της παραγωγής των δύο ποιοτήτων. Συγκεκριμένα, οι εκπρόσωποι των περιοχών παραγωγής ανώτερων ποιοτήτων αμφισβητούν την παραγωγή των κατώτερων, θεωρώντας ότι συμπαρασύρουν σε κρίση και τα δικά τους προϊόντα. Στον αντίποδα, οι εκπρόσωποι των περιοχών όπου παράγονται κατώτερες ποιότητες σταφίδας υποστηρίζουν τη νομιμότητα της παραγωγής τους αντλώντας επιχειρήματα παρόμοιου τύπου. Αυτή η σχηματοποίηση των αιτημάτων –που δεν ανταποκρίνεται πάντοτε στις πραγματικές συνθήκες παραγωγής και διακίνησης του προϊόντος – οφείλεται αποκλειστικά στη συγκυρία της κρίσης. Πριν από την εκδήλωσή της, οι διάφορες ποιότητες συνδέονται μεταξύ τους, μέσω του μηχανισμού των τιμών. Οι ικανοποιητικές τιμές που πετυχαίνουν οι παραγωγοί και οι έμποροι οι οποίοι διακινούν το «καλό» προϊόν, διαμορφώνονται ως τέτοιες σε σχέση με τις τιμές που δίνονται για την πώληση των «κακών» ποιοτήτων. Στη διάρκεια της κρίσης, η δυσλειτουργία του μηχανισμού των τιμών διαταράσσει τις σχέσεις των δύο μερών που εμπλέκονται στη διαδικασία παραγωγής και εμπορίας του προϊόντος.

Όμως, ο τρόπος με τον οποίο προβάλλουν ή ακόμα και διευθετούν τις διαφωνίες τους, φανερώνει δύο πράγματα· πρώτο, δεν εκφράζεται και από τις δύο πλευρές, η διάθεση ν' ανασυνθέσουν το δομικό άξονα του σταφιδικού συστήματος σχέσεων, αφού οι αξιολογήσεις τους αναφέρονται διαρκώς στην προ-κρισιακή περίοδο. Εντούτοις, όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω, στα πλαίσια αυτού του παραδοσιακού πεδίου διαπραγμάτευσης, επιτυγχάνονται διαδικασίες, οι οποίες μεταβάλλουν τους όρους λειτουργίας ενός οικονομικού συστήματος (αγροτική τράπεζα, συνεταιρισμοί κ.λ.π.), εξαναγκάζει στην οργάνωση των αντιθέσεων μέσω απλοϊκών ομαδοποιήσεων, όπως «παρακρατικοί» - «αντιπαρακρατικοί» βουλευτές ή εκπρόσωποι «πεινασμένων» και

εκπροσωπούσαν τις ίδιες περιφέρειες. Βλ. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συν. 38, 1-7-1895, σ. 771.

«χορτασμένων» πληθυσμών. Μέσα από αυτές τις απλοϊκές και ταυτόχρονα αντιτιθέμενες ομαδοποιήσεις, εκφράζεται η σύγκρουση πολύπλοκων συμφερόντων τα οποία όμως, είναι ενσωματωμένα σ' ένα οικονομικό μοντέλο που δεν παρέχει αντίστοιχα πολύπλοκα πεδία διευθέτησης των διαφορών.

Ακόμα και όταν το κράτος παρεμβαίνοντας, δημιουργεί ή προκαλεί τη συγκρότηση πιο «σύγχρονων» μηχανισμών (σταφιδική τράπεζα, σταφιδικά συνέδρια κ.λ.π.) προκειμένου ν' αντιμετωπιστεί η κρίση, οι προαναφερόμενες λογικές αναπαράγονται στους κόλπους τους. Ενδεικτικά είναι το παράδειγμα της Σταφιδικής Τράπεζας, η οποία συστήνεται με στόχο τη διαχείριση της κρίσης. Σε περιόδους αρχαιρεσιών για τη σύνθεση των διοικητικών συμβουλίων, εκδηλώνεται έντονος ανταγωνισμός στους κόλπους της, ο οποίος αφορά την εκπροσώπηση των σταφιδοφόρων περιοχών. Στα πλαίσια αυτού του ανταγωνισμού θέτονται ζητήματα εύνοιας κάποιων περιφερειών σε βάρος άλλων. Οι συμμαχίες ή οι συγκρούσεις συμφερόντων οργανώνονται στο πεδίο των τοπικών αντιπαλοτήτων, χωρίς να φανερώνονται τάσεις που αποδίδουν τις παραπέρα σχέσεις και αντιθέσεις οι οποίες προκύπτουν κατά την εξέλιξη του σταφιδικού συστήματος[98].

Ένας άλλος παράγοντας που συνέβαλε στη διαμόρφωση ασταθών όρων λειτουργίας του σταφιδικού οικονομικού μοντέλου, ήταν η αδυναμία υλοποίησης μιας κοινής στρατηγικής, από τη μεριά του εμπορικού κόσμου. Τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν σε προηγούμενες παραγράφους είναι ενδεικτικά.

Η διαχείριση των εμπορικών συμφερόντων, καθώς και η εκφορά των αντίστοιχων αιτημάτων στη διάρκεια της κρίσης, πραγματοποιείται, είτε μέσω των κομματικών

98 Στον τύπο της περιόδου, γίνονται εκτενείς αναφορές για τη σύνθεση του Δ. Σ. της Σταφιδικής Τράπεζας, όταν πραγματοποιούνται αρχαιρεσίες. Αυτές οι αναφορές, συνήθως, συνδέουν τα αποτελέσματα των εκλογικών διαδικασιών με τους τοπικούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στις σταφιδοφόρες περιφέρειες. Μάλιστα, διατυπώνονται απόψεις που επισημαίνουν την αδικία σε βάρος περιφερειών στο χώρο των οποίων παράγονται μεγάλες ποσότητες σταφίδας, αφού δεν εκπροσωπούνται στα όργανα λήψης αποφάσεων της τράπεζας. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές της εφημερίδας «Χρόνος», σε δημοσίευμά της το καλοκαίρι του 1899· ο αρθρογράφος του επισημαίνει, ότι, τα αποτελέσματα των εκλογών κρίνονται ικανοποιητικά από την πατραϊκή κοινωνία, αφού εκπροσωπείται επαρκώς στο Δ. Σ. της τράπεζας. Αντίθετα, παρουσιάζει ως αδικημένη την περιφέρεια Ηλείας, επειδή, δεν εκλέχθηκε εκπρόσωπός της, μολονότι στο χώρο της παράγεται η μεγαλύτερη ποσότητα του προϊόντος: «... η Ηλεία εδικαιούτο ν' αντιπροσωπευθή δι' ενός συμβούλου εν τη Τραπέζη υπέρ της οποίας ηγωνίσθη... Αποτελεί εξαίρεσιν η Ηλεία, ως αντιπροσωπεύουσα το πλείστον της σταφιδοπαραγωγής δ' επί πλέον υποδεδουλωμένης, ήτις έχει χρεία ιδίου συνηγόρου, όστις μετ' ιδιαιτέρου πόνου να υπερασπίση τα επί τόσον χρόνον παραγνωριζόμενα δίκαιά της». Βλ. εφ. Χρόνος, Πάτρα, αρ. φ. 114, 4-7-1899.

δικτύων στα οποία είχαν πρόσβαση κυρίως οι μεγαλέμποροι, είτε μέσω των συλλόγων τους που έδρευαν στα μεγάλα αστικά κέντρα. Απέναντι στον κρατικό παρεμβατισμό, οι εμπορικές αντιθέσεις εκφράζονται με αιτήματα τοπικιστικά[99].

Σε ολόκληρη την περίοδο της σταφιδικής κρίσης και του κρατικού παρεμβατισμού, οι προσπάθειες για κοινή αντιμετώπιση των προβλημάτων, υπήρξαν ελάχιστες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι, η απόπειρα συνεργασίας του εμπορικού συλλόγου Καλαμών με τον αντίστοιχο του Πύργου (1903). Στόχος αυτής της απόπειρας ήταν η χάραξη μιας κοινής στρατηγικής, προκειμένου να καταργηθεί η παρακράτηση της σταφίδας και να απαγορευθούν οι νέες εμφυτεύσεις για μια παραπάνω δεκαετία. Τελικά, ο εμπορικός σύλλογος Πύργου απορρίπτει την πρώτη πρόταση, χωρίς μάλιστα, τα μέλη του να την συζητήσουν, ενώ γίνεται αποδεκτή η δεύτερη πρόταση[100].

Εντούτοις, δεν πρέπει να υποτιμήσουμε το γεγονός ότι, εκείνη την εποχή αναπτύσσονται στις τάξεις, τόσο των εμπορικών, όσο και των κτηματικών συλλόγων, οι πρώτες απόψεις και ιδέες για την εφαρμογή συνεταιριστικών πρακτικών. Αν και δύσκολα υλοποιούνται, εξαιτίας της έλλειψης θεσμικής υποδομής και του κλίματος ανασφάλειας που κυριάρχησε με την κρίση, η συμβολή τέτοιων ζυμώσεων υπήρξε σημαντική. Ουσιαστικά, αποτελούν τα πρώτα σπέρματα ενός νέου πολιτισμού που επηρεάζει την εξέλιξη του γεωργικού τομέα, στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του εικοστού αιώνα.

Ο μηχανισμός των τοπικών αντιπαλοτήτων στον οποίο στηρίχθηκε ως ένα βαθμό η εκφορά και η διαχείριση των εμπορικών αντιθέσεων, επηρέασε την εξέλιξη των σχέσεων ανάμεσα στους εμπόρους και τους καλλιεργητές, αφού οι τελευταίοι, άλλοτε νομιμοποιούν τα εμπορικά κυκλώματα ως μέσα έκφρασης των αγροτικών αιτημάτων και άλλοτε όχι.

Βασικό χαρακτηριστικό της σταφιδικής οικονομίας και κοινωνίας ολόκληρο το 19ο αιώνα, υπήρξε η έντονη σχέση εξάρτησης των καλλιεργητών του προϊόντος από τους σταφιδέμπορους. Την εξάρτηση αυτή μεγεθύνει ακόμη περισσότερο η καθιέρωση του καθεστώτος της μικροϊδιοκτησίας που επέβαλε η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871.

99 Ο βουλευτής Αλκ. Δεληγιάννης, εκπρόσωπος της μεσσηνιακής περιφέρειας, ενστερνιζόμενος τις απόψεις των συναδέλφων του από την Αιγιαλεία, επισημαίνει την ανάγκη να εξαιρεθεί και η επαρχία του από το φόρο της παρακράτησης. Επιχειρώντας να υποστηρίζει το αίτημά του, κατηγορεί τους πατρινούς εμπόρους «...ότι έχουσι παρακαταθήκας και νομίζουσιν, ότι δια της παρακρατήσεως προσκαίρως θέλει υπερτιμηθεί η σταφίς όπως πωλήσωσι ή κερδοσκοπήσωσι». Βλ. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συν. 35, 8-3-1896, σ. 773.

100 Βλ. εφ. Χρόνος, αρ. φ. 74, 3-12-1903.

Οι σχέσεις εξάρτησης ισχυροποιούνται, κυρίως, μέσω του δανειστικού μηχανισμού. Τα κίνητρα ανάπτυξής του ως δομικού μηχανισμού του σταφιδικού μοντέλου, ήταν, το πολύ υψηλό κόστος παραγωγής, το υψηλό αγροτικό εισόδημα σε περιόδους . ομαλής λειτουργίας του μοντέλου, όπως και η αναβάθμιση του μικροϊδιοκτήτη-παραγωγού όσο αφορά την ελευθερία του να επιλέγει τους τρόπους κάλυψης των δαπανών της παραγωγής του, το είδος και την ποσότητά της. Οι έμποροι των αστικών κέντρων τροφοδοτούσαν τις κοντινές παραγωγικές περιφέρειες με χρήμα και τα υλικά εκείνα που ήταν απαραίτητα για την καλλιέργεια, χρησιμοποιώντας συνήθως σαν διαμεσολαβητές, τους τοπικούς μικροεμπόρους. Σαν αντάλλαγμα οι παραγωγοί, προπωλούσαν το τμήμα της παραγωγής τους που προοριζόταν για την αγορά. Με αυτό το τρόπο, οι έμποροι κέρδιζαν σε είδος το κεφάλαιο που δάνειζαν, συμπεριλαμβανόμενου και του τόκου. Χρησιμοποιώντας σαν εγγύηση για τα δάνεια που συνάπτουν το εμπορεύσιμο προϊόν, οι έμποροι τοκιστές κατορθώνουν να ρυθμίζουν την αξία του προϊόντος στο τόπο παραγωγής του. Με βάση αυτή την αξία αποτιμάται και η αξία του πλεονάσματος της παραγωγής. Έτσι, λοιπόν, εξοφλείται το δανεισμένο ποσό και οι τόκοι. Οι τοκογλυφικές δραστηριότητες, προσδιορίζουν τις τιμές στο τόπο παραγωγής, μέσω του συστήματος των προαγορών, χωρίς αυτές να διαμορφώνονται από κεντρικούς οικονομικούς μηχανισμούς οι οποίοι θα έλεγχαν ενιαία και την αξία του εμπορεύματος και τη σταθερότητα των αγροτικών εισοδημάτων[101]. Αποτέλεσμα της παραπάνω διαδικασίας ήταν η έξαρση της κερδοσκοπίας, από την οποία επωφελούνται οι έμποροι-τοκογλύφοι. Οι δραστηριότητές τους και οι διασυνδέσεις τους με το πολιτικό σύστημα, απομακρύνουν την προοπτική λειτουργίας ενός σταθερού μηχανισμού ρύθμισης των τιμών. Το δανειστικό σύστημα δεν εξαρτάται μόνο από τη συμπεριφορά της αγοράς, αλλά και από άλλους παράγοντες οι οποίοι διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή. Ο προσδιορισμός της αξίας του εμπορεύματος σε τοπικό επίπεδο αποδυναμώνει την πιθανότητα οικονομικής ενιαιοποίησης του σταφιδικού χώρου, αναπτύσσοντας έντονες διαφοροποιήσεις όσο αφορά τον τρόπο λειτουργίας των δανειστικών μηχανισμών, το είδος και την ποσότητα παραγωγής και τις δυνατότητες διακίνησης του εμπορεύσιμου προϊόντος. Μάλιστα, το 1899, το διοικητικό συμβούλιο της Σταφιδικής Τράπεζας

101 Σχετικά με τις δανειστικές τοκογλυφικές σχέσεις, βλ., Θαν. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη, ό.π., τ. Γ΄, σ. 109, Βασ. Πατρώνης, Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση, ό.π., σ. σ. 78 κ.ε., Π. Πιζάνιας, «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του εμπορικού κεφαλαίου στην Ελλάδα, τον 19ο αιώνα», περ. Τα Ιστορικά, 10-6-1989 και «Η αγροτική παραγωγή στον Ελληνικό 19ο αιώνα, σχέσεις και εισοδήματα», αυτόθι, 3-5-1985.

επιχειρώντας να ελέγξει την αταξία που προκαλούσαν ορισμένες εμπορικές δραστηριότητες, εκδίδει οδηγία, ζητώντας από τους παραγωγούς να κατακρατούν απόδειξη από τον αγοραστή του προϊόντος τους. Ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται ότι «... μόνη η απόδειξις αύτη αποτελεί τον τίτλον, ίνα λογισθή τις ως πιστούχος της Τράπεζας και βραδύτερον ως μέτοχος αυτής...»[102]. Παράλληλα, διατυπώνονται συνεχείς εκκλήσεις, προκειμένου οι σταφιδοπαραγωγοί ν' αποφεύγουν να προπωλούν το προϊόν τους.

Εν ολίγοις, η ανυπαρξία προοπτικής για κοινό συντονισμό των εμπορικών δραστηριοτήτων, υπήρξε καθοριστικός παράγοντας διαφοροποιήσεων των μορφών και των αιτημάτων της κοινωνικής διαμαρτυρίας.

Η εισαγωγή της αγροτικής πίστης από την Ε.Τ.Ε. στα 1861, δεν αλλάζει την κατάσταση που περιγράψαμε. Η ίδρυση των υποκαταστημάτων της τράπεζας στην Πελοπόννησο και οι παρεμβάσεις τους στη σταφιδική οικονομία, όχι μόνο δεν υπονομεύουν τις τοκογλυφικές δραστηριότητες, αλλά ως ένα βαθμό τις αναπαράγουν.

Το ζήτημα του δανεισμού των σταφιδοπαραγωγών και η επίδραση που άσκησε η Ε.Τ.Ε. στην εξέλιξη των δανειστικών σχέσεων, εντάσσεται στο ευρύτερο πρόβλημα χρηματοδότησης της αγροτικής περιφέρειας, το 19ο αιώνα.

Η περίοδος που αρχίζει με την εκδήλωση της σταφιδικής κρίσης μπορεί να θεωρηθεί ως μεταβατική, όσο αφορά το κυρίαρχο πιστωτικό σύστημα της εποχής. Προς τα τέλη του αιώνα, αρχίζει να καταρρέει ο μηχανισμός των εγγυήσεων, ο οποίος αποτελούσε τον δομικό άξονα της αγροτικής πίστης. Η Εθνική Τράπεζα αποφεύγει να δανείζει τους μικροϊδιοκτήτες – καλλιεργητές της σταφίδας απευθείας και βραχυπρόθεσμα, αφού αδυνατούν να καταθέσουν ασφαλείς εγγυήσεις. Αντίθετα, ενισχύεται ο ενυπόθηκος δανεισμός προς τους μεγαλέμπορους και μεγαλοκτηματίες, οι οποίοι χρησιμοποιούν ως εγγυήσεις, την παραγωγή τους, τα κτήματά τους ή άλλου είδους ακίνητη περιουσία[103].

Αυτή η πολιτική, επιλέγεται για τρεις βασικούς λόγους: πρώτο, επειδή, ο διεσπαρμένος κόσμος των μικροπαραγωγών δεν θεωρείται ικανός να προσφέρει

102 Βλ., εφ., Χρόνος, αρ. φ. 120, 10-7-1899.

103 Στην αγροτική παραγωγή του 19ου αιώνα, όπου οι υποθήκες είναι ανύπαρκτες ή χαμηλής αξίας, εγγύηση αποτελεί η ίδια η σοδειά. Η διάρκεια του δανείου δεν ξεπερνά τον ένα χρόνο, δηλαδή χρονικά καλύπτει τον κύκλο της παραγωγής. Το δε επιτόκιο είναι πολύ υψηλό και πλησιάζει τα όρια της τοκογλυφίας. Αντίθετα, όπου η ασφάλεια του δανείου είναι ενυπόθηκη, το επιτόκιο δεν ξεπερνά το ποσοστό του 8% και η διάρκεια εξόφλησής του σε ορισμένες περιπτώσεις πλησιάζει ακόμη και τα είκοσι χρόνια. Βλ., Π. Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον Ελληνικό 19ο αιώνα», ο. π., σ. 166.

επαρκείς, ασφαλείς και ικανοποιητικές εγγυήσεις. Δεύτερο, εκείνη ακριβώς την περίοδο, η διοίκηση της τράπεζας επιχειρεί να διαμορφώσει μεταβατικούς μηχανισμούς, κεντρικά ελεγχόμενους, οι οποίοι θα διευκόλυναν την παγιοποίηση του καθεστώτος της προσωπικής πίστης. Ο τρίτος λόγος σχετίζεται με το γεγονός, ότι, η πολιτική εξουσία αποδυναμωμένη από τις συνέπειες της κρίσης, αδυνατεί να πιέσει, όπως παλαιότερα, τα διοικητικά όργανα της τράπεζας, στο βαθμό που η τελευταία είχε εξελιχθεί σ' ένα αυτόνομα συγκροτημένο θεσμό με τεράστια οικονομική ισχύ. Εξάλλου, το δημόσιο ταμείο είχε αυξημένα έσοδα από τους δασμούς της σταφίδας, όταν η χρηματοδότηση που προσέφερε η Ε.Τ.Ε. –εφόσον και οι συνθήκες του εξωτερικού εμπορίου ήταν ευνοϊκές– προωθούσε τη σύνδεση της αγροτικής παραγωγής με τη διεθνή αγορά[104]. Πριν από την κρίση, οι ανάγκες χρηματοδότησης καλύπτονται έως ένα ποσοστό (20% περίπου) από την Ε.Τ.Ε. και το υπόλοιπο από άλλες τράπεζες, το τοκογλυφικό κεφάλαιο, και από το σύστημα της αυτοχρηματοδότησης, μέσω των συνεχών εμφυτεύσεων και της εντατικοποίησης της εργασίας. Αυτό το σύστημα χρηματοδότησης της αγροτικής περιφέρειας, αρχίζει να κλονίζεται από το 1882 και έπειτα.

Η δυνατότητα απορρόφησης μεγάλου αριθμού πιστώσεων από το μέρος των μεγαλέμπορων, οδηγεί στην περίοδο ακμής του λεγόμενου «αλυσιδωτού δανεισμού». Η Τράπεζα δανείζει τον μεγαλέμπορο της Πάτρας ή του Πύργου με τόκο που φθάνει έως και 8% και εκείνος δανειοδοτεί με τη σειρά του, τοπικούς εμπόρους της περιφέρειας με ακόμη μεγαλύτερο τόκο. Αποτέλεσμα της ανάπτυξης αυτού του μηχανισμού, ήταν, ο δανεισμός του παραγωγού με υπέρογκους τοκογλυφικούς όρους, που σε ορισμένες περιπτώσεις πλησίαζαν το ποσοστό του 30%. Η καθιέρωση της μικροϊδιοκτησίας και τη μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσης, υπήρξε ο κυριότερος λόγος που ευνοούνται οι τοκογλυφικές δραστηριότητες, αφού αυτό το σύστημα αγροτικής παραγωγής έχει διαρκή ανάγκη χρηματοδότησης εξαιτίας της χαμηλής αποδοτικότητάς του[105].

Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις που εκφράζονται κατά καιρούς, τόσο στο ελληνικό κοινοβούλιο, όσο και στο τύπο της εποχής. Αυτές, αντανακλούν

104 Βλ., Θαν. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη, ο. π., τ. Α΄, σ. 78, και, Π. Πιζάνιας, «Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του χρήματος», ό.π., σσ. 79-80.

105 Βλ., Θαν. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη, ο. π., τ. Α΄, σ. 50, 77, Βας. Πατρώνης, «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση», ο. π., σ. 81, Π. Πιζάνιας, «Αγροτική παραγωγή στον Ελληνικό 19ο αιώνα, ό.π., σσ. 168, και, Θ. Σακελλαρόπουλος, Θεσμικός μετασχηματισμός, ο. π., σ. 88.

αντικρουόμενα συμφέροντα τα οποία διακυβεύονται στους κύκλους των εμποροτοκογλυφικών δικτύων.

Ο Βουλευτής Σ. Κροκίδας, αφού τοποθετεί τον εαυτό του στην «αντιπαρακρατική» πτέρυγα, επιχειρεί να συνδέσει το ζήτημα της έξαρσης της τοκογλυφίας στην Ηλεία και στη Τριφυλία, με την επιμονή των ντόπιων παραγωγών ν' αποζητούν συνεχώς την κρατική συνδρομή. Ενδεικτικοί είναι οι ισχυρισμοί του, σε συνεδρίαση του 1899: «Επειδή τα κεφάλαια έλειπον, εκλήθη ο δανειστής, αλλ' ο δανειστής δεν ενόησε να λάβη μόνον τον τόκον εις αντάλλαγμα των χρημάτων του, ενόησε να γίνει συνέταιρος, ενόησε να λάβει μέρισμα. Εκ τούτου συνέβη ώστε όλα τα κτήματα, να είναι βεβαρημένα δι' υπερόγκων χρεών, αλλά και αποφερόντων υπερόγκους τόκους. Και εφ' όσον μεν αι μετά της Γαλλίας σχέσεις ήσαν χρυσοφόροι, εφ' όσον η Γαλλία εξηκολούθη λαμβάνουσιν τον καρπόν της Κορινθίας, Αιγιαλείας και των Πατρών, οι τόκοι επληρώνοντο τακτικώς, οι δανεισταί λαμβάνοντες υπερόγκους τόκους, ουδέν είχον να ζητήσωσιν, διότι ο τόκος εκεί ο τρέχων είναι 15, 20, 25, 30%, οι χωρικοί δε εκεί δεν δανείζονται επί τη βάσει του εισοδήματος αλλ' επί τη βάσει της αξίας του κτήματος, και τόσον, ώστε το εισόδημα να έχη μόνον αναλογίαν προς, τον τόκον. Εάν τις έχει κτήμα αξίας 2.000 δραχμών αποφέρον έσοδον 200 δραχμάς, δεν δανείζεται 200 και 300 δραχμάς δανείζεται 2 χιλιάδας υπολογίζων το εισόδημα ως δυνάμενον να πληρώση τον τόκον»[106].

Περιγράφοντας την παραπάνω συνθήκη, ο συγκεκριμένος βουλευτής, επιχειρεί ν' αξιολογήσει τα κοινωνικά αιτήματα που διατυπώνονται στη διάρκεια της διαμαρτυρίας, τόσο στην Ηλεία, όσο και στην Τριφυλία. Η άποψη που εκφράζει είναι, ότι, το αίτημα του παρακρατήματος της σταφίδας –βασικό αίτημα των εκεί σταφιδοπαραγωγών- συνδέεται περισσότερο με τα χρέη των καλλιεργητών, παρά με την παραγωγή τους. Οι καλλιεργητές, έχοντας ως πρωταρχική μέριμνα την ελάφρυνσή τους από τα οικονομικά βάρη που προκάλεσε η σχέση τους με τους τοκογλύφους, αποβλέπουν στην εφαρμογή του μέτρου, θεωρώντας την ως τη μοναδική διέξοδο στο πρόβλημά τους. Αντίθετα, σε άρθρα εφημερίδων της περιόδου που αναφέρονται σε άλλες σταφιδικές περιοχές, οι τοκογλυφικές δραστηριότητες αντιμετωπίζονται ως ένας μηχανισμός, αρμονικά ενσωματωμένος, στις τοπικές οικονομικές σχέσεις[107].

106 Βλ. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περ. ΙΕ΄, σύνοδος Α΄, συνεδρίαση 46, 8-6-1899, σ. 578.

107 Όσο αφορά τις τοκογλυφικές δραστηριότητες στην περιοχή της Κορίνθου, η εφημερίδα Παλιγγενεσία, ανάμεσα στα άλλα, αναφέρει: «Διότι ναι μεν η τοκογλυφία έχει κατορθώσει να καταστήσει πολλούς των κατοίκων ακτήμονας, και τα κτήματα έχουσι περιορισθεί εις χείρας σχετικώς ολίγων, αλλά και οι πλούσιοι ουδεμίαν προθυμίαν

Απόψεις σαν τις προαναφερόμενες, οι οποίες μάλιστα ήταν πολύ διαδεδομένες στην ελληνική κοινή γνώμη της περιόδου, φανερώνουν και μια άλλη πραγματικότητα. Η εξέλιξη των δανειστικών σχέσεων κάθε περιοχής, διαφοροποιείται, ανάλογα, με τη δυνατότητα· ανθεκτικότητας που διαθέτει ο κάθε τοπικός διαμεσολαβητικός μηχανισμός, ν' αντιμετωπίζει τα προβλήματα που προκαλεί η κρίση.

Η επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας, η αύξηση των εξόδων εμφύτευσης και η μεγέθυνση των εργατικών ημερομισθίων, ευνοούν την επέκταση και του τοκογλυφικού δανεισμού. Πλέον, την έγγειο πρόσοδο δεν την προσδιορίζει η ιδιοκτησία της γης, αλλά το ύψος του τόκου του δανείου. Οι τοκογλυφικοί όροι γίνονται διαπραγματεύσιμοι μόνο στο πεδίο που ορίζουν οι διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί. Οι δανειζόμενοι παραγωγοί και μετέπειτα οφειλέτες, διαπραγματεύονται το μέγεθος των χρεών τους μέσα από τις σχέσεις εξάρτησής τους από τους εκπροσώπους του διαμεσολαβητικού μηχανισμού, ο οποίος τις περισσότερες φορές ταυτίζεται με τον δανειστικό-τοκογλυφικό μηχανισμό. Πρόκειται για εμπόρους, μεγαλοκτηματίες, τραπεζίτες, πολιτικούς και τοπικούς κομματάρχες. Η μεταξύ τους σχέση στηρίζεται στη βάση των συμφερόντων που έχει ὸ καθένας από αυτούς και είναι αμφίδρομη, με την έννοια των αλληλοεξυπηρετήσεων. Η εύρυθμη λειτουργία, συνολικά, του μηχανισμού, είναι απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να εξασφαλίσουν το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό κύρος τους.

Η δυνατότητα πρόσβασης σε κάποιον κομματικό παράγοντα, σημαίνει πολλές φορές για τον καλλιεργητή δυνατότητα ελάφρυνσης από τα χρέη του προς τον τοκογλύφο έμπορο ή τον μεγαλοκτηματία. Ο τοπικός κομματάρχης, με τη σειρά του, ισχυροποιεί τη θέση του στην τοπική κοινωνία παρέχοντας εξυπηρετήσεις, και κατά συνέπεια στα πολιτικά δίκτυα του κόμματός του. Η ικανότητά του να μεσολαβεί στους τοκογλύφους και σε άλλους πολιτικούς ή οικονομικούς παράγοντες, τον καθιστά απαραίτητο για την διαδικασία αναπαραγωγής του κύρους των τοπικών κομματικών κυκλωμάτων. Και αυτό, γιατί έχει τη δυνατότητα να εντάσσει τις τοπικές οικονομικές σχέσεις και διαφορές, σ' ένα πολιτικό πεδίο διαχείρισής τους. Ταυτόχρονα, ενδυναμώνονται τα τοπικά κομματικά δίκτυα, αφού ανανεώνεται η εμπιστοσύνη των κεντρικών κομματικών οργάνων προς αυτά.

Από την άλλη, ο έμπορος δανειστής-τοκογλύφος, αναγκάζεται να διαπραγματευθεί τα αιτήματα του τοπικού κομματάρχη, προκειμένου ν' αναπαράγει τη δυνατότητά του

δεικνύουσι να διευκολύνωσι ή επινοήσωσι νέους πόρους ζωής, αφού η σταφίς και η τοκογλυφία παρέχει αυτοίς ασφαλέστερα και ευκολώτερα κέρδη». Βλ. Εφ., Παλιγγενεσία, αρ. φ. 10, 655, 25-7-1898.

να διαθέτει πολιτικές προσβάσεις. Άλλωστε, αυτές είναι κυρίως, που του εξασφαλίζουν την επικοινωνία με ισχυρότερους οικονομικούς παράγοντες και θεσμούς όπως η Ε.Τ.Ε., από τους οποίους δανείζεται απευθείας και στη συνέχεια ασκεί τοκογλυφικές δραστηριότητες.

Τα μέλη των διαμεσολαβητικών μηχανισμών, αναλαμβάνουν ρόλους οι οποίοι διαρκώς εναλλάσσονται. Ο μεγαλέμπορος της Πάτρας ή του Πύργου, πιθανά, να είναι ο ίδιος υποψήφιος βουλευτής ή κομματάρχης μιας μεγάλης εκλογικής περιφέρειας[108].

Όταν μετά το 1893, μειώνονται τα εισοδήματα και ελαχιστοποιούνται οι δυνατότητες δανειοδοτήσεων, τότε, η Ε.Τ.Ε. προβαίνει σε πλειστηριασμούς. Πολλοί εκπρόσωποι των εμποροτοκογλυφικών δικτύων χρεοκοπούν, αφού το σύστημα του σταφιδεμπορίου δυσλειτουργεί[109]. Αποτέλεσμα αυτής της συνθήκης, ήταν, να κλονισθούν πολλοί τοπικοί διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί. Πλέον, οι δυνατότητές τους, να παρεμβαίνουν στα δρώμενα των τοπικών κοινωνιών διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή, ανάλογα με τον βαθμό ανθεκτικότητάς τους απέναντι στις συνέπειες που επιφέρει η κρίση (πτώση τιμών, δυσκολίες για εξεύρεση νέων αγορών) και απέναντι στα νέα δεδομένα που επιβάλλει ο κρατικός παρεμβατισμός.

Όταν πρόκειται για διαμεσολαβητικούς μηχανισμούς που αντέχουν στους τριγμούς τους οποίους προκαλεί η κρίση, τότε, οι δανειστικές δραστηριότητες εξακολουθούν να εξελίσσονται ομαλά. Το αντίθετο συμβαίνει, στις περιπτώσεις που τη διαχείριση αυτών των δραστηριοτήτων την ελέγχουν μηχανισμοί με μειωμένη ανθεκτικότητα.

Ο βαθμός της ανθεκτικότητάς τους εξαρτάται από δύο παράγοντες: α) από το βαθμό εσωτερικής συνοχής του εκάστοτε τοπικού διαμεσολαβητικού μηχανισμού. Όταν στο εσωτερικό τους δεν υπάρχουν έντονες συγκρούσεις συμφερόντων, οι

108 Βλ., Χρ. Λυριντζής, Το τέλος των «τζακιών«, ο. π., σσ. 76-77, 137. Επίσης για τις πολιτικές οικογένειες Πατρών και Αιγιαλείας, βλ., αυτόθι, σσ. 189 κ.ε.

109 Από το 1893 και μετά πολλές μικρές και μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις οδηγούνται στην πτώχευση και στη χρεοκοπία, εξαιτίας της οικονομικής καχεξίας που προκάλεσε η σταφιδική κρίση. Αρχικά, πλήττονται εμπορικοί οίκοι εξαγωγής της σταφίδας· μάλιστα, προβλήματα αντιμετωπίζουν και μεγάλες επιχειρήσεις, όπως ο πατρινός οίκος του Θ. Βουρλούμη και ο οίκος Βάρφ. Αργότερα, πλήττονται και άλλοι εμπορικοί και βιομηχανικοί κλάδοι, όπως εκείνοι που σχετίζονται με τον καθαρισμό και τη συσκευασία της σταφίδας ή ακόμη και με το εμπόριο υφασμάτων. Αποτέλεσμα, ήταν, ν' αυξάνονται συνέχεια οι περιπτώσεις χρεοκοπιών.

Στα πλαίσια αυτής της συνθήκης οι δανειστικοί μηχανισμοί υπολειτουργούν. Η καθυστέρηση ή και η ανυπαρξία παροχής δανείων οδηγούν στην εκποίηση πολλών αγροτικών κτημάτων, είτε από την Ε. Τ. Ε., είτε από ιδιώτες. Βλ. σχετικά, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Το Σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες – Πελοπόννησος 1893-1905, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999, σσ. 114-119 και Θαν. Καλαφάτης, Αγροτική, ο. π, τ. Γ΄, σσ. 116-120, 162.

δυνατότητές τους, ν' ασκούν πιέσεις προς την κεντρική εξουσία, είναι αυξημένες. Το αντίθετο συμβαίνει, στην περίπτωση που τα αιτήματα που προβάλλουν δεν είναι ενιαία. β) ο δεύτερος παράγοντας σχετίζεται με το βαθμό επίδρασης της κρίσης στη τοπική κοινωνία, στην οποία δραστηριοποιούνται τα μέλη αυτού του μηχανισμού.

Όταν οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης αφορούν το σύνολο των οικονομικών σχέσεων μιας περιοχής, η δράση των μηχανισμών που δραστηριοποιούνται στο χώρο της, χαλαρώνει. Μάλιστα, στην περίπτωση των δανειστικών δραστηριοτήτων παρατηρείται αυξημένη αδράνεια, αφού αρκετοί εκπρόσωποί τους, αποφεύγουν να δανειοδοτούν, προβλέποντας ότι δεν εξασφαλίζουν, ούτε τις απαιτούμενες εγγυήσεις, ούτε τα ποθούμενα κέρδη από τους τόκους.

1. 3 Συμπεράσματα

Οι σχέσεις που διαμόρφωσαν και καθόρισαν τους προσανατολισμούς του σταφιδικού μοντέλου, εξελίχθηκαν σ' ένα πλαίσιο του οποίου βασικό γνώρισμα υπήρξε η αστάθεια. Τα χαρακτηριστικά αυτού του πλαισίου μπορεί να τα διακρίνει κανείς μέσα από ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό πεδίο.

Το εξωτερικό πεδίο σχετίζεται με τη μορφή διακίνησης του προϊόντος της σταφίδας, διακίνηση που ήταν απόλυτα εξαρτημένη από τις αλλαγές τις οποίες υπαγόρευε κάθε φορά η διεθνής αγορά. Έτσι, οι αυξομειώσεις του όγκου της κατανάλωσης ανάλογα με την εκάστοτε συγκυριακή ζήτηση σε συνδυασμό με τις συνεπαγόμενες απότομες διακυμάνσεις των τιμών, δημιουργούσαν συνθήκες μόνιμης αστάθειας, όσο αφορά το διαχειριστικό πλαίσιο των σταφιδικών σχέσεων. Ενδεικτική θεωρούμε την περίπτωση του ανοίγματος της γαλλικής αγοράς και τις επιπτώσεις που είχε στην εξέλιξη του σταφιδικού οικονομικού συστήματος, για την οποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενη ενότητα.

Κοντολογίς, μπορεί να ισχυριστεί κανείς, ότι, η εξάρτηση του συστήματος από τη διεθνή αγορά, αυτόματα, το καθιστά ευάλωτο απέναντι στις εκάστοτε συγκυριακές συμπεριφορές των μηχανισμών της τελευταίας. Είτε αυτές οι συμπεριφορές ήταν προβλέψιμες, είτε όχι, το ζητούμενο, τελικά, δεν ήταν ο περιορισμός της εξωτερικής αστάθειας μέσω παρεμβάσεων προς τη διεθνή αγορά, αλλά η συγκρότηση εσωτερικών μηχανισμών οι οποίοι θα εξισορροπούσαν την κατάσταση, περιορίζοντας τις αρνητικές επιπτώσεις της αστάθειας στο ελάχιστο.

Στην περίπτωση του σταφιδικού μοντέλου αυτή η πραγματικότητα γίνεται κατανοητή μεσούσης της κρίσης, ενώ πριν την εκδήλωσή της παρόλο που ήταν φανερά τα σημάδια της έναρξής της, οι περισσότεροι των προβληματισμών που διατυπώνονται, εστιάζονται στην ανάγκη ανοίγματος νέων αγορών απορρόφησης της ελληνικής σταφίδας και στην ανάγκη λειτουργίας ενός τολμηρότερου εμπορίου[110].

110 Ακόμη και στα 1895, όταν δηλαδή η κρίση κορυφώνεται, διατυπώνονται τέτοιας μορφής απόψεις. Αυτές εκφράζουν, κυρίως, τους φόβους μήπως η κρίση προκαλέσει παρεκκλίσεις από το βασικό προσανατολισμό του σταφιδικού μοντέλου που δεν ήταν

Το εσωτερικό πεδίο αφορά τις διαφοροποιήσεις που υπήρχαν στη φύση του σταφιδικού μοντέλου και οι οποίες μεγιστοποιούσαν τον κίνδυνο αστάθειάς του. Σύμφωνα με τις προηγούμενες αναφορές μας αυτές οι διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται: Πρώτον, στις συνθήκες καλλιέργειας για τη διαμόρφωση των οποίων συνηγορούν φυσικοί παράγοντες που έχουν σχέση με τις ιδιομορφίες του εδάφους, το χρόνο ευδοκίμησης του προϊόντος κ.λ.π. Οι παραπάνω παράγοντες, εκτός των άλλων συνδέονται με την εξέλιξη των όρων δανεισμού και το διαφορετικό βάρος των τοκογλυφικών δραστηριοτήτων σε κάθε περιοχή, ανάλογα με τα έξοδα καλλιέργειας ή τη διαφορετική ένταξη των σταφιδοπαραγωγών στο σύστημα διακίνησης του προϊόντος.

Μάλιστα, στις συζητήσεις της Βουλής που αφορούσαν τη λήψη κρατικών παρεμβατικών μέτρων στην περίοδο της κρίσης, τονίσθηκε ιδιαίτερα η σημασία των φυσικών ιδιομορφιών κάθε περιοχής και η επίδρασή τους στους όρους καλλιέργειας, στον όγκο παραγωγής, στις δαπάνες και στη διαμόρφωση των τελικών τιμών πώλησης της σταφίδας. Στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, επίσης, τονίσθηκε η συμβολή του φυσικού παράγοντα στη διαφοροποίηση των όρων διακίνησης του προϊόντος στις αγορές κατανάλωσης, με αποτέλεσμα άλλες περιοχές να ευνοούνται περισσότερο και άλλες λιγότερο, όσο αφορά τη τιμή πώλησης των παραγόμενων ποσοτήτων.

Δεύτερον, οι διαφοροποιήσεις διαπιστώνονται επίσης στους όρους εμπορίας του προϊόντος. Αυτοί προσδιορίζονται από τις οικονομικές και πολιτικές προσβάσεις των ασκούντων εμπορική δράση και την επίδρασή τους στη στρατηγική που ακολουθούν οι έμποροι για τη μεγιστοποίηση των κερδών τους. Από τις προαναφερόμενες προσβάσεις εξαρτάται το «κοινωνικό κύρος» των τελευταίων, το οποίο και διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, και κατά κατηγορία εμπόρων (μεγαλέμποροι, μικρέμποροι, έμποροι με αποκλειστική απασχόληση γύρω από το σταφιδεμπόριο, έμποροι που συνδυάζουν τη συγκεκριμένη δραστηριότητά τους και με πολλές άλλες οικονομικές δραστηριότητες).

Τέλος, οι όροι εμπορίας συνδέονται με την ύπαρξη ή μη σταθερών κέντρων κατανάλωσης συγκεκριμένων ποσοτήτων σταφίδας, γεγονός που ελαχιστοποιεί τις

άλλος από την εκμετάλλευση των συνθηκών κέρδους που διαμόρφωνε η διεθνής αγορά. Ενδεικτικές είναι οι δηλώσεις του Θ. Δεληγιάννη ο οποίος επισημαίνει τρεις παράγοντες που προκάλεσαν τη σταφιδική κρίση, εκτός από την αποκατάσταση των γαλλικών αμπελώνων. Πρώτον, την αναποτελεσματικότητα της ακολουθούμενης πολιτικής, σε σχέση με την εξεύρεση νέων αγορών κατανάλωσης. Δεύτερον, την πτώχευση του ελληνικού κράτους (1893), αφού προκάλεσε την κατάρρευση της κρατικής πίστης με συνέπεια το εμπόριο να καταστεί «άτολμο» και τρίτον, την κερδοσκοπία που αναπτύχθηκε γύρω από τις εμπορικές δραστηριότητες. Βλ. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΔ΄, σύνοδος Α΄, συνεδρίαση 29, 21-6-1895, σ. 431-432.

επιπτώσεις από την απώλεια των εκτάκτων αγορών που προκάλεσαν την προηγούμενη έντονη ζήτηση[111].

Τρίτον, στα κριτήρια και τους όρους διαμόρφωσης των τιμών, καθώς και στο τρόπο με τον οποίο η διακύμανσή τους επηρέαζε την τοπική οικονομία. Σημαντικό ρόλο παίζουν εδώ, η ποιότητα του προϊόντος (σε αυτήν την περίπτωση δεν πρέπει ν' αγνοηθεί ο βαθμός καταναλωτικής σταθερότητας της αγοράς που ενδιαφέρεται για κάθε ποιότητα), καθώς και οι εναλλακτικές οικονομικές δυνατότητες και δραστηριότητες της κάθε περιοχής.

Τέταρτον, στις σχέσεις εξάρτησης της υπαίθρου από το αστικό κέντρο με το οποίο συνδέεται η εξέλιξη των τοπικών κοινωνιών και οικονομικών σχέσεων.

Πέμπτον, στην τακτική που ακολουθούν οι κρατικοί φορείς απέναντι στις διαφοροποιήσεις που χαρακτηρίζουν τις σταφιδοφόρες επαρχίες και η οποία έγκειται στη διατήρηση του δομικού άξονα των κυρίαρχων σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές προσανατολίζονται στην εκμετάλλευση της συνθήκης κέρδους που διαμορφώνει η ζήτηση της σταφίδας από τη διεθνή αγορά[112].

Συμπερασματικά, θα υποστηρίζαμε, ότι, η αστάθεια του σταφιδικού μοντέλου δεν εμφανίζεται από την περίοδο της κρίσης και έπειτα. Αντίθετα, πρόκειται για μια κατάσταση που προϋπάρχει της κρίσης και η οποία είναι εγγενής της φύσης του σταφιδικού συστήματος. Όπως διαπιστώσαμε οφείλεται, κυρίως, τόσο στην εξάρτηση της σταφιδικής οικονομίας από μη σταθερούς μηχανισμούς της διεθνούς αγοράς, όσο και στις εσωτερικές διαφοροποιήσεις του ίδιου του μοντέλου.

Η συνθήκη της αστάθειας αναπαράγεται και συντηρείται, και από την έλλειψη εσωτερικών εξισορροπητικών μηχανισμών οι οποίοι θα υποστήριζαν τη λειτουργία του μοντέλου. Η έλλειψη τους αποδίδεται στο γεγονός, ότι, οι κυρίαρχες σχέσεις του σταφιδικού συστήματος δεν καλύπτονται από θεσμούς που συγκροτήθηκαν μέσα από μακροχρόνιες διαδικασίες στην εξέλιξη των οποίων συμβάλουνε, τόσο οι σταφιδοπαραγωγοί, όσο και όποιοι άλλοι δραστηριοποιούνται σε διάφορους τομείς της σταφιδικής οικονομίας (π.χ. έμποροι).

111 Χαρακτηριστική είναι η σύνδεση της σταφιδοπαραγωγής της Μεσσήνης με τη ρωσική αγορά. Βλ. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συν. 42, 6-7-1895, σσ. 237-239, 948.

112 Στο ζήτημα των τοπικών διαφοροποιήσεων θα επανέλθομε στο επόμενο κεφάλαιο, επιχειρώντας να εξετάσουμε: α) την επίδρασή του στη μορφή της κοινωνικής διαμαρτυρίας που εκδηλώνεται εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης. Β) το τρόπο με τον οποίο «χρησιμοποιείται» από το πολιτικό σύστημα της περιόδου, προκειμένου να αποφευχθούν τριγμοί οι οποίοι θα υπονόμευαν τους όρους αναπαραγωγής του.

Αντίθετα η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 που αποτελεί την κύρια έκφραση της θεσμικής καταχώρησης του μοντέλου, είναι περισσότερο εγχείρημα εσπευσμένης προσαρμογής της σταφιδοκαλλιέργειας στις συνθήκες κέρδους που διαμόρφωσε η διεθνής αγορά, παρά απόληξη μιας μακροχρόνιας ιστορικής διαδρομής.

Έτσι, λοιπόν, η απότομη ενσωμάτωση του σταφιδικού μοντέλου σ' ένα διεθνές οικονομικό σύστημα με πολύπλοκους μηχανισμούς δεν συνοδεύεται από αντίστοιχους εσωτερικούς μηχανισμούς οι οποίοι θα δημιουργούσαν ασφαλιστικές δικλείδες απέναντι στις έτσι και αλλιώς υπάρχουσες αυξομειώσεις της εξωτερικής ζήτησης.

Όπως θα διαπιστώσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, η έλλειψη αυτόνομων αγροτικών μηχανισμών (π.χ. αγροτικοί συνεταιρισμοί) είναι παντελής. Οι ήδη υπάρχοντες θεσμικοί μηχανισμοί (εμπορικοί και κτηματικοί εύλογοι) λειτουργούν με σκοπό, είτε την εξυπηρέτηση κλειστών τοπικών συμφερόντων, είτε την προσωρινή εκτόνωση εντάσεων που πιθανά θα διασάλευαν το πεδίο διαχείρισης αυτών των συμφερόντων το οποίο είχαν συγκροτήσει οι εκπρόσωποί τους. Αντίθετα, αδυνατούν να δρομολογήσουν διαδικασίες μακροπρόθεσμης σταθεροποίησης του μοντέλου[113].

Η εξέλιξη της σταφιδικής κρίσης κάνει ακόμα πιο ξεκάθαρο το ασταθές πεδίο διαχείρισης των σχέσεων της σταφιδικής οικονομίας. Οι συνέπειες της φανερώνουν την ανάγκη περάσματος της ελληνικής οικονομίας, συνολικά, σ' ένα μεταβατικό στάδιο στη διάρκεια του οποίου θα βελτιώνονταν οι διαρθρωτικοί μηχανισμοί που ρύθμιζαν τις οικονομικές σχέσεις της χώρας. Στην σταφιδική περίπτωση κάτι τέτοιο εκφράζονται με τον κρατικό παρεμβατισμό. Πολλά από τα μέτρα που προτείνονται είναι πρωτοποριακά, αλλά η υλοποίησή τους προσκρούει σε δύο εμπόδια: α) στο γεγονός, ότι, επιχειρείται (η εφαρμογή τους) μεσούσης της κρίσης, όταν δηλαδή οι κοινωνικές υποδοχές είναι ανελαστικές έως αρνητικές σε κάθε εγχείρημα αλλαγής. Β) Στο γεγονός, ότι, ο μεταρρυθμιστικός τους χαρακτήρας αλλοιώνεται από τις τοπικές αντιπαλότητες που προκαλεί η εφαρμογή τους. Έτσι, ο κρατικός παρεμβατισμός προσανατολίζεται σε βραχυπρόθεσμες στόχους, κάτι που δεν θα συνέβαινε εάν είχε επιχειρηθεί έγκαιρα, χωρίς τις πιέσεις που δημιουργούσε η κρίση. Οι κυριότεροι ήταν: α) το ξεπέρασμα της κρίσης, χωρίς να αλλοιωθεί ο δομικός άξονας των σταφιδικών σχέσεων, κάτι που δεν επιθυμούσε το σύνολο του σταφιδικού κόσμου, β) η διαχείριση των τοπικών αντιπαλοτήτων με τέτοιο τρόπο, ώστε, να αναπαράγεται το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα, γ) η εκτόνωση της κοινωνικής δυσφορίας.

113 Τα ζητήματα αυτά εξετάζονται στο επόμενο κεφάλαιο που αφορά την εξέλιξη της κρίσης και την διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ
Η ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΣΤΑΦΙΔΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ (1893-1905)

1.1. Η εξέλιξη και οι επιπτώσεις της σταφιδικής κρίσης

Οι εξεγέρσεις που έγιναν με πρωταγωνιστές τους μικροϊδιοκτήτες σταφιδοπαραγωγούς της Πελοποννήσου, από το 1893 έως τις αρχές του 20ου αιώνα, αξιολογήθηκαν από την ιστορική έρευνα ως μια από τις σημαντικότερες μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας στον αγροτικό χώρο. Στο προηγούμενο κεφάλαιο, καταλήξαμε στις παρακάτω διαπιστώσεις: Η μονοεξαγωγική μορφή του σταφιδικού μοντέλου, προκαλεί την απόλυτη εξάρτησή του από τη διεθνή αγορά. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της εξάρτησης, υπήρξε η αστάθεια όσο αφορά τις ποσότητες που εξάγονται, αφού οι συγκυριακές ανάγκες κατανάλωσης προκαλούσαν απότομες διακυμάνσεις της ζήτησης. Επακόλουθο ήταν, οι τιμές πώλησης του προϊόντος να αυξομειώνονται, ευνοώντας τη μόνιμη διατήρηση του φαινόμενου της κερδοσκοπίας.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1890, οι αρνητικές συνέπειες αυτής της συνθήκης ελαχιστοποιούνται, αφού η καταστροφή των αμπελώνων της Γαλλίας προκαλεί την αύξηση εισαγωγών ελληνικής σταφίδας σε αυτή τη χώρα. Η αποκατάσταση των γαλλικών αμπελώνων και η ανταγωνιστική είσοδος της σταφιδοπαραγωγής άλλων χωρών στις παραδοσιακές αγορές της ελληνικής σταφίδας, δρομολογούν την έναρξη της μεγάλης σταφιδικής κρίσης που έπληξε την πλειοψηφία των πελοποννησιακών επαρχιών, αλλά και την ελληνική οικονομία γενικότερα.

Η απότομη μείωση της ζήτησης από τη γαλλική αγορά και η συνεχιζόμενη υπερπαραγωγή της σταφίδας, προκαλούν τη συσσώρευση τεράστιων ποσοτήτων αδιάθετου προϊόντος στις σταφιδαποθήκες της χώρας, καθώς και την δραματική πτώση των τιμών πώλησης στα διεθνή κέντρα κατανάλωσης. Η συνθήκη αυτή με τη σειρά της, προκαλεί αλυσιδωτές αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ζωή των σταφιδοφόρων περιφερειών. Οι πρώτες ενδείξεις για την επικείμενη έξαρση της σταφιδικής κρίσης εμφανίζονται από την περίοδο 1891-1892, όταν σημειώνεται πτωτική τάση των εξαγωγών της κορινθιακής σταφίδας. Ένα χρόνο αργότερα, η παραγωγή αυξάνεται κατά 54%, ενώ η εξαγωγή μόνο κατά 16%. Η πτώση της ζήτησης

διαρκώς μεγαλώνει και το μόνο παρήγορο στοιχείο για τους παραγωγούς είναι το ότι αυτή η πτώση σημειώνεται σταδιακά και όχι απότομα.[1]

Στα 1892, οι εισαγωγές της κορινθιακής σταφίδας στη γαλλική αγορά μειώνονται κάτι λιγότερο από το 1/3 των ποσοτήτων που εισήχθηκαν ένα χρόνο πριν. Αυτή η μείωση ήταν της τάξης των 90.000 χιλιόλιτρων περίπου, αν στα 70.000 χιλιόλιτρα που αναλογούν στην μείωση των εισαγωγών στη Γαλλία προσθέσουμε και τα 20.000 χιλιόλιτρα που αναλογούν στην περιστασιακή μείωση των εισαγωγών της Ολλανδίας, της Γερμανίας και της Αγγλίας, εκείνη τη χρονιά.[2] Από το 1893 και έπειτα, η μείωση των εισαγωγών της κορινθιακής σταφίδας στη Γαλλία, θα συνεχισθεί, με μια προσωρινή διακοπή την περίοδο 1894-1895, όταν σημειώνεται αύξηση της ζήτησης. Στις Η.Π.Α. η ζήτηση εμφανίζει μικρή ανοδική τάση, εκτός από τη διετία 1894-1896. Στην Ολλανδία και στη Γερμανία, οι εισαγωγές διπλασιάζονται, κυρίως, από το 1893 και έπειτα. Μολονότι, η ζήτηση από αυτές τις χώρες κυμάνθηκε σε υψηλά επίπεδα για αρκετά χρόνια, εντούτοις, το γεγονός αυτό δεν επαρκούσε για να καλυφθεί το κενό που προκάλεσε το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς. Οι ποσότητες που εισάγονται στις δύο τελευταίες χώρες αναλογούν μόνο στο 1/3 των ποσοτήτων που απορροφούσε η Γαλλία.[3]

Παρόλο που η ζήτηση από τις αγορές της Αυστροουγγαρίας, Ολλανδίας, Γερμανίας και των Η.Π.Α. γενικά κυμαίνεται σε σταθερά επίπεδα, οι ετήσιες διακυμάνσεις της προκαλούσαν αστάθεια στις τιμές πώλησης του προϊόντος. Επίσης, συνυπολογίζοντας τις παραπάνω διακυμάνσεις με το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς και με τη μείωση της ζήτησης από την Αγγλία, διαπιστώνουμε ότι, σε ολόκληρη την περίοδο της κρίσης η ζήτηση της σταφίδας είναι πολύ μικρότερη από την προσφορά της παραγωγής της.[4]

1 Βλ. σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ΄, σύνοδος Δ΄, παράρτημα, αρ. 82, 29 Νοεμβρίου 1894. Στατιστικό γραφείο Υπουργείου Οικονομικών, Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1922. Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση*, Αθήνα, Ίδρυμα έρευνας και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1988, σ. 54.

2 Π. Πιζάνιας, *Οικονομική ιστορία*, ό.π., σ. 95, πίνακας IV, σ. 141, παράρτημα

3 Αυτόθι, σ. 97

4 Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις του Α. Θεοδωρίδη, σχετικά με τη συμπεριφορά των διεθνών αγορών απορρόφησης του προϊόντος, στη διάρκεια της κρίσης : «Εν Γαλλία η προ πολλού υποβλεπόμενη σταφίς ημών ήδη συστηματικώς διώκεται, αποκλείεται της Γαλλικής οινοποιΐας, ενώ συγχρόνως, υπό τι ίδιον προστατευτικόν πνεύμα, και υπό την επιβολήν βαρυτάτου φόρου, ωχριώσιν αι εξ Αμερικής ελπίδαι περί επεκτάεως της αυτουσίου χρήσεως αυτής. Μένει λοιπόν να λογαριασθώμεν με τους παλαιούς ημών φίλους, τους Άγγλους και τους Γερμανούς, ων δεν αγνοούμεν την καταναλωτικήν δύναμιν. Το Ηνωμένον Βασίλειον, από 42 χιλιάδων τόνων εν έτει 1879, κατηνάλωσε 50 χιλιάδας εν έτει 1888, ήτοι μόνον 20% επί πλέον, εν ολοκλήρω δεκετία και αυτή δε η επελθούσα ύσστερον μεγάλη ελάττωσις του

Με την πάροδο του χρόνου, οι πλεονάζουσες ποσότητες της σταφίδας ολοένα και αυξάνονται. Στη διάρκεια της εξαετίας 1893-1899, οι ποσότητες που παραμένουν αδιάθετες στη διεθνή αγορά αντιστοιχούν στο 9%-23% του συνόλου των εξαγωγών, ενώ την περίοδο 1901-1912 στο 33%. Την ίδια περίοδο, συνεχίζονται να πραγματοποιούνται νέες εμφυτεύσεις, παρά τις διαρκείς και πιεστικές προτάσεις που διατυπώνονται κατά περιόδους για παύση των νέων εμφυτεύσεων και για έναρξη της διαδικασίας των εκριζώσεων.[5]

Οι αρνητικές συνέπειες αυτής της συνθήκης δεν αργούν να εμφανισθούν. Η δραματική μείωση των τιμών, κυρίως των κατώτερων ποιοτήτων, προκαλεί μεγάλη κοινωνική αναταραχή, επειδή με την καλλιέργεια και την παραγωγή τους ασχολείται η πλειοψηφία του αγροτικού κόσμου της Πελοποννήσου.[6] Τα μέτρα που εφάρμοσαν οι κρατικοί μηχανισμοί όσο αφορά την κατακόρυφη πτώση των τιμών, επέφεραν κάποια ευεργετικά αποτελέσματα τα οποία όμως ήταν προσωρινά. Για παράδειγμα, η υλοποίηση του παρακρατήματος δεν επαρκούσε από μόνη της για να αντιστρέψει την πτωτική πορεία της αξίας του σταφιδόκαρπου στις διεθνείς αγορές. Η προσφορά αυτού του μέτρου, είχε περισσότερο εξισορροπητικό παρά ριζικό χαρακτήρα. Άλλωστε μέχρι το 1898, οι τιμές της κατώτερης ποιότητας της σταφίδας συγκρατούνται, όχι μόνο εξαιτίας της αποδοτικότητας του μέτρου, αλλά και της μειωμένης παραγωγής που οφειλόταν σε φυσικά αίτια (περονόσπορος, δυσμενείς καιρικές συνθήκες, κλπ.).

Εντούτοις, από το τέλος αυτού του χρόνου και μέχρι τη νέα μείωση της παραγωγής που προκάλεσε η ασθένεια του περονόσπορου στις σταφιδοφυτείες δύο χρόνια αργότερα, η πτωτική τάση των τιμών απογοήτευσε και τους πιο αισιόδοξους.

δασμού δεν εξεβίασεν εις άλματα την κατανάλωσιν, ως ηλπίζετο. Τα ίδια ως έγγιστα παρετηρήθησαν και εν Γερμανία, όπερ δηλοί ότι το εκ Γαλλίας πλεόνασμα των 100 εκατομμυρίων δεν παρουσιάζεται χώρα ικανή να απορροφήση. Δεν πρόκειται περί παροδικής αφορμής υποτιμήσεως, ένεκα της ευφορίας, του παρελθόντος έτους, τα ίδια μας ετοιμάζει και η μετριωτέρα εφετεινή, και σειρά ακόμη τοιούτων. Και αν δε υποτεθεί ότι η επελθούσα ευθηνία θα είχε την δύναμιν να εξαντλεί την παραγωγήν, η θέσις δεν θα μετεβάλλετο δια ημάς, υποχρεουμένους να παράγωμεν, ουχί μόνον άνευ κέρδους, αλλά και επί απωλεία μέρους της παραγωγικής δαπάνης, εις τούτον δε άγουσιν αι σημεριναί τιμαί. Υπό τοιούτους όρους η κατανάλωσις, είναι κατανάλωσις των οικονομικών ημών δυνάμεων, ουχί του ημετέρου προϊόντος.» Βλέπε σχετικά, Α. Θεοδωρίδης, *Άρθρα Σταφιδικά* Αθήνα, Έκθεσις Νομικής Επιτροπής, 1894, σ. 6-7. Σχετικά με το ζήτημα της ρωσικής αγοράς, βλ., Κ. Ζωγράφος, *Το Σταφιδικόν Ζήτημα*, Αθήνα, 1899, σσ.. 31-36.

5 Στο χρονικό διάστημα 1895-1905, πραγματοποιήθηκαν νέες εμφυτεύσεις οι οποίες κάλυψαν, περίπου, 100.000 στρέμματα, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το ποσοστό της προσφοράς του προϊόντος, βλ. σχετικά, Μ. Λαμπρυνίδης, *Μελέται και άρθρα περί κορινθιακής σταφίδος (1894-1905)*, Αθήνα, 1905, σ. 41-42.

6 Βλέπε σχετικά, Π. Πιζάνιας, *Οικονομική*, ο. π., σ. 100-101. Όσο αφορά τις τιμές που ίσχυαν στη διάρκεια της δεκαετίας του 1880, βλ., Γραφείον Στατιστικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Οικονομικών, Αθήνα, 29 Νοεμβρίου 1889, σ. 2.157.

Πλέον, αρχίζει να γίνεται αντιληπτό ότι η μείωση της προσφοράς μέσω του παρακρατήματος θα μπορούσε να επιφέρει προσωρινά αποτελέσματα, δίχως να επιτυγχάνεται η ύψωση των τιμών σε σταθερή βάση. Είναι εμφανές, ότι, η ανισορροπία ανάμεσα στη χαμηλή ζήτηση και την υπερπροσφορά του προϊόντος, αποτελεί το βασικότερο μηχανισμό ρύθμισης των τιμών.

Στα πρώτα χρόνια του 20ου αιώνα, δεν σημειώνονται εντυπωσιακές αλλαγές, παρά το γεγονός, ότι, είχαν συστηθεί οργανισμοί για αποτελεσματικότερη διαχείριση της κρίσης (Σταφιδική Τράπεζα, Ενιαία). Οι τιμές της σταφίδας αυξάνονται μόνο όταν παρεμβαίνει ο φυσικός παράγοντας. Στα 1900, η ασθένεια του περονόσπορου έπληξε και πάλι μεγάλο μέρος των σταφιδαμπελώνων της Πελοποννήσου, προκαλώντας μείωση της παραγωγής και άνοδο των τιμών πώλησης όσων ποσοτήτων εμπορευματοποιήθηκαν ένα χρόνο αργότερα. Όμως και αυτή η ανάταση του δείκτη τιμών, ήταν προσωρινή. Στη διάρκεια του έτους 1902, οι τιμές της σταφίδας ακολουθούν και πάλι πτωτική πορεία. [7] Ένα χρόνο αργότερα, μολονότι μια μικρή αύξηση των τιμών πώλησης της σταφίδας στις αγορές των Η.Π.Α. και της Γαλλίας αναπτέρωσε τις ελπίδες για γενικότερη άνοδο του δείκτη τιμών του προϊόντος, εντούτοις κάτι τέτοιο δεν συνέβηκε. Παρόμοια κατάσταση επικράτησε και τον επόμενο χρόνο.

Η δύσκολη θέση στην οποία είχαν περιέλθει οι παραγωγοί τους ανάγκασε να προπωλούν το προϊόν τους, προκειμένου να βρουν έστω και ελάχιστα χρηματικά ποσά για να καλύψουν τις δαπάνες της καλλιέργειάς τους. Το γεγονός αυτό επιδείνωσε την κατάσταση, συμβάλλοντας στην περαιτέρω πτώση των τιμών.[8] Πλέον, η κρίση επεκτείνεται αλυσιδωτά στο σύνολο της οικονομικής ζωής της Πελοποννήσου, επηρεάζοντας αρνητικά όχι μόνο τους αγροτικούς πληθυσμούς, αλλά και τις υπόλοιπες κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες της ευρύτερης περιοχής. Για παράδειγμα, οι μισθωτοί που κατοικούν στα αστικά κέντρα, πλήττονται άμεσα και έμμεσα. Άμεσα γιατί, συνήθως, οι περισσότεροι από αυτούς κατέχουν ένα μικρό κομμάτι γης στο οποίο ασκούν σταφιδοκαλλιέργεια, ενισχύοντας έτσι το οικογενειακό τους εισόδημα και έμμεσα επειδή στο τόπο τους επικρατούν συνθήκες γενικευμένης οικονομικής δυσπραγίας με αποτέλεσμα πολλοί να απολύονται, ενώ άλλοι να αποδέχονται τη μείωση του μισθού τους.

7 Η νέα πτώση των τιμών οφειλόταν, κυρίως : α) στη μικρή ζήτηση του προϊόντος στις διεθνείς αγορές, β) στη μείωση της παραγωγής κρασιού και άλλων οινοπνευματωδών ποτών, για την παρασκευή των οποίων χρησιμοποιούνταν πλεονάζουσες ποσότητες σταφίδας της Σταφιδικής Τράπεζας, γ) στα προβλήματα διαχειριστικού τύπου τα οποία δυσκόλευαν τη λειτουργία αυτού του οργανισμού. Βλ. σχετικά Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905.* Αθήνα, Παπαζήσης, 1999, σελ. 240-241.

8 Αυτόθι, σελ. 287, 315.

Εκτός από τους μισθωτούς, η κρίση επηρεάζει αρνητικά και τη ζωή διαφόρων άλλων επαγγελματιών, όπως ήταν οι εμφυτευτές, οι υπηρέτες και οι εποχιακοί εργάτες. Πολλοί από αυτούς βασίζουν την οικονομική τους ενίσχυση, πέρα από τις κύριες ασχολίες τους, και στη μισθωτή εποχιακή εργασία τους στα κτήματα των σταφιδοπαραγωγών. Οι τελευταίοι στη διάρκεια της κρίσης αδυνατούν να τους προσλάβουν, με συνέπεια το εισόδημά τους να μειώνεται αισθητά.

Βέβαια, εκείνοι που θίγονται περισσότερο από τον καθένα είναι οι μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές της σταφίδας. Τα μέλη αυτής της κοινωνικής κατηγορίας, βιώνοντας άμεσα και έντονα τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης, καλούνται να αντιμετωπίσουν προβλήματα επιβίωσης. Το παλαιό ικανοποιητικό βιοτικό επίπεδο που εξασφάλιζε στους παραγωγούς η περίοδος ακμής του σταφιδικού μοντέλου, αποτελεί πια παρελθόν. Στην Ηλεία, στη Τριφυλία, στη Μεσσηνία στην Αχαΐα και αλλού, τα κτήματα χάνουν την αξία τους, τα ημερομίσθια πέφτουν, ενώ ταυτόχρονα τα χρέη συσσωρεύονται.

Από παντού διατυπώνονται φόβοι για ραγδαία εξάπλωση της πείνας και της ανέχειας. Καθημερινά στις στήλες των αθηναϊκών και επαρχιακών εφημερίδων, φιλοξενούνται άρθρα που περιγράφουν παραστατικά τα μεγάλα προβλήματα τα οποία μαστίζουν τις σταφιδοφόρες περιφέρειες. Διάφοροι τοπικοί σύλλογοι (κτηματικοί, εμπορικοί) μέσα από τις ανακοινώσεις τους, εκφράζουν φόβους για επιδείνωση της κατάστασης. Μάλιστα, οι φόβοι αυτοί δεν αφορούν μονάχα τις περιοχές όπου παραγόταν κατώτερη ποιότητα σταφίδας, αλλά και τις σταφιδικές περιφέρειες στα όρια των οποίων ασκούταν η καλλιέργεια ανώτερων ποιοτήτων. [9]

Εντούτοις, οι περιοχές που πλήττονται περισσότερο από την κρίση, ήταν εκείνες, στο έδαφος των οποίων καλλιεργούταν οι κατώτερες ποιότητες του προϊόντος. Στις περισσότερες από αυτές η κρίση είναι εντονότερη, επειδή, το μεγαλύτερο τμήμα των τοπικών τους οικονομιών εξαρτάται από τη σταφιδοπαραγωγή. Αντίθετα, σε όσες περιφέρειες τα εδάφη δεν καλύφθηκαν αποκλειστικά από σταφιδαμπελώνες, ο βαθμός έντασης της κρίσης ήταν μικρότερος. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της

9 Ενδεικτικές είναι οι αναφορές της εφημερίδας του Αιγίου *εραυνός*, στα 1893. Ο συντάκτης της εφημερίδας, ανάμεσα στα άλλα επισημαίνει, ότι, κακώς η περιοχή του Αιγίου θεωρείται προνομιούχα αφού οι ντόπιοι έμποροι διέκοψαν την παροχή δανείων φοβούμενοι την επαπειλούμενη μείωση των κερδών τους εξαιτίας της υπερβολικής συγκέντρωσης σταφιδόκαρπου στις αποθήκες του Λονδίνου και του Λίβερπουλ. Εκτός αυτού, αναφέρονται ως αρνητικές εξελίξεις, η διακοπή της παροχής δανείων από την Ε.Τ.Ε. όπως και οι πολυάριθμες πτωχεύσεις εμπορικών καταστημάτων. Όσο αφορά τις φήμες που διαδίδονταν για την ύπαρξη πλούσιων παραγωγών στην περιοχή οι αρθρογράφοι του έντυπου υποστηρίζουν, ότι : « Πλούσιοι είναι μόνον ολίγοι χωρικοί, οίτινες επώλησαν με δραχμάς 420 κατά χιλιάδαν, αυτοί εκαλλιέργησαν και έχουν και τρώγουν και καλλιεργούν μόνοι τους». Βλέπε εφημερίδα *Κεραυνός* Αιγίου, αρ. φ. 23, 28 Φεβρουαρίου 1893.

Μεσσηνίας. Οι συνέπειες της οικονομικής δυσπραγίας στη Μεσσηνία δεν ήταν τόσο αρνητικές όσο στην Ηλεία και στη Τριφυλία, μολονότι και οι τρεις αυτές περιοχές παράγουν κατώτερες ποιότητες του προϊόντος. Οι μεσσήνιοι ελαχιστοποιούσαν την ένταση της κρίσης, παράγοντας και άλλα προϊόντα, όπως λάδι και σύκα, χωρίς να είναι απόλυτα εξαρτημένοι από τα έσοδα της σταφιδοπαραγωγής. [10]

Ο βαθμός εξάρτησης των σταφιδοφόρων επαρχιών από την πορεία της σταφιδοπαραγωγής επηρέαζε, εκτός από τις τοπικές οικονομίες, και τη μορφή των εκδηλώσεων κοινωνικής διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκαν στα όριά τους. Εκεί όπου δεν μπορούν να λειτουργήσουν εναλλακτικοί οικονομικοί μηχανισμοί προκειμένου να καλυφθούν έστω και στο ελάχιστο οι απώλειες από την πτώση των τιμών της σταφίδας, η δυσφορία είναι εντονότερη και εκφράζεται με βιαιότερες μορφές διαμαρτυρίας. Αντίθετα, ηπιότερες εκδηλώσεις αγροτικής κινητοποίησης εμφανίζονται, εκεί όπου, η οικονομική ζωή δεν είναι απόλυτα εξαρτημένη από το μηχανισμό των τιμών της σταφίδας, αφού μέρος των απωλειών καλύπτεται από την παραγωγή και τη διάθεση άλλων προϊόντων. Έτσι λοιπόν, στη Μεσσηνία δεν σημειώνονται παρά μόνο μεμονωμένες βίαιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, οι οποίες εκτονώνονται αρκετά γρήγορα. Κάτι παρόμοιο δεν συμβαίνει στη γειτονική Ηλεία, παρόλο που οι ποιότητες που παράγονται στη συγκεκριμένη επαρχία δεν διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες της Μεσσηνίας, και παρατηρούνται βίαιες εκδηλώσεις σε μεγαλύτερη συχνότητα, διάρκεια και έκταση.[11] Βέβαια η μορφή ή οι μορφές των εκδηλώσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας δεν επηρεάστηκαν αποκλειστικά από τον παραπάνω παράγοντα. Για το ζήτημα , όμως, αυτό θα ασχοληθούμε στο τρίτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου.

Η καθήλωση της τιμής της σταφίδας σε χαμηλά επίπεδα, προκαλεί με τη σειρά της τριγμούς στο κοινωνικό οικοδόμημα πολλών σταφιδοφόρων επαρχιών. Τόσο στις πόλεις, όσο και στην ύπαιθρο η έλλειψη ρευστού χρήματος και η μείωση των εμπορικών συναλλαγών, έχουν ως αποτέλεσμα τη σταδιακή υποβάθμιση της

10 Βλ. σχετικά, Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική κρίση και διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο (1893-1905)», στο *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, επιμέλεια και εισαγωγή Θ. Σακελλαρόπουλος, Αθήνα, Κριτική, 1993, σελ. 91 και εφ. *Καιροί* Αθηνών, αρ. φ. 4827, 16 Μαΐου 1903.

11 Στην περίοδο των εξεγέρσεων των σταφιδοπαραγωγών υπέρ του μονοπωλίου της σταφίδα το 1903, στα δημοσιεύματα του τύπου επισημαίνεται με έμφαση η διαφορά των μορφών διαμαρτυρίας που εκδηλώθηκαν στη Μεσσηνία και στη Ηλεία, όσο αφορά την ένταση και την όξυνση τους. Αναφέρεται μάλιστα, ότι, από την Κυπαρισσία έως την Καλαμάτα όλα τα χωριά υποστηρίζουν το μονοπώλιο, εντούτοις, «...εννοεί κανείς ότι δεν ευρίσκεται πλέον εις την θυελλώδη ατμόσφαιραν του Πύργου... Το ενθουσιώδες ενδιαφέρον ελλείπει του δήμου Καλαμών μη παράγοντος πολύ σταφιδόκαρπον έχοντος δε πλείστας άλλας προσόδους». Βλ. εφημερίδα *Καιροί Αθηνών*, αρ. φ. 4835, 24 Μαΐου 1903.

οικονομικής και εν γένει της κοινωνικής ζωής. Οι αναφορές των τοπικών και αθηναϊκών εφημερίδων της περιόδου απεικονίζουν με λιγότερο ή περισσότερο υπερβολικό τρόπο, περιοχές στα πρόθυρα της ερήμωσης. Ανταποκριτές και απεσταλμένοι τους που επισκέπτονται τις πληγείσες περιοχές, περιγράφουν τις επιπτώσεις που είχε η φτώχεια στην εξέλιξη της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Σε πολλές από αυτές τις αναφορές γίνεται λόγος για την αδυναμία μεγάλου αριθμού χωρικών να εκπληρώσει ακόμη και τις πιο ελαφριές φορολογικές του υποχρεώσεις, γεγονός που αποδεικνύει την οικονομική καχεξία που μάστιζε τις συγκεκριμένες περιοχές.

Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα απεσταλμένου της αθηναϊκής εφημερίδας *Καιροί*, στα 1900 :

> Εισερχόμενος ημέρα τινά εις Κριεκούκιον, πρωτεύουσαν του δήμου Ήλιδος, χωρίου δε πάντοτε εις ο δεν ήλπιζα να ίδω πλέον των πέντε ή εξ τράγων προσηρτημένων εις τα ικρία των κρεοπωλείων, εξέστην αίφνης προ θεάματος εκπληκτικού. Όλοι οι δρόμοι του χωρίου ήσαν πλήρεις εσφαγμένων προβάτων και χοίρων και δεν υπήρχε θύρα οικίας, από της οποίας να μη εκρέμωντο όγκοι αποζώντων κρεάτων... Ήκουσα μετ' εκπλήξεως ότι τότε, κατά τας παραμονάς της λήξεως της προς τη δήλωσιν των ζώων προθεσμίας, οι χωρικοί, μη έχοντες να πληρώσωσιν το τρίδραχμον φόρον, διεπέρασαν εν στόματι μαχαίρας και εν μια ημέρα πάντα τα ζωντανά του χωρίου.[12]

Άλλες ανταποκρίσεις σχολιάζουν το πρόβλημα της πείνας που ταλαιπωρούσε ολόκληρα χωριά, όπως και την έλλειψη βασικών ειδών διατροφής :

> Δεύτερον δείγμα της πτωχείας του τόπου παρέχουσιν ολόκληρα χωρία. Εν τη πρότερον ευπορώτατην Βόχαν, καθ' όλον το θέρος και το φθινόπωρον έτρωγον αντί άρτου μη έχοντες ως εννοείται, ούτε μπομπόταν εξ αραβοσίτου. Σήμερον δε, όπου καθ' όλην την μέχρις Ηλείας έκτασιν καλλιεργούνται ολίγα σιτηρά, οι χωρικοί επώλησαν τον σπόρον του σίτου ίνα προμηθεύσωσι τα επιτήδεια ολίγων ημερών.[13]

Ένα χρόνο αργότερα (1901), οι περιγραφές των ανταποκριτών του τύπου αποτυπώνουν παρόμοια τραγική κατάσταση. Ενδεικτικές είναι οι ανταποκρίσεις από τους δήμους Ολυμπίων, Ωλένης και Λαμπείας, όπου οι κάτοικοι εκποιούν όποια

12 Παρόμοια περιστατικά συνέβησαν στα χωριά Πλάτανος, Στρέφι και αλλού. Βλ. σχετικά, Αυτόθι, αρ. φ. 4022, 15 Φεβρουαρίου 1900.
13 Αυτόθι.

πολύτιμα αντικείμενα κατέχουν, προκειμένου να εξασφαλίσουν βασικά είδη διατροφής. Για τον ίδιο χρόνο επισημαίνεται, επίσης, ο κίνδυνος έξαρσης των τοκογλυφικών δραστηριοτήτων.

Πολλοί τοκογλύφοι εντείνουν τις δραστηριότητες τους, κυρίως, τους φθινοπωρινούς μήνες, όταν δηλαδή αρχίζει η λήξη των γραμματίων προς την Ε.Τ.Ε. και προς ιδιώτες. Η έλλειψη ρευστού αναγκάζει τους παραγωγούς να καταφεύγουν στη λύση του δανεισμού με βαρείς τοκογλυφικούς όρους, προκειμένου να μη χάσουν τα κτήματά τους ή να μη οδηγηθούν στις φυλακές για χρέη. Αποτέλεσμα ήταν να επιβαρύνονται οικονομικά σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αντιμετωπίζουν αργότερα προβλήματα επιβίωσης.[14]

Την ίδια εποχή, διάφορα δημοσιεύματα επισημαίνουν τη γενικότερη μείωση των οικονομικών δραστηριοτήτων στις σταφιδικές επαρχίες. Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές που σχετίζονται με την ανυπαρξία οικοδομικών εργασιών στα μεγάλα αστικά κέντρα της Πελοποννήσου, όπως και με την αναγκαστική μείωση της αξίας των ενοικίων εξαιτίας της έλλειψης χρημάτων:

> Εν Πάτραις από πολλού δεν βλέπετε ανεγειρόμενην οικίαν, ή παλαιάν επισκευαζόμενην, και εν Πύργω ομοίως, εν δε τη Κορίνθω ούτε λόγος να γίνεται... Τα ενοίκια εις πάσας τας πόλεις της βορειοδυτικής Πελοποννήσου κατέπεσαν μέχρι του ημίσεως και του τρίτου, και μόνον δια τα δημοτικά και τα δημόσια γραφεία καταβάλλονται γενναιότατα ενοίκια εκ των δημοσίων ή δημοτικών ταμείων.[15]

Στη δίνη των αρνητικών εξελίξεων που προκάλεσε η κρίση, συμπαρασύρονται και το σταφιδεμπόριο, όπως και άλλου τύπου εμπορικές δραστηριότητες που ασκούνται

14 Όσο αφορά τους δήμους Ολυμπίων, Ωλένης και Λαμπείας, ο ανταποκριτής των *Καιρών*, επισημαίνει : «Ότι συμβαίνει είνε ανώτερον περιγραφής, οι δε χωρικοί έφθασαν, σημείον αξιοθρήνητον και απροχώρητον. Εις πάντα τα χωρία πολλαί οικογένειαι μένουσιν άνευ άρτου επί ημέρας πολλάς. Οι περισσότεροι δεν έφαγον κρέας κατά το Πάσχαν, ότι δε είχον πολυτιμότερον οι δυστυχείς επώλησαν αντί πέμπτου ή δεκάτου της αξίας του προς εξοικονόμησιν άρτου ολίγων ημερών δια τας πεινώντας οικογένειάς των. Η δε τοκογλυφία, εκμεταλλευομένη την φρικώδη θέσιν των αθλίων χωρικών διαπράττει πάσαν αισχρότηταν και ατιμίαν». Αυτόθι, αρ. φ. 4436, 10 Απριλίου 1901.

Παρόμοιου τύπου είναι οι περιγραφές που αφορούν την περιοχή των Λεχαινών : «Η κατάστασις του σταφιδικού πληθυσμού είνε απελπιστική, αφ' ότου μάλιστα ήρξατο η κατάπτωσις των τιμών της σταφίδος, δεν αρκεί τούτο, αλλά και η εσοδεία υπήρξεν ελαχίστη από 14 εκατομμύρια ενετικών λιτρών μόλις 5 εκατομμύρια λιτρών εις όλον τον δήμον και την περιφέρειαν Λεχαινών από 4 ½ μόλις 1 ½. Απογοήτευσις κατέχει πάντας, τώρα μάλιστα ότε άρχεται η λήξις των γραμματίων και τραπεζών και οι κ.κ. Υποταμίαι και Ταμίαι πιέζουσι τους οφειλέτας δια την προς το Δημόσιον οφειλήν των». Αυτόθι, αρ. φ. 4022, 15 Φεβρουαρίου 1900.

15 Αυτόθι.

στα όρια των σταφιδοφόρων περιφερειών. Από τις αρχές του 1893, σημειώνονται οι πρώτες χρεοκοπίες και πτωχεύσεις εμπορικών οίκων. Παρόμοια φαινόμενα είχαν παρατηρηθεί, κυρίως στην Πάτρα, σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας, όταν μειωνόταν η ζήτηση της σταφίδας από τα διεθνή κέντρα κατανάλωσής της. Εντούτοις, στην περίπτωση της κρίσης του 1893, τα περιστατικά πτωχεύσεων πυκνώνουν σε ανησυχητικό βαθμό. Μάλιστα, έντονα οικονομικά προβλήματα αντιμετωπίζουν ακόμη και μεγάλοι ελληνικοί και ξένοι εμπορικοί οίκοι, όπως των Βουρλούμη και Βάρφ.[16]

Με το πέρασμα του χρόνου η κρίση επηρεάζει αρνητικά, όχι μόνο επιχειρήσεις, τα συμφέροντα των οποίων συνδέονται με τη σταφιδοπαραγωγή (π.χ. συσκευασίας και καθαρισμού της σταφίδας), αλλά και τις υπόλοιπες. Η μείωση της κυκλοφορίας του χρήματος και η αύξηση των χρεών θα οδηγήσουν σε πτώχευση επιχειρήσεις παρασκευής ή εμπορίας τροφίμων, ενδυμάτων κ.λ.π.[17] Όμως τις μεγαλύτερες συνέπειες καλούνται να αντιμετωπίσουν οι παραγωγοί της σταφίδας οι οποίοι βαρύνονται με χρέη, είτε προς την Ε.Τ.Ε. και τους ιδιώτες μέσω δανείων, είτε προς το Δημόσιο μέσω φόρων.

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της κρίσης, πραγματοποιούνται σε βάρος τους πολλοί πλειστηριασμοί και εκποιήσεις κτημάτων ή άλλων περιουσιακών στοιχείων, ενώ συχνά, εφαρμόζεται και το μέτρο της προσωποκράτησης. Μάλιστα όσο αφορά αυτό το μέτρο, οι ιδιώτες προς τους οποίους οι καλλιεργητές οφείλουν διάφορα ποσά, τηρούν σκληρότερη στάση από εκείνη που τηρούν οι μηχανισμοί της τράπεζας.

Συχνά, το ζήτημα των προσωποκρατήσεων γίνεται αντικείμενο συζητήσεων στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, κυρίως, όταν οδηγούνται στα κρατητήρια αγρότες που

16 Σχετικά με παλαιότερες πτωχεύσεις εμπορικών οίκων της Πάτρας, βλ., Ν. Μπακουνάκης, *Πάτρα, 1828-1860. Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988, σσ.. 153-154. Σχετικά με τις χρεοκοπίες των ελληνικών εμπορικών οίκων, στη διάρκεια της σταφιδικής κρίσης του 1893, ο Θ. Καλαφάτης επισημαίνει : «...η έκταση των χρεοκοπιών, αν και συνδέεται με την ένταση της οικονομικής κρίσης, επηρεάζεται από τη δομή και τις οικονομικές διασυνδέσεις των πρώτων επιχειρήσεων που θα πληγούν από την οικονομική θύελλα. Έτσι στην εξεταζόμενη περιοχή η πιο χαρακτηριστική περίπτωση επιχείρησης πιλότου χρεοκοπίας είναι ο σταφιδεμπορικός οίκος Βουρλούμη με έδρα την Πάτρα, το Λονδίνο και τη Μασσαλία. Η πτώση του οίκου αυτού συμπαρασύρει σε χρεοκοπία διαδοχικά τις εταιρείες Λ. Λιάλος και Ρηγόπουλος, Π. Ντριβελλόπουλος, Σ. Νικολάου, Στάμος Γεωργακόπουλος και Παναγόπουλος, Αδελφοί Θ. Μουστάκη, Αλκ. Μαργαρίτης, Π. Λάππας και Λάσκαρης. Συγκεκριμένα οι Λ. Λιάλος και Ρηγόπουλος παρασύρθηκαν από τους Βουρλούμη ως ενεχόμενοι μαζί τους για σημαντικά ποσά, στη συνέχεια ο Π. Ντριβελλόπουλος συμπαρασύρεται από τους Βουρλούμη και Λιάλο ως ενεχόμενος μαζί τους και ούτω καθεξής». Βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη και οικονομικός μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο. Αιγιάλεια τέλη 19ου αιώνα*, τ. Γ΄, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ.Ε., 1992, σ. 179.

17 Ενδεικτικές είναι οι πτωχεύσεις στην Πάτρα, του εργοστασιάρχη Α. Γιαννακόπουλου, των υφασματεμπόρων Αδελφοί Δρακόπουλοι και των εμπόρων ειδών μανιφατούρας Π. Εμμανουήλ και Αδελφοί Ανδρούτσου. Αυτόθι, σ. 180.

οφείλουν ακόμη και μικροποσά. Αυτό το γεγονός, παρακινεί αρκετούς βουλευτές των σταφιδοφόρων περιφερειών να απαιτούν τον ορισμό συγκεκριμένου ποσού χρέους, προκειμένου ένας οφειλέτης να οδηγείται στις φυλακές. [18]

Αντίθετα με τους ιδιώτες, οι αρμόδιοι της Ε.Τ.Ε. είναι πιο επιφυλακτικοί όσο αφορά την εφαρμογή των προσωποκρατήσεων. Για εκείνους προέχει η εξόφληση των χρεών και όχι η φυλάκιση του οφειλέτη. Συνήθως, καταφεύγουν στο συγκεκριμένο μέτρο, είτε για να παραδειγματιστούν οι υπόλοιποι οφειλέτες, είτε επειδή πιέζονται από τοπικούς οικονομικούς παράγοντες στην περίπτωση που οι δικοί τους οφειλέτες χρωστούν διάφορα ποσά και στη τράπεζα.[19]

Σταδιακά, η εφαρμογή της προσωποκράτησης επεκτείνεται και για όσους από τους καλλιεργητές χρωστούν διάφορα ποσά στο δημόσιο ταμείο. Με την πάροδο του χρόνου μεγαλώνει και ο αριθμός των αγροτών που έχουν οικονομικής φύσης εκκρεμότητες με το Δημόσιο, αφού οι περισσότεροι από αυτούς δεν μπορούν να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Και το γεγονός αυτό προκαλεί τις αντιδράσεις αρκετών τοπικών βουλευτών, όπως και μερίδας του τύπου της εποχής. Συγκεκριμένα διατυπώνονται κατηγορίες κατά των κυβερνητικών επιτελείων που χειρίζονται τα φορολογικά ζητήματα, ότι, τηρούν άκαμπτη και σκληρή στάση απέναντι στους σταφιδοπαραγωγούς τη στιγμή που οι τελευταίοι αδυνατούν να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για την επιβίωσή τους.

Στην πραγματικότητα, η πολιτική των εκάστοτε κυβερνήσεων, μολονότι φαίνεται να είναι ανελαστική ως προς το ζήτημα της ανατροπής του ισχύοντος φορολογικού καθεστώτος, εντούτοις, όποτε χρειάζεται, αποκτά και ελαστική μορφή. Έτσι, σε έκρυθμες περιόδους κοινωνικής έντασης, τα οικονομικά επιτελεία, μέσω τροπολογιών ή συστάσεων προς τις τοπικές οικονομικές υπηρεσίες του κράτους, επιχειρούν να ελαχιστοποιήσουν τις περιπτώσεις προσωποκράτησης. Στόχος τους, ήταν, εκτόνωση των εντάσεων που προκαλούσε η υλοποίηση του συγκεκριμένου μέτρου. [20]

18 Για το συγκεκριμένο ζήτημα, πολλοί βουλευτές καταγγέλλουν, ότι, ορισμένοι δήμαρχοι χρησιμοποιώντας κομματικά κριτήρια, εκδίδουν για κάποιους από τους οφειλέτες χαρτιά απορίας με σκοπό να μην οδηγηθούν στις φυλακές. Βλ. σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 41, 21 Δεκεμβρίου 1894, σ. 630.

19 Βλ. σχετικά, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική*, ό.π., σσ.. 119-125.

20 Προς αυτή την κατεύθυνση ήταν και οι ενέργειες του υπουργού των οικονομικών Στέφανου Στρέϊτ, τους πρώτους μήνες μετά από το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Η μειωμένη σοδειά αυτού του έτους, όπως και τα προβλήματα που προκάλεσε στους σταφιδοκαλλιεργητές η άφιξη των Θεσσαλών προσφύγων και η παραμονή στρατευμάτων στα μέρη τους, διαμόρφωσαν ένα κύμα δυσαρέσκειας το οποίο εκφράστηκε με την άρνηση πληρωμής των φόρων. Προκειμένου να εκτονώσει το κλίμα αυτό, ο Στ. Στρέϊτ, με έγγραφη διαταγή του προέτρεψε τις οικονομικές και αστυνομικές υπηρεσίες να αποφεύγουν την καταδίωξη και την προσωποκράτηση των οφειλετών. Εντούτοις, αρνήθηκε την κατάργηση

Παρά τις εκτονωτικές προσπάθειες που αναφέραμε, η πλειοψηφία του σταφιδικού πληθυσμού εξακολουθεί να αδυνατεί να αποπληρώσει τα οφειλόμενα ποσά με αποτέλεσμα το πρόβλημα να διαιωνίζεται. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν, ότι, ο περιορισμός των κατασχέσεων και των προσωποκρατήσεων δεν επαρκεί. Μάλιστα, από μερίδα του τύπου της εποχής και βουλευτών προτείνεται ως μοναδικό αποτελεσματικό μέτρο, η επ' αόριστο αναστολή της είσπραξης των φόρων μέχρις ότου οι καλλιεργητές να ξεπεράσουν τα προβλήματά τους. [21]

Πολύ γρήγορα, το αίτημα για αναστολή της είσπραξης των φόρων αρχίζει να διατυπώνεται στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που πραγματοποιούνται στις σταφιδοφόρες επαρχίες. Ενδεικτικό είναι το ψήφισμα συλλαλητηρίου στα Φιλιατρά, στα 1900 :

> Παρακαλούμεν πρώτον θερμώς την Κυβέρνησιν όπως συστήση εις τον Υποταμίαν Εράνης την αποχήν από πάσης εισπράξεως φόρων των κατοίκων αδυνατούντων απολύτως να εκπληρώσωσι τας υποχρεώσεις των εις το δημόσιον, ως στερούμενοι και αυτόν τον επιούσιον άρτον. Δεύερον, παρακαλούμεν αυτήν να σπεύση από τούδε να λάβη μέτρα σοβαρά προς ανακούφισιν των απεγνωσμένων εκ της τελείας καταστροφής του εισοδήματος των πληθυσμών.[22]

του μέτρου, μέσω υποβολής σχετικού νόμου. Βλέπε, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 11, 5 Δεκεμβρίου 1897, σσ.. 115-116. Για την παρέμβαση του Εμπορικού Συλλόγου της Πάτρας *Ερμής*, σχετικά με τις προσωποκρατήσεις, βλ., Αυτόθι, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Α΄, συν. 68, σ. 1275.

21 Σε φύλλο της εφημερίδας *Καιροί* του 1900, πληροφορούμαστε για την περιοχή της Αχαΐας τα παρακάτω : «Και άλλοτε αι εφημερίδαι της πρωτευούσης έρριξαν κραυγή όπως ανασταλώσιν αι πληρωμαί των φόρων ή τουλάχιστον γίνωνται αύται με κάποιαν επιείκιαν. Εντούτοις όμως αι καταδιώξεις των οφειλετών του Δημοσίου εξακολουθούσιν ακατάσχετοι, απηνείς, η δε απαίσια μορφή του αποσπάσματος των χωροφυλάκων πανταχόθεν προβάλλει ζητούσα την είσπραξιν των οφειλομένων. Ως εκ τούτου δε, εκ πολλών μερών αγγέλλονται τραγικαί σκηναί λαμβάνουσαι χώραν τοιαύται ώστε μόναι των να προκαλέσωσι την ανησυχίαν της κυβερνήσεως». Εφ., *Καιροί*, αρ. φ.4140, 14 Ιουνίου 1900.

Παρόμοιου τύπου περιγραφές απεικονίζουν την κατάσταση που επικρατεί στη Μεσσηνία, για το ίδιο έτος : «Δικαστικοί κλητήρες ενεργούσι κατασχέσεις επί ασυγκομίστων καρπών και δένδρων, διορίζουσι δε επί τούτο και φύλακας ειδικούς μέχρι του πέρατος της συγκομιδής. Οφειλέται τοιούτοι υπάρχουσι πανταχού της Μεσσηνίας και ανήκουσιν εις τας τάξεις των απόρων και των πτωχών, των χηρών και των ορφανών. Τα χρέη αυτών πηγάζουσιν από φυτειών και δεδηλωμένων γαιών, τα δε οφειλόμενα ποσά ανέρχονται μόλις από 8 έως 10 ή και πλέον δραχμάς. Σημειωτέον, αναφωνεί μετ' απογνώσεως ο ημέτερος ανταποκριτής, ότι οι προστατευόμενοι υπό των ισχυρών δεν καταδιώκονται». Αυτόθι, αρ. φ. 4179, 23 Ιουλίου 1900.

22 Αυτόθι, αρ. φ. 4141, 15 Ιουνίου 1900.

1.2. Διέξοδος η μετανάστευση
Απόψεις και συμπεράσματα για τη σταφιδική κρίση

Τόσο η σύγχρονη, όσο και η παλαιότερη ιστορική έρευνα έχουν κατατάξει τη σταφιδική κρίση των ετών 1892-1905, στις μεγάλες κρίσεις υπερπαραγωγής. Η διαρκής επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας και η αύξηση των ποσοτήτων που εξάγονταν στις διεθνείς αγορές, ήταν αποτέλεσμα της συγκυριακής αύξησης της ζήτησης του προϊόντος.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1890, το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς δρομολογεί αρνητικές εξελίξεις , οι οποίες θα κορυφωθούν και θα επηρεάσουν την οικονομική και κοινωνική ζωή της βορειοδυτικής Πελοποννήσου τα επόμενα 15 χρόνια. Η ύπαρξη ενός μόνιμου πλεονάσματος της σταφίδας, είχε ως αποτέλεσμα να πληγούν, όχι μόνο οι τοπικές οικονομίες των σταφιδοφόρων περιφερειών, αλλά και η ελληνική οικονομία στο σύνολό της.

Η πτώχευση του ελληνικού κράτους στα 1893 και ο διεθνής οικονομικός έλεγχος που επιβλήθηκε λίγα χρόνια αργότερα, είναι γεγονότα που συνδέονταν απόλυτα με τα ρήγματα που προκάλεσε η κρίση στο οικονομικό οικοδόμημα της χώρας. Άλλωστε δεν ήταν τυχαίο, ότι, η μείωση της είσπραξης χρυσού από το δημόσιο ταμείο εξαιτίας της απότομης πτώσης των εξαγωγών του προϊόντος, επέφερε διαταράξεις στο νομισματικό ισοζύγιο της χώρας, μονιμοποιώντας για πολλά χρόνια αργότερα μια συνθήκη νομισματικής κρίσης.[23] Η κρίση βιώνεται από τις κοινωνικές κατηγορίες που στηρίζουν την οικονομική και κοινωνική τους ανέλιξη στη σταφιδοπαραγωγή, από τη στιγμή κατά την οποία παύουν να ισχύουν οι συνήθεις καλοί όροι και συνθήκες εμπορευματοποίησης του προϊόντος.

Από τις αρχές του 20ου αιώνα, η μετανάστευση αποτελεί σημαντικό μηχανισμό εκτόνωσης της κοινωνικής δυσαρέσκειας, αφού αρκετοί πελοποννήσιοι αγρότες αποφασίζουν να αναχωρήσουν για το εξωτερικό αναζητώντας μια καλύτερη τύχη. Στη διάρκεια της περιόδου 1890-1914, μεταναστεύουν 35.000 περίπου άνθρωποι, κυρίως,

23 Βλέπε σχετικά με τη νομισματική κρίση της περιόδου 1880-1930, Θ. Καλαφάτης, Θ. Σακελλαρόπουλος, Ζ. Δεμαθάς, *Νόμισμα-Πίστη. Οικονομική ανάπτυξη (Ελληνική οικονομία 1830-1930)*, Σταμούλης, Πειραιάς, 1989, σσ.. 59 κ.έ.

προς τις Η.Π.Α. Σύμφωνα με στοιχεία που κοινοποιεί το Υπουργείο Εξωτερικών για την περίοδο 1900-1904, το μεγαλύτερο μέρος των αγροτών που αποφασίζουν να ξενιτευτούν αποτελούνταν από άτομα νεαρής ηλικίας.[24]

Η ελληνική κυβέρνηση μπροστά στην έξαρση του φαινόμενου της μετανάστευσης, επιχειρεί να το περιορίσει λαμβάνοντας ανάλογα μέτρα. Το Φεβρουάριο του 1903, επεκτείνεται και για την Πελοπόννησο η ισχύς αστυνομικής διάταξης που αφορούσε το λιμάνι του Πειραιά, η οποία προέβλεπε την αυστηρή δίωξη όσων πρακτόρων δεν ήταν εφοδιασμένοι με έγγραφα των ναυτιλιακών εταιρειών που αντιπροσώπευαν. Ένα μήνα αργότερα, οι αστυνομικές αρχές απαγορεύουν στους πειραιώτες πράκτορες την έκδοση ενός μεγάλου αριθμού εισιτηρίων τα οποία επρόκειτο να προμηθευθούν πελοποννήσιοι αγρότες. Μάλιστα, η ισχύς αυτού του μέτρου δεν αφορούσε μόνο επιτήδειους εκμεταλλευτές των υποψήφιων μεταναστών, αλλά και έγκυρα ευρωπαϊκά μεταναστευτικά γραφεία παραρτήματα των οποίων έδρευαν στον Πειραιά και στην Πάτρα.

Την ίδια εποχή το Υπουργείο Εσωτερικών προχωράει στον καταρτισμό νομοσχεδίου «περί περιορισμού της ετησίας μεταναστεύσεως». Οι διατάξεις αυτού του νομοσχεδίου προέβλεπαν την απαγόρευση εκπατρισμού όσων δεν είχαν εκπληρώσει τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις. [25]Ο στόχος των συντακτών του νέου νομοσχεδίου ήταν προφανής. Στοχεύουν στον περιορισμό του εκπατρισμού νέων ανθρώπων που προέρχονταν, κυρίως, από το χώρο της υπαίθρου. Στη διάρκεια των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων , οι βουλευτές που εκπροσωπούσαν τις σταφιδικές επαρχίες ομαδοποιήθηκαν σε εκείνους που αντιλαμβανόντουσαν τη μετανάστευση ως μοναδική διέξοδο απέναντι στα συσσωρευμένα και άλυτα προβλήματα των αγροτών και σε εκείνους που θεωρούσαν αρνητική εξέλιξη την έξαρση του φαινομένου. Οι μεν πρώτοι διατείνονταν, ότι, η κρίση είχε πλήξει σε τέτοιο μεγάλο βαθμό τις περιφέρειές τους (κυρίως την Ηλεία, Τριφυλία), ώστε οι μετανάστες - μέσω των εμβασμάτων τους – ήταν οι μόνοι που μπορούσαν να σώσουν αυτούς που έμεναν πίσω. Αντίθετα, όσοι διαφωνούν με την παραπάνω άποψη υποστηρίζουν, ότι, η φυγή νέων ανθρώπων προς το εξωτερικό ήταν η χειρότερη εξέλιξη για τη χώρα αφού θα μειωνόταν σημαντικά το παραγωγικό της δυναμικό. [26]

24 Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεία, την περίοδο 1900-1901 μεταναστεύουν 5-6 χιλιάδες άτομα, στα 1902 12 χιλιάδες, ενώ από το Φεβρουάριο έως το Μάϊο του 1903, μεταναστεύουν περίπου 6 χιλιάδες άνθρωποι. Εφ. *Καιροί* Αθηνών, αρ. φ. 4909, 28 Ιουλίου 1903.

25 Για τα μέτρα περιορισμού της μετανάστευσης, βλέπε Αυτόθι, αρ. φ. 4745, 22 Φεβρουαρίου 1903, αρ. φ. 4753, 2 Μαρτίου 1903, αρ. φ. 4793, 12 Απριλίου 1903.

26 Αυτόθι, αρ. φ. 4759, 8 Μαρτίου 1903.

Η αύξηση του αριθμού των μεταναστών οφειλόταν σε τρεις λόγους : α) στη μεγάλη διάρκεια της κρίσης, β) στη σχεδόν μόνιμη δυσλειτουργία των παραδοσιακών μηχανισμών που την διαχειρίζονταν, γ) και στις προτροπές που δέχονταν οι εξαντλημένοι οικονομικά καλλιεργητές από συντοπίτες τους ή συγγενείς τους που ήδη είχαν μεταναστεύσει, να τους μιμηθούν. Πράγματι, η αποστολή των πρώτων εμβασμάτων στην Πελοπόννησο συνοδεύτηκε από τη διάδοση στους σταφιδικούς οικισμούς, του μύθου, για γρήγορη και εύκολη αποκατάσταση όσων είχαν ήδη εκπατριστεί. Ταχύτατα εξαπλώνονται φήμες για εξόφληση των χρεών των κατοίκων ολόκληρων χωριών με χρήματα προερχόμενα από το εξωτερικό (κυρίως από Η.Π.Α.), λειτουργώντας σαν κίνητρο για αναχώρηση προς τη νέα «γη της επαγγελίας».[27]

Όμως, η φυγή ενός μεγάλου αριθμού αγροτών προς το εξωτερικό δεν δρομολογεί από μόνη της διαδικασίες αποσύνθεσης του σταφιδικού μοντέλου. Η εμπορευματοποίηση του προϊόντος, αν και κυμαίνεται σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με το «χρυσό» παρελθόν, εξακολουθεί να το συνδέει με τη διεθνή αγορά, συντηρώντας έτσι, τη σταφιδοπαραγωγή και μέσω αυτής τη μικρή ατομική ιδιοκτησία στο επίκεντρο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Οι καλλιεργητές δεν χάνουν την ατομική τους ιδιοκτησία , είτε επειδή η δυσλειτουργία των μηχανισμών του μοντέλου-αν και χρόνια- δεν προκαλεί την πλήρη αποδιοργάνωσή τους, είτε επειδή λειτουργούν εξισορροπητικά παραδοσιακά και εθιμικά συστήματα. Συνεπώς δεν εμφανίζονται σημάδια απαθλίωσης του συνόλου των σταφιδοπαραγωγών, ώστε μέσα από τη συνθήκη της κρίσης να διαμορφωθούν όροι μεταβολής.

Εντούτοις, η σημαντικότητα της σταφιδικής κρίσης δεν εξαντλείται στο χαρακτηρισμό της ως κρίσης υπερπαραγωγής ή στην επισήμανση των οικονομικών και κοινωνικών αναταραχών που προκάλεσε στην Ελλάδα του ύστερου 19ου αιώνα. Η περίοδος διάρκειας της καταδεικνύει τρεις πραγματικότητες :

Πρώτον, την ανεπάρκεια των οικονομικών και κοινωνικών δομών της χώρας προκειμένου να αντεπεξέλθουν στις προκλήσεις των διεθνών αγορών οι οποίες απαιτούν την ύπαρξη πολύπλοκων μηχανισμών στήριξης ενός οικονομικού μοντέλου, όπως ήταν το σταφιδικό. Ενώ επιχειρείται σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα η προσαρμογή της σταφιδοπαραγωγής στη συνθήκη των ευκαιριών κέρδους που διαμορφώνει η συγκυριακή αύξηση της ζήτησης από το εξωτερικό, δεν συστήνονται παράλληλα οι κατάλληλοι μηχανισμοί στήριξης αυτού του εγχειρήματος.Γίνεται πλέον

27 Πολλές διαδόσεις κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους σταφιδοπαραγωγούς σχετικά με την αξία του μεταναστευτικού χρήματος. Η πιο χαρακτηριστική αφορούσε την περίπτωση του χωριού Βερτσοβά, οι κάτοικοι του οποίου ενώ ήταν καταχρεωμένοι στους δανειστές τους, κατόρθωσαν αργότερα να δανείζουν και οι ίδιοι, ενισχυόμενοι με χρήματα συμπατριωτών τους από την Αμερική. Βλ. σχετικά, αυτόθι, αρ. φ. 4759, 8 Μαρτίου 1903.

αντιληπτό από όλους, ότι, οι δυνατότητες του σταφιδικού συστήματος σχέσεων από την εξέλιξη του οποίου εξαρτάται η τύχη ολόκληρων περιφερειών, είναι ελάχιστες. Η απορύθμιση των παραδοσιακών σταθεροποιητικών μηχανισμών του εξαιτίας της κρίσης, μπορεί να μην επιφέρει το τέλος του, υποδεικνύει όμως την ανάγκη για αλλαγή στο τρόπο διαχείρισης του. Για παράδειγμα, η κρίση δίνει την αφορμή να αρχίσει ένας μεγάλος διάλογος για ζητήματα που ενώ ήταν πρωτεύοντα για την αναπαραγωγή του μοντέλου, είχε υποβαθμιστεί η σημασία τους όταν αυτό λειτουργούσε εύρυθμα (αγροτικοί συνεταιρισμοί, αγροτική πίστη).

Βέβαια οι απόψεις και οι ιδέες που διατυπώνονται στη διάρκεια της κρίσης, δεν υλοποιούνται στο σύνολό τους. Μάλιστα, ορισμένα προτεινόμενα μέτρα , τουλάχιστον στην αρχή, θεωρούνται προκλητικά και επικίνδυνα (βλ. προτάσεις για εκριζώσεις τμήματος των σταφιδαμπελώνων). Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους : από τη μια, επειδή η περίοδος της κρίσης δεν ενδεικνυόταν για την εφαρμογή ριζικών μέτρων εξαιτίας των αντιδράσεων των καλλιεργητών που αντιμετώπιζαν προβλήματα επιβίωσης και από την άλλη, επειδή η πολιτική της εκάστοτε κεντρικής εξουσίας προσανατολιζόταν τουλάχιστον έως τις αρχές του 20ου αιώνα στη διατήρηση των κυρίαρχων δομών του σταφιδικού μοντέλου, κυρίως για αποταμιευτικούς λόγους.

Δεύτερο, η περίοδος της κρίσης θέτει το πεδίο εντοπισμού των αντιφάσεων που χαρακτήριζαν το σταφιδικό σύστημα. Για παράδειγμα θα αναφέρουμε τον αντιφατικό ρόλο που διαδραματίζει η λειτουργία του σταφιδικού μοντέλου, όσο αφορά τη διαδικασία εκχρηματισμού της οικονομίας. Από τη μια, η ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου σχετίζεται απόλυτα με την επέκταση του εσωτερικού εμπορίου και συνεπώς με την επέκταση του εκχρηματισμού . Από την άλλη, η δυσκολία που αντιμετωπίζει το τραπεζικό σύστημα να χρηματοδοτήσει τους μικροκαλλιεργητές, όπως και ο μηχανισμός των προαγορών της σταφίδας, αποτελούν παράγοντες επιβράνδυσης του ρυθμού εκχρηματισμού των τοπικών οικονομιών. [28]

Τρίτον, στη διάρκεια της κρίσης αποκαλύπτονται ανωμαλίες στο τρόπο λειτουργίας των διοικητικών υπηρεσιών του κράτους, γεγονός που φανερώνει την ανεπάρκειά τους προκειμένου να στηρίξουν την εφαρμογή των μέτρων που αποσκοπούσαν στη μείωση των συσσωρευμένων προβλημάτων.[29]

28 Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική*, ό.π., σσ.. 142-143

29 Στα 1896, η δυσλειτουργία των υπηρεσιών που διαχειρίζονταν το σύστημα δηλώσεων των γαιών και των φυτειών, προκάλεσε μεγάλη κοινωνική αναταραχή. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος, ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης επισημαίνει την ανάγκη να ληφθούν μέτρα προκειμένου να οργανωθούν καλύτερα οι δημόσιες υπηρεσίες. Βλ. σχετικά, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συν. 26, 10 Δεκεμβρίου 1896, σ. 525.

Όπως θα διαπιστώσουμε και στις επόμενες ενότητες, η αγροτική διαμαρτυρία των ετών 1893-1905, αποτελεί το σημαντικότερο πεδίο εντοπισμού των νέων αναγκών.Μολονότι το σύνολο των κοινωνικών στρωμάτων που συνέδεσαν τη τύχη τους με την πρόοδο του σταφιδικού μοντέλου συστρατεύεται προκειμένου να αντιμετωπίσει τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης, εντούτοις η κρίση αυτή καθεαυτή υπονομεύει τον ενιαίο χαρακτήρα του μοντέλου.

Η δυσλειτουργία των μηχανισμών του και η αποδυνάμωση της συνοχής του προκαλούν συγκρούσεις συμφερόντων οι οποίες εκφράζονται μέσω των τοπικών αντιπαλοτήτων. Αυτές αναδεικνύονται όταν υλοποιούνται τα κρατικά παρεμβατικά μέτρα. Η οικονομική δυσπραγία που συνεπάγεται η κρίση προκαλεί μεν τη συσπείρωση των κοινωνικών στρωμάτων σε τοπικό επίπεδο, οξύνει δε τις συγκρούσεις ανάμεσα στις σταφιδοφόρες περιφέρειες. Όταν δεν αποδίδουν οι εξισορροπητικοί μηχανισμοί διαχείρισης της κρίσης, διασπάται η τοπική συσπείρωση και τότε η κρίση εντείνεται.

Όσο αφορά τους σταφιδοπαραγωγούς, η κρίση του μοντέλου επιφέρει την ανατροπή των ομαδικών κανόνων που διέπουν τις οικονομικές και κοινωνικές τους δραστηριότητες, όπως και τους όρους αναπαραγωγής τους. Πρόκειται για την περίοδο που οι μικροϊδιοκτήτες παραγωγοί, βασιζόμενοι στο παραδοσιακό τρόπο αντίληψης των πραγμάτων, επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν την κατάστασή τους. Ό,τι θεωρούσαν δεδομένο στο κοντινό παρελθόν, το αντιλαμβάνονται ως προβληματικό στη συνθήκη που διαμορφώνει η κρίση. Όσο η κρίση εντείνεται, τόσο περισσότερο αντιλαμβάνονται οι παραγωγοί ότι το σύστημα στο οποίο μετέχουν αυτοαναιρείται όσο αφορά τις ανάγκες που «από τα πάνω» δημιούργησε και όσο αφορά τους μηχανισμούς διαπραγμάτευσης, ρύθμισης και διαχείρισης αυτών των αναγκών.

2.1. Κρατικός παρεμβατισμός και σταφιδική κρίση

Από τα μέσα του 19ου αιώνα, η κυβέρνηση του Αλ. Κουμουνδούρου εφαρμόζει τα πρώτα συστηματικά μέτρα που στόχευαν στην προστασία της εγχώριας βιομηχανίας. Λίγα χρόνια αργότερα οι κυβερνήσεις του Χ. Τρικούπη, οργανώνουν και συγκεκριμενοποιούν το πεδίο άσκησης της προστατευτικής πολιτικής.[30] Εντούτοις, η προστατευτική πολιτική που ασκείται εκείνη την περίοδο δεν αφορά τη σταφιδοκαλλιέργεια και το εξαγωγικό εμπόριο του προϊόντος. Το σταφιδικό μοντέλο εξακολουθεί να διέπεται από τους νόμους της ελεύθερης αγοράς, προκειμένου να μη διασαλευτούν οι όροι που ευνοούσαν τη διαμόρφωση των συνθηκών κέρδους. Νομοθετικές παρεμβάσεις πραγματοποιούνται μόνο, προκειμένου το εξαγωγικό προϊόν να διατηρείται σε καλή κατάσταση και να διευκολύνεται η τήρηση των τυπικών όρων που προέβλεπαν οι διεθνείς συμβάσεις για την εμπορία του.

Από τη δεκαετία του1850 μέχρι την περίοδο εκδήλωσης της κρίσης, οι προσπάθειες των κυβερνητικών επιτελείων επικεντρώνονται στη σύναψη διακρατικών εμπορικών συμφωνιών με τις καταναλώτριες χώρες, ώστε οι τελευταίες να μειώσουν ή να καταργήσουν τους εισαγωγικούς δασμούς που επέβαλαν. [31] Στις περιπτώσεις των κρίσεων που μεσολαβούν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1890, δεν πραγματοποιούνται ρυθμιστικές παρεμβάσεις προκειμένου να ελεγχθεί η επέκταση της παραγωγής της σταφίδας. Αντίθετα, οι φορολογικοί μηχανισμοί παρεμβαίνουν με τέτοιο τρόπο, ώστε να ωθήσουν τους μικροκαλλιεργητές να εντατικοποιήσουν την εμπορύσιμη παραγωγή τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τρόπος με τον

30 Στο διάστημα 1857-1867, επιβάλλονται στα τελωνεία οι πρώτοι εξειδικευμένοι δασμοί σε κάθε είδος. Από το 1884, ο Χ. Τρικούπης εφαρμόζει νέα δασμολογική πολιτική μέσω της οποίας επιχειρεί να προστατεύσει την παραγωγή της εγχώριας βιομηχανίας. Βλ. σχετικά, Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και Οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 109 και Χρ. Ευελπίδης, *Αγροτική*, ό.π., σ. 113.

31 Στα 1890, υπογράφτηκε μια από τις σημαντικότερες συμβάσεις τέτοιου τύπου ανάμεσα στην ελληνική και αγγλική κυβέρνηση. Αυτή η εμπορική συμφωνία προέβλεπε τη μείωση του δασμού που επέβαλε μέχρι τότε η αγγλική κυβέρνηση στη εισαγωγή της ελληνικής σταφίδας, κατά 70%. Για αντάλλαγμα, η ελληνική κυβέρνηση θα μείωνε τους δασμούς για την εισαγωγή 200 αγγλικών προϊόντων. Βλ. σχετικά Π.Πιζάνιας, Οικονομική, ό.π., σ. 57. Για ελληνογαλλική εμπορική συμφωνία, Αυτόθι, σ. 79. Βλέπε επίσης, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, Το Σταφιδικό, ό.π., σσ.. 57-58.

οποίο οι φορολογικοί μηχανισμοί ελέγχουν το ποσοστό παραγωγής που προορίζεται για αυτοκατανάλωση.

Συγκεκριμένα, η εκμετάλλευση λαχανόκηπων έως μισό στρέμμα, λίγων προβάτων, η παραγωγή μικρών ποσοτήτων δημητριακών, εφόσον δεν προορίζονται για την αγορά, είτε δεν υπόκεινται σε φορολογία ή της διαφεύγουν. Συνεπώς, η αγροτική οικογένεια δεν έχει συμφέρον να αυξήσει την παραγωγή των αυτοκαταναλωτικών προϊόντων, επειδή σε διαφορετική περίπτωση θα επιβαρυνόταν οικονομικά για προϊόντα που δεν ήταν εμπορεύσιμα και παράλληλα δεν μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως εγγύηση για τη λήψη δανείων. Έτσι, η εντατικοποίηση της εμπορεύσιμης παραγωγής φάνταζε ως η μοναδική διέξοδος για την αναπαραγωγή των όρων επιβίωσης των μελών της.[32]

Ήδη από τη δεκαετία του 1880, διατυπώνονται προτάσεις οι περισσότερες από τις οποίες εκφράζουν την ανάγκη λήψης προστατευτικών μέτρων προκειμένου η υπερπαραγωγή της σταφίδας να μην προκαλέσει την αποδυνάμωση ολόκληρου του συστήματος που συγκροτούν οι σταφιδικές σχέσεις.[33]

32 Βλέπε σχετικά, Π. Πιζάνιας, «Η αγροτική παραγωγή στον ελληνικό 19ο αιώνα. Σχέσεις και εισοδήματα», περ. *Τα Ιστορικά*, τ. Β, τχ 3, Μάϊος 1895, σσ.. 159-160.

33 Σύμφωνα με την άποψη του Π. Γεννάδιου, η εφαρμογή προστατευτικών μέτρων ήταν απαραίτητη λόγω έλλειψης υποδομής του σταφιδικού μοντέλου και των επερχόμενων προβλημάτων που θα προκαλούσε η επέκταση της σταφιδοπαραγωγής. Βλέπε σχετικά, Π. Γεννάδιος, *Προς το Υπουργείον Εσωτερικών, περί τη εν Γαλλία πορεία της φυλλοξήρας κατά το λήξαν έτος και περί των αιτιών της υποτιμήσεως των οίνων και των σταφίδων*, Φ.Ε.Κ., 1884, μέρος Β΄, σ. 1201.

2.2. Μέτρα και θεσμοί του κρατικού παρεμβατισμού

Η παλαιότερη και η πιο σύγχρονη έρευνα, έχει αναδείξει ένα σημαντικότατο ιστορικό υλικό που αφορά τους νόμους που προτάθηκαν και ψηφίστηκαν ή τους οργανισμούς που συστάθηκαν στα πλαίσια της προστατευτικής πολιτικής που άσκησαν οι κρατικές αρχές, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις επιπτώσεις που επέφερε η μεγάλη σταφιδική κρίση της δεκαετίας του 1890.Στις επόμενες παραγράφους επιχειρούμε να συνοψίσουμε τα κυριότερα σημεία αυτής της πολιτικής. Αμέσως μετά, θα περιγράψουμε και θα αναλύσουμε τα κύρια χαρακτηριστικά της, όπως και τους στόχους και τα αποτελέσματά της. Οι αναφορές μας βασίζονται στο ήδη δημοσιευμένο υλικό, και στο υλικό που συγκεντρώσαμε στη διάρκεια της δικής μας έρευνας.Σημαντικό μέρος του υλικού μας αποτελείται από τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε όταν μελετούσαμε την *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, και τα *Πρακτικά της Βουλής*. Οι παραπάνω πηγές αποδείχτηκαν σημαντικότατα βοηθήματα, κυρίως, όσο αφορά την αποσαφήνιση του χαρακτήρα των προστατευτικών μέτρων και των στόχων των μηχανισμών που τα νομοθέτησαν και τα εφάρμοσαν.

Από το 1893, η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη, θορυβημένη λόγω των ανησυχητικών αναφορών που δέχεται από τους βουλευτές των σταφιδοφόρων περιφερειών, επιχειρεί τη συλλογή στοιχείων και γνωμών ώστε οι αρμόδιοι επιτελείς της να σχηματίσουν σαφή εικόνα της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί με την έναρξη της κρίσης. Έτσι, αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες προκειμένου να συγκεντρωθούν πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατεί στις καταναλώτριες χώρες μέσω των τοπικών προξενείων, ενώ ταυτόχρονα ανατίθεται σε κυβερνητικά κλιμάκια η οργάνωση συζητήσεων με σκοπό την ανταλλαγή απόψεων και προτάσεων ανάμεσα σε ειδικούς επιστήμονες ή διάφορους άμεσα ενδιαφερόμενους (τοπικούς βουλευτές, μεγαλοκτηματίες, εμπόρους κ.λ.π.).

Τον ίδιο χρόνο συστήνεται η Μεγάλη Κοινοβουλευτική Επιτροπή, αποτελούμενη από βουλευτές που εκπροσωπούν τις σταφιδοφόρες επαρχίες. Αυτή η επιτροπή αναλαμβάνει να συντάξει μια έκθεση που θα περιελάμβανε στοιχεία, σχετικά με τη διάσταση της κρίσης και τις δυνατότητες των κυρίαρχων μηχανισμών του σταφιδικού

μοντέλου ώστε να συμβάλουν στην ελαχιστοποίηση των αρνητικών της συνεπειών. Η ίδια επιτροπή αναλαμβάνει τη σύνταξη νομοσχεδίου, προκειμένου να υποστηριχτεί η σταφιδοπαραγωγή στην περίοδο της κρίσης. Εισηγητής του νομοσχεδίου ήταν ο βουλευτής Καλαβρύτων Αλ. Φωτήλας, ενώ πρόεδρος της επιτροπής διορίστηκε ο Α. Δημητριάδης.

Η έκθεση κατατίθεται στη βουλή στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1893. Στο περιεχόμενό της περιλαμβάνονται γνώμες ειδικών επιστημόνων, κτηματιών, αναφορές προξένων και προτάσεις βουλευτών των σταφιδικών περιοχών. Οι συντάκτες του κειμένου επισημαίνουν ακόμη μια φορά τη τεράστια σημασία που είχε για την ελληνική οικονομία η παραγωγή και το εμπόριο της σταφίδας, αφού η εξαγωγή της αποφέρει στο δημόσιο ταμείο κεφάλαια που δαπανιόντουσαν για την εισαγωγή άλλων φυσικών (κυρίως δημητριακών) ή βιομηχανικών προϊόντων. Παράλληλα αναφέρεται η έλλειψη κεφαλαίων, ιδιωτικών επενδύσεων, εμπορικών επιμελητηρίων και συνδικάτων, δηλαδή παραγόντων και θεσμών, που θα προσέδιδαν αναπτυξιακή διάσταση στην εξέλιξη του αγροτικού τομέα.[34]

Το πόρισμα της έκθεσης περιλαμβάνει δύο βασικές διαπιστώσεις των μελών της επιτροπής. Η πρώτη διαπίστωση σχετίζεται με την ανάγκη να διατηρηθούν οι κυρίαρχες δομές του σταφιδικού μοντέλου, στο βαθμό που η λειτουργία του ευνοεί γενικότερα την ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας. Η δεύτερη διαπίστωση αναφέρεται στην ανεπάρκεια των μηχανισμών του. Τα μέλη της επιτροπής επισημαίνουν, ότι, οι βασικές λειτουργίες του μοντέλου (σταφιδοπαραγωγή, εξαγωγικό εμπόριο), πρέπει να υποστηριχθούν από θεσμικούς μηχανισμούς οι οποίοι θα ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις ενός πιο σύγχρονου τρόπου διαχείρισης των κυρίαρχων γεωργικών σχέσεων. Δηλαδή, δεν αμφισβητείται ακόμη η αναγκαιότητα της λειτουργίας του μοντέλου, αμφισβητούνται όμως, οι μηχανισμοί διαχείρισής του.

34 Οι σημαντικότερες προτάσεις που περιέχονται στην έκθεση του 1893, παρουσιάζονται στο πρώτο κεφάλαιο. Βλέπε επίσης, Αλ. Φωτήλας, *Έκθεσις της Μεγάλης Επιτροπής της Βουλής επί του ζητήματος της Σταφίδος*, Αθήνα, 1893, σσ.. 3, 8. *Εφημερίς της Βουλής* ,περ. ΙΓ΄, Σύνοδος Γ΄, αρ. 41, παράρτημα, σ. 46. *Εφημερίς του Λαού*, Αθήνα, αρ. φ. 51, 14 Δεκεμβρίου 1893.

2.2.1. Το παρακράτημα

Εκτός από την έκθεση, τα μέλη της κοινοβουλευτικής ομάδας ανέλαβαν να συντάξουν και ένα νομοσχέδιο το οποίο εν πολλοίς θα ρύθμιζε το ζήτημα του πλεονάσματος της σταφίδας. Οι κυριότερες διατάξεις του προέβλεπαν την αφαίρεση του πλεονάσματος και τη χρησιμοποίηση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου μέρους του, στην οινοπνευματοποιεία και στην ποτοποιεία. Όπως διαπιστώσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο της εργασίας μας, το συγκεκριμένο σημείο του νομοσχεδίου προκαλεί έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους βουλευτές των σταφιδοφόρων επαρχιών, αφού κάποιοι από αυτούς εναποθέτουν όλες τους τις ελπίδες στην εφαρμογή του παρακρατήματος και κάποιοι άλλοι την αρνούνται χαρακτηρίζοντάς την καταστρεπτική για το τόπο τους.

Το Φεβρουάριο του 1894, αφού είχαν προηγηθεί πολλές συζητήσεις μέσα και έξω από το κοινοβούλιο, η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη υποβάλλει νομοσχέδιο το οποίο προέβλεπε την εφαρμογή του παρακρατήματος για πέντε χρόνια. Ο πρωθυπουργός, αναφερόμενος στους λόγους που οδήγησαν την κυβέρνηση του να προτείνει την αφαίρεση του πλεονάσματος διατείνεται, ότι, μολονότι ο ίδιος είναι αντίθετος με τη «φιλοσοφία» του παρακρατήματος, οι εξελίξεις απαιτούν την εφαρμογή του.

Στην πραγματικότητα η κατάθεση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, οφειλόταν, στις έντονες κοινωνικές πιέσεις για άμεση υλοποίηση μέτρων που θα ανακούφιζαν τους καλλιεργητές της σταφίδας.Τελικά, το νομοσχέδιο αυτό καταψηφίζεται, ύστερα από πολυήμερες συνεδριάσεις του κοινοβουλευτικού σώματος.[35] Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1894, ο βουλευτής Αιγιαλείας Ιωάννης Μεσσηνέζης υποβάλλει νέο νομοσχέδιο. Αυτό προέβλεπε την καταβολή του έγγειου φόρου της σταφίδας σε είδος και όχι σε χρήμα. Η ποσότητα που αντιστοιχούσε στο φόρο, θα χρησιμοποιούνταν για την παρασκευή οινοπνεύματος και κρασιού.

Και αυτό το νομοσχέδιο είχε τη τύχη του προηγούμενου. Μάλιστα, ο Τρικούπης το χαρακτήρισε ασύμφορο για την εθνική οικονομία υπολογίζοντας, ότι, στην

35 Βλέπε σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ΄, σύνοδος Γ΄, συνεδριάσεις 47, 50, 54, 58, 1894. Όσο αφορά το ζήτημα της απόρριψης του νομοσχεδίου έχει διατυπωθεί η άποψη, ότι, οφειλόταν στην ανεπαρκή υπεράσπισή του από τη κυβέρνηση Τρικούπη. Βλ., Καίτη Αρώνη Τσίχλη, Το Σταφιδικό, ό.π., σ. 140.

περίπτωση που ψηφιζόταν σε νόμο του κράτους, το δημόσιο ταμείο θα ζημιωνόταν περίπου 4 εκατομμύρια δραχμές.[36] Δέκα μήνες αργότερα (Νοέμβριος 1894), ο βουλευτής Τριφυλίας Ευστάθιος Κοκκέβης υποβάλλει νομοσχέδιο προς ψήφιση το οποίο προέβλεπε την προσωρινή εφαρμογή του παρακρατήματος, για το έτος 1895. [37] Και αυτό το νομοσχέδιο καταψηφίστηκε.

Την άνοιξη του επόμενου έτους, ο ίδιος βουλευτής σχεδιάζει νέο νόμο σύμφωνα με τον οποίο ο φόρος της σταφίδας έπρεπε να πληρώνεται σε είδος προς 20%, στα κατά τόπους τελωνεία. Τον όγκο της σταφίδας που αναλογούσε στο συγκεκριμένο αυτό ποσοστό, θα απορροφούσε η οινοπνευματοποιεία. Αυτή η πρόταση νόμου, όπως και άλλες πέντε που κατατέθηκαν μέχρι το καλοκαίρι του 1895, δεν μετατράπηκε σε νόμους του κράτους. [38]

Η θεσμική και νομική κατοχύρωση του παρακρατήματος πραγματοποιείται, τελικά, με τη ψήφιση του νομοσχεδίου που υποβάλλει ο Θ. Δηλιγιάννης τον Ιούλιο του 1895. Στο διάστημα που μεσολάβησε ασκήθηκε έντονη κοινωνική πίεση προς τους βουλευτές όλων των κομμάτων, όπως και προς τη κυβέρνηση. Οργανώθηκαν μεγάλα συλλαλητήρια στις περισσότερες πόλεις και κωμοπόλεις της Πελοποννήσου, ενώ δεκάδες ψηφίσματα ανακοινώνονταν καθημερινά στην έναρξη των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων. Στα ψηφίσματα διατυπωνόταν το αίτημα για άμεση εφαρμογή της παρακράτησης ή αντίθετα το αίτημα για τη μη ψήφιση του νομοσχεδίου που προέβλεπε την εφαρμογή του, ανάλογα με την περιφέρεια από όπου προερχόντουσαν.[39]

36 *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., συνεδρίαση 63, σ. 70.

37 Συγκεκριμένα το νομοσχέδιο αυτό προέβλεπε : την επιβολή εξαγωγικού τέλους 15 δραχμών για όλες τις επαρχίες της Πελοποννήσου, ποσοστό παρακράτησης 20% από το παραγόμενο ποσό, ενοικίαση σταφιδαποθηκών, ποινικές διώξεις για όσους εμπόρους έκαναν ψευδείς δηλώσεις παρακράτησης. Τέλος, οι ποσότητες που παρακρατούνταν θα χρησίμευαν για την παρασκευή κρασιού, σούμας ή άλλων οινοπνευματωδών ποτών. Βλέπε σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. ΙΓ΄, σύνοδος Δ΄, παράρτημα, αρ. 12, σσ.. 10-11.

38 Μέχρι τον Ιούνιο του 1895, υποβλήθηκαν δύο νομοσχέδια από τους βουλευτές Σωτηρόπουλο, Βαλσαμάκη, όπως και τρία από τον βουλευτή Παρνασσίδος Αν. Σιμόπουλο. Οι προαναφερόμενοι βουλευτές, μέσω των νομοσχεδίων τους, μεριμνούν για τη μορφή του παρακρατήματος (καθαρή, μικτή), για τη σύσταση σταφιδικού ταμείου, για φορολογικές ελαφρύνσεις των καλλιεργητών, για την ίδρυση και λειτουργία αποθηκών κ.λ.π. Βλέπε, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, Το Σταφιδικό, ό.π., σσ.. 173-174.

39 Για συλλαλητήρια που πραγματοποιούνται στην Πάτρα και στον Πύργο, υπέρ της ψήφισης του νομοσχεδίου για το παρακράτημα, βλέπε, εφ. *Επιθεώρησις*, Αθήνα, αρ. φ. 477, 12 Ιουνίου 1895.

Συλλαλητήρια πραγματοποιούνται και σε επαρχίες που είχαν ταχθεί κατά της ψήφισης του σχετικού νομοσχεδίου. Χαρακτηριστικό είναι το ψήφισμα συλλαλητηρίου των δήμων Σικυώνος και Πελλήνης, στη Κορινθία : «Ο λαός των δήμων Σικυώνος και Πελλήνης συνελθών αυθορμήτως επί τη ειδήσει, ότι η βουλή απεδέχθην κατ΄αρχήν το νομοσχέδιον περί προσθέτου φόρου ή εισφοράς 20% επί της σταφίδος, αναλογιζόμενος την εκ της εφαρμογής τούτου αντισυνταγματικού μέτρου επελευσομένην καταστροφήν εις τους σταφιδοπαραγωγούς

Μια μέρα πριν από τη διαδικασία ψήφισης του νομοσχεδίου, ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης επιχειρώντας να δικαιολογήσει την ανάγκη υπερψήφισης του νομοσχεδίου του, επισημαίνει : α) την έντονη κοινωνική πίεση που δέχεται το σύνολο των βουλευτών, προκειμένου η πλειοψηφία των σταφιδοκαλλιεργητών να ανακουφιστεί με τον περιορισμό του πλεονάσματος της παραγωγής τους:

> Σκοπός του νομοσχεδίου τούτου, είναι η προστασία του προϊόντος ήτις έχη μεγάλη δια την χώραν σημασία, προστασίαν όμως, η οποία ζητείται μετα τινός επιμονής, εκ της οποίας ηνηγκάσθημεν να στέρξωμεν ίνα προτείνομεν το νομοσχέδιον, διότι εδιστάζομεν ν΄αναλάβωμεν την ευθύνην ν΄αρνηθώμεν, ένεκα των πιθανών περιπετειών, αίτινες απειλούσι την τύχην του προϊόντος τούτου».[40] β) Τους στόχους του υπό ψήφιση νομοσχεδίου, όσο αφορά τη φορολογία των αγροτών : «Δια του νομοσχεδίου δεν σκοπούμεν να ζητήσωμεν αύξησιν φόρων, διότι γνωρίζωμεν, ότι κατέλαβε τας φορολογικάς δυνάμεις της χώρας κάματος... Δεν εννοούμεν να διαταράξωμεν και την κρατούσαν φορολογίαν, ηθέλομεν δε τη διατάραξιν , εάν ηυξάνομεν την ανισότηταν αυτήν..[41]

Τελικά, η νομική θέσπιση του παρακρατήματος κατοχυρώνεται με τη ψήφιση του νόμου ΒΤΘ΄, του 1895. Σύμφωνα με τις διατάξεις του, επιβάλλεται παρακράτηση 15% σε είδος, αντί 20% που προέβλεπε ο νόμος στην πρωταρχική του μορφή. Αυτή η αλλαγή επήλθε, ύστερα από έντονες αντιδράσεις των επαρχιών που είχαν ταχθεί κατά της εφαρμογής του μέτρου.

Ο νόμος «περί φορολογίας του σταφιδοκάρπου» τροποποιήθηκε τον επόμενο χρόνο, προκειμένου να καλυφθούν διάφορα νομικά κενά και για να αντιμετωπιστούν περιστατικά κακής εφαρμογής των διατάξεών του.[42] Ο επόμενος νόμος που αφορούσε το παρακράτημα ψηφίστηκε τρία χρόνια αργότερα και υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να περιοριστούν και να ελεγχθούν οι καταχρήσεις που σημειώθηκαν στη διαδικασία εφαρμογής του αρχικού νόμου, στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε.

της Κορινθίας, συμμεριζόμενοι καθ΄ολοκληρίαν τους εναντίον του νομοσχεδίου τούτου αναπτυχθέντας λόγους εν τη Βουλή ή τη δημοσιογραφία, ψηφίζει : Εκφράζει την άκραν λύπην του επί την κατ΄αρχήν αποδοχήν του εν λόγω νομοσχεδίου, εύχεται την εν ταις επομέναις συζητήσεις απόρριψιν αυτού ως επιβλαβέστατην εις τους σταφιδοπαραγωγούς της Κορινθίας, παρακαλεί τους κκ. Βουλευτάς της Κορινθίας να καταψηφίσωσιν του νομοσχεδίου τούτου». Την ίδια εποχή, παρόμοια ψηφίσματα εκφράζουν τη δυσφορία σταφιδοπαραγωγών από την Καλαμάτα, για την εφαρμογή του παρακρατήματος. Αυτόθι, αρ. φ. 499, 4 Ιουλίου 1895.

40 *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 46, 11 Ιουλίου 1895, σσ.. 1112-1113.

41 Αυτόθι.

42 Η υποβολή τριών νομοσχεδίων είχε ως απόληξη τη τροποποίηση του αρχικού νόμου, με τους νόμους ΒΤΞΔ΄και ΒΥΚΕ΄του 1896. Βλέπε σχετικά, *Εφημερίς της Βουλής*, περ. ΙΓ΄, σύνοδος Δ΄, παράρτημα, αρ. 74, σσ.. 79-81, αρ. 97, σσ.. 113-115, αρ. 62, σσ.. 67-68.

Το ζήτημα των καταχρήσεων στις σταφιδαποθήκες απασχολούσε, πολύ συχνά, την κοινή γνώμη και τον πολιτικό κόσμο, στη διάρκεια εκείνης της περιόδου. Ενδεικτικές είναι οι καταγγελίες του βουλευτή Αλκ. Δεληγιάννη για την δραστηριότητα παράνομων δικτύων τα οποία αποτελούσαν κυρίως αποθηκάριοι και οινοπνευματοποιοί. Τα αναφερόμενα δίκτυα λυμαίνονταν μεγάλο μέρος της παρακρατούμενης σταφίδας, προκειμένου να εξυπηρετήσουν ίδια συμφέροντα:

> Οι αποθηκάριοι, καταχρώνται προς όφελός τους 30-40 λ. την οκάν, διότι πωλούν αποδείξεις, όταν ο σταφιδόκαρπος είναι υποτιμημένος, οι δε οινοπνευματοποιοί αγοράσαντες σταφιδόκαρπον αντί 15 λ. την οκάν, πωλούν 60-67 λ. την οκά και εξαχθέντα αυτόν εις το εξωτερικό τον επανέφεραν και τον παρέδωσαν πάλι εις την παρακράτησιν, τον οποίον παρέλαβαν οι αποθηκάριοι, ανάλογα των περιστάσεων της κερδοσκοπίας. Μερικαί λοιπόν οινοπνευματοποιίαι, αφού ηγόρασαν σταφιδόκαρπον παρακρατήσεως υποτιμημένον, τον μεταποίησαν εις σιρόπι και τον επώλησαν στας ευρωπαϊκάς αγοράς, όπου μεταποίηθηκε σε οίνον.[43]

Μάλιστα, οι καταχρήσεις αποτέλεσαν το σημαντικότερο επιχείρημα των αντιπαρακρατητικών βουλευτών, προκειμένου να πετύχουν την κατάργηση του μέτρου.[44] Όμως η ανάγκη υποβολής ενός νέου νόμου για το παρακράτημα οφειλόταν και στο γεγονός, ότι, το προστατευτικό αυτό μέτρο έπρεπε να προσαρμοστεί στα καινούργια δεδομένα που διαμόρφωνε η επικείμενη ίδρυση της Σταφιδικής Τράπεζας. Έτσι, τον Ιούνιο του 1899, με το νόμο «περί φορολογίας του σταφιδοκάρπου και περί συστάσεως της Σταφιδικής Τραπέζης»-εκτός από την ίδρυση της τράπεζας- προβλεπόταν η μονιμοποίηση του παρακρατήματος για δέκα χρόνια με μεταβλητό ποσοστό, από 10% έως 20%. Στα επόμενα χρόνια, ο καθορισμός του αναφερόμενου ποσοστού αποτέλεσε τη σημαντικότερη μέριμνα των σταφιδοπαραγωγών και των μηχανισμών που διαχειρίζονταν την κρίση.[45]

Ωστόσο στο ζήτημα του καθορισμού του ποσοστού της παρακράτησης, παρεμβαίνει και ο εξωτερικός παράγοντας. Συγκεκριμένα, το Μάρτιο του 1903, η κοινοβουλευτική επιτροπή που ήταν αρμόδια για τον καθορισμό του ποσοστού, προτείνει την εφαρμογή του απεριόριστου παρακρατήματος, εκφράζοντας έτσι, την

43 *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 15, 20 Φεβρουαρίου 1898.

44 Βλέπε την εισήγηση του βουλευτή Περ. Μεντζελόπουλου. Αυτόθι, συνεδρίαση 50, 12 Ιουνίου 1899.

45 Το 1902, καθορίζεται το ανώτατο ποσοστό του παρακρατήματος σε 20%, έπειτα από μεγάλες κινητοποιήσεις του αγροτικού κόσμου και παρά τις αντιδράσεις του εμπορικού συλλόγου Πατρών. Καίτη Αρώνη Τσίχλη, Το Σταφιδικό, ό.π., σσ.. 223-224, 244.

αποδοχή του αιτήματος της πλειοψηφίας των καλλιεργητών. Η αιτιολογία που διατυπώθηκε για την ανάγκη λήψης αυτού του μέτρου ήταν, ότι, το τελευταίο θα συνέβαλε στον περιορισμό των προπωλήσεων χωρίς μάλιστα να διασαλευτεί το καθεστώς που διαμορφώθηκε μέσω της δασμολογικής σύμβασης που είχε υπογράψει η ελληνική κυβέρνηση με την αντίστοιχη αγγλική, το 1890.

Οι εκπρόσωποι της αγγλικής πρεσβείας της Αθήνας, ύστερα από εντολή της κυβέρνησής τους, αρνούνται να αποδεχτούν μια τέτοια εξέλιξη υποστηρίζοντας, ότι, εάν εφαρμοζόταν το απεριόριστο παρακράτημα θα αυξάνονταν οι τιμές κατανάλωσης στην αγορά της χώρας τους στο βαθμό που η τιμή του προϊόντος στην ελληνική αγορά θα είχε υπερτιμηθεί. Η αγγλική παρέμβαση προκαλεί τις έντονες διαμαρτυρίες βουλευτών από την Πάτρα, τον Πύργο, τα Φιλιατρά, την Κυπαρισσία, τους Γαργαλιάνους κ.ά. Οι διαμαρτυρίες αυτές γίνονται εντονότερες όταν ο πρωθυπουργός Θ. Δηλιγιάννης δηλώνει ξεκάθαρα, ότι,

> κατόπιν επεμβάσεως της Αγγλικής Πρεσβείας η Κυβέρνησις δεν θα υποστηρίξη τον όρον του απεριορίστου παρακρατήματος, εν περιπτώσει δε ψηφοφορίας οι υπουργοί όλοι θα αρνηθώσι την ψήφον.

Αμέσως μετά την αναφερόμενη δήλωση, βουλευτές από όλα τα κόμματα μετέχουν σε έκτακτη σύσκεψη στη βουλή, αποφασίζοντας να επιμείνουν στην υποστήριξη του απεριόριστου παρακρατήματος, μη συμμεριζόμενοι τον κίνδυνο να κατηγορηθεί η χώρα ότι παραβιάζει κανόνες διεθνών συμβάσεων που έχουν υπογράψει οι κυβερνήσεις της. Στη σύσκεψη μετείχαν οι βουλευτές Γεροκωστόπουλος, Γούναρης, Φωτήλας, Σπηλιάδης, Πολυχρονόπουλος, Μοσχούλας κ.ά.[46] Τελικά, παρά τις αντιδράσεις, η πρόταση για ισχύ του απεριόριστου παρακρατήματος απορρίπτεται από την πλειοψηφία του κοινοβουλευτικού σώματος, στις 22 Μαρτίου του 1903.

Στη διάρκεια της ίδιας συνεδρίασης απορρίπτονται, επίσης, προτάσεις για καθορισμό του ανώτατου ορίου της παρακράτησης στο ποσοστό του 30% και 25% με αποτέλεσμα το όριο να παραμείνει στο ποσοστό του 20%.[47] Για πολλά χρόνια την εφαρμογή του μέτρου της παρακράτησης, ανέλαβαν να διαχειριστούν οργανισμοί που συστάθηκαν προκειμένου να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα των πλεοναζόντων ποσοτήτων της σταφίδας (Σταφιδική Τράπεζα, Ενιαία). Σε αυτό το διάστημα, οι σταφιδοπαραγωγοί αποζημιωνόντουσαν για τις παρακρατούμενες ποσότητες του

46 Εφ. *Καιροί Αθηνών*, αρ. φ. 4773, 22 Μαρτίου 1903.

47 Αυτόθι, αρ. φ. 4774, 23 Μαρτίου 1903 και *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 55, 22 Μαρτίου 1903.

προϊόντος τους ανάλογα με το ποσοστό που οριζόταν εκάστοτε για κάθε χιλιόλιτρο σταφίδας.

Εν πολλοίς, η εφαρμογή του παρακρατήματος αποσκοπούσε στο αντιστάθμισμα των διακυμάνσεων της ζήτησης της διεθνούς αγοράς και των αντίστοιχων της προσφοράς. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα εγχείρημα των κυβερνήσεων της περιόδου με το οποίο επεδίωκαν, όχι τη διαμόρφωση όρων μεταβολής του μοντέλου, αλλά τη συντήρηση των όρων λειτουργίας του και τη συγκυριακή στήριξη των καλλιεργητών της σταφίδας μέχρις ότου οι φυσικοί νόμοι της αγοράς από μόνοι τους ανατρέψουν τη δυσμενή συνθήκη της κρίσης.

2.2.2. Σταφιδική Τράπεζα και Σταφιδικό Ταμείο

Από τα πρώτα χρόνια εκδήλωσης της σταφιδικής κρίσης, οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες επισημαίνουν την ανάγκη ίδρυσης οργανισμών των οποίων η λειτουργία θα στόχευε στην καλύτερη και συστηματικότερη διαχείριση του πλεονάσματος της σταφίδας. Η ανάγκη αυτή έγινε περισσότερο εμφανής από την εποχή θεσμοποίησης του παρακρατήματος, όταν δηλαδή, οι αρμόδιοι μηχανισμοί διαχείρισής του δεν αποδίδουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Ήδη στα 1891, ο βουλευτής Καλαβρύτων Ιωάννης Ζωγράφος υποβάλλει νομοσχέδιο «περί συστάσεως Σταφιδικής Τραπέζης προς υποβοήθησιν της σταφιδοκαλλιέργειας», το οποίο απορρίπτεται από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη. Τον Οκτώβριο του 1893, ο Δ. Ζωγράφος επαναφέρει στην επικαιρότητα το ζήτημα της σύστασης Σταφιδικής Τράπεζας, υποβάλλοντας σχετικό νομοσχέδιο. Ο ίδιος διατείνεται, ότι, η λειτουργία του νέου οργανισμού θα αποσκοπούσε : α) στην παροχή των μέσων καλλιέργειας, β) στη χορήγηση δανείων με ευνοϊκούς όρους για τους αγρότες προκειμένου οι τελευταίοι να περιορίσουν τις προπωλήσεις του προϊόντος τους, γ) στη βελτίωση των μεθόδων καλλιέργειας και στη διαφήμιση της σταφίδας στις διεθνείς αγορές.[48] Παρά τις διαβεβαιώσεις του Ζωγράφου για τη δυνατότητα εξεύρεσης κεφαλαίων που θα επενδύονταν στην Τράπεζα, και αυτό το νομοσχέδιο δεν μετατρέπεται σε νόμο λόγω των αμφιβολιών που διατύπωσαν πολλοί βουλευτές όσο αφορά την ύπαρξη των αναφερόμενων κεφαλαίων.

Το τρίτο σχετικό νομοσχέδιο υποβάλλεται από τον βουλευτή Ηλείας Δ. Παυλόπουλο, το Δεκέμβριο του 1893. Το άρθρο 15 ορίζει τους στόχους της λειτουργίας της Σταφιδικής Τράπεζας. Αυτοί ήταν : α) η προστασία της σταφιδοπαραγωγής και η παροχή δανείων στους καλλιεργητές. β) Η στήριξη της διαδικασίας εκποίησης του προϊόντος μέσω της συγκέντρωσης μέρους της παραγωγής στις αποθήκες της Τράπεζας. γ) Η σύσταση υπηρεσίας δανείων η οποία θα δανειοδοτούσε τους αγρότες, δεχόμενη ως εγγύηση το σταφιδόκαρπό τους. δ) Η

48 Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 122-123.

ενεργοποίηση των μηχανισμών της Τράπεζας προκειμένου να επεκταθεί η κατανάλωση της ελληνικής σταφίδας σε νέες αγορές.[49]

Τελικά το παραπάνω νομοσχέδιο απορρίπτεται, όπως και τα σχετικά νομοσχέδια του επόμενου χρόνου. Το Φεβρουάριο του 1894, ο Χ. Τρικούπης πιεζόμενος από τις εκδηλώσεις· διαμαρτυρίας, καταθέτει σχέδιο νόμου για την εφαρμογή του παρακρατήματος και για την ίδρυση Σταφιδικού Ταμείου ή Τράπεζας. Μετά από τροποποιήσεις που κάνει η ίδια η κυβέρνηση, το δεύτερο μέρος του νομοσχεδίου (το πρώτο αφορούσε το παρακράτημα) προβλέπει την ίδρυση Σταφιδικού Ταμείου της Ελλάδας το οποίο θα υπαγόταν στην Εταιρία διαχείρισης των Μονοπωλίων της Ελλάδας. Ως σκοπός του Ταμείου οριζόταν : α) η προαγωγή της γεωργίας (κυρίως των σταφιδαμπέλων) και η παροχή δανείων με τόκο 8% ετησίως, β) η διαμόρφωση όρων για τη βελτίωση της σταφίδας και η αυστηρή επιλογή του προϊόντος που προορίζεται για κατανάλωση στις διεθνείς αγορές, γ) η ανάπτυξη βιομηχανίας που θα χρησιμοποιεί τη σταφίδα ως πρώτη ύλη.[50]

Ύστερα από συνεχείς αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους βουλευτές των σταφιδοφόρων περιφερειών και αυτό το νομοσχέδιο απορρίπτεται. Η καταψήφισή του οφειλόταν στη χαλαρή υπεράσπισή του από τους εισηγητές του, αφού η ίδια η κυβέρνηση δεν φαινόταν ιδιαίτερα διατεθειμένη να επιμείνει όσο αφορά τη μετατροπή του σε νόμο. Η υποβολή αυτού του νομοσχεδίου ήταν περισσότερο ενέργεια τακτικής προκειμένου να εκτονωθούν οι αντιδράσεις από τη μεριά των σταφιδοπαραγωγών.

Το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ψηφίζεται καταρχήν η πρόταση νόμου «περί Ταμείου Σταφιδικής Άμυνας», η οποία είχε υποβληθεί από τον βουλευτή Ι. Μεσσηνέζη. Προκειμένου να μελετηθεί λεπτομερώς η πρόταση, συστήνεται ειδική κοινοβουλευτική επιτροπή αποτελούμενη από τους Α. Σ ιμόπουλο (πρόεδρο), Α. Ρικάκη, Ν. Καραπαύλο, Στ. Δραγούμη, Π. Σάκκη, Ν. Καλογερόπουλο, Α. Σπηλιάδη και Α. Φωτήλα (μέλη). Τον ίδιο μήνα η συγκεκριμένη επιτροπή καταθέτει στη βουλή τρία νομοσχέδια, ένα από τα οποία προέβλεπε την ίδρυση Σταφιδικής Τράπεζας. Σαν σκοπός της λειτουργίας αυτού του οργανισμού οριζόταν η χορήγηση δανείων προς τους καλλιεργητές με ενέχυρο το αποθηκευμένο τους προϊόν. Ο τόκος ορίστηκε στο ποσοστό του 8% με διορία εξόφλησης τους εννέα μήνες. Οι συζητήσεις για την υπρεψήφιση του συγκεκριμένου νομοσχεδίου διακόπηκαν λόγω της πτώσης της κυβέρνησης Τρικούπη, τον Ιανουάριο του 1895.[51]

49 *Εφημερίς της Βουλής*, περίοδος ΙΓ΄, σύνοδος Γ΄, αρ. 139, παράρτημα, 1893, σσ.. 159-165.
50 Αυτόθι, παράρτημα, 1894, σσ.. 151-154.
51 Αυτόθι, σσ.. 194-195.

Τελικά χρειάστηκε να περάσουν τέσσερα ολόκληρα χρόνια προκειμένου κάποιο νομοσχέδιο να ψηφιστεί σε νόμο του κράτους. Τον Ιούνιο του 1899, η κυβέρνηση Θεοτόκη με το νόμο ΒΦΠΓ΄»περί φορολογίας του σταφιδοκάρπου και περί συστάσεως της Σταφιδικής Τραπέζης», ιδρύει τον οργανισμό της Σταφιδικής Τράπεζας. Έδρα της νέας ανώνυμης εταιρείας ορίστηκε η Πάτρα και χρόνος λειτουργίας της τα είκοσι χρόνια. Μέτοχοι θεωρούνται όσοι σταφιδοκτηματίες κατάθεταν το σταφιδόκαρπό τους με τη μορφή του σε είδος φόρου ή του εξαγωγικού δασμού.

Η λειτουργία της τράπεζας αποσκοπούσε : α) Στη χορήγηση δανείων καλλιέργειας στους παραγωγούς με τόκο έως και 6%. Βασικός στόχος αυτού του μέτρου ήταν η αποδυνάμωση των τοκογλυφικών κυκλωμάτων στο βαθμό που οι τόκοι που επέβαλαν οι εκπρόσωποί τους εκείνη την περίοδο, ξεπέρναγε κατά πολύ το ποσοστό του 20%. Β) Στην οργάνωση της διαχείρισης του παρακρατημένου ποσού, για την οποία πλέον είναι υπεύθυνη η διοίκηση της τράπεζας. γ) Στην εξεύρεση νέων αγορών κατανάλωσης της ελληνικής σταφίδας και τη βελτίωση των ποιοτήτων που θα εξάγονταν σε αυτές. δ) Στην ενίσχυση της εγχώριας οινοπνευματοποιείας, μέσω της χρησιμοποίησης της παρακρατούμενης σταφίδας, σαν πρώτη ύλη παρασκευής οινοπνεύματος. Μάλιστα η τράπεζα δεν δικαιούνταν να εξάγει τον σταφιδόκαρπο, ούτε να τον πωλήσει στην εγχώρια αγορά.[52]

Όμως η υπερψήφιση του αναφερόμενου νομοσχεδίου δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς να προηγηθούν αντιδράσεις. Όσοι αμφισβήτησαν την ανάγκη ίδρυσης της Σταφιδικής Τράπεζας ισχυριζόντουσαν ότι η λειτουργία της θα εξυπηρετούσε συμφέροντα μη αγροτικά : α) Τα συμφέροντα της Ε.Τ.Ε., αφού με τη σύσταση της Σταφιδικής η Εθνική Τράπεζα απαλλασσόταν από την υποχρέωση που είχε αναλάβει, μέσω ειδικής σύμβασης, να ενισχύσει με δάνειο δέκα εκατομμυρίων τους αγρότες. Μάλιστα επισημαίνεται ότι ο χρόνος ίδρυσης της Σταφιδικής δεν είναι τυχαίος, αφού συμπίπτει με τη λήξη της προθεσμίας που είχε στη διάθεσή της η διοίκηση της Ε.Τ.Ε. προκειμένου να εκπληρώσει την προαναφερόμενη υποχρέωσή της.[53]

52 Βλ. σχετικά Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, 1828-1909, τ. Β΄, Αθήνα, 1979, σσ.. 262-265

53 Από τις αρχές της κρίσης η διοίκηση της Ε.Τ.Ε. διατηρούσε επιφυλακτική στάση όσο αφορά τη χορήγηση δανείων. Στα 1894, ο διοικητής της Τράπεζας Π. Καλλιγάς με εμπιστευτική επιστολή του προς τον Χ. Τρικούπη, επικαλείται τρείς λόγους για να δικαιολογήσει τη συγκεκριμένη στάση της Τράπεζας. Πρώτον, διατείνεται, ότι, η Ε.Τ.Ε. έχει ήδη διαθέσει περισσότερα από τα δύο εκατομμύρια δραχμές που προέβλεπε η σύμβαση η του 186, σχετικά με τα δάνεια που έπρεπε να χορηγήσει. Δεύτερον, θεωρεί, ότι, θα ήταν παράτολμο ο οργανισμός να συνάψει σύμβαση για νέα δάνεια στο βαθμό που οι αγρότες λόγω των περιστάσεων (κρίση) δεν διέθεταν την απαιτούμενη φερεγγυότητα. Τρίτον, υποστηρίζει, ότι, μια τέτοια προοπτική θα αποδυνάμωνε εν πολλοίς, το αποθεματικό της Ε.Τ.Ε. Βλ. σχετικά, *Έκθεσις προς τον κ. Χ. Τρικούπην, πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου, Υπουργό των*

Β) Τα συμφέροντα των οινοπνευματοποιών οι οποίοι ευνοούνται σε μεγάλο βαθμό σε βάρος της παραγωγής. γ) Τα συμφέροντα των τοκογλυφικών δικτύων, εφόσον ο αριθμός των προβλεπόμενων δανείων που θα χορηγούσε η Σταφιδική ήταν ιδιαίτερα μικρός, σύμφωνα με την άποψη των επικριτών του ιδρυτικού της νομοσχεδίσυ.[54] Τελικά αρκετοί από τους φόβους που διατυπώθηκαν πρίν από τη ψήφιση του νομοσχεδίου, επαληθεύτηκαν. Τα αποτελέσματα της λειτουργίας αυτού του θεσμού, δεν ήταν τα αναμενόμενα.

Οι σημαντικότεροι παράγοντες που συνέβαλαν στη μειωμένη αποδοτικότητά του, ήταν οι παρακάτω : Πρώτον, η ανεπιτυχής οργάνωση των διαδικασιών παροχής των δανείων και η ανεπάρκεια των κεφαλαίων που επενδύθηκαν για το σκοπό αυτό. Ουσιαστικά, η διοίκηση της Σταφιδικής Τράπεζας διαχειρίστηκε το παρακράτημα με τρόπο που διευκόλυνε την περιστασιακή αντιμετώπιση των διακυμάνσεων της εξωτερικής ζήτησης, χωρίς όμως να δώσει μεγάλη βαρύτητα στον έλεγχο της παραγωγής μέσω επενδύσεων με τη μορφή δανείων. Στα πλαίσια αυτής της συνθήκης η διοίκηση του οργανισμού κατηγορείται από μερίδα της κοινής γνώμης για την αποτυχία της να υψώσει τις τιμές των παρακρατούμενων ποσοτήτων σταφίδας, όπως και για την αδυναμία της να χορηγήσει τους σταφιδοπαραγωγούς με περισσότερα δάνεια.[55]

Οικονομικών,Αθήνα, 24 Φεβρουαρίου, 1894, Εφημερίς της Βουλής, Περίοδος ΙΓ΄, σύνοδος Γ΄, αρ. 190, σσ.. 264-265.

54 Χαρακτηριστική είναι η άποψη του κεφαλλονίτη βουλευτή Μομφεράτου, για τη στάση της Ε.Τ.Ε. : «...δεν θα εύρωσιν αλλαχού δια να απαλλάξωσι την Ε.Τ.Ε. του βάρους του δανεισμού προς τους αγροτικούς πληθυσμούς, ενώ τα δάνεια της Ε.Τ.Ε. ηδύναντο τω όντι να ανακουφίσωσιν αυτούς αμέσως, ενώ τα δάνεια της καλλιεργείας, περί ων το νομοσχέδιον σας, θα ρίψωσιν απλώς έλαιον εις την πυράν». Όσο αφορά την ενίσχυση των τοκογλυφικών κυκλωμάτων, ο ίδιος βουλευτής επισημαίνοντας το μικρό προβλεπόμενο αριθμό δανείων, αναφέρει : «...διότι η ασθένεια των σταφιδοφόρων επαρχιών έγκειται εις τα χρέη προς τοκογλύφους και ενυποθήκους δανειστάς. Η μέθοδος άρα τοιούτων δανείων καλλιεργείας δεν θεραπεύει την αιτίαν αλλά απλώς ενισχύει τους τοκογλύφους δανειστάς εντεύθεν δε έχομεν μάλλον ανάγκην νόμων κτηματικών». Βλέπε σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 50, 12 Ιουνίου 1899, σ. 705. Βλ. για το ίδιο ζήτημα το λόγο του βουλευτή Κροκίδα, Αυτόθι, συνεδρίαση 46, 8 Ιουνίου 1899, σ. 578.

55 Στα 1900, δημοσίευμα των *Καιρών*, αναφέρει σχετικά : «Η απόφασις του Διοικητικού Συμβουλίου της Σταφιδικής Τραπέζης, του να εκποιήση τον εν ταις αποθήκαις της παρακρατήσεως σταφιδόκαρπον, εις τιμάς όντως εξευτελιστικάς των 120 και 160 δραχμών κατά χιλιόλιτρον, καταδικάζει ως μη όφειλε τους σταφιδοπαραγωγούς, εις αιωνίαν οικονομικήν αγωνίαν... Εις την διάθεσιν αυτών υπάρχουσιν όλα τα μέσα ν΄αναδείξουν την Τράπεζαν παραγωγόν όντως χρηματικών παροχών εις τους ενδεείς σταφιδοκτηματίας, αρκεί να υπάρξη θέλησις. Ζητούν να επιβάλουν τον όλεθρον εις μίαν μεγάλην μερίδα κοινωνικού πλούτου, δια να ικανοποιήσουν απλώς και μόνον τας ορέξεις των Πατρέων και Πειραιέων εργοστασιαρχών. Ζητούν να πωλήσουν όλον τον εν ταις αποθήκαις της παρακρατήσεως σταφιδόκαρπον αντί πινακίου φακής, εν ω , δύνανται κάλλιστα και άνευ ουδεμίας ηθικής είτε υλικής βλάβης, να εισπράξωσι, διαθέτοντες ταύτα εις τας πολλαπλάς ανάγκας των σταφιδοπαραγωγών, χωρίς να λάβωσιν ανάγκην και να προστρέξωσιν εις σύναψιν ασκόπου

Ο δεύτερος παράγοντας που συνέβαλε στη μειωμένη αποδοτικότητα των μηχανισμών της Σταφιδικής Τράπεζας, ήταν οι καταχρήσεις και τα σκάνδαλα που ανέκυψαν από το πρώτο διάστημα της λειτουργίας τους. Η προαναφερόμενη κατάσταση επέφερε μεγάλο πλήγμα στο κύρος του νέου θεσμού. Χαρακτηριστικότερη περίπτωση οικονομικού σκανδάλου ήταν εκείνη που είχε σαν πρωταγωνιστή τον ίδιο τον πρόεδρο της Τράπεζας και μεγαλέμπορο Παπαγιάννη, στις αρχές του 1901. Το συγκεκριμένο στέλεχος της Σταφιδικής κατηγορήθηκε ότι καταχράστηκε μεγάλο χρηματικό ποσό το οποίο προοριζόταν για την αγορά θειικού χαλκού που θα παραδιδόταν στους αγρότες. Μάλιστα, διατυπώθηκαν βάσιμες υποψίες, ότι στην υπόθεση ενέχονταν και άλλοι σύμβουλοι του οργανισμού.

Τον επόμενο χρόνο (1902), καταγγέλλονται νέα σκάνδαλα με πρωταγωνιστές μέλη του διοικητικού συμβουλίου και διάφορους άλλους υπαλλήλους. Την ίδια περίπου περίοδο, δημοσιοποιούνται πλήθος σκανδάλων που σχετίζονταν, είτε με καταχρήσεις στις αποθήκες της παρακράτησης , είτε με νοθείες που πραγματοποιούν έμποροι. Η αποκάλυψη αυτών των περιστατικών προκαλεί την οργή του σταφιδικού κόσμου. Στη διάρκεια συλλαλητηρίων και άλλων εκδηλώσεων διαμαρτυρίας καταγγέλλονται όσοι εκμεταλλεύονται την δυστυχία των αγροτών. Ταυτόχρονα καταγγέλλεται και ο κομματισμός που επικρατεί στις τάξεις του διοικητικού συμβουλίου της Σταφιδικής, σαν ένας από τους κυριότερους παράγοντες διάβρωσης του θεσμού.[56]

Ένας τρίτος παράγοντας που συμβάλλει στη δυσλειτουργία της Σταφιδικής, είναι η ελλιπής οργάνωση των μηχανισμών της . Για παράδειγμα σε έκθεση του διοικητικού συμβουλίου της για την περίοδο 1903-1904, τα μέλη του παραδέχονται, ότι, η οργάνωση των αποθηκών του οργανισμού είναι τόσο ανεπαρκής ώστε ένα μεγάλο μέρος των κεφαλαίων του δαπανήθηκε για μεταφορές που δεν είχαν προβλεφθεί αρχικά, με αποτέλεσμα να απαιτούνται νέα δάνεια προκειμένου ο οργανισμός να συνεχίσει τη λειτουργία του.[57]

δανείου το οποίον άγνωστον ακόμη εάν θα δυνηθώσιν να συνάψωσιν». Βλ. σχετικά, εφημερίδα *Καιροί Αθηνών*, αρ. φ. 4283, 4 Νοεμβρίου 1900.

56 Σχετικά με τα σκάνδαλα και τον κομματισμό, βλ., Κ. Αρώνη Τσίχλη, Το Σταφιδικό, ό.π., σσ.. 232-233, 241-242, 252-253. Την αναστάτωση που προκαλεί στην κοινή γνώμη η αποκάλυψη των σκανδάλων, αποτυπώνουν δημοσιεύματα του τύπου της περιόδου. Ανάμεσα στα άλλα καταγγέλλονται οι συνεργασίες πολιτικών με εμπόρους-τοκογλύφους, προκειμένου να ελέγχουν τα ανώτατα αξιώματα της Σταφιδικής Τράπεζας. Ακόμη αποκαλύπτονται περιπτώσεις εξαγοράς ψήφου, στην διάρκεια των εκλογών για την ανάδειξη νέου διοικητικού συμβουλίου. Βλ. σχετικά, εφημερίδες, *Καιροί*, αρ. φ. 4343, 5 Ιανουαρίου 1901 και *Χρόνος*, αρ. φ. 19, 9 Οκτωβρίου 1903.

57 Βλ. *Έκθεσις του Δ. Σ. της Σταφιδικής Τραπέζης περί των κατά το λήξαν έτος 1903-1904 εργασιών και της καταστάσεως της Τραπέζης*, Πάτρα 1904. Σχετικά με τις προτάσεις του Δ. Σ.

Ο τελευταίος σημαντικός νόμος που αφορούσε τη λειτουργία της Σταφιδικής πριν από την κατάργησή της, ψηφίζεται το καλοκαίρι του 1904. Πρόκειται για το νόμο ΓΚΗ΄(17 Ιουνίου 1904) σύμφωνα με τον οποίο η Τράπεζα υποχρεωνόταν να αγοράσει όλες τις ποσότητες της σταφίδας που περίσσεψαν στους παραγωγούς μετά την εξαγωγή και την αφαίρεση του πλεονάσματος, στη τιμή των 125-130 χιλιάδων δραχμών. Ακόμη η Σταφιδική , εκτός από το παρακράτημα, θα εισέπραττε και έγγειο φόρο 15% επί της σταφίδας στη διάρκεια της εξαγωγής της. Με τον ίδιο νόμο επιχειρείται ο περιορισμός νέων εμφυτεύσεων, αφού όποιος επιθυμούσε να εμφυτεύσει σταφιδαμπελώνες ήταν υποχρεωμένος να πληρώσει στη Σταφιδική δασμό 300 δραχμών για κάθε στρέμμα. Ο συγκεκριμένος νόμος αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη επίσημη παραδοχή, ότι, το σταφιδικό μοντέλο είχε ξεπεράσει προ πολλού τα όριά του και δεν αρκούσαν πλέον εκτονωτικά – συγκυριακά μέτρα στο βαθμό που ακόμη και στην περίοδο της κρίσης η επέκταση των σταφιδοφυτειών συνεχιζόταν. [58]

Παρά τις αρχικές αισιόδοξες προβλέψεις, όσο αφορά την αποδοτικότητα των μηχανισμών της Σταφιδικής Τράπεζας, τα αποτελέσματα που επέφερε η λειτουργία τους δεν ήταν τα αναμενόμενα. Τόσο η πτώση των τιμών, όσο και οι προπωλήσεις συνεχίστηκαν με αμείωτους ρυθμούς.

της Σταφιδικής Τράπεζας για τη λειτουργία Γενικών Αποθηκών, βλέπε, εφημερίδα *Πελοπόννησος*, αρ. φ. 4589, 10 Αυγούστου 1904, αρ. φ. 4591, 13 Αυγούστου 1904.

58 Α. Σίδερης, Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά τη λήξασαν εκατονταετία, 1833-1933, Αθήνα, 1934, σσ.. 84-85. Β. Πατρώνης, «Η κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά», περ. *Τα Ιστορικά*, τ. 10, τχ 18-19, Ιούνιος- Δεκέμβριος 1993, σ. 77.

2.2.3. Η Προνομιούχος Εταιρεία Προστασίας της Παραγωγής και Εμπορίας της Σταφίδας («Ενιαία»)

Η δυσλειτουργία της Σταφιδικής Τράπεζας αλλά και το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων για τη μονοπωλιακή διαχείριση της σταφίδας από άγγλους κεφαλαιούχους (βλ. τρίτη ενότητα του κεφαλαίου), δρομολογούν τις διαδικασίες σύστασης ενός νέου οργανισμού, της «Ενιαίας» Εταιρείας. Όπως συνέβηκε στην περίπτωση του παρακρατήματος και της Σταφιδικής Τράπεζας, η ψήφιση του ιδρυτικού νόμου και αυτού του οργανισμού επιτεύχθηκε ύστερα από έντονες αντιδράσεις.

Στα τέλη του 1904, ο Δ. Δηλιγιάννης προτείνει την ίδρυση της «Προνομιούχου Εταιρείας περιστολής και βελτιώσεως της σταφιδοπαραγωγής» θέτοντας σαν πρωταρχικό της στόχο τη διάδοση του προϊόντος στην εγχώρια και στις ξένες αγορές, όπως και την υλοποίηση του μέτρου των εκριζώσεων. Την ίδια εποχή βρισκόταν σε εξέλιξη η εκπόνηση ενός προγράμματος του διευθυντή της Τράπεζας Αθηνών Ιωάννη Πεσματζόγλου, «περί ενιαίας διαχειρίσεως της σταφίδος».

Εν τέλει η ίδρυση της «Ενιαίας» πραγματοποιείται τον Ιούλιο του 1905 με το νόμο ΓΠ΄, ο οποίος επικύρωνε σχετική σύμβαση ανάμεσα στο ελληνικό δημόσιο (κυβέρνηση Δ. Ράλλη) και στις τράπεζες Αθηνών και Σταφιδικής. Μέσω αυτής της σύμβασης ιδρυόταν με τη μορφή της ανώνυμης εταιρείας η «Προνομιούχος Εταιρεία προστασίας της παραγωγής και εμπορίας της σταφίδος» ή «Ενιαία». Ταυτόχρονα με την ίδρυση της Ενιαίας, διακόπηκε οριστικά η λειτουργία της Σταφιδικής Τράπεζας μολονότι ο νόμος με τον οποίο ιδρύθηκε προέβλεπε ως χρόνο λειτουργίας της τα είκοσι χρόνια. Με το νόμο ΓΠ΄του 1905, η νέα εταιρεία διαδέχεται τη Σταφιδική Τράπεζα απορροφώντας το ενεργητικό και παθητικό της τελευταίας, όπως και όλα της τα δικαιώματα (παρακράτημα 20%, φόρο σε είδος 15%). Ακόμη προβλεπόταν η είσπραξη 7 δραχμών για κάθε χιλιόλιτρο, ως επίδομα ασφάλισης.[59]

59 Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική*, ό.π., 270-271.

Όπως συνέβηκε και στην περίπτωση[60] της Σταφιδικής, κύριο μέλημα των στελεχών της Ενιαίας ήταν η εξισορρόπηση των διακυμάνσεων της εξωτερικής ζήτησης με τις αντίστοιχες της προσφοράς. Υπό αυτή την έννοια, η απευθείας παρέμβαση του νέου θεσμού στο μηχανισμό των τιμών υπήρξε αναποτελεσματική. Εν πολλοίς συντηρείται η προηγούμενη κατάσταση, αφού τα κερδοσκοπικά εμπορο-τοκογλυφικά δίκτυα εξακολουθούν να ρυθμίζουν τη λειτουργία αυτού του μηχανισμού. Το γεγονός αυτό επισημάνθηκε τόσο από τον τύπο της περιόδου, όσο και από μεγάλο τμήμα των βουλευτών.

Εντούτοις, η λειτουργία της «Προνομιούχου» γίνεται αφορμή να προταθούν για πρώτη φορά μέτρα ριζικού χαρακτήρα που αποτέλεσαν σε συνδυασμό με τη μετανάστευση, τη βάση για τη σταδιακή εκτόνωση του σταφιδικού ζητήματος. Τα σημαντικότερα, ήταν : α) Με το νόμο ΓΧΟΔ΄(27 Μαρτίου 1910) δρομολογείται η διαδικασία εκρίζωσης τμήματος των σταφιδαμπέλων η οποία συνοδευόταν από την παροχή αποζημιώσεων στους καλλιεργητές. Μετά τη ψήφιση του παραπάνω νόμου, υποβάλλονται και άλλες νομοθετικές προτάσεις οι οποίες μερικά χρόνια πριν θα απορριπτόντουσαν χωρίς κανένα ενδοιασμό, όπως για παράδειγμα η χρησιμοποίηση των αποψιλωμένων γαιών για την κτηνοτροφία ή για εμφύτευση άλλων καλλιεργειών και η εκπόνηση κτηματολογικού χάρτη. β) Με την ίδρυση της Ενιαίας γίνεται πραγματικότητα ο διακανονισμός των αγροτικών χρεών προς τη Σταφιδική Τράπεζα και η παύση των διώξεων των οφειλετών. Αυτό το γεγονός, ουσιαστικά, δρομολογεί τη διαδικασία εκτόνωσης της κοινωνικής αναταραχής που προκάλεσε η σταφιδική κρίση στη διάρκεια των προηγούμενων 13 ετών.

Η Ενιαία καταργείται το 1924, ενώ ταυτόχρονα ιδρύεται ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός όταν πλέον οι συνθήκες που επικρατούσαν στη σταφιδοπαραγωγή δεν θύμιζαν σε τίποτα την πολυτάραχη περίοδο που εξετάζουμε στην παρούσα εργασία.[61]

60 Βλέπε σχετικά, εφημερίδα *Έλεγχος Πύργου*, αρ. φ. 633, 17 Αυγούστου 1908 και *Αι αγορεύσεις του Ελληνικού Κοινοβουλίου*, περ. Β΄, τ. Α΄, 12 Οκτωβρίου 1910, σσ.. 181-186.

61 Για τα παραπάνω βλέπε σχετικά, Χρ. Ευελπίδης, *Αγροτική*, ό.π., Αθήνα, 1956, σ. 123, «Υπόμνημα, προς τας Α.Α.Ε.Ε. τον κύριον Πρωθυπουργόν της Κυβερνήσεως και τον κ. Υπουργόν επί των Οικονομικών», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περ. Β΄, 1910, παράρτημα, σ. 4, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σ. 332.

2.3. Η μορφή του κρατικού παρεμβατισμού Συμπεράσματα και απόψεις

Στα πλαίσια του πρώτου κεφαλαίου της διατριβής μας, είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε, ότι, τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού ήταν δύσκολο να αποδώσουν θετικά αποτελέσματα για δύο σημαντικούς λόγους : α) Τα μέτρα αυτά εφαρμόστηκαν στη διάρκεια της κρίσης, όταν δηλαδή, ασκούνταν έντονες κοινωνικές πιέσεις προς την κεντρική εξουσία προκειμένου να μειωθούν τα συσσωρευμένα προβλήματα. Το γεγονός αυτό απέτρεπε την πραγματοποίηση ενός μακροπρόθεσμου στρατηγικού σχεδιασμού για αναδιάρθρωση των κυρίαρχων σχέσεων που ρύθμιζαν την εξέλιξη του σταφιδικού μοντέλου. β) Δεν υπήρχαν οι κατάλληλοι μηχανισμοί προκειμένου να υποστηρίξουν επαρκώς τα προαναφερόμενα μέτρα.

Στο σημείο αυτό προκύπτει το εξής ερώτημα : εκτός από τις αντικειμενικές δυσκολίες που επηρέασαν την υλοποίηση των προστατευτικών μέτρων, υπήρχε η βούληση ώστε οι στόχοι της κρατικής πολιτικής να υπακούσουν στην ανάγκη μεταβολών όσο αφορά τις κυρίαρχες δομές του σταφιδικού μοντέλου; Θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο παραπάνω ερώτημα αναλύοντας δύο βασικά χαρακτηριστικά του κρατικού παρεμβατισμού.

Α. Πρώτο χαρακτηριστικό του κρατικού παρεμβατισμού, ήταν, ο αντιφατικός τρόπος άσκησής του. Από τη μια, οι κυβερνήσεις που διαχειρίζονται την κρίση υπόσχονται στους καλλιεργητές προστασία από τις διακυμάνσεις της διεθνούς αγοράς (αυξομειώσεις ζήτησης) εφαρμόζοντας τα μέτρα που περιγράψαμε στις προηγούμενες ενότητες. Από την άλλη, η μορφή αυτών των μέτρων υπακούει στη διατήρηση των συνθηκών κέρδους που προσφέρει η διεθνής αγορά, άρα στην αναπαραγωγή των όρων εξάρτησης του σταφιδικού μοντέλου από αυτή, αν πάρουμε σαν δεδομένο πως οι όποιοι θεσμοί ή τα μέτρα που επιστρατεύτηκαν για να αντιμετωπιστεί η κρίση, ήταν αδύνατο να επηρεάσουν στο ελάχιστο τη συμπεριφορά της αγοράς.

Συνεπώς, αποδείχτηκε και στην πράξη πως η λειτουργία θεσμών όπως η Σταφιδική Τράπεζα και η Ενιαία ή η εφαρμογή μέτρων όπως το παρακράτημα, ουσιαστικά δεν αποσκοπούν στην απευθείας προστασία των αγροτών, αλλά στην προστασία τους μέσω της προστασίας της διεθνούς αγοράς από τις δικές της διακυμάνσεις. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, ότι, όποτε προτείνονται μέτρα η εφαρμογή των οποίων συγκυριακά

δεν ευνοεί συμφέροντα των χωρών της κατανάλωσης, τότε, κυριαρχεί απόλυτη επιφυλακτικότητα με αποτέλεσμα τα περισσότερα να μην εφαρμόζονται ποτέ ή να καθυστερεί η εφαρμογή των υπολοίπων.

Δηλωτικοί αυτού του γεγονότος είναι οι προβληματισμοί που διατυπώνονται στις κοινοβουλεύτικές συνεδριάσεις. Στα 1895, όταν προτείνεται η αύξηση του ποσοστού της παρακράτησης στο 20%, ακόμη και οι υποστηρικτές αυτής της πρότασης εκφράζουν τους φόβους τους για τις αντιδράσεις της αγγλικής κυβέρνησης όσο αφορά τον αντίκτυπο που θα είχε η αύξηση στα δίκτυα που διακινούσαν την ελληνική σταφίδα, στην Αγγλία.[62]

Όμως και αυτή η διαδικασία άσκησης πολιτικής για την προστασία της αγοράς, μπορούμε να ισχυριστούμε πως έχει αντιφατικό χαρακτήρα. Όπως θα διαπιστώσουμε στην επόμενη ενότητα, οι μικροκαλλιεργητές της σταφίδας για συγκεκριμένους ιστορικούς πολιτισμικούς λόγους δεν αναπτύσσουν σχέσεις τόσο σύγχρονες όσο θα απαιτούσε η συμμετοχή τους σε ένα σύστημα που απευθυνόταν στην πολύπλοκη οργάνωση των διεθνών αγορών. Για παράδειγμα, η σχέση τους με τη γη βασιζόταν στους πατροπαράδοτους τρόπους καλλιέργειας και παραγωγής του προϊόντος τους, μολονότι αυτό είχε εμπορευματοποιηθεί και προοριζόταν για εξαγωγή. Οι ενέργειες που έγιναν προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των τεχνικών καλλιέργειας ώστε η παραγωγή να είναι περισσότερο ελεγχόμενη ή προς την κατεύθυνση παροχής κινήτρων για νέες καλλιέργειες, ήταν ελάχιστες και ανεπαρκείς. Η ατολμία αυτή οφειλόταν σε δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, λόγω της ανασφάλειας και της επιφυλακτικότητας των αγροτών απέναντι σε οποιαδήποτε καινοτομία και δεύτερον, επειδή οι κρατικές αρχές δύσκολα θα αναλάμβαναν το οικονομικό κόστος τέτοιου τύπου εγχειρημάτων (επιδοτήσεις σύγχρονων μέσων καλλιέργειας, γεωργική εκπαίδευση κ.λ.π.).

62 Σύμφωνα με την εμπορική συμφωνία που είχε υπογραφτεί ανάμεσα στην ελληνική και την αγγλική κυβέρνηση, η πρώτη δεσμευόταν να μην αυξήσει τον ήδη ισχύοντα έγγειο φόρο ο οποίος ανερχόταν σε 16 ½ και 19 δραχμές κατά χιλιόλιτρο (βλ. και ενότητα για παρακράτημα). Ενδεικτικά είναι τα σχόλια του βουλευτή Δεληγιώργη, σχετικά με το θέμα : «Τα κυριαρχικά δικαιώματα του κράτους περιωρίσθηκαν καθ΄ην ημέραν εδέχθη δια της συμβάσεως η Ελληνική Κυβέρνησις τη μη αύξησιν του εγγείου φόρου επί της σταφίδος. Κατ΄εμήν ιδέαν, καλώς έπραξεν τότε η Κυβέρνησις, δεχθείσα τον περιορισμόν αυτόν χάριν της σταφίδος. Σήμερον εννοούμεν να λύσωμεν τα δεσμά εκείνα, αν υπάρχουν τοιαύτα, δια τον φόρον, περί ου πρόκειται, αλλά κατά τα ειθισμένα μεταξύ των πεπολιτισμένων Κρατών, καθήκον έχομεν να εξηγήσωμεν πριν εις την Αγγλικήν Κυβέρνησιν τους λόγους, δι΄ούς είμεθα ηναγκασμένοι να προσφύγωμεν εις το μέτρον της προσθέτου φορολογίας... Ουδόλως συμφέρει ημίν, εναντίον των διαθέσεων της Αγγλικής Κυβερνήσεως, να επιβάλωμεν, ό,τι αυτή, καλώς ή κακώς θεωρεί ως παραβίασιν των συνωμολογημένων». Βλ. σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 36, 29 Ιουνίου 1895, σ. 719, 712-714.

Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν οι καλλιεργητές να αυξάνουν την παραγωγή τους προκειμένου να αντιμετωπίσουν τα οικονομικά τους προβλήματα. Έτσι, από μόνοι τους προκαλούν την παραπέρα πτώση των τιμών. Ανύπαρκτη ήταν επίσης από τη μεριά των κρατικών μηχανισμών, παρεμβάσεις που θα στόχευαν στην προώθηση ενός τύπου οργάνωσης των αγροτικών στρωμάτων, ο οποίος θα αντιστοιχούσε στις πολύπλοκες απαιτήσεις του σταφιδικού μοντέλου.

Οι παραπάνω ισχυρισμοί μας θεωρούμε ότι αναδεικνύουν το σημείο εντοπισμού μιας άλλης αντίφασης που χαρακτηρίζει τον κρατικό παρεμβατισμό. Από τη μια, κύριος στόχος των μηχανισμών του κράτους αναδεικνύεται η προστασία της αγοράς, από την άλλη, για να είναι αποδοτικότερη η λειτουργία της αγοράς έπρεπε να τεθεί σαν προτεραιότητα η προσαρμογή των αγροτών σε νέες εξελισσόμενες συνθήκες. Εντούτοις κάτι τέτοιο δεν συνέβηκε, αφού με τον κρατικό παρεμβατισμό ενισχύονται κυρίως οι παλιές σχέσεις στο βαθμό που προτεραιότητα των μηχανισμών διαχείρισής του ήταν η σταθερή πορεία της εισοδηματικής πολιτικής. Άλλωστε, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1890, παρά το γεγονός ότι οι τιμές ακολουθούν πτωτική πορεία, η επέκταση των εξαγωγών αντιστάθμιζε αυτή την πτώση εξασφαλίζοντας στο δημόσιο ταμείο εισροή συναλλάγματος. [63] Την παραπάνω άποψη στηρίζει και το γεγονός, ότι, ενώ επιχειρείται η σύσταση νέων θεσμών (π.χ. Σταφιδική Τράπεζα) προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα της κρίσης, ο βασικός στόχος των κυβερνήσεων της περιόδου ήταν η ελαχιστοποίηση του οικονομικού κόστους. [64]

Επομένως, ο αντιφατικός χαρακτήρας των στόχων του κρατικού παρεμβατισμού σχετίζεται και με τη σταθερή αποταμιευτική πολιτική που ασκούσαν τα οικονομικά επιτελεία των κυβερνήσεων της εποχής. Η πολιτική αυτή αποσκοπούσε: πρώτον, στον περιορισμό του οικονομικού κόστους που θα βάρυνε τον κρατικό προϋπολογισμό το εγχείρημα του παρεμβατισμού και δεύτερον, στη διατήρηση των κυρίαρχων δομών του σταφιδικού μοντέλου στο βαθμό που η εξαγωγή της σταφίδας εξασφάλιζε αυξημένα εισοδήματα στο κράτος.

Αν δεχτούμε το παραπάνω σκεπτικό μπορούμε να ισχυριστούμε πως η παρέμβαση του κράτους εκείνη την περίοδο είχε περισσότερο νομοθετικό συγκυριακό χαρακτήρα παρά επενδυτικό στρατηγικό, αφού το ζητούμενο ήταν το ξεπέρασμα της κρίσης με

63 Θ. Καλαφάτης, *Αγροτικός*, τ. Α΄, ό.π., σ. 239.

64 Ενδεικτικές είναι οι επισημάνσεις του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη προς το κοινοβουλευτικό σώμα, το καλοκαίρι του 1895. Ο εν λόγω πολιτικός αναφερόμενος στα προστατευτικά μέτρα, σημειώνει πως αυτά είναι παραδεκτά «...κατ΄ανάγκην και ουχί κατά πεποίθησιν», ενώ θεωρεί ως ύψιστο καθήκον της κυβέρνησής του «...να μη δημιουργήσωμεν ζημίας του δημοσίου ταμείου ή μείωσιν των οικονομικών δυνάμεων της χώρας εν τη κρατούση καταστάσει των πραγμάτων». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 44, 8 Ιουλίου 1895, σ. 1019.

όσο το δυνατόν λιγότερες συνέπειες για την ελληνική οικονομία. Κοντολογίς, θεωρούμε, ότι, οι κρατικές αρχές προκειμένου να πετύχουν το μεσοπρόθεσμο στόχο της συντήρησης του σταφιδικού μοντέλου και μετά την κρίση, ασκούν βραχυπρόθεσμη πολιτική η οποία καθορίζεται από τις ανάγκες που υπαγορεύει η συγκυρία της κρίσης. Τελικά, αύτή η μορφή πολιτικής, πολλάκις, δεν αποδίδει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα προσκρούοντας σε συγκρούσεις συμφερόντων τις οποίες η ίδια προκαλεί. Για παράδειγμα, στην περίπτωση του παρακρατήματος ο αρχικός σχεδιασμός προέβλεπε να παρακρατείται μέρος του πλεονάσματος ώστε να επιτυγχάνεται μερικός έστω ισοσκελισμός της προσφοράς με τη ζήτηση. Τα χρήματα που θα εισπράττονταν από τη χρήση του παρακρατούμενου προϊόντος, έπρεπε να επενδυθούν στη χορήγηση δανείων προς τους αγρότες προκειμένου να αναπαράγονται οι όροι ύπαρξής τους και να διατηρείται η συνοχή του συστήματος. Όμως αυτή η προβλεπόμενη αλυσιδωτή διαδικασία κάποια στιγμή παύει να λειτουργεί εξαιτίας της κρίσης του κρασιού. Οι επιχειρηματίες που αγόραζαν τη σταφίδα για να παρασκευάσουν κρασί χρησιμοποιώντας την σαν πρώτη ύλη, αντιμετωπίζουν προβλήματα μείωσης των εξαγωγών τους με αποτέλεσμα να δανείζονται από την Ε.Τ.Ε. Η τράπεζα αν και επιχειρεί να τονώσει την κυκλοφορία του χρήματος δανείζοντας τις επιχειρήσεις, αυτές δεν πληρώνουν τους ασφαλιστικούς οργανισμούς (Σταφιδική Τράπεζα) παρεμποδίζοντας με αυτό τον τρόπο την παραπέρα χρηματοδότηση της γεωργίας. Τελικά, μια τέτοια εξέλιξη όχι μόνο δεν συμβάλλει στη μείωση των τριγμών που συγκλονίζουν το οικονομικό οικοδόμημα της χώρας εκείνη την περίοδο, αλλά διαμορφώνει προϋποθέσεις για την αύξησή τους.

Β. Ένα δεύτερο σημείο που αφορά τον αντιφατικό χαρακτήρα του κρατικού παρεμβατισμού συνδέεται με την ελαστική μορφή άσκησής του, με την έννοια των συνεχών τροποποιήσεων που επιδεχόταν. Η προαναφερόμενη ελαστικότητα σχετιζόταν με την ανάπτυξη του κινήματος της κοινωνικής διαμαρτυρίας, στις σταφιδοφόρες περιοχές. Όπως ήδη έχουμε επισημάνει, στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας μετέχουν τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα που συνδέονταν με τη σταφιδοπαραγωγή και κυρίως οι μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές.

Η κεντρική εξουσία «χρησιμοποιεί» τα παρεμβατικά μέτρα όχι μόνο για να πετύχει άμεσα οικονομικά αποτελέσματα αλλά και για να ελέγξει, στο βαθμό που μπορούσε, τη διαμαρτυρία. Οι συνεχείς τροποποιήσεις, οι καθυστερήσεις και η αναβλητικότητα που χαρακτηρίζουν την άσκηση του παρεμβατισμού από τους κρατικούς μηχανισμούς, δεν οφείλονται αποκλειστικά στην κακή διοικητική οργάνωση και στην ατολμία του κράτους. Αποτελούν μορφές πολιτικής τακτικής, κυρίως των μετατρικουπικών κυβερνήσεων, οι οποίες στοχεύουν στην οριοθέτηση του πεδίου συγκρούσεων που

αναδεικνύονται λόγω της κρίσης . Η εφαρμογή ανελαστικών μέτρων που ισχύουν μεγάλα χρονικά διαστήματα, απαιτεί πολιτική βούληση για σταδιακό έστω μετασχηματισμό των όρων λειτουργίας και αναπαραγωγής του σταφιδικού συστήματος σχέσεων. Τέτοια βούληση δεν εκφράστηκε ούτε πραγματώθηκε, παρά μόνο πολλά χρόνια αργότερα. Οι λόγοι είναι οι παρακάτω : πρώτον, σε ένα τέτοιο εγχείρημα δεν θα συναινούσαν οι εκπρόσωποι των κυρίαρχων συμφερόντων που έλεγχαν τους μηχανισμούς διαχείρισης του μοντέλου, πριν και στη διάρκεια της κρίσης (εμπορικά, βιομηχανικά). Δεύτερον, οι κυβερνήσεις που θα αναλάμβαναν την πραγμάτωση αυτού του εγχειρήματος, θα αντιμετώπιζαν ισχυρές παραδοσιακές αντιστάσεις προερχόμενες από τον αγροτικό κόσμο. Τρίτον, η άσκηση μιας τέτοιας πολιτικής θα αποτελούσε τροχοπέδη όσο αφορά την ενίσχυση του κρατικού ταμείου, η οποία εν πολλοίς βασιζόταν στην εισροή συναλλάγματος μέσω της εξαγωγής της σταφίδας.

Κοντολογίς, ο τρόπος άσκησης του κρατικού παρεμβατισμού πραγματοποιείται μέσω της τακτικής ελιγμών, αποκτώντας έτσι ελαστική μορφή. Στόχος του ήταν : α) ο έλεγχος των ανταγωνιστικών διεκδικήσεων που αναδεικνύονται στη διάρκεια της κρίσης (εμπορικές, αγροτικές, βιομηχανικές). β) Η εκτόνωση των κοινωνικών εντάσεων που σημειώνονται στη διάρκεια της διαμαρτυρίας, μέσω του ελέγχου τους από το πολιτικό σύστημα. γ) Η διατήρηση της προβολής του κράτους, ως του κύριου ρυθμιστικού παράγοντα των εξελίξεων, στην περίοδο της κρίσης.

Τα μέτρα που εφαρμόζονται και οι οργανισμοί που ιδρύονται ισχύουν και λειτουργούν βραχυπρόθεσμα, ενώ σε πολλές περιπτώσεις τροποποιούνται ή καταργούνται πολύ γρηγορότερα απ΄ ότι αρχικά είχε προβλεφθεί.[65] Το γεγονός αυτό δεν σχετίζεται τόσο με την ατολμία των κρατικών μηχανισμών, όσο με την ηθελημένη άσκηση μιας βραχυπρόθεσμης πολιτικής με μεσοπρόθεσμους στόχους. Η άσκηση τέτοιας μορφής πολιτικής επιλέγεται, κυρίως, από τις μετατρικουπικές κυβερνήσεις για δύο λόγους : πρώτον, επειδή το μακροπρόθεσμο οικονομικό πρόγραμμα που σχεδίασε και επιχείρησε να εφαρμόσει ο Χ. Τρικούπης, προκάλεσε τη συστράτευση εναντίον του των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων με αποτέλεσμα την άδοξη απομάκρυνσή του από την πολιτική ζωή. Δεύτερον, επειδή η συγκυρία της περιόδου επέβαλε την ανάγκη άσκησης μιας βραχυπρόθεσμης και ελαστικής πολιτικής.

Πραγματικά, η συνθήκη της κρίσης αποτρέπει την εφαρμογή μακροπρόθεσμων παρεμβατικών μέτρων στο βαθμό που μια τέτοια πολιτική στρατηγικού χαρακτήρα δεν

65 Ο Θ. Δηλιγιάννης υποστηρίζοντας την εφαρμογή προσωρινών μέτρων, επισημαίνει : «...πρέπει μετά μεγάλης περισκέψεως να προβώμεν εις τα μέτρα τα οποία προβάλλονται, ίνα δυνηθώμεν να ανεύρωμεν εκείνα, τα οποία, αν δεν μας παρέχουσιν όμως τας περισσοτέρας πιθανότητας, ότι δύνανταΙ, αν όχι τουλάχιστον να θεραπεύσωσι ριζηδόν τα κακά, να συντελέσωσιν όμως εις τη μείωσιν αυτών». Βλ., Αυτόθι, συν. 29, 21 Ιουνίου 1895, σ. 432.

θα διευκόλυνε το εγχείρημα για εκτόνωση και περιορισμό των κοινωνικών εντάσεων. Στην αντίθετη περίπτωση, η εφαρμογή παρεμβατικών μέτρων μεγάλης διάρκειας μη επιδεχόμενων τροποποιήσεων, πιθανά, θα προκαλούσε εντονότερες κοινωνικές πιέσεις προς την κεντρική εξουσία, αφού εάν επέφεραν θετικά αποτελέσματα, αυτό θα γινόταν μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα. Τουναντίον, στη διάρκεια της κρίσης οι σταφιδικοί πληθυσμοί αποζητούσαν άμεσα αποτελέσματα προκειμένου να ξεπεράσουν τα μείζονα οικονομικά προβλήματα. Εκτός αυτού, μια προστατευτική πολιτική ανελαστικής μορφής θα απομάκρυνε την πιθανότητα ελέγχου των ανταγωνιστικών συμφερόντων που αναπτύχθηκαν με βάση την παραγωγή και το εμπόριο της σταφίδας (έμποροι, αποθηκάριοι, μεσίτες εξωτερικού, οινοπνευματοποιοί, αγρότες).

Η καθυστέρηση λήψης μέτρων και ο προσωρινός χαρακτήρας των τελευταίων, σχετιζόταν με την βούληση των κυβερνητικών επιτελείων να συμμετέχουν οι εκπρόσωποι αυτών των συμφερόντων στη διαδικασία διαμόρφωσης του κρατικού παρεμβατισμού, άρα και στη διαχείριση της κρίσης. Οι νέοι θεσμοί που συστήνει το κράτος (Σταφιδική Τράπεζα, Ενιαία) κατευθύνουν τη δράση τους στη διατήρηση των παλαιών δομών του σταφιδικού μοντέλου. Ταυτόχρονα, όμως, συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός διαπραγματευτικού πεδίου μέσα στο οποίο οι εκπρόσωποι των διαφόρων συμφερόντων συμμετέχουν στη διαχείριση της κρίσης. Στους κόλπους αυτού του πεδίου διευθετούνται οι ανταγωνισμοί ανάμεσα στα εμπορικά, βιομηχανικά, αγροτικά και όποια άλλα συμφέροντα, ενώ παράλληλα, μέσω του πολιτικού συστήματος (τοπικοί βουλευτές, κομματικά δίκτυα) παρέχεται η δυνατότητα επικοινωνίας με τα πολιτικά και οικονομικά κέντρα αποφάσεων. Η λειτουργία αυτού του διαπραγματευτικού πεδίου σταθεροποιείται τόσο από τους οργανισμούς που ιδρύει το κράτος, όσο και από τη λειτουργία θεσμών συλλογικής διαπραγμάτευσης που οργανώνονται και συστήνονται «από τα κάτω», όπως ήταν οι κτηματικές ενώσεις, οι εμπορικοί σύλλογοι ή τα Σταφιδικά Συνέδρια των ετών 1896, 1898 και 1903.[66]

Εκτός από την ύπαρξη του διαπραγματευτικού πεδίου που περιγράψαμε, η μορφή της κρατικής παρέμβασης εκείνη την περίοδο ευνοεί τον περιορισμό των κοινωνικών ανταγωνισμών σε τοπικό επίπεδο, παρά το γεγονός ότι η συνθήκη της κρίσης διαμόρφωσε ένα ευρύτατο πεδίο κοινωνικών συμμαχιών. Έτσι, η υλοποίηση του παρακρατήματος όπως και η λειτουργία της Σταφιδικής Τράπεζας, μεταθέτουν το πεδίο

66 Βλ. σχετικά, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, Το Σταφιδικό, ό.π., σσ.. 196-198, 208-210, 293-294. Ενδεικτικός ήταν ο προβληματισμός που επικράτησε στη διάρκεια του Β΄Σταφιδικού Συνέδριου (Πάτρα 1898), σχετικά με τη χρησιμοποίηση του πλεονάσματος του προϊόντος από την εγχώρια βιομηχανία. Λίγους μήνες αργότερα ο προβληματισμός αυτός, οδήγησε στη σύνταξη σχετικού νομοσχεδίου από τον Α. Σιμόπουλο, βλ., *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 50, 12 Ιουνίου 1899, σ. 734.

των συγκρούσεων στο εσωτερικό των σταφιδικών κοινωνιών, κάτι που εκφράζεται με τις τοπικές αντιπαλότητες. Όπως περιγράψαμε σε προηγούμενες παραγράφους, η διαχείριση του παρακρατήματος ή των μέτρων που εφαρμόζει κατά διαστήματα η Σταφιδική Τράπεζα, προκαλεί έντονες αντιπαλότητες ανάμεσα στους εκπροσώπους τοπικών συμφερόντων οι οποίες διευθετούνται από το πολιτικό σύστημα, αφού γίνονται αντικείμενο αντιπαραθέσεων ανάμεσα στους βουλευτές που εκπροσωπούσαν τις σταφιδοφόρες επαρχίες. Μάλιστα, οι τελευταίοι ομαδοποιούνται σε παρακρατητικούς και αντι-παρακρατητικούς, αγνοώντας συχνά τις επιταγές των κομμάτων στα οποία ανήκαν.[67] Τελικά το γεγονός αυτό, όχι μόνο δεν υπονομεύει τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, αλλά διαμορφώνει όρους ενδυνάμωσής του.

Επομένως, το πολιτικό σύστημα μέσω των τοπικών δικτύων αποκτά τη δυνατότητα ελέγχου της κοινωνικής δυσαρέσκειας μην αφήνοντας να δημιουργηθούν προϋποθέσεις σύγκρουσης κέντρου – περιφέρειας. Η δυνατότητα ελέγχου οφείλεται, ακριβώς, στη μορφή διαχείρισης του κρατικού παρεμβατισμού. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο, ότι, σε αρκετές περιπτώσεις κυβερνητικά νομοσχέδια ψηφίζονται με ευθύνη ολόκληρου του κοινοβουλευτικού σώματος και όχι αποκλειστικά με ευθύνη των κυβερνήσεων που τα σχεδιάζουν και τα υποβάλλουν προς ψήφιση. Επίσης δεν είναι τυχαίο, ότι, γίνονται αποδεκτά νομοσχέδια που συντάσσονται από μη κυβερνητικούς βουλευτές.[68]

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε τα παρακάτω : α) Ο τρόπος διαχείρισης του κρατικού παρεμβατισμού ευνοεί τη σύσταση και τον έλεγχο από το κράτος ενός εξισορροπητικού πεδίου διαπραγμάτευσης στα πλαίσια του οποίου διευθετούνται οι ανταγωνισμοί των κυρίαρχων συμφερόντων που αναπτύσσονται στο σταφιδικό μοντέλο. β) Μέσα από την προαναφερόμενη διαδικασία αναπαράγεται η προβολή του κράτους ως ρυθμιστικού παράγοντα των εξελίξεων. Όπως θα διαπιστώσουμε στις επόμενες ενότητες, όταν το παραπάνω σχήμα δυσλειτουργεί, οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας αποκτούν βίαιη μορφή χωρίς να ελέγχονται προσωρινά από τους παραδοσιακούς μηχανισμούς διαπραγμάτευσης.

67 Βλ. σχετικά, Μ. Χουμεριανός, «Κόμματα και αγροτική κρίση στην Πελοπόννησο στα τέλη του 19ου αιώνα», *Δοκιμές*, τχ 3, Άνοιξη 1995, σ. 149.

68 Βλέπε συζητήσεις στη βουλή για τη σύνταξη φορολογικού νομοσχεδίου, στα 1895, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 35, 28 Ιουνίου 1895,σσ.. 698-701.

3.1. Αγροτική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο: 1893-1905. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Στην παρούσα ενότητα θα αναφέρουμε συνοπτικά τα κυριότερα στοιχεία με βάση τα οποία η παλαιότερη και η πιο πρόσφατη έρευνα περιέγραψε τη δυναμική και τη μορφή των εξεγέρσεων των καλλιεργητών της σταφίδας. Αρχίζοντας με τις παλαιότερες ιστορικές προσεγγίσεις, διαπιστώνουμε τα παρακάτω : ο ανοργάνωτος χαρακτήρας των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας, ο αυθορμητισμός σαν κίνητρο δράσης σε συνδυασμό με τη «ρεφορμιστική – μικροαστική» δυναμική των μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών, είναι χαρακτηριστικά που αναδεικνύονται στη διάρκεια της διαμαρτυρίας και θεωρούνται επεξηγητικά της μορφής της.[69]

Σύμφωνα με άλλες απόψεις, οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας κάτω από την επίδραση των αναρχοσοσιαλιστικών ομάδων που δραστηριοποιήθηκαν στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, αποτέλεσαν μορφή πίεσης – κλειστής ιδεολογικά – η οποία απέβλεπε στην «...εκλογίκευση των παραλογιών της εξουσίας ή των αρνητικών υπερβολών της».[70] Η ελλιπής ανάπτυξη της πολιτικής συνείδησης των αγροτικών στρωμάτων που προβάλλεται σαν η σπουδαιότερη αιτία παραγωγής και διατήρησης των αναφερόμενων χαρακτηριστικών, θεωρείται ο βασικότερος παράγοντας που προκάλεσε την αδυναμία ανάδειξης ηγεσίας από το εσωτερικό των αγροτικών στρωμάτων και η οποία θα προωθούσε μια αυτόνομη πορεία του κινήματός τους. Ακόμη, η έλλειψη πολιτικής συνείδησης αποδίδεται στην αναλλοίωτη δύναμη των «τζακιών» τα οποία

69 Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπακουμάνης, στ΄έκδοση, 1973, σ. 179, Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγή στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης. Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης, γ΄έκδοση, 1988, σ. 165, Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α΄παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σ. 20.

70 Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα. Από τους ουτοπιστές στους μαρξιστές*, τ. Α΄, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1985, σ. 100, Α. Λιάκος, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού καιΓενικής Παιδείας*, Νο 8, Αθήνα, 1986, σ. 115.

αναπαράγουν εύκολα τους όρους ελέγχου τους πάνω στο συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα.[71]

Άλλες ιστορικές έρευνες επιχειρούν να εξηγήσουν την «ιδεολογική και πολιτική αδράνεια της αγροτικής τάξης», επικεντρώνοντας την ανάλυσή τους στην ύπαρξη ιδιομορφιών· που παρουσιάζει η εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Χρησιμοποιούν, μάλιστα, ως πεδίο έρευνας το συγκριτικό πλαίσιο του ελληνικού κοινωνικού μορφώματος με αντίστοιχα μορφώματα τα οποία εντάσσονται σε άλλου τύπου οικονομικές και κοινωνικές δομές.[72] Σημειώνεται ακόμη, η ανομοιογένεια των αγροτικών στρωμάτων σαν στοιχείο που εμπόδιζε τη διαμόρφωση και ανάπτυξη κοινής ιδεολογίας. Σύμφωνα με τα παραπάνω ερμηνευτικά ρεύματα, το αποτέλεσμα ήταν να μη διαμορφωθούν οι κατάλληλοι όροι που θα επέβαλαν την ανάπτυξη μιας «ταξικής πολιτικής ιδεολογίας» και «...ένα συνεκτικό και μαζικό κοινωνικό κίνημα και το αντίστοιχό του στην πολιτική, ένα αγροτικό κόμμα».[73] Η ίδια άποψη ενισχύεται με συμπεράσματα που αφορούν συστατικές παραμέτρους του πολιτικού συστήματος, οι οποίες διευκόλυναν τη σταθερότητά του, έως τη στρατιωτική επέμβαση του 1909. Επισημαίνεται πως το γεγονός αυτό αποτρέπει τη διαμόρφωση πιεστικών όρων οι οποίοι θα ήταν απαραίτητοι προκειμένου να εμφανιστούν στο πολιτικό πεδίο οργανωμένα αγροτικά κόμματα.[74]

Συμπερασματικά, οι προαναφερόμενες ερμηνευτικές αναλύσεις αναδεικνύουν το στοιχείο της συντηρητικότητας που περιβάλλει την αγροτική ζωή και την κυρίαρχη νοοτροπία των αγροτών, γεγονός που ωθεί τους τελευταίους να ταυτίζονται με τους «εκμεταλλευτές» τους ή με «συντηρητικά τμήματα της αστικής και μικροαστικής

71 Γ. Κορδάτος, *Ιστορία*, ό.π., σ. 179

72 Ο Γ. Δερτιλής αναφέρεται στον «...αντιφατικό, χαλαρό, αμφίρροπο και διστακτικό χαρακτήρα της αγροτικής ιδεολογίας και του αγροτικού κινήματος». Η άποψή του βασίζεται στο γεγονός, ότι, η ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα δεν ήταν φεουδαλική κοινωνία σε αποσύνθεση, αλλά ούτε μια αστική κοινωνία «...στην αυγή του καπιταλισμού». Αυτά τα χαρακτηριστικά οφείλονται στην καθοριστική επίδραση του «...χρόνιου προ-καπιταλιστικού χαρακτήρα της, που ήταν νοθευμένος», όπως και στις «...εγγενείς ιδιορρυθμίες και αντιφάσεις του και την ατέλειωτη μεταβατικότητά του», Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 137. Επισημαίνεται, επίσης, η ανομοιογένεια του αγροτικού στρώματος σαν στοιχείο που εμπόδιζε την ανάπτυξη κοινής ιδεολογίας. Αυτόθι, σ. 140.

73 Αυτόθι, σ. 136.

74 Ο Π. Νούτσος αιτιολογεί τη συγκεκριμένη άποψη υποστηρίζοντας, ότι, μέχρι το 1909 δεν είχε σημειωθεί «...κάποια αναστολή τυπικών ατομικών ελευθεριών, τις οποίες είχε κατοχυρώσει το Σύνταγμα του 1864... Οι αποκρυσταλλωμένες δομές του πολιτικού συστήματος δεν καταγράφουν, λόγω κυρίως των πελατειακών σχέσεων που εξέθρεψαν, τις μεταβολές που συνέβαιναν στην ταξική σύνθεση της χώρας». Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α΄, Αθήνα, Γνώση, 1990, σ. 40.

τάξης», όποτε το επιβάλλει η συγκυρία.[75] Η βασική αντίληψη σχετικά με τον προλεγόμενο «συντηρητισμό» των αγροτών, έγινε αντικείμενο επεξεργασίας μέσα από μια οπτική γωνία, οι ρίζες της οποίας μπορούν να αναζητηθούν σε εκείνες τις αφετηρίες ερμηνείας και ανάλυσης που έθεσαν οι λεγόμενοι παραδοσιακοί μαρξιστές ιστοριογράφοι, η έρευνα του έργου των οποίων παραμένει ελλιπής σε σχέση με τη συγκυρία που έγραψαν και τις ιδεολογικές εξαρτήσεις που επηρέασαν το έργο τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά του Γ. Κορδάτου στις θέσεις της Γ΄ Διεθνούς, σχετικά με τους μικροϊδιοκτήτες και τις επιφυλάξεις απέναντί τους όσο αφορά την «...κλίση τους προς την ελευθερία του εμπορίου και την ατομική ιδιοκτησία».[76]

Σε παρόμοιες ερμηνευτικές κατευθύνσεις μπορούμε να υποθέσουμε πως προσανατολίζονται και απόψεις οι οποίες καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα, ως προς το χαρακτήρα των εξεγέρσεων των σταφιδοπαραγωγών. Η διαφοροποίησή τους από τις απόψεις που περιγράψαμε, στηρίζεται στην αποδοχή της δυνατότητας «ριζοσπαστικοποίησης» του συγκεκριμένου αγροτικού στρώματος, γεγονός που συνδέεται άμεσα με την παρέμβαση αναρχοσοσιαλιστικών οργανώσεων στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας. Γίνεται παραδεκτό πως η δυναμική της κοινωνικής διαμαρτυρίας, τουλάχιστον σε ορισμένες φάσεις της, αποκτά ένα προσανατολισμό συνολικής αντίθεσης προς το σύστημα, κάτι που φανερώνουν οι βίαιες μορφές δράσης κατά των εκπροσώπων των κρατικών αρχών.[77] Αυτές οι μορφές δράσης (ένοπλα συλλαλητήρια, καταλήψεις δημοσίων κτηρίων και σιδηροδρομικών σταθμών, επιθέσεις κατά αστυνομικών οργάνων, κλπ) θεωρείται ότι διαμορφώνουν «αντι-αστικές», «αντι-κρατικές» στάσεις και συμπεριφορές, προσδίδοντας «επαναστατικό» χαρακτήρα στη μορφή των κινητοποιήσεων.[78]

Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η άποψη που επισημαίνει τη δυνατότητα έκφρασης του «...ριζοσπαστικού δυναμικού των αγροτών κατευθείαν προς μια αντι-αστική και αντι-κρατική κατεύθυνση χωρίς να απαιτείται να διέλθει προηγουμένως από μια αντι-εργοδοτική φάση». Αντίθετα, η αντιεργοδοτική βαθμίδα παρενέβαινε πάντα στην ανάπτυξη της αντιθετικής σχέσης του βιομηχανικού εργάτη με το σύστημα. Το γεγονός αυτό ευνοούσε τη ριζοσπαστικοποίηση των αγροτών, αφού ο αγροτικός κόσμος διαμορφώνει απρόσωπες σχέσεις με το αστικό σύστημα.[79] Νεώτερες έρευνες

75 Γ. Κορδάτος, *Ιστορία*, ό.π., σ. 267, Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός*, ‘ο.π., σ. 146.
76 Γ. Κορδάτος, *Ιστορία*, ό.π., σ. 273.
77 Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σσ.. 379-380.
78 Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ‘ο.π., σ. 203.
79 Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό*, ό.π., σ. 381.

διαπιστώνουν το συντηρητικό περιεχόμενο του αγώνα των σταφιδοκαλλιεργητών της Πελοποννήσου. Η άποψη αυτή στηρίζεται στο γεγονός, ότι, η αγροτική διαμαρτυρία της περιόδου ουσιαστικά καθοδηγείται από την αστική τάξη στο βαθμό που η σταφιδική κρίση έθιξε όλα τα κοινωνικά στρώματα και τα επαγγέλματα, στην πόλη και στην ύπαιθρο.[80]

Δύο είναι τα ερωτήματα που προκύπτουν σε σχέση με τις προαναφερόμενες απόψεις. Πρώτον, κατά πόσο λαμβάνεται υπόψη η πολιτισμική διάσταση του αγροτικού χώρου, σε ότι αφορά τη διαμόρφωση χαρακτηριστικών που αποδίδονται στη συμπεριφορά των αγροτών – μικροϊδιοκτητών. Δεύτερον, ποιες είναι οι προϋποθέσεις εντοπισμού και διερεύνησης αυτής της διάστασης.

Αν αποπειραθεί κανείς να ερμηνεύσει τις απόψεις που περιγράψαμε, θα πρέπει να εστιάσει την προσοχή του σε δυο επίμαχα σημεία που αποτελούν την ερμηνευτική τους αφετηρία. Το πρώτο σημείο αφορά το εγχείρημα επεξεργασίας της κοινωνικής διαμαρτυρίας, μέσα από τα εξωτερικά της γνωρίσματα (βιαιότητα – ηπιότητα των εκδηλώσεων). Το δεύτερο σημείο σχετίζεται με την προσπάθεια προσέγγισης της «κυρίαρχης νοοτροπίας» των μικροϊδιοκτητών αγροτών με βάση γενικές έννοιες, όπως «συντηρητισμός» και «ριζοσπαστικοποίηση» που διαπιστώνονται και πάλι μέσω του εντοπισμού των εξωτερικών χαρακτηριστικών της δράσης τους. Το ερώτημα που ανακύπτει είναι το εξής : εάν δεχτούμε σαν ερμηνευτικά εργαλεία τα συγκυριακά χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής διαμαρτυρίας προκειμένου να κατανοήσουμε τη δυναμική της και τις νοοτροπίες που λειτουργούν σαν κίνητρα δράσης των ανθρώπων, πως μπορούμε να εξηγήσουμε την πολυμορφία και τις αντιφατικότητες που εγγράφονται στους κόλπους αυτής της δράσης ; Για παράδειγμα, πως μπορεί να ερμηνευτεί η ταυτόχρονη με τις βίαιες εκδηλώσεις παραδοσιακού αγροτικού τύπου, νομιμοποίηση κομμάτων και συλλόγων, δηλαδή θεσμών σύγχρονης κοινωνικής διαπραγμάτευσης των οποίων τη λειτουργία ρυθμίζουν εξω-αγροτικά οικονομικά, κοινωνικά συμφέροντα ;[81]

Για να απαντηθούν ερωτήματα σαν τα προηγούμενα, θεωρούμε πως θα πρέπει να διερευνηθεί η πολιτισμική διάσταση των σταφιδοπαραγωγών, ώστε πέρα από τα εξωτερικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της δράσης τους στην περίοδο της κρίσης να εντοπιστούν και οι εσωτερικοί όροι που αναδεικνύουν τη δυναμική τους ως κοινωνικό στρώμα. Σε επόμενα σημεία του κεφαλαίου θα διατυπώσουμε τις απόψεις μας σχετικά με τη μορφή ένταξης και νομιμοποίησης των καλλιεργητών, μέσω της παραδοσιακής τους διάστασης, σε ένα σύστημα του οποίου οι διαχειριστικοί όροι είναι

80 Κ. Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 335-336.
81 Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική κρίση», ό.π., σ. 111.

«σύγχρονου».Στο σημείο αυτό θεωρούμε ότι είναι αναγκαίο να αποσαφηνίσουμε, συνοπτικά, την έννοια της «παραδοσιακότητας» ως κεντρικής αναλυτικής κατηγορίας μέσω της οριοθέτησης του θεωρητικού πλαισίου μέσα από το οποίο αντλούμε τα δικά μας αναλυτικά εργαλεία.

Είναι γενικά παραδεκτή, η παραδοσιακή μορφή των σχέσεων του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο ορισμός της έννοιας «παράδοση» και του «παραδοσιακού χαρακτήρα» μιας κοινωνίας υπήρξε διαχρονικά πολυδιάστατος, ενώ τα όρια που καθόριζαν το πέρασμα από την «παραδοσιακή» σε μια «σύγχρονη» κατάσταση, παρουσιάστηκαν κατά τρόπο ποικιλόμορφο ή και ασαφή, ανάλογα βέβαια με την ιστορική περίοδο και τις ιδιαιτερότητες του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο η εκάστοτε έρευνα αναφερόταν.

Η έννοια της «παράδοσης» καλύπτει για κάθε ερευνητή ένα πεδίο φαινομενικά αφηρημένων στοιχείων και χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, του οποίου η λειτουργικότητα ανακαλύπτεται στη διάρκεια της ανάλυσης κατά τρόπο εξελικτικό. Η αφηρημένη διάσταση αυτών των στοιχείων, συγκεκριμενοποιείται και νομιμοποιείται σαν ερμηνευτική μέθοδος, από τη στιγμή που οι ιδέες, οι ανάγκες του παρελθόντος, τα συναισθήματα (δυσφορία, αυθορμητισμός δράσης κλπ), ο τρόπος με τον οποίο έχουν βιωθεί, η μορφή πρόσληψής τους, όπως και η διάταξη κανονικοτήτων προς την οποία προτρέπουν όσο αφορά την ανθρώπινη συμπεριφορά, εκλαμβάνονται ως θεμελιώδεις παράγοντες συγκρότησης, οργάνωσης και ιεράρχησης των κανόνων που θεωρούνται καθολικά αποδεκτοί σε ένα πολιτισμό. Αυτά τα πολιτισμικά στοιχεία, δημιουργούνται και παρεμβαίνουν δυναμικά στη διασφάλιση των όρων οι οποίοι σημασιοδοτούν την ιστορική συνέχεια κάθε κοινωνίας, είναι οι παράγοντες που διαμορφώνουν και προσφέρουν του απαραίτητους ερμηνευτικούς κώδικες μέσω των οποίων εξηγούνται τα εξωτερικά ερεθίσματα που δέχεται αυτή. Ο βαθμός δεκτικότητας αυτών των ερεθισμάτων διαμορφώνεται από τους όρους προσαρμογής τους στο πολιτισμικό πεδίο που διασφαλίζει τη συνοχή μιας κοινωνίας. Εξαρτάται δε από την ποικιλία και τις διαφοροποιήσεις όλων εκείνων των αξιών που «αντικειμενικοποιούν» τις ερμηνείες που αποδίδονται στην πραγματικότητα που ισχύει σε κάθε ιστορική περίοδο.

Στη λεγόμενη παραδοσιακή κοινωνία οι κυρίαρχες σχέσεις χαρακτηρίζονται από πολλούς ως μηχανιστικές ή εθιμικές. Οι διαπιστώσεις αυτές βασίζονται στη μορφή των στοιχείων εκείνων που προσδιορίζουν τις προαναφερόμενες σχέσεις. Ως τέτοια στοιχεία μπορούμε να αναφέρουμε την ομοιομορφία που ενισχύεται από τους δεσμούς αίματος, τους θρησκευτικούς δεσμούς, την εσωτερική συνοχή που διαμορφώνουν οι άμεσες αυθόρμητες και παθητικές σχέσεις, το περιορισμένο πλαίσιο δράσεων και συμπεριφορών, τον αργό ρυθμό των αλλαγών κλπ.

Το ερώτημα που προκύπτει σε αυτό το σημείο, είναι : κατά πόσο τα παραπάνω στοιχεία μπορούν να προκαθορίσουν από μόνα τους, ως «κοινωνικά δεδομένα», τη δυναμική του αγροτικού χώρου και τις συμπεριφορές των μελών του, μέσα από ερμηνείες που κινούνται αντιθετικά και κατά τη γνώμη μας ανελαστικά, του τύπου «συντηρητικός», «ριζοσπαστικός», «ρεφορμιστικός» ή «επαναστατικός» ;

Το φαινόμενο των δυσδιάκριτων ορίων που καθορίζουν τη δυναμική μιας διαμαρτυρίας ή ενός κινήματος αγροτικού τύπου, όπως επίσης και οι υποδειγματοποιήσεις που παρατηρούνται σε σχέση με τη νομιμοποίηση των εκάστοτε διαχωριστικών επιπέδων που χαρακτηρίζουν αυτές τις εκφάνσεις κοινωνικής δράσης, οφείλονται κατά ένα μεγάλο ποσοστό στην ερμηνευτική «δυσκαμψία» που προκαλεί η χρησιμοποίηση εκείνων των γνωρισμάτων της αγροτικής κοινωνίας που ονομάζονται αυτονόητα «παραδοσιακά». Η δυσκαμψία αυτή πιστεύουμε πως οφείλεται στη μη εξέταση του ενεργητικού και όχι στατικού – παθητικού τους ρόλου, η οποία μπορεί να αποδοθεί διερευνώντας τη μορφή παρέμβασής τους στους μηχανισμούς κοινωνικής αναπαραγωγής και ισορροπίας, έτσι όπως αυτοί λειτουργούν απέναντι στις προκλήσεις που προτάσσει η εκάστοτε συγκυρία.

Ο παραπάνω μεθοδολογικός ερμηνευτικός προσανατολισμός απαιτεί να μην αγνοήσουμε δύο βασικές παραμέτρους :

Α. Το γεγονός, ότι, η διαδικασία σύνθεσης αυτού που ονομάσαμε «πολιτισμικό πεδίο» δεν αποτελείται από ένα άθροισμα «ακίνητων» χαρακτηριστικών, προσανατολισμένων μονοδιάστατα στην αναπαραγωγή τους και μέσω αυτής στην ομοιογενοποίηση ενός πολιτισμικού μοντέλου. Αντίθετα αποτελεί μια διαδικασία, η οποία, μέσω της οργάνωσης των εμπειριών, αξιών και ιδεολογιών του παρελθόντος, αναδεικνύεται όχι σε μονομερή πηγή όρων αναπαραγωγής, αλλά σε ένα σύστημα στοιχειοθέτησης και συγκρότησης νέων απαιτήσεων που προτρέπει την ανθρώπινη δράση, χωρίς να καθορίζει το ίδιο (το σύστημα) τη δράση και το αναμενόμενο αποτέλεσμά της.[82] Τότε μόνο μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι, το κυρίαρχο πολιτισμικό μοντέλο δεν αποτελεί ένα καθορισμένο δημιούργημα μιας κοινωνίας, αλλά μέσα από τη δυναμική του η κοινωνία αυτή αντιλαμβάνεται τη δράση της και τις δυνατότητες δημιουργίας που διαθέτει.[83] Θεωρούμε, ότι, αν αντιληφθούμε τη δυναμική του εκάστοτε πολιτισμικού συστήματος κάτω από αυτή την οπτική γωνία, μπορούμε να διαπιστώσουμε με ποιο τρόπο προσδιορίζει τη δράση των υποκειμένων, αλλά και τους προσανατολισμούς μιας κοινωνίας. Τοιουτοτρόπως, αντιλαμβανόμαστε τη μονομερή

82 Βλέπε σχετικά με την έννοια του πολιτισμού, G. Bouthoul, *Οι νοοτροπίες*, Αθήνα, Que sais – je, No 126, 1971, σσ.. 10, 74, και Ν. Σκούτερη – Διδασκάλου, «Annales, Past and Present, Review : τρια μαχητικά περιοδικά ιστοριογραφίας», Ο *Πολίτης*, No 52, 1982, σ. 70.

83 A. Touraine, *Production de la societé*, Paris, 1973, σσ.. 10, 26, 29.

και περιορισμένη διάσταση ενός χαρακτηρισμού, όπως «παθητική, στατική παραδοσιακή κοινωνία», όταν μέσω αυτού επιχειρείται ο προσδιορισμός της δράσης του «παραδοσιακού ή συντηρητικού αγρότη». Το ίδιο ισχύει και όταν αναφερόμαστε σε κοινωνικούς σχηματισμούς των οποίων η ιστορική εξέλιξη δεν επιτρέπει την εμφάνιση κατάλληλων όρων για άμεσους και ταχύρυθμους μετασχηματισμούς.

Β. Η χρησιμότητα επίγνωσης των παραπάνω, είναι περισσότερο κατανοητή όταν επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε το δομικό άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφονται τα βασικά στοιχεία – παράγοντες της εξέλιξης και διαμόρφωσης αυτού του πολιτισμικού πεδίου. Είναι πρέπον, λοιπόν, να εξετάσουμε τόσο τη μορφή του κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο αναφερόμαστε, όσο και τις ιδιαιτερότητες ένταξης του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής σε αυτόν. Πρέπει να αναφερθούμε στη σημασία αυτών των ιδιαιτεροτήτων που διαμορφώνουν το χώρο μέσα στον οποίο αποσαφηνίζονται οι όροι μη παθητικοποίησης της πολιτισμικής δυναμικής. Πρόκειται για το χώρο στον οποίο πραγματώνεται η διαδικασία αναπαραγωγής αυτού του πολιτισμικού πεδίου και δρομολογούνται οι αναγκαίες εκείνες ισορροπίες που διασφαλίζουν τόσο την προαναφερόμενη αναπαραγωγή, όσο και τις συνθήκες προσαρμογής του στα ερεθίσματα που προέρχονται από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Μέσα από τη λειτουργία των μηχανισμών που υποστηρίζουν αυτές τις διαδικασίες, ανακαλύπτεται όπως και ορίζεται, η διάσταση της πραγματικότητας που βιώνουν οι άνθρωποι. Για παράδειγμα, το γεγονός, ότι, οι δεσμοί συγγένειας συμβάλουν στη συνοχή της τοπικής κοινωνίας ή στη συντήρηση και επέκταση φαινομένων όπως οι πελατειακές σχέσεις, δεν σημαίνει απαραίτητα και ακινησία του ρόλου τους στο δομικό σύστημα της συγκεκριμένης κοινωνίας.

Οι απαντήσεις που δίνονται, στις διαφοροποιήσεις που προτείνει κάθε φορά η συγκυρία, ούτε συνθέτουν, ούτε προέρχονται από οριακά κέντρα διαχείρισης των κοινωνικών συγκρούσεων ή συσσωματώσεων, τα οποία οριοθετούν από πριν τις δυνατότητες πρόσληψης, ή καθοδηγούν προς συγκεκριμένες απόλυτα κατευθύνσεις, την ανθρώπινη δράση. Συνεπώς, αυτό που δεχόμαστε σαν πολιτισμικό πεδίο, αναπαράγει τους όρους ύπαρξης ενός κοινωνικού συστήματος, «επιμελείται» της ύπαρξης προϋποθέσεων που συμβάλουν στη λειτουργικότητα εξισορροπητικών μηχανισμών σε ένα κοινωνικό σύστημα, δεν επιβάλλεται όμως με την έννοια των ανελαστικών διευθετήσεων των στόχων και των μέσων που χρησιμοποιεί μια κοινωνία για να τους πετύχει. Αντίθετα, προετοιμάζει το έδαφος της διαρκούς ανανέωσης και εξέλιξής τους.Επανερχόμενοι στην ιστορική συγκυρία που εξετάζουμε αναφέρουμε, ότι, το πεδίο μέσα στον οποίο αποκτά λειτουργικότητα ο πολιτισμικός παράγοντας

διερευνάται σε δυο χρονικές περιόδους : πρώτον, στην προ της κρίσης περίοδο και δεύτερον στο χρονικό διάστημα που εξελίσσεται η κρίση.

3.2. Η διαπραγματευτική δυνατότητα των σταφιδοπαραγωγών και ο μηχανισμός της «επίσημης διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης»

Στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής μας αναφερθήκαμε στη μορφή της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871 και στο τρόπο με τον οποίο επέδρασε, όσο αφορά την εξέλιξη του σταφιδικού μοντέλου. Αναφερθήκαμε ακόμη, στην οικονομική και κοινωνική εξάρτηση των καλλιεργητών από τους εκπροσώπους του εμπορικού κεφαλαίου, από τα κομματικά πελατειακά δίκτυα, τους μεγαλοκτηματίες και γενικότερα τους παράγοντες εκείνους που σχηματικά ονομάσαμε εκπροσώπους του μηχανισμού της «επίσημης διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης».

Στην παρούσα ενότητα, επιχειρούμε να περιγράψουμε τους λόγους για τους οποίους οι σταφιδοπαραγωγοί ενσωματώθηκαν στον παραπάνω μηχανισμό αποδεχόμενοι το διαπραγματευτικό του ρόλο, πριν από την εκδήλωση της σταφιδικής κρίσης. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 με το θεσμικό πλαίσιο που επέβαλε, επιχείρησε να κάνει συγκεκριμένους τους ρόλους των κοινωνικών ομάδων οι οποίες συνέβαλαν στην παραγωγή και στη διακίνηση της σταφίδας, όπως και να ιεραρχήσει τους ρόλους αυτούς. Ουσιαστικά, με τη μεταρρύθμιση επιχειρήθηκε μια αναδιοργάνωση των σχέσεων που καθόριζαν τη δυναμική του σταφιδικού μοντέλου.

Οι μικροκαλλιεργητές της σταφίδας μετατρέπονται σε μικροϊδιοκτήτες, αφού ένα μεγάλο τμήμα των εθνικών γαιών διανέμεται σταδιακά στους μέχρι τότε ακτήμονες και άλλους δικαιούχους. Οι θεσμικές αλλαγές που επέβαλε η μεταρρύθμιση σχετίζονταν με την ανάγκη διεύρυνσης της παραγωγής της σταφίδας, η οποία προκλήθηκε από τη συγκυριακή αύξηση της ζήτησής της από τα κέντρα κατανάλωσης της διεθνούς αγοράς. Συνεπώς, η μεταρρύθμιση ήταν ένα εγχείρημα «από τα πάνω», προκειμένου το σταφιδικό μοντέλο να προσαρμοστεί εσπευσμένα στις συνθήκες κερδοφορίας που διαμόρφωνε εκείνη η συγκυρία, αφού δεν είχαν καταγραφεί προηγουμένως μακροχρόνιες και έντονες εκδηλώσεις αγροτικής διαμαρτυρίας με στόχο τη μεταβολή των κυρίαρχων σχέσεων της σταφιδοπαραγωγής.

Όπως έχουμε διαπιστώσει στο πρώτο κεφάλαιο, το εγχείρημα αυτό υποστήριζαν : α) οι ίδιοι οι παραγωγοί, αφού αποκτούσαν ιδιοκτησιακά δικαιώματα, β) οι εκπρόσωποι των εμπορικών δικτύων, οι οποίοι προσδοκούσαν αύξηση κερδών μέσω της αύξησης της διεθνούς ζήτησης και μέσω του ελέγχου του μηχανισμού των τιμών, γ) οι κρατικές αρχές εξαιτίας της ενίσχυσης του δημόσιου ταμείου από την εισροή χρυσού που επέφερε η πώληση του προϊόντος στο εξωτερικό και από τη φορολόγηση του στα λιμάνια εξαγωγής.

Έτσι, οι μικροϊδιοκτήτες – καλλιεργητές αναδεικνύονται σε βασικό κορμό στήριξης του σταφιδικού μοντέλου, λειτουργώντας ως ο κύριος παράγοντας της μονοκαλλιέργειας. Παράλληλα προκαλείται η απόλυτη εξάρτησή τους από τα έσοδα που προέρχονταν από τη σταφιδοπαραγωγή, αφού οι οικονομικές τους δραστηριότητες, εκτός εξαιρέσεων, δεν κατευθύνθηκαν στην εξεύρεση εναλλακτικών πόρων.

Εν πολλοίς, η «από τα πάνω» κατοχύρωση των σταφιδοπαραγωγών ως μικροϊδιοκτητών, δεν αλλοιώνει τα παραδοσιακά δομικά στοιχεία που προσδιορίζουν την κοινωνική ύπαρξη και αναπαραγωγή τους, σε ένα οικονομικό / κοινωνικό σύστημα που θα απαιτούσε πολυπλοκότερες μορφές διαπραγμάτευσης και κοινωνικής οργάνωσης, ιδίως εξαιτίας της εξάρτησης από τη διεθνή αγορά. Το γεγονός αυτό πιστεύουμε πως οφείλεται στην παρέμβαση δυο παραγόντων : Πρώτον, οι θεσμικοί όροι συγκρότησης των σταφιδικών σχέσεων που προέκυψαν από την αγροτική μεταρρύθμιση, δεν ήταν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας διαρκούς μετασχηματισμού. Αντίθετα, ήταν αποτέλεσμα μιας επιχείρησης ταχείας προσαρμογής των κυρίαρχων συμφερόντων, κυρίως των εμπορικών, σε συνθήκες που πρόσφεραν διευρυμένες δυνατότητες κέρδους, επιχείρησης που δεν ήταν ικανή από μόνη της να συμβάλλει ταυτόχρονα στη μετεξέλιξη των δομικών όρων ύπαρξης των αγροτών.

Παράλληλα, οι γεωργικές σχέσεις που προηγήθηκαν της αγροτικής μεταρρύθμισης (ενοικίαση εθνικών κτημάτων, αντίληψη περί ισόβιας κάρπωσης της γης) δεν υποκίνησαν τους καλλιεργητές να αναλάβουν ενεργό ρόλο, όσο αφορά τη μεταβολή αυτών των σχέσεων. Συνεπώς, οι αγρότες δεν μετέχουν σε μια διαδικασία εξελικτικού μετασχηματισμού του μοντέλου μέσω μακροχρόνιων εκδηλώσεων κοινωνικής πίεσης, γεγονός που θα αλλοίωνε και ίσως θα μετασχημάτιζε τους παραδοσιακούς όρους κοινωνικής τους συγκρότησης και αναπαραγωγής. [84]

Δεύτερον, όπως έχουμε διαπιστώσει, οι εκπρόσωποι του εμπορικού κεφαλαίου έχοντας τον έλεγχο της διαχείρισης των όρων καλλιέργειας, παραγωγής και διακίνησης

84 Βλ. σχετικά, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σσ.. 79-92, Β. Πατρώνης, «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κριτική, 1993, σσ.. 57 κ.έ., Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική», ό.π., σ. 105.

της σταφίδας, στόχευαν στην απόσπαση όσο το δυνατό μεγαλύτερου ποσοστού από το αγροτικό πλεόνασμα. Η μορφή όμως αυτού του ελέγχου όσο και οι διαδικασίες μέσω των οποίων πραγματοποιήθηκε , δεν απόκτησαν «βίαιη» ή ανελαστική διάσταση, ώστε να θέσουν σε αμφισβήτηση τις συνιστώσες που συγκροτούσαν τις κοινωνικές σχέσεις στον αγροτικό χώρο. Η παρατήρηση αυτή βασίζεται στην αναγκαιότητα ευελιξίας που προδιέθετε τη συμπεριφορά των εκπροσώπων του εμπορικού κεφαλαίου, τόσο στην οικονομική τους δραστηριότητα, όσο και στην πολιτική μέσω καλά οργανωμένων πελατειακών δικτύων. Η αναγκαιότητα αυτή προέρχεται από την προσδοκία και προοπτική μιας μετριοπαθούς, χωρίς εντάσεις, εξέλιξης του σταφιδικού μοντέλου στην πορεία της οποίας θα ελαχιστοποιούνται οι κίνδυνοι που διέτρεχε το δομικό πλαίσιο το οποίο εξασφάλιζε τις δυνατότητες μεγιστοποίησης των κερδών. Για παράδειγμα, ακόμη και ο τοκογλυφικός μηχανισμός που έλεγχαν κυρίως τα εμπορικά δίκτυα, περιορίζει την πίεση που ασκεί στους αγρότες, όταν η τελευταία υπονομεύει τους όρους αναπαραγωγής τους. Αυτό, συνήθως, επιτυγχάνεται μέσω της λειτουργίας παραδοσιακού τύπου συστημάτων, είτε κοινωνικής μορφής (κουμπαριές τοκογλύφων και αγροτών), είτε πολιτικής (παρέμβαση κομματαρχών προς τοκογλύφους).

Η λογική της μη «βίαιης» επιβολής του εμπορικού κεφαλαίου στις σταφιδικές σχέσεις ήταν απαραίτητη, ώστε το μοντέλο να αντεπεξέρχεται των μεγάλων και απότομων διακυμάνσεων που χαρακτήριζαν τις διάφορες φάσεις εξέλιξής του, όπως επίσης και για να διαφυλάσσεται ο μονοεξαγωγικός χαρακτήρας και η καλλιεργητική μορφή που τον στήριζε (εντατική καλλιέργεια στηριζόμενη στην παραδοσιακή οικογενειακή καλλιεργητική μονάδα). Χαρακτηριστικό είναι άλλωστε το γεγονός, ότι, από την προ της μεγάλης σταφιδικής κρίσης περίοδο, αλλά και κατά τη διάρκειά της, η επίσημη λογική γύρω από το ζήτημα των αλλαγών που θα έπρεπε να επέλθουν, επικεντρώνεται στη σημασία διατήρησης των συστατικών όρων των παραδοσιακών αγροτικών σχέσεων.[85]

Συνοψίζοντας, μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι, η μη εξέλιξη των δομικών πολιτισμικών στοιχείων που προσδιορίζουν την κοινωνική ύπαρξη των σταφιδοκαλλιεργητών, όσο και η έλλειψη ισχυρής πίεσης «από τα πάνω» ώστε να συμβεί κάτι τέτοιο, τους επιτρέπει να επιτυγχάνουν την ομαλή μετάβαση τους σε συνθήκες οι οποίες συγκροτούνται από τη διαπλοκή «σύγχρονων» όρων, έχοντας παράλληλα τη δυνατότητα να διατηρούν και να αναπαράγουν στο νέο θεσμικό πλαίσιο

85 Μ. Χ ουμεριανός, «Αγροτική», ό.π., σσ.. 103-104. Σχετικά με τις απόψεις που εκφράστηκαν πριν από την κρίση για τη βελτίωση των καλλιεργητικών μεθόδων στην σταφιδοπαραγωγή, χαρακτηριστικές είναι οι επιφυλάξεις του Π. Φιλάρετου για τη χρησιμοποίηση του αμπελουργικού αρότρου. Βλ. σχετικά, Λ. Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 1990, σ. 331.

τους παλαιούς όρους ύπαρξής τους. Αυτή είναι η βασική αιτία μη εμφάνισης φαινομένων που θα δρομολογούσαν εκδηλώσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας μακροχρόνιες ή ακόμη και βίαιες, κατά την περίοδο των κρίσεων που προηγήθηκαν της μεγάλης σταφιδικής κρίσης του 1892. Η εκτονωτική διάσταση του προαναφερόμενου σχήματος, λειτουργούσε σαν ασφαλιστική δικλίδα, μέσω της οποίας η διευθέτηση των κοινωνικών εντάσεων κατευθύνθηκε σε τοπικό επίπεδο. Αυτή η διευθέτηση, με τη σειρά της, γινόταν από μόνη της παράγοντας διατήρησης και αναπαραγωγής των παραδοσιακών χαρακτηριστικών.

Η νομιμοποίηση του στρώματος των σταφιδοπαραγωγών – μικροϊδιοκτητών ως θεμελιώδους παράγοντα στήριξης ενός μοντέλου με αναφορές σε σύγχρονους όρους, επιτυγχάνεται μέσω της παραδοσιακής πολιτισμικής του διάστασης.[86] Η αντιφατικότητα αυτού του φαινομένου δεν παραπέμπει αυτόματα σε μια εξίσου ταχύρυθμη πορεία συγχρονισμού της πολιτισμικής δυναμικής με την πορεία που αφορούσε την επέκταση του εκχρηματισμού στην ύπαιθρο και της σύνδεσης του προϊόντος με τη διεθνή αγορά. Για παράδειγμα, δεν προωθούνται αλλαγές στο τρόπο αντίληψης της ιδιοκτησίας και της παραγωγής, στο τρόπο διαμόρφωσης και έκφρασης των κοινωνικών αιτημάτων, στην πρόσληψη των στόχων μιας οργανωμένης κοινωνικής διαμαρτυρίας των αγροτών κλπ. Η ετερογένεια των πολιτισμικών επιπέδων στα οποία κλιμακώνονται από τη μια τα εσωτερικά κίνητρα συμπεριφοράς των μικροκαλλιεργητών και, από την άλλη, τα εξωτερικά ερεθίσματα που θέτουν σε κίνηση τα πρώτα, είναι ο βασικός λόγος που εξηγεί φαινόμενα άρνησης αυτών των στρωμάτων να αποδεχτούν «σύγχρονες» μορφές αξιοποίησης των παραγωγικών τους δυνατοτήτων. Η προαναφερόμενη άρνηση σημειώνεται σε κάθε απόπειρα εκσυγχρονισμού των καλλιεργητικών μεθόδων που πραγματοποιείται, κυρίως, μέσω του θεσμού της γεωργικής εκπαίδευσης. Χαρακτηριστική είναι η συμπεριφορά όσων παραγωγών πείθονται να παρακολουθήσουν τα εκπαιδευτικά προγράμματα των γεωργικών σχολείων, στα μέσα της δεκαετίας του 1890. Πολλοί από τους εκπαιδευόμενους αντιλαμβανόντουσαν τη συμμετοχή τους στο θεσμό ως συγκυριακή, προσδοκώντας απλά να επωφεληθούν, είτε μέσω παροχών που δινόντουσαν προκειμένου να καλύψουν τις δαπάνες εφαρμογής των νέων μεθόδων στις καλλιέργειές τους, είτε μέσω των οικονομικών βοηθημάτων που λαμβάνανε στη διάρκεια των σπουδών τους. Μάλιστα, δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που το μεγαλύτερο τμήμα αυτών των παροχών επενδυόταν στην κάλυψη των δαπανών για παραδοσιακού τύπου καλλιέργειες. Η συγκεκριμένη συμπεριφορά των καλλιεργητών ανάγκασε τον υπουργό Εσωτερικών

86 Για το φαινόμενο της αδράνειας, βλέπε, Jacques Le Goff, «Νοοτροπίες – Μια διφορούμενη ιστορία», στο, *Έργο της Ιστορίας*, τ. Α΄, Αθήνα, 1975, σ. 323.

Κυρ. Μαυρομιχάλη να παρατηρήσει, ότι : «Αποκτήσαμεν μαθητάς, και μόνον μαθητάς, οίτινες αναμένουσι και αυτοί, ως και τόσοι άλλοι, από του πτωχού ελληνικού ταμείου και τα μέσα συντηρήσεως και της υπάρξεως των. Εδημιουργήθη, λοιπόν, νέον φυτώριον ανέργων και θεσιθηρών».[87]

Ουσιαστικά η επιφυλακτικότητα των σταφιδοκαλλιεργητών απέναντι στις καινοτομίες, οφειλόταν στην ανασφάλεια που τους διακατείχε για οτιδήποτε επρόκειτο να απορυθμίσει τις πατροπαράδοτες κανονικότητες στις οποίες υπάκουαν όσο αφορά τους τρόπους καλλιέργειας και παραγωγής. Αυτή η στάση τους γινόταν πιο ανελαστική, στο βαθμό που η φύση της μονοκαλλιέργειας απαιτούσε εντατική εργασία προκειμένου να παραχθούν όσο το δυνατό περισσότερες ποσότητες σταφίδας για εξαγωγή. Κάθε απόπειρα εφαρμογής νέων μεθόδων, ήταν χρονοβόρα με απρόβλεπτα αποτελέσματα. Η λογική αυτή ενισχύεται ακόμη πιο πολύ στην περίοδο της κρίσης, όταν η πτώση των τιμών και τα τεράστια οικονομικά προβλήματα που προκάλεσε στους σταφιδοπαραγωγούς, οδήγησαν στην περαιτέρω εντατικοποίηση των καλλιεργειών τους. Ενδεικτική είναι η παρατήρηση του Πελοποννήσιου βουλευτή Μερλόπουλου, σχετικά με τον αδιάφορο τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν οι σταφιδοκαλλιεργητές την προσπάθεια κρατικών γεωπόνων να τους διδάξουν νέες μεθόδους καταπολέμησης του περονόσπορου, στην περίοδο της κρίσης : «Προ μηνών το Υπουργείον Εσωτερικών, είχε αποστείλει στην Πελοπόννησον γεωπόνους με την αναγγελία ότι είχε ενσκήψει επιδημία περονοσπόρου. Με πολύ ζήλον και κάτω από καύσωναν του Μαΐου, Ιουνίου και Ιουλίου, έτρεχον στις Πελοποννησιακές επαρχίες οι ίδιοι ζητούντες να ανεύρωσι τους γεωργούς, τους σταφιδοκτήμονας, ίνα τους οδηγήσωσι περί των μέτρων προς θεραπείαν του κακού, και οι γεωργοί απέφευγον, ή τουλάχιστον ηδιαφόρουν προς τα διδάγματα των επιστημόνων, εκείνοι δε, οίτινες ήκουον τα διδάγματα και εμπράκτως είδον πειράματα και εκ του παρελθόντος εγνώριζον ότι η επιστημονική μέθοδος δια την καταπολέμησιν του περονοσπόρου είχεν επιτύχει, και εκείνοι εδυστρόπουν να εφαρμόσωσι την μέθοδον ταύτην».[88]

Εκείνο λοιπόν που μπορούμε να συμπεράνουμε είναι, ότι, τα περιθώρια μετασχηματισμών στο εσωτερικό της αγροτικής κοινωνίας των μικροϊδιοκτητών δεν θα πρέπει να προσμετρώνται σύμφωνα με το βαθμό επιβολής των «σύγχρονων» όρων, αλλά με βάση τον τρόπο με τον οποίο γίνονται αποδεκτοί αυτοί οι όροι, μέσω της

87 Βλέπε σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 19, 2 Δεκεμβρίου 1896, σ. 364. Όσο αφορά την επιφυλακτική στάση που τηρούσαν οι σταφιδοπαραγωγοί απέναντι σε οποιαδήποτε καινοτομία τέτοιου τύπου, ο βουλευτής Χατζόπουλος επισημαίνει : «Αρκεί να ίδη (ο έλληνας γεωργός) μιαν αποτυχίαν, ίνα μυκτηρίση αυτάς, τας φράγγικας, όπως θα είπη τις, γνώσεις και εφευρέσεις της γεωργίας». Βλ., αυτόθι, σ. 367.

88 Βλ. σχετικά, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 33, 19 Δεκεμβρίου 1896, σ. 846.

πολιτισμικής διάστασης που καθόριζε την ιστορική συνέχεια αυτής της κοινωνίας. Τελικά, η ύπαρξη της κατάστασης που περιγράψαμε πιο πάνω, επιδρά στη συντήρηση της αδυναμίας του θεσμικού πλαισίου να παρεμβαίνει δυναμικά ως προς την ιεράρχηση και τη ταξινόμηση των κοινωνικών ρόλων, κάτι που γίνεται περισσότερο αισθητό σε περιόδους κρίσης. Ταυτόχρονα, συνιστά μειονέκτημα για την ανάπτυξη ενός αυτόνομου κοινωνικού λόγου διαπραγμάτευσης εκ μέρους των αγροτών, στο βαθμό που δεν μπορούν να μετέχουν στη διακίνηση περισσότερο σύνθετων μηνυμάτων που εξέπεμπαν οι λειτουργίες των σύγχρονων μορφών οργάνωσης, αφού οι ίδιοι ενώ εντάχτηκαν ομαλά σε αυτές , εντούτοις, δεν είχαν τη δυνατότητα να τις διαχειριστούν επειδή δεν συνέβαλαν εξελικτικά στη διαμόρφωσή τους.

Όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενη ενότητα, η αστάθεια του σταφιδικού μοντέλου υπήρξε ο παράγοντας που προσδιόρισε από την αρχή την εξέλιξή του. Η ύπαρξη αυτού του παράγοντα ανέδειξε την ανάγκη λειτουργίας ενός διαπραγματευτικού μηχανισμού ο οποίος να μπορεί να παρεμβαίνει εξισορροπητικά σε συνθήκες απότομων αλλαγών που αφορούν ζωτικές παραμέτρους της ζωής των καλλιεργητών (διακανονισμός τιμών, εξεύρεση κεφαλαίων για την παραγωγή, δανεισμό, κλπ.).Η δυνατότητα του μοντέλου να υπερπηδά τους κινδύνους που προκαλούσε η προαναφερόμενη αστάθεια τουλάχιστον έως την περίοδο έναρξης της μεγάλης σταφιδικής κρίσης, φανερώνει την ύπαρξη και αποδοτικότητα εξισορροπητικών μηχανισμών οι οποίοι ρύθμιζαν τις σχέσεις που αναπτύσσονταν στους κόλπους του.

Δύο είναι τα ερωτήματα που προκύπτουν σε αυτό το σημείο. Πρώτον, ποια είναι η χρησιμότητα της λειτουργίας αυτών των μηχανισμών και δεύτερον, κάτω από ποιο πρίσμα θα πρέπει να εξεταστούν οι σταφιδικές σχέσεις, ώστε να αποκαλυφτεί ο χώρος παρέμβασής τους και τελικά η μορφή τους. Αν παραδεχτούμε πως βασικός παράγοντας κίνησης τέτοιου είδους μηχανισμών είναι οι προκλήσεις της συγκυρίας, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι η χρησιμότητα του έργου τους εντοπίζεται καταρχάς στη συμβολή τους όσο αφορά την προσαρμογή του συστήματος στις απότομες αλλαγές που προκαλούν οι παράγοντες αστάθειας και έπειτα στην εκτόνωση εντάσεων που πιθανά θα έβαζαν σε κίνδυνο τη δομική υπόσταση του σταφιδικού μοντέλου συνολικά.

Ο χώρος στον οποίο παρεμβαίνουν οι εξισορροπητικοί μηχανισμοί σχετίζεται με το πεδίο «συνύπαρξης» των εμποροαστικών στρωμάτων με τους σταφιδοκαλλιεργητές – μικροϊδιοκτήτες. Οι διαφοροποιήσεις που προκύπτουν από αυτό το χώρο συνύπαρξης δεν θα πρέπει να αναζητηθούν μονομερώς στο πεδίο των κοινωνικών συμφερόντων, αλλά και στην πολιτισμική τους διάσταση.[89] Η συγκρότηση του πεδίου «συνύπαρξης»

89 Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική», ό.π., σ. 102.

επιτυγχάνεται μέσα από μια ενεργητική και διαρκώς εναλλασσόμενη διαδικασία ρύθμισης των ορίων που κινούνται διαφορετικά περιβάλλοντα, των οποίων η πολιτισμική υπόσταση δεν προσδιορίζεται με σαφείς και σταθερούς όρους, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο.[90]

Με τον όρο «συνύπαρξη» εννοούμε τη σύνθεση ενός πεδίου που μπορεί να περιλαμβάνει στους κόλπους του στόχους κοινωνικών ομάδων οι οποίες δεν έχουν κοινές πολιτισμικές «αφετηρίες» και αξίες. Κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίζονται από διαφορετικού τύπου υποδοχές πρόσληψης και κώδικες επικοινωνίας, σε σχέση με την κατανόηση της δράσης τους και τον τρόπο με τον οποίο διαμόρφωνε αυτή την καθημερινότητά τους. Η σύγκλιση αυτών των στόχων δημιουργεί μια δυναμική αλληλουχία των κοινωνικών δραστηριοτήτων, η οποία εξελίσσεται ως τέτοια μέσα από συγκροτημένες συνθήκες προσαρμογής. Η διαδικασία συγκρότησης αυτών των συνθηκών, πραγματώνει τη νομιμοποίηση ενός πεδίου μέσα στο οποίο αλληλοπροσδιορίζονται αναντίστοιχοι όροι διαμόρφωσης των σταφιδικών σχέσεων. Από τη μια, εκείνοι που προέρχονται από «σύγχρονους» τρόπους αξιολόγησης του προϊόντος και μέσω των οποίων αποκτά αυτό κοινωνική και οικονομική σημασία.[91] Από την άλλη, οι παραδοσιακοί όροι μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η πραγματοποίηση των επιταγών που προέρχονται από την προλεγόμενη «σύγχρονη» αξιολόγηση, όπως οι πατροπαράδοτοι τρόποι καλλιέργειας, η αυτοκατανάλωση, κλπ.

Αυτό ακριβώς είναι το στοιχείο που κάνει καθοριστική τη διερεύνηση των μηχανισμών ισορροπίας οι οποίοι εξασφαλίζουν τις αναφερόμενες συνθήκες προσαρμογής.

Στην περίπτωση του σταφιδικού μοντέλου μπορεί να διαπιστώσει κανείς, ότι, η διαρκής κινητικότητα που χαρακτήριζε τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις συντελεί στη δημιουργία πρόσφορου εδάφους για τη λειτουργία του μηχανισμού της «διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης». Ο συγκεκριμένος μηχανισμός έχει σαν κύριο χαρακτηριστικό την ανθεκτικότητά απέναντι σε εντάσεις που προκαλούν τόσο οι αντιθέσεις στο εσωτερικό του, όσο και η γενικότερη αστάθεια του σταφιδικού μοντέλου. Έμποροι, μεγαλοκτηματίες, έμποροι – ιδιοκτήτες γης, βιοτέχνες ή ακόμη και

90 Για την ύπαρξη δυο περιβαλλόντων στο ίδιο πολιτισμικό επίπεδο, βλέπε, G. Duby, «Ιστορία των νοοτροπιών», στο, *Ιστορία και μέθοδοί της*, τ. Β΄, τχ 3, Αθήνα, Μ.Ι./Ε.Τ.Ε., 1988, σσ.. 251-252.

91 Όταν αναφερόμαστε στην έννοια «σύγχρονοι όρου» για τη σταφιδική περίπτωση, δεν εννοούμε ένα συνολικό εκσυγχρονιστικό πλαίσιο το οποίο κάλυπτε τις κυρίαρχες κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Αυτή η έννοια αφορά το πολύπλοκο δίκτυο οργάνωσης και διακίνησης του προϊόντος στη διεθνή αγορά η οποία επιβάλλει τους όρους της στον τρόπο αυτής της διακίνησης, την αξιοποίηση της σταφίδας σε διαφορετικούς κλάδους, κλπ.

μικροϊδιοκτήτες με μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχούς διεκδίκησης παροχών από τους υπόλοιπους, συστήνουν και αναπαράγουν τη δυνατότητα λειτουργίας του προαναφερόμενου μηχανισμού.[92]

Οι παράγοντες που ενισχύουν την ανθεκτικότητά του, σχετίζονται : πρώτον, με τη δυνατότητα προσβάσεων που έχουν οι περισσότεροι εκπρόσωποι του, σε οικονομικά και πολιτικά κέντρα αποφάσεων τα οποία τους εξασφαλίζουν τον έλεγχο και τη διαχείριση του σταφιδικού συστήματος. Η διαπλοκή ρόλων η οποία πραγματώνεται στο επαγγελματικό – οικονομικό και κοινωνικό πεδίο και που διαφέρει κατά περιόδους και περιοχές, επιτρέπει στην προαναφερόμενη κινητικότητα να πετυχαίνει τη διαμόρφωση συνθηκών ισορροπίας κατάλληλων τόσο για την ανθεκτικότητα του ευρύτερου συστήματος, όσο και για την αναπαραγωγή του ίδιου του μηχανισμού. Η πρόσβαση στην πολιτική ή τη δημοτική εξουσία μέσω κομματικών δικτύων ή η άσκηση επαγγέλματος που επέτρεπε άμεση συμμετοχή στα ευρύτερα πελατειακά δίκτυα, είναι στοιχεία που αποδίδουν κοινωνικό κύρος σε αυτά τα στρώματα.[93] Το κύρος αναδεικνύεται σε βασικό παράγοντα ανανέωσης του μηχανισμού, με την προϋπόθεση ότι ο τελευταίος εξακολουθεί να διασφαλίζει τις ομαλές λειτουργίες του σταφιδικού μοντέλου. Δεύτερον, με την αδυναμία των μικροϊδιοκτητών παραγωγών να συγκροτήσουν ένα αυτόνομο διαπραγματευτικό λόγο. Τα ο προαναφερόμενο κοινωνικό κύρος των εκπροσώπων της επίσημης διαπραγμάτευσης, αναδεικνύεται σε βασικό παράγοντα αποδοχής και νομιμοποίησής τους από τα αγροτικά στρώματα. Οι μικροκαλλιεργητές της σταφίδας αποδέχονται το διαμεσολαβητικό ρόλο αυτών των δικτύων, αφού τους επιτρέπουν και τους διευκολύνουν την επικοινωνία τους με τα εξουσιαστικά κέντρα και τα κέντρα διάρθρωσης του μηχανισμού ελέγχου των τιμών.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η αναγκαιότητα αυτή προκαλείται : α) Από την πολύπλοκη οργάνωση της σταφιδικής οικονομίας. Σαν παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί ο μηχανισμός του αλυσιδωτού δανεισμού. Η Ε.Τ.Ε. θέλοντας να μεγιστοποιήσει τα όρια ασφάλειας των δανειοδοτικών της δραστηριοτήτων, δανείζει κατά κύριο λόγο τους γαιοκτήμονες εμπόρους, ενώ τα δάνεια που αφορούσαν τους μικροπαραγωγούς, κυμαίνονταν σε χαμηλά επίπεδα. Επόμενο ήταν, η αυξημένη εξάρτηση των αγροτών από τους εμπόρους. Οι τελευταίοι διεκδικούσαν την απόσπαση όλο και μεγαλύτερου κέρδους μέσω της τοκογλυφικής δραστηριότητας.[94] β) Από την

92 Εν πολλοίς, οι παραπάνω ιδιότητες χαρακτηρίζουν το ίδιο πρόσωπο ή μέλη της ίδιας οικογένειας. Βλ., Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, τ. Β΄, ό.π., σσ.. 43-72, 125.

93 Για τις πολιτικές δραστηριότητες των εμπόρων της Πάτρας, βλέπε, Χ. Λυριτζής, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 1991, σσ.. 145-146.

94 Στην άσκηση τοκογλυφικών δραστηριοτήτων ενέχονται, συνήθως, μεγάλοι και μεσαίοι σταφιδοκτήμονες, έμποροι ή μεγαλοκτηματίες – σταφιδέμποροι και εκπρόσωποι διαφόρων

αδυναμία των σταφιδοπαραγωγών να παράγουν ένα σύνθετο διαπραγματευτικό λόγο, αντίστοιχο με τα μηνύματα που εκλάμβαναν από τους μηχανισμούς του συστήματος στο οποίο πρωταγωνιστούσαν.

Η αποδοχή του παραπάνω μηχανισμού από τους σταφιδοκαλλιεργητές, προσανατολίζει την κοινωνική τους δράση προς την ελαχιστοποίηση των πιέσεων που δέχονται από την επίσημη διαμεσολάβηση. Με αυτό τον τρόπο αφομοιώνονται από το μηχανισμό που συστήνουν οι εκπρόσωποί της και εντάσσονται ευκολότερα στη λογική της πολιτικής τους. Όσοι μετέχουν στο μηχανισμό αυτό, γνωρίζουν, σε αντίθεση με τους παραγωγούς, τους όρους διαπραγμάτευσης λόγω της κοινωνικής τους θέσης και των προσβάσεων που έχουν στα πολιτικά και οικονομικά κέντρα. Από την άλλη πλευρά, οι αγρότες μετέχουν σε ένα «σύγχρονο» σύστημα σχέσεων, μέσω παραδοσιακών όρων αναπαραγωγής οι οποίοι μειώνουν τη δυνατότητά τους να διαπραγματευτούν ισότιμα τα συμφέροντά τους.

Ο μηχανισμός της επίσημης διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης μεταφέρει, ουσιαστικά, παραδοσιακού τύπου σχέσεις σε «σύγχρονα» πεδία διευθέτησής τους. Η απλή σχέση εξάρτησης του παραγωγού από τον έμπορο, μεταφέρεται πλέον στον εμπορικό ή κτηματικό σύλλογο και διαμεσολαβείται από τους κομματάρχες, τους πολιτευτές ή τους τοπικούς βουλευτές. Για παράδειγμα, ο εμπορικός σύλλογος Πατρών *Ερμής* διευθετεί, μέσω τοπικών κομματικών δικτύων, την επικοινωνία του εμπορικού κόσμου με την κεντρική εξουσία προβάλλοντας το μηχανισμό διαπραγμάτευσης που συστήνει σαν μηχανισμό έκφρασης και διαπραγμάτευσης των ευρύτερων συμφερόντων του σταφιδικού κόσμου. Οι προτάσεις του, οι διαφωνίες του σχετικά με το τρόπο άσκησης πολιτικής της εκάστοτε κυβέρνησης, τα αιτήματά του, μεταφέρονται στο κοινοβούλιο σαν απόψεις που εκφράζουν το σύνολο αυτού του κόσμου.[95]

ελεύθερων επαγγελμάτων. Σχετικά με την εξέλιξη του αλυσιδωτού δανεισμού, βλέπε, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Α΄, σσ.. 49-50. Για την εξέλιξη του τοκογλυφικού δανεισμού στο σύστημα της οθωμανικής κατάκτησης, βλέπε, Σ. Ασδραχάς, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία τον ιη΄και ιθ΄αιώνα.*, Αθήνα, 1988, σσ.. 22-23.

95 Ενδεικτική είναι η αναφορά του συλλόγου προς το ελληνικό κοινοβούλιο, για την εφαρμογή μέτρων τόνωσης όλου του σταφιδικού κόσμου, στα 1888. Σύμφωνα με αυτή, το διοικητικό συμβούλιο του *Ερμή* : α) αποδέχεται τις ενέργειες της τότε κυβέρνησης, σχετικά με την ελάφρυνση της σταφίδας από τους φόρους που την βάρυναν στους τόπους της κατανάλωσης. β) Προτείνει μέτρα για την αντιμετώπιση του πρόωρου τρύγου, επειδή αποτελούσε του κύριο παράγοντα υποβάθμισης της ποιότητας. γ) Προτείνει μέτρα για την αντιμετώπιση του φαινομένου νόθευσης της σταφίδας. δ) Προτείνει την κατάργηση «...του φόρου του επί των προς απόσταξιν χρησιμοποιουμένων σταφίδων». ε)Ζητεί την αρωγή της κυβέρνησης, ώστε να βρεθούν νέες αγορές κατανάλωσης. Βλ., *Αναφορά προς τον κ. Πρόεδρον της Βουλής των Ελλήνων*, 14 Δεκεμβρίου 1888.

Ο τρόπος με τον οποίο οι εκπρόσωποι της επίσημης διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης διευθετούν τις παραδοσιακές σχέσεις που εξελίσσονται στο σταφιδικό μοντέλο, συμβάλλει στην αντικειμενικοποίηση του τελευταίου σαν μοντέλου σταθερού, ενώ από τη φύση του εμπεριέχει αντιφάσεις ικανές να προκαλέσουν κοινωνικές ὀξύνσεις. Η εικόνα της σταθερότητας εξασφαλίζει, ουσιαστικά, δυο πράγματα : αφενός την ανοχή των παραγωγών απέναντι στο μηχανισμό της επίσημης διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης, αφετέρου, την ενοποίηση της παραγωγικής οικονομικής δραστηριότητας των καλλιεργητών στις σταφιδοφόρες περιφέρειες. Επιτυγχάνεται, δηλαδή, η οργάνωση ενός πεδίου συνοχής στο οποίο εγγράφονται λειτουργικοί παράγοντες του μοντέλου, όπως ο διακανονισμός των ποσοτήτων παραγωγής, ο διακανονισμός των τιμών κατά ποιότητες, κλπ.

Η πρόσληψη της σταθερότητας στην περίοδο πριν από την κρίση, προσδίδει στο μηχανισμό της επίσημης διαμεσολάβησης τη δυνατότητα να διευθετεί, με όχι ιδιαίτερη δυσκολία, τις τοπικές αντιπαλότητες (διαφοροποιήσεις στις τιμές, στις ποιότητες, κλπ). Το ίδιο συμβαίνει και στη διάρκεια της κρίσης όταν οι τοπικές αντιπαλότητες εντείνονται εξαιτίας του κρατικού παρεμβατισμού, με την προϋπόθεση πως η κρίση δεν επηρεάζει αρνητικά τη λειτουργία του μηχανισμού, ο οποίος εξακολουθεί να λειτουργεί εύρυθμα. Σε αυτή την περίπτωση (εύρυθμης λειτουργίας των επίσημων μηχανισμών διαμεσολάβησης), οι εκπρόσωποί του επηρεάζουν αποφασιστικά την εξέλιξη και τη μορφή των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας παρεμβαίνοντας σε αυτές μέσω της οργάνωσης σύγχρονων μορφών συλλογικών διεκδικήσεων (διοργάνωση συλλαλητηρίων, σύσταση επιτροπών συλλαλητηρίων, σύνταξη ψηφισμάτων προς τη βουλή και τον βασιλιά, κλπ).Αυτές οι μορφές διεκδίκησης των κοινωνικών αιτημάτων, τους επιτρέπουν να ελέγχουν εν πολλοίς την εξέλιξη της διαμαρτυρίας και να την προσανατολίζουν σε κατευθύνσεις οι οποίες συχνά εξυπηρετούσαν μονομερώς τα δικά τους συμφέροντα.

Η διευθέτηση των τοπικών αντιπαλοτήτων συντελεί στη διαρκή ανανέωση των στόχων του μηχανισμού, γεγονός που ευνοεί την αναπαραγωγή του, ενώ παράλληλα, κατευθύνει τις συνέπειες των εσωτερικών συγκρούσεων που προκαλεί η κρίση σε τοπικό επίπεδο και όχι προς την κεντρική εξουσία. Ταυτόχρονα, δίνει την ευχέρεια στον κρατικό μηχανισμό να ασκεί ευέλικτη πολιτική και να προσαρμόζεται σε εντάσεις που προκαλεί η καταναλωτική αστάθεια της διεθνούς αγοράς , αφού τόσο οι μηχανισμοί διαχείρισης του κρατικού παρεμβατισμού όσο και ο μηχανισμός της επίσημης διαμεσολάβησης, ελέγχουν το πεδίο διευθέτησης των κοινωνικών διεκδικήσεων.[96]

96 Βλ. σχετικά, Μ. Χουμεριανός, «Αναρχισμός και αγροτική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο του ύστερου XIX αιώνα», *Δοκιμές*, τχ Β΄, Σεπτέμβριος 1994, σ. 63.

Στην επόμενη ενότητα, όπου επιχειρούμε να αναλύσουμε τις μορφές της κοινωνικής διαμαρτυρίας θα δούμε πως αυτές οι τοπικές αντιπαλότητες ενσωματώνονται ή προκαλούν δυσλειτουργίες στους μηχανισμούς διαπραγμάτευσης σε περιόδους κρίσης.

3.3. Η μορφή των εκδηλώσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας
3.3.1. Γεγονότα και αιτήματα

Στην παρούσα υποενότητα επιχειρούμε να περιγράψουμε κάποια από τα γεγονότα διαμαρτυρίας των σταφιδοκαλλιεργητών, τα οποία θεωρούμε πως είναι ενδεικτικά όσο αφορά τη μορφή της , στη διάρκεια της κρίσης (1893-1905). Ακόμη, θα αναφερθούμε στα κυριότερα αιτήματα που διατυπώθηκαν στα χρόνια αυτά.

Το 1893, πραγματοποιούνται μεγάλες κινητοποιήσεις στη διάρκεια των οποίων καταγγέλλεται η διοίκηση της Ε.Τ.Ε. για τις ανεπαρκείς χορηγήσεις δανείων προς τους σταφιδοπαραγωγούς. Οργανώνονται συλλαλητήρια στις μεγαλύτερες πόλεις και κωμοπόλεις της Πελοποννήσου, ενώ πλήθος ψηφισμάτων και αναφορών προς τη βουλή, την κυβέρνηση και τον βασιλιά, περιγράφουν τη τραγική οικονομική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει, οι καλλιεργητές όλων των σταφιδοφόρων περιφερειών. Κύριο αίτημα της περιόδου, είναι, η αύξηση των δανείων και ο δικαιότερος τρόπος κατανομής τους, ενώ ταυτόχρονα ζητείται από τους αρμόδιους φορείς της τράπεζας να αναστείλουν τις διώξεις κατά των οφειλετών της μέχρις ότου να βελτιωθούν οι τιμές πώλησης της σταφίδας.[97] Εκτός από τα παραπάνω, ζητείται η λήψη μέτρων προκειμένου να παταχθεί η τοκογλυφία και κάθε μορφή κερδοσκοπίας μέσω της άμεσης δανειοδότησης, χωρίς να απαιτείται η μεσολάβηση μεγαλεμπόρων ή μεγαλοκτηματιών οι οποίοι έπρεπε να εγγυηθούν για τους μικροπαραγωγούς.[98]

Το Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου πραγματοποιείται συλλαλητήριο στην Πάτρα, στο οποίο παραβρέθηκαν περίπου 10.000 άτομα. Κύριοι ομιλητές ήταν ο Δ. Αντωνόπουλος και ο Α. Γεωργακόπουλος, οι οποίοι ήταν μέλη της επιτροπής που οργάνωσε την εκδήλωση. Άλλα μέλη της, ήταν, ο Ν. Σαγιάς και ο Θ. Βουρλούμης, όλοι οικονομικοί παράγοντες της περιοχής. Στο ψήφισμα της επιτροπής διατυπώνονται

97 Συλλαλητήρια πραγματοποιούνται ακόμη και στις επαρχίες όπου παράγονται ανώτερες ποιότητες σταφίδας. Έτσι το Φεβρουάριο του 1893, πραγματοποιείται πολυπληθές συλλαλητήριο στο Αίγιο, μπροστά από το υποκατάστημα της Ε.Τ.Ε, με βασικό αίτημα τη χορήγηση κτηματικών δανείων και την αναστολή των διώξεων κατά των οφειλετών. Βλ., Εφημερίδα, *Κεραυνός Αιγίου*, αρ. φ. 22, 21 Φεβρουαρίου 1893. Για τη μορφή της αγροτικής πίστης που αναπτύσσει η Ε.Τ.Ε. εκείνη την περίοδο, βλέπε σχετικά, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Γ΄, σσ.. 143-148.

98 Βλέπε σχετικά, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Β΄, σ. 125.

δυο κεντρικά αιτήματα : α) να υποβληθεί νομοσχέδιο που να καταργεί τον προηγούμενο νόμο για τα οινοπνευματώδη ποτά, ώστε να αφεθεί ελεύθερη η απόσταξη, β) να ρυθμιστεί η εξαγόμενη ποσότητα της σταφίδας ανάλογα με τις ανάγκες της κατανάλωσης.[99]

Τον επόμενο χρόνο (1894), οι κινητοποιήσεις διογκώνονται. Τα αιτήματα του προηγούμενου έτους για αναστολή των διώξεων και για διακανονισμό των χρεών παραμένουν επίκαιρα, ενώ διοργανώνονται όλο και περισσότερες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας στη διάρκεια των οποίων ζητείται η αρωγή της κυβέρνησης. Συλλαλητήρια πραγματοποιούνται στην Πάτρα, στον Πύργο, στην Καλαμάτα, στα Λεχαινά κ.ά. Μάλιστα δεν λείπουν και οι πρώτες ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα σε αγρότες και τις αστυνομικές αρχές. Ενδεικτικά είναι τα όσα συνέβησαν στα Φιλιατρά, όπου πολιορκήθηκε το τοπικό αστυνομικό τμήμα για να απελευθερωθεί σταφιδοπαραγωγός ο οποίος είχε συλληφθεί προηγουμένως για χρέη.[100]

Τον ίδιο χρόνο οργανώνονται συλλαλητήρια από τοπικούς κτηματικούς και εμπορικούς συλλόγους στην Πάτρα, στον Πύργο, στο Αίγιο, στην Κυπαρισσία και αλλού ώστε να ληφθούν μέτρα κατά των προπωλήσεων και των νοθεύσεων της σταφίδας, για την αναστολή πληρωμής των φόρων, των πλειστηριασμών και για την κατάργηση της προσωποκράτησης.[101]

Το ζήτημα όμως που απασχόλησε πιο πολύ το σταφιδικό κόσμο εκείνη τη χρονιά, ήταν η εφαρμογή ή όχι του παρακρατήματος. Από το 1894 μέχρι και τις αρχές του 20ου αιώνα, το συγκεκριμένο ζήτημα αποτέλεσε αφορμή πολλών κινητοποιήσεων τόσο στις επαρχίες που τάσσονταν υπέρ της εφαρμογής του μέτρου, όσο και σε εκείνες που αντιδρούσαν σε αυτήν. Βέβαια από τη στιγμή που ψηφίστηκε ο σχετικός νόμος, το επίκεντρο του ενδιαφέροντος μετατοπίστηκε στο ζήτημα του ορισμού του ποσοστού της παρακράτησης που θα ίσχυε κάθε χρόνο.

Επανερχόμενοι στα γεγονότα του 1894, διαπιστώνουμε πως το παρακράτημα διαφοροποιεί τους προσανατολισμούς των κινητοποιήσεων κατά περιοχή. Το Νοέμβριο πραγματοποιείται στην Πάτρα μεγάλο συλλαλητήριο υπέρ της εφαρμογής του μέτρου. Στη διάρκεια της συγκέντρωσης εκλέχτηκε σταφιδική επιτροπή αποτελούμενη κυρίως από σταφιδεμπόρους. Στα μέλη της (Αρ. Μεσσηνέζης, Σαγιάς,

99 Βλέπε, *Ψήφισμα του Πατραϊκού Λαού μεθ'υπομνήματος περί του Σταφιδικού Ζητήματος*, Φεβρουάριος 1893, σ. 3, και, εφημερίδα, *Εφημερίς του Λαού*, Αθήνα, 25 Φεβρουαρίου 1893.

100 Για τα γεγονότα στα Φιλιατρά, βλέπε, εφημερίδα, *Εστία*, αρ. φ. 78, 24 Μαΐου 1894. Για συλλαλητήριο στη Μεσσηνία, βλέπε, αυτόθι, αρ. φ. 85, 31 Μαΐου 1894. Σχετικά με το συλλαλητήριο στα Λεχαινά όπου κύριος ομιλητής ήταν ο πολιτευτής Αθ. Στεριόπουλος, βλέπε, αυτόθι, αρ. φ. 78, 24 Μαΐου 1894.

101 Βλέπε σχετικά, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 149-150 και εφ. *Εστία*, αρ. φ. 197, 20 Σεπτεμβρίου 1894.

Φιλόπουλος, κ.ά.) ανατέθηκε η σύνταξη ψηφίσματος και αναφορών, που θα είχαν ως αποδέκτες τα μέλη του κοινοβούλιου, την κυβέρνηση και τον βασιλιά. Ακόμη, κάποια από τα μέλη της επρόκειτο να συναντηθούν με τους τοπικούς βουλευτές προκειμένου να συντονίσουν από κοινού τη στάση των τελευταίων, στη διάρκεια των συνεδριάσεων της βουλής. Παρόμοιες εκδηλώσεις υπέρ του παρακρατήματος πραγματοποιήθηκαν στην Πύλο, στην Κυπαρισσία και στον Πύργο, ενώ ανάλογα ψηφίσματα εκδόθηκαν από την Επιτροπή Σταφιδοκτημόνων Κυπαρισσίας και από την Σταφιδική Ένωση Πατρών. Αντίθετα, πραγματοποιούνται συλλαλητήρια κατά της εφαρμογής του παρακρατήματος στο Άργος, στο Αίγιο, στη Κορινθία και στην Καλαμάτα.[102]

Και τον επόμενο χρόνο (1895), η εφαρμογή ή μη του παρακρατήματος αποτέλεσε αφορμή για την πραγματοποίηση πολλών και μεγάλων κινητοποιήσεων των σταφιδοπαραγωγών. Συλλαλητήρια υποστήριξης του μέτρου έγιναν, στην Πάτρα, στον Πύργο, στην Κυπαρισσία, στους Γαργαλιάνους, στα Λεχαινά, στην Αμαλιάδα, κ.ά. Η καταψήφιση του νομοσχεδίου που προέβλεπε την εφαρμογή του μέτρου, προκάλεσε κύμα εκδηλώσεων διαμαρτυρίας στις προαναφερόμενες περιοχές, κυρίως, τον Ιούνιο της χρονιάς αυτής. Στη διάρκειά τους επαναλαμβάνεται το αίτημα για «πάγωμα» της ισχύος όλων των ενταλμάτων που είχαν εκδοθεί σε βάρος των οφειλετών του δημοσίου και για αναστολή των κατασχέσεων της Ε.Τ.Ε. Στο συλλαλητήριο της Πάτρας, όπου κεντρικός ομιλητής ήταν ο Α. Γεωργακόπουλος, συντάσσονται και ψηφίζονται δυο αναφορές, μια προς τη βουλή και μια προς τον βασιλιά. Στην πρώτη αναφέρονται τα παρακάτω:

> Ο Λαός των Πατρών συνελθών εν συλλαλητηρίω, όπως σκεφθή της επί τριετίαν επιτεινομένης σταφιδικής κρίσεω, ήτις επέφερε την οικονομικήν καταστροφήν των σταφιδοφόρων επαρχιών προς αποσόβησιν της οποίας η παρούσα Κυβέρνησις (Δηλιγιάννη) ανήλθεν εις την αρχήν δια λαϊκής εξεγέρσεως – Ψηφίζει – Παρακαλεί την μεν Κυβέρνησιν να υποβάλη κατά την παρούσαν σύνοδον προ της νέας εσοδείας, την δε Βουλήν να ψηφίση νομοσχέδιον προς άρσιν της σταφιδικής κρίσεως. Εν όσω δε ουδέν άλλον υποδεικνύεται να ψηφισθεί ο παρά των πασχουσών σταφιδοφόρων επαρχιών υποδειχθείς κανονισμός της εξακτέας ποσότητος δι εν έτος, το δε μη εξαχθησόμενον πλεόνασμα, παραδιδόμενον εις οιανδήποτε ποιότηταν να αντικαταστήση τον μέχρι τούδε καταβαλλόμενον εξαγωγικόν φόρον είτε όλον, είτε μέρος αυτού, αλλώς να ληφθή και διαχειρισθή καθ΄οιονδήποτε τύπον. Η εγκατάλειψις και παρά της υφισταμένης Κυβερνήσεως

102 Βλ. σχετικά, εφ., *Εστία*, αρ. φ. 253, 15 Νοεμβρίου 1894 και *Σταφιδικά, περί παρακρατήσεως του πλεονάσματος*, Υπό Σταφιδικής Επιτροπής Κυπαρισσίας, Φιλιατρά, 1894, σσ.. 8-9, 13.

θέλει σημάνη τον κίνδυνον της οικονομικής πανωλεθρίας ού τας συνεπείας, ουδείς δύναται να προϊδη από τούδε, η δε ευθύνη θα βαρύνη καθ΄ολοκληρίαν την Κυβέρνησην.

Την παραπάνω αναφορά υπογράφουν τα μέλη της επιτροπής του συλλαλητήριου, Ν. Σαγιάς, Δ. Δάρας, Αν. Ρούφος, Κ. Φιλόπουλος, Θ. Λάγγουρας, Χρ. Κορύλλος, Δ. Κρεμμύδης, Αν. Τσάμης, Αιμ. Γερούσης, Κ. Πανουτσόπουλος, Κ. Πρατζίκας.[103] Οι προαναφερόμενοι εκπροσωπούν τον κτηματικό, τον εμπορικό και τον πολιτικό χώρο.

Στην αναφορά προς τον βασιλιά, αναφέρονται τα εξής:

> Ο Λαός των Πατρών έχων υπ΄όψει του, ότι η Α.Μ. συγκινηθείσα εκ του οικονομικού ολέθρου, εις ον περιέστησαν μυριάδες υπηκόων του εκ της σταφιδικής κρίσεως, διενήργησε και τη υψηλή αυτού προστασία επετεύχθη η μετά της Ρωσσίας σύμβασις συνήλθε σήμερον εις συλλαλητήριον και – Εψηφίσατο – Εκφράζει την ευγνωμοσύνην του προς την Α.Μ. δια τας υπέρ του προϊόντος υψηλάς αυτού μέριμνας, και τον καθικετεύει να συνεχίση την υψηλήν αυτού προστασίαν υπέρ του είδους όπως ούτω αρθή ο εκ της σταφιδικής κρίσεως κίνδυνος. Θα επιτευχθή δε τούτο αν η Κυβέρνησις υιοθετήση νομοσχέδιον προς άρσιν του πλεονάσματος.

Παρόμοιο περιεχόμενο είχε και το ψήφισμα του συλλαλητήριου στον Πύργο, με το οποίο ζητείται από την κυβέρνηση η άμεση εφαρμογή της παρακράτησης.[104]

Την ίδια περίοδο πραγματοποιούνται κινητοποιήσεις στις περιφέρειες, όπου το παρακράτημα θεωρείται ασύμφορο. Οι περισσότερες σημειώνονται στην Κορινθία, στο Αίγιο και στην Καλαμάτα, όπου διατυπώνεται η επιθυμία των σταφιδοπαραγωγών της περιοχής να αρνηθούν να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις στην περίπτωση που θα εφαρμοζόταν το μέτρο. Χαρακτηριστικό είναι το ψήφισμα συλλαλητήριου κατοίκων των δήμων Σικυώνος και Πελλήνης, στην Κορινθία:

> Ο Λαός, συνελθών αυθορμήτως επί τη ειδήσει, ότι η Βουλή απεδέχθην κατ΄αρχάς το νομοσχέδιον περί προσθέτου φόρου ή εισφοράς 20% επί της σταφίδος, Αναλογιζόμενος την εκ της εφαρμογής τούτου αντισυνταγματικού μέτρου επελευσομένην καταστροφήν εις τους σταφιδοπαραγωγούς της Κορινθίας, Συμμεριζόμενος καθ΄ολοκληρίαν τους εναντίον του νομοσχεδίου τούτου αναπτυχθέντας λόγους εν τη Βουλή – Ψηφίζει – Εκφράζει την άκραν λύπην του επί τη κατ΄αρχήν αποδοχή του εν λόγω νομοσχεδίου, Εύχεται την εν ταις επομέναις

103 Βλ. εφ., *Επιθεώρησις*, Αθήνα, αρ. φ. 478, 13 Ιουνίου 1895.
104 Αυτόθι.

> συζητήσεις απόρριψιν αυτού ως επιβλαβεστάτην εις τους σταφιδοπαραγωγούς της Κορινθίας, Παρακαλεί τους κκ. Βουλευτάς της Κορινθίας να καταψηφίσωσιν του νομοσχεδίου τούτου.[105]

Η «διαμάχη», όμως, ανάμεσα στις «παρακρατητικές» και «αντιπαρακρατητικές» επαρχίες μεταφέρεται και στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις. Να πως περιγράφει ο βουλευτής Πετιμεζάς τους λόγους για τους οποίους οι παραγωγοί της Αιγιαλείας αντιδρούν στην εφαρμογή του παρακρατήματος:

> Οι έχοντες σταφιδοφυτείας εις την Αιγιαλείαν, έχουσιν ιδιαίτερον λόγον να αποκρούωσι την παρακράτησιν, διότι τα κτήματά των τα έχουσι λάβει υπό κανόνα. Πληρόνουσι κανόνα 25% εις τους κυρίους της γης, πληρόνουσι δε , ως γνωρίζετε, και φόρον εις το Δημόσιον. Εάν λοιπόν τοις παρακρατηθή και 20%, ως ήκουσαν, φοβούνται ότι δεν θα τοις μείνη τίποτε. Έχουν δε και έτερον λόγον, ότι το έδαφος εκεί είναι πολύ ξηρόν, και ίνα παραχθή μια χιλιάς λιτρών σταφίδος, απαιτούνται 3 στρέμματα γης, είναι δε αρίστης ποιότητος ο σταφιδόκαρπός των, και εκ τούτου υποθέτουν πολύ δικαίως, ότι η ζημία των θα ήναι πολύ μεγάλη.[106]

Άλλοι βουλευτές που εκπροσωπούν τις «αντιπαρακρατητικές» περιφέρειες, ανακοινώνουν στην έναρξη των συνεδριάσεων ψηφίσματα τοπικών φορέων και συλλόγων των περιοχών τους επιχειρώντας να αποδείξουν πως κοινωνική αναστάτωση έχει προκληθεί όχι μόνο στις περιοχές όπου υποστηρίζεται το παρακράτημα, αλλά και στις δικές τους.[107] Όμως τα αιτήματα που διατυπώθηκαν στις κινητοποιήσεις του 1895, δεν αφορούσαν αποκλειστικά την άρνηση ή την υπεράσπιση του παρακρατήματος.

Στην Καλαμάτα πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στη διάρκεια του οποίου απαιτήθηκε η αναστολή είσπραξης των φόρων και η μη κύρωση του νόμου που προέβλεπε την επιβολή πρόσθετου φόρου στις νέες οικοδομές και στο εισαγόμενο σιτάρι.[108] Στον Πύργο διοργανώθηκαν συγκεντρώσεις των κατοίκων της πόλης και των γύρω χωριών, στις οποίες καταγγέλθηκε η δράση των τοκογλύφων της περιοχής και ζητήθηκε η μεσολάβηση της κυβέρνησης προκειμένου να επιτευχθεί διακανονισμός των χρεών.[109]

105 Σχετικά με το συλλαλητήριο της Κορινθίας και της Καλαμάτας, βλέπε, *Επιθεώρησις*, Αθήνα, αρ. φ. 499, 4 Ιουλίου 1895.

106 *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 26, 17 Ιουνίου 1895, σ. 347.

107 Για ανακοινώσεις της Επιτροπής Λαού Αιγιαλείας, του συλλόγου *Ευαγγελισμός* των Μουρλών, του συλλόγου Κιάτου ο *Άρατος* και του Λαϊκού Συλλόγου Αλληλοβοήθειας *Άγιος Παύλος* της Κορινθίας, βλέπε, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 39, 3 Ιουλίου 1895, σ. 804.

108 Εφ., *Επιθεώρησις*, Αθήνα, αρ. φ. 2, 4 Ιανουαρίου, 1895.

109 Εφ., *Επιθεώρησις*, Αθήνα, αρ. φ. 5, 9 Ιανουαρίου 1895.

Ωστόσο, την ίδια χρονιά, δεν έλειψαν και οι βίαιες συμπλοκές ανάμεσα σε καλλιεργητές και όργανα των αστυνομικών αρχών. Σύμφωνα με ανακοίνωση του βουλευτή Ηλείας Κρεστενίτη, εκτεταμένες συμπλοκές σημειώθηκαν έξω από την πόλη του Πύργου, όταν κρατικοί υπάλληλοι συνοδευόμενοι από στρατιωτικό απόσπασμα προσπάθησάν να εκτελέσουν εντάλματα προσωποκράτησης σε γειτονικά χωριά.[110]

Στα 1896, η ψήφιση του νόμου για την ισχύ της παρακράτησης επέφερε σχετική ύφεση των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας, συγκριτικά με τα προηγούμενα χρόνια. Εντούτοις πραγματοποιούνται συλλαλητήρια προς το τέλος του χρόνου, κυρίως στις περιοχές όπου παραγόταν κατώτερη ποιότητα σταφίδας, ώστε να εφαρμοσθεί το μέτρο και το επόμενο έτος. Ακόμη, διοργανώνονται συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας στις οποίες καταγγέλλονται οι καταχρήσεις των σταφιδοαποθηκάριων, ενώ παράλληλα ζητείται η ίδρυση Γενικών Αποθηκών.[111]

Και στη διάρκεια αυτής της χρονιάς επαναλαμβάνονται περιστατικά ένοπλων συγκρούσεων, τα οποία όμως έχουν περιορισμένη έκταση και οφείλονται στην ανάδειξη των παραδοσιακών αλληλεγγυοτήτων στις τοπικές και κλειστές κοινωνίες των χωριών που είχαν πληγεί περισσότερο από την κρίση. Ενδεικτική είναι η περιγραφή ενός τέτοιου περιστατικού που συνέβηκε στην Ανδραβίδα Λεχαινών, από την εφημερίδα *Παλιγγενεσία*:

> Εκ Λεχαινών αγγέλεται ότι χθές απόσπασμα εκ πέντε στρατιωτών συγκείμενον μετέβη εις το χωρίον Ανδραβίδα όπως συλλάβη χωρικό τινά οφειλέτην του Δημοσίου, Μόλις είδαν το απόσπασμα οι χωρικοί δια κωδωνοκρουσίας εκάλεσαν τους κατοίκους του χωρίου οίτινες έχοντες επι κεφαλής τον Δήμαρχον Μυρτουτίων Κουτζούρην αποπειράθησαν να εκδιώξουν τους στρατιώτας. Συνεπεία τούτου μάχη συνήφθη μεταξύ πολιτών αφ΄ενός και των στρατιωτών αφ΄ετέρου διαρκέσασα επί πολλάς ώρας καθ΄ην πλείστοι ανταλλάγησαν πυροβολισμοί. Οι πολίται ενισχυθέντες έτρεψαν εις φυγήν τους στρατιώτας καταδιώξαντες αυτούς εις απόστασιν μιας ώρας.[112]

Το 1897, την ελληνική κοινωνία στο σύνολό της απασχολεί το εθνικό ζήτημα ενόψει μάλιστα του επικείμενου ελληνοτουρκικού πολέμου. Και στις σταφιδοφόρες επαρχίες το επίκεντρο του ενδιαφέροντος εντοπίζεται στο ζήτημα αυτό, αφού

110 *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 35, 28 Ιουνίου 1895, σσ.. 675-676.

111 Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 192-193.

112 *Παλιγγενεσία*, Αθήνα, αρ. φ. 9967, 30 Αυγούστου 1896. Παρόμοιου τύπου συμπλοκή αναφέρεται στο χωριό Κολύριο, όταν κλητήρας επιχείρησε να κατάσχει κτήμα σταφιδοκαλλιεργητή που χρωστούσε μεγάλο ποσό σε τοκογλύφο της περιοχής. Στον χωρικό συμπαραστάθηκαν οι συγχωριανοί του, με αποτέλεσμα να σημειωθεί ένοπλη συμπλοκή ανάμεσα σε αυτούς και τα αστυνομικά όργανα που συνόδευαν τον κρατικό υπάλληλο. Βλ., *Παλιγγενεσία*, αρ. φ. 9962, 25 Αυγούστου 1896.

διοργανώνονται μεγάλες συγκεντρώσεις υποστήριξης των «εθνικών δίκαιων», κυρίως στην Πάτρα. Ωστόσο, το ενδιαφέρον για το σταφιδικό ζήτημα δεν ατονεί και πραγματοποιούνται πολλά συλλαλητήρια στην Πάτρα, στον Πύργο, στην Καλαμάτα κ.ά. Στις περισσότερες από αυτές τις εκδηλώσεις, διατυπώνονται αιτήματα σχετικά με τον καθορισμό του ανώτατου ορίου του ποσοστού του παρακρατήματος, κυρίως στις «παρακρατητικές» περιφέρειες, ενώ στις «αντιπαρακρατητικές» εκφράζεται η δυσαρέσκεια τμήματος των καλλιεργητών και των εμπόρων για τα δεινά που προκάλεσε η εφαρμογή του μέτρου. Εκτός όμως από τις προαναφερόμενες οργανωμένες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, συνεχίστηκαν οι αυθόρμητες ενέργειες παραδοσιακού αγροτικού τύπου, κυρίως στα χωριά της Ηλείας και της Αχαΐας, οι οποίες άλλοτε είχαν ήπια μορφή και άλλοτε είχαν σαν αποτέλεσμα τις ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα στους χωρικούς και τις αστυνομικές ή στρατιωτικές δυνάμεις.

Τα περισσότερα από αυτά τα περιστατικά σημειώθηκαν μετά από το τέλος του πολέμου. Για παράδειγμα, διακόσοι περίπου σταφιδοκαλλιεργητές από το χωριό Βαρβάσαινα, αφού έφτασαν στο κέντρο του Πύργου, απαίτησαν την αναστολή της είσπραξης των φόρων από τον υποταμία της πόλης. Ο τελευταίος υποσχόμενος στους συγκεντρωμένους ότι θα ενεργήσει προκειμένου το αίτημά τους να ικανοποιηθεί. Μετά από αυτή την εξέλιξη αποφεύχθηκαν πιθανά επεισόδια με τις τοπικές αστυνομικές αρχές, αφού οι περισσότεροι από τους χωρικούς ήταν ένοπλοι. Κάτι παρόμοιο δεν συνέβηκε στα χωριά Σουδανέϊκα και Τσουκαλέϊκα της Αχαΐας, όταν εμφανίστηκαν αποσπάσματα για να εκτελέσουν εντάλματα σύλληψης οφειλετών. Εκεί σημειώθηκαν ένοπλες συγκρούσεις, αφού πολλοί συγχωριανοί των διωκόμενων επιχείρησαν την απελευθέρωσή τους.[113] Την ίδια περίοδο σημειώθηκαν, επίσης, πολλά περιστατικά κλοπής σταφιδόκαρπου από αποθήκες, με σημαντικότερο από όλα την κλοπή μεγάλης ποσότητας σταφίδας από ένοπλους στην αποθήκη του Φωτόπουλου στον Πύργο.[114]

Τον επόμενο χρόνο (1898), επαναλαμβάνονται τόσο οι οργανωμένες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, όσο και τα βίαια περιστατικά αντίστασης προς τις κρατικές αρχές. Στα μεγάλα αστικά κέντρα της βορειοδυτικής Πελοποννήσου πραγματοποιούνται συλλαλητήρια , στη διάρκεια των οποίων διατυπώνονται αιτήματα για ίδρυση Σταφιδικής Τράπεζας που να χορηγεί δάνεια στο σύνολο των παραγωγών, για το διακανονισμό των χρεών, για την παράταση της προθεσμίας λήξης του παρακρατήματος, για την ίδρυση Γενικών Αποθηκών και για τη λήψη μέτρων που θα συμβάλανε στον περιορισμό των τοκογλυφικών δραστηριοτήτων και των

113 Για τα παραπάνω, βλέπε, *Νεολόγος Πατρών*, αρ.φ 885, 22 Ιανουαρίου 1897, αρ.φ. 1189, 21 Νοεμβρίου 1897, αρ.φ. 1203, 5 Δεκεμβρίου 1897.

114 *Νεολόγος Πατρών*, αρ.φ. 1181, 13 Νοεμβρίου 1897.

καταχρήσεων. Ταυτόχρονα συνεχίζονται τα επεισόδια ένοπλων συγκρούσεων ανάμεσα σε αγρότες και αστυνομικά αποσπάσματα, με σημαντικότερο εκείνο που συνέβηκε στο Σκουροχώρι της Ηλείας όταν επιχειρήθηκε η σύλληψη και η κατάσχεση του κτήματος οφειλέτη χωρικού.[115]

Και στα' 1899, οι κινητοποιήσεις στοχεύουν στη λήψη μέτρων από το κράτος προκειμένου να αντιμετωπιστεί ή έλλειψη ρευστού χρήματος και η επακόλουθη αδυναμία των περισσότερων μικροπαραγωγών να καλλιεργήσουν τα κτήματά τους, το ζήτημα των συσσωρευμένων χρεών, όπως ακόμη η υποτονική εμπορική κίνηση που παρατηρείται σχεδόν σε όλα τα αστικά κέντρα των σταφιδοφόρων περιφερειών. Και πάλι επίκεντρα των κινητοποιήσεων είναι οι πόλεις της Πάτρας, του Πύργου, της Καλαμάτας. Ταυτόχρονα εξακολουθούν να διοργανώνονται κινητοποιήσεις, υπέρ και κατά της εφαρμογής του παρακρατήματος, όπως και υπέρ της ίδρυσης Σταφιδικής Τράπεζας.[116]

Η επανάληψη περιστατικών ένοπλων συγκρούσεων ανάμεσα σε χωρικούς και αστυνομικά όργανα, όπως και το γεγονός ότι πυκνώνουν οι συγκεντρώσεις παραγωγών από τα διάφορα χωριά σε αστικά κέντρα όπου εδρεύουν δημόσιες υπηρεσίες ή τα υποκαταστήματα της Εθνικής Τράπεζας, αποτελούν καταστάσεις που εντείνουν την ανησυχία για μεγέθυνση της κοινωνικής όξυνσης. Αυτό το κλίμα ανησυχίας αποτυπώνεται στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις. Μάλιστα πολύ συχνά, η μετακίνηση στρατιωτικών αποσπασμάτων που έδρευαν προληπτικά σε διάφορες σταφιδοφόρες περιοχές ώστε να τηρείται η τάξη, προκαλούσε αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους τοπικούς βουλευτές αφού κανείς δεν επιθυμούσε την αναχώρηση τους από τη δική του περιφέρεια εξαιτίας του διάχυτου φόβου για επιδείνωση της κατάστασης της δημόσιας ασφάλειας.[117]

Ένα χρόνο αργότερα (1900), οι πιέσεις προς την κεντρική εξουσία εντείνονται. Η καταστροφή μεγάλου τμήματος της σοδειάς από τον περονόσπορο, προκαλεί τη διοργάνωση πολυπληθών συλλαλητηρίων στην Αχαΐα, στην Πάτρα και στα Φιλιατρά. Κύριο αίτημα των συγκεντρωμένων ήταν η αναστολή των διώξεων των οφειλετών, όπως και η αναστολή της είσπραξης των φόρων. Μάλιστα, αποτέλεσμα των κοινωνικών πιέσεων ήταν η απόφαση της νομαρχίας Πατρών να αναστείλει προσωρινά

115 Βλέπε σχετικά, εφ. *Παλιγγενεσία*, Αθήνα, αρ.φ. 10,600, 30 Μαΐου 1898, αρ.φ. 10,689, 27 Αυγούστου 1898 και Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σ. 206

116 Για τα συλλαλητήρια κατά του παρακρατήματος στην Καλαμάτα, υπέρ του παρακρατήματος και της ίδρυσης Σταφιδικής Τράπεζας στην Ολυμπία και στην Πάτρα, βλέπε, *Καιροί*, Αθήνα, αρ.φ. 3735, 3 Μαΐου 1899, αρ.φ. 3768, 4 Ιουνίου 1899, αρ. φ. 3782, 18 Ιουνίου 1899.

117 Για τα παραπάνω βλέπε, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 29, 18 Μαΐου 1899, σ. 184.

την είσπραξη των φόρων. Την ίδια περίοδο, συνεχίστηκαν τα συλλαλητήρια για αύξηση του ποσοστού παρακράτησης πάνω από 15% με επίκεντρο την Πάτρα. Στις παραπάνω εκδηλώσεις εκφράστηκε και η επιθυμία της πλειοψηφίας των μικροκαλλιεργητών να αρνηθούν να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις.[118]

Στα 1901, το σκηνικό δεν αλλάζει. Το Φεβρουάριο πραγματοποιούνται δυο μεγάλα συλλαλητήρια στην Καλαμάτα, στη διάρκεια των οποίων καταγγέλλεται η διοίκηση της Σταφιδικής Τράπεζας για πολιτική διακρίσεων σε βάρος των μεσσήνιων παραγωγών. Συγκεκριμένα, η καταγγελία αφορούσε τη μη χορήγηση επαρκών δανείων στους καλλιεργητές της Μεσσηνίας σε αντίθεση με τα δάνεια που δόθηκαν σε παραγωγούς άλλων περιφερειών, εκείνη τη χρονιά. Παρόμοια συλλαλητήρια επαναλήφτηκαν τέσσερις μήνες αργότερα. Και στη διάρκεια αυτών των εκδηλώσεων καταγγέλθηκε η Σταφιδική για δανειοδοτική πολιτική διακρίσεων σε βάρος των μεσσήνιων σταφιδοπαραγωγών και σε όφελος των παραγωγών της Πάτρας και του Πύργου.[119] Διεκδικήσεις τοπικού χαρακτήρα διατυπώθηκαν και στο συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε στη Μεθώνη, τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου. Και πάλι καταγγέλθηκε η Σταφιδική Τράπεζα, επειδή δεν προέβλεψε την ίδρυση Γενικών Αποθηκών στη Μεσσηνία.[120]

Στον Πύργο διοργανώθηκαν δυο ογκώδη συλλαλητήρια την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1901. Στη διάρκεια του πρώτου απαιτήθηκε η κατάργηση της φορολόγησης των αμπελιών, ενώ στο δεύτερο καταγγέλθηκαν οι προπωλήσεις της σταφίδας και όσοι έμποροι εξανάγκαζαν τους παραγωγούς σε αυτές. Ακόμη, ζητήθηκε η παρέμβαση της κυβέρνησης στην Ε.Τ.Ε. και στην Αθηναϊκή Τράπεζα, προκειμένου οι οργανισμοί αυτοί να χρηματοδοτούν τους καλλιεργητές που καταθέτουν το σταφιδόκαρπό τους στις Γενικές Αποθήκες.[121]

Στα συλλαλητήρια που διοργανώθηκαν στα Φιλιατρά το συγκεκριμένο έτος, ζητήθηκε από την κυβέρνηση να ελαττώσει τη φορολογία των επιτηδευμάτων, ενώ καταγγέλθηκαν οι προπωλήσεις της σταφίδας όπως και οι κερδοσκόποι έμποροι.[122]

Τον επόμενο χρόνο (1902), οι φυσικές καταστροφές και οι ασθένειες (παγετός, περονόσπορος) που έπληξαν τις περισσότερες σταφιδοφόρες περιοχές, προκάλεσαν μεγαλύτερα προβλήματα στους σταφιδοκαλλιεργητές. Παρά τα έκτακτα μέτρα που πήρε η κυβέρνηση, η κοινωνική δυσαρέσκεια αυξήθηκε. Στις περισσότερες

118 Βλέπε σχετικά, εφ. *Καιροί*, Αθήνα, αρ.φ. 4188, 1 Αυγούστου 1900, αρ.φ. 4189, 2 Αυγούστου 1900, αρ.φ. 4118 23 Μαΐου 1900, αρ.φ. 4147, 21 Ιουνίου 1900.

119 Βλ. σχετικά, *Καιροί*, Αθήνα, αρ.φ. 4388, 20 Φεβρουαρίου 1901 και αρ.φ. 4492, 5 Ιουνίου 1901.

120 Εφ. *Πρωΐα*, Αθήνα, αρ.φ. 1770, 13 Ιουλίου 1901.

121 Εφ. *Καιροί*, Αθήνα, αρ.φ. 4442, 16 Απριλίου 1901 και αρ.φ. 4526, 9 Ιουλίου 1901.

122 Εφ. *Καιροί*, Αθήνα, αρ.φ. 4459, 3 Μαΐου 1901, αρ.φ. 4541, 24 Ιουλίου 1901.

κινητοποιήσεις της χρονιάς (Πάτρα, Πύργο, Γαργαλιάνους, Φιλιατρά κ.ά.) διατυπώθηκαν αιτήματα για αύξηση του ποσοστού παρακράτησης στο 20%.[123]

Το 1903, θεωρούμε ότι αποτελεί τη χρονιά στη διάρκεια της οποίας κορυφώνονται οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας του σταφιδικού κόσμου, με αφορμή την πρόταση άγγλων κεφαλαιούχων να διαχειριστούν μονοπωλιακά το προϊόν. Τα συσσωρευμένα προβλήματα, όπως επίσης και η αναποτελεσματικότητα των μέτρων που είχαν εφαρμοστεί μέχρι τότε, διαμόρφωσαν την αντίληψη ακόμη και στους καλλιεργητές των ανώτερων ποιοτήτων πως η αποδοχή της παραπάνω πρότασης από την κυβέρνηση θα έδινε άμεση λύση στο αδιέξοδο.

Θα επιμείνουμε περισσότερο στην παρουσίαση των γεγονότων που σημειώθηκαν στη διάρκεια αυτού του έτους, επειδή θεωρούμε ότι είναι ενδεικτικά όσο αφορά τη μορφή και το χαρακτήρα της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Η εξέλιξη αυτών των γεγονότων μας αποκαλύπτει την εναλλαγή των μορφών δράσης των αγροτών, όπως και το χαρακτήρα των κινήτρων που τους ωθούν σε συγκεκριμένου τύπου συμπεριφορές.

Πριν όμως αναφερθούμε στις κινητοποιήσεις υπεράσπισης του μονοπωλίου, θα περιγράψουμε τα υπόλοιπα γεγονότα και αιτήματα που σημειώθηκαν και διατυπώθηκαν το 1903.

Ήδη από το Φεβρουάριο , το κλίμα στις σταφιδοφόρες επαρχίες ήταν τεταμένο, παρά το γεγονός ότι το παρακράτημα είχε οριστεί στο ποσοστό του 20%. Τον ίδιο μήνα συστάθηκε κοινοβουλευτική επιτροπή με πρόεδρο τον βουλευτή Στεφάνου και εισηγητή τον βουλευτή Α. Κεφαλά. Στόχος της επιτροπής ήταν η επανεξέταση του σταφιδικού ζητήματος και η σύνταξη τροποποιήσεων του καταστατικού της Σταφιδικής Τράπεζας. Με αφορμή τη σύσταση της επιτροπής, πραγματοποιούνται μεγάλα συλλαλητήρια στην Πάτρα, στον Πύργο, στην Κυπαρισσία με κύρια αιτήματα τη ψήφιση νόμου για απεριόριστο παρακράτημα, την απαγόρευση νέων εμφυτεύσεων, την αναστολή είσπραξης των φόρων, την παύση των προσωποκρατήσεων και την κατάργηση της στρεμματικής φορολογίας. Συγκεντρώσεις πραγματοποιούνται, επίσης, στην Κόρινθο, στο Αίγιο, και στο Κιάτο, με κύριο αίτημα τη μη υλοποίηση του απεριόριστου παρακρατήματος.[124]

123 Εφ. *Το Κράτος*, Αθήνα, αρ.φ. 32, 1 Αυγούστου 1902, και, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σ. 244.

124 Για τις εργασίες της κοινοβουλευτικής επιτροπής, βλέπε, *Καιροί*, Αθήνα, αρ.φ. 4740, 16 Φεβρουαρίου 1903, αρ. φ. 4741, 18 Φεβρουαρίου 1903, αρ.φ. 4742, 19 Φεβρουαρίου 1903, αρ.φ. 4743 20 Φεβρουαρίου 1903, αρ.φ. 4744, 21 Φεβρουαρίου 1903. Για συλλαλητήρια στην Πάτρα, στον Πύργο και στην Κυπαρισσία, βλέπε αντίστοιχα, αρ.φ. 4720, 27 Φεβρουαρίου 1903, αρ.φ. 4741, 18 Φεβρουαρίου 1903 και αρ.φ. 4749, 26 Φεβρουαρίου 1903. Βλέπε επίσης, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 250-251, 254-255, 258-259.

Ταυτόχρονα συνεχίζονται τα περιστατικά των ένοπλων συγκρούσεων τα οποία μάλιστα πυκνώνουν, εξαιτίας της αναζωπύρωσης της ληστρικής δράσης κυρίως στην Ηλεία (για αυτό το ζήτημα, βλέπε στο τρίτο κεφάλαιο). Χαρακτηριστική είναι η ένοπλη σύγκρουση ανάμεσα σε χωρικούς του χωριού Άγιος Ιωάννης που βρισκόταν έξω από τον Πύργο· και σε αστυνομικά αποσπάσματα που προσπάθησαν να συλλάβουν ληστρική ομάδα της οποίας κάποια μέλη κατάγονταν από το συγκεκριμένο χωριό.[125]

Επανερχόμενοι στο ζήτημα του μονοπωλίου, θα καταθέσουμε ορισμένα στοιχεία σχετικά με τις προτάσεις των ενδιαφερόμενων. Η εταιρία – συνδικάτο που πρότεινε το σχέδιο του μονοπωλίου, εκπροσωπούνταν από τον βουλευτή Εδ. Μπρόδερτον και τον χρηματιστή Ρ. Μπακχάουζ. Σαν αντιπρόσωπό τους και υπεύθυνο για τις διαβουλεύσεις με την ελληνική κυβέρνηση είχαν διορίσει τον Δ. Δηλιγιάννη, ανιψιό του πρωθυπουργού Θ. Δηλιγιάννη.[126]

Το τελικό σχέδιο της πρότασης προέβλεπε τη μονοπωλιακή αγορά της σταφίδας για είκοσι χρόνια, όπως επίσης και τα παρακάτω : α) η εμπορία θα επιτρεπόταν μόνο με δήλωση του ενδιαφερόμενου εμπόρου. β) Απαγορευόταν η επέκταση των σταφιδοφυτειών, ενώ για κάθε νέα εμφύτευση θα επιβαλόταν πρόστιμο 300-590 δραχμές το στρέμμα. γ) Επιτρεπόταν η αντικατάσταση των φυτειών στις υφιστάμενες αμπελοφυτείες. δ) Το συνδικάτο υποχρεούταν να αγοράζει ολόκληρη την παραγωγή που προοριζόταν για εξαγωγή ή εσωτερική χρήση, ενώ δεν θα είχε τη δυνατότητα μυστελοποίησης ή οινοποίησης του προϊόντος, στον ελλαδικό χώρο. ε) Θα καθοριζόντουσαν οκτώ ποιότητες σταφιδόκαρπου (βλ. πρώτο κεφάλαιο) και το συνδικάτο έπρεπε να καταβάλει τους δημοτικούς, τους δημόσιους και τους λιμενικούς φόρους. ζ) Θα καταργούταν η σε είδος φορολογία του προϊόντος, όπως και η έκπτωση του φόρου κατά 4 δραχμές για κάθε χιλιόλιτρο. Σύμφωνα με την άποψη του Δ. Δηλιγιάννη, με την εφαρμογή των αναφερόμενων μέτρων θα επιχειρούταν η αύξηση της κατανάλωσης στο εξωτερικό και η ύψωση των τιμών. Ακόμη ανακοινώθηκε πως οι παραγωγοί θα είχαν τη δυνατότητα παραδίδοντας το προϊόν τους, να παίρνουν ένα είδος σκρίπ το οποίο θα τους έδινε το δικαίωμα να μετέχουν στην κερδοφορία της εταιρείας κατά ?, ανάλογα με την ποσότητα που θα παραδίνανε.[127]

Οι παραπάνω προτάσεις φαίνεται ότι έγιναν αποδεκτές στις περισσότερες σταφιδικές επαρχίες, ακόμα και σε εκείνες που στο παρελθόν είχαν ταχθεί κατά του παρακρατήματος. Πολλά συλλαλητήρια οργανώθηκαν στην Πάτρα, στον Πύργο, στην Καλαμάτα, στο Αίγιο και αλλού, προκειμένου να πιεστούν οι κυβερνήσεις της

125 *Καιροί*, αρ.φ. 4749, 26 Φεβρουαρίου 1903.
126 *Καιροί*, αρ.φ. 4765, 14 Μαρτίου 1903.
127 *Καιροί*, αρ.φ. 4820, 9 Μαΐου 1903.

περιόδου και το μονοπώλιο να γίνει πραγματικότητα. Μάλιστα, ήταν τόσο έντονες οι πιέσεις ώστε ορισμένοι βουλευτές οι οποίοι ή δεν έπαιρναν σαφή θέση για το ζήτημα ή ήταν αντίθετοι στο ενδεχόμενο να εφαρμοστεί το μονοπώλιο, αναγκάστηκαν τελικά να αποδεχτούν τις προαναφερόμενες προτάσεις. Χαρακτηριστική ήταν η δημόσια δήλωση υπεράσπισης του μονοπωλίου από τον βουλευτή της αντιπολίτευσης Χρ. Στεφανόπουλο, τον οποίο είχε κατηγορήσει η φιλικά προσκείμενη στην παράταξη του Δηλιγιάννη εφημερίδα *Πρωϊα*, ότι, ήταν πολέμιος του μονοπωλίου.[128]

Ακόμη πιο χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του βουλευτή Ηλείας Αν. Σπηλιάδη. Το Μάρτιο του 1903, ο συγκεκριμένος πολιτικός τάχθηκε φανερά κατά της υλοποίησης των προτάσεων του συνδικάτου, θεωρώντας αυτές αφερέγγυες και βλαπτικές για το εμπόριο. Την ίδια περίοδο, απευθυνόμενος στους συντάκτες των εφημερίδων τους ζήτησε να μειώσουν τα συνεχή δημοσιεύματα υπεράσπισης του μονοπωλίου, ώστε να μη περιορίζουν την ελεύθερη κρίση και έκφραση των συναδέλφων του.[129] Στη διάρκεια όμως των εξεγέρσεων που έγιναν στις περισσότερες σταφιδικές επαρχίες εξαιτίας της ματαίωσης της σύμβασης το μήνα Ιούνιο, ο ίδιος βουλευτής δηλώνει με έμφαση πως θα υποστηρίξει όποιον πολιτικό αρχηγό συμβάλει στην πραγμάτωση της εφαρμογής του μονοπωλίου.[130]

Ωστόσο, οι κυβερνήσεις που διαπραγματεύτηκαν την εφαρμογή του μονοπωλίου με την αγγλική εταιρεία (Δηλιγιάννη και Θεοτόκη), αντιμετώπισαν πιέσεις για να αποτραπεί η επίτευξη συμφωνίας. Οι πιέσεις αυτές προέρχονταν τόσο από το εξωτερικό, όσο και από το εσωτερικό της χώρας. Οι εξωτερικές πιέσεις προερχόντουσαν από τους άγγλους εμπόρους παντοπώλες, οι οποίοι θεωρούσαν πως το μονοπώλιο θα επέφερε την υπερτίμηση του προϊόντος στο χώρο της κατανάλωσης. Σύμφωνα με στοιχεία που κατέθεσε στο κοινοβούλιο ο ταμίας της Σταφιδικής Τράπεζας Γριμάνης, στην Αγγλία η σταφίδα πωλούνταν στη λιανική αγορά προς τρεις έως έξι πέννες κάθε αγγλική λίτρα, δηλαδή από 500 έως 1111 δραχμές το χιλιόλιτρο ανάλογα την ποιότητα. Ο αγγλικός λαός κατανάλωνε 150 εκατομμύρια λίτρα ετησίως, δαπανώντας περίπου 90 εκατομμύρια δραχμές κατά μέσο όρο. Από αυτό το ποσό, 30 εκατομμύρια προορίζονταν για τους παραγωγούς, ενώ τα υπόλοιπα 60 διανεμόντουσαν στους εμπόρους, στους παραγγελιοδόχους, στο αγγλικό δημόσιο και κυρίως στους λιανοπωλητές. Αμέσως μετά την ανακοίνωση των παραπάνω στοιχείων ο Θεοτόκης επισήμανε, ότι, δέκα χιλιάδες παντοπώλες του Λονδίνου διαμαρτυρήθηκαν έντονα

128 *Πρωϊα*, 14 Μαϊου 1903.
129 *Καιροί*, αρ.φ. 4761, 10 Μαρτίου 1903.
130 *Πρακτικά της Βουλής*, σύνοδος ΙΕ΄, 23 Ιουνίου 1903.

προς την κυβέρνησή τους, η οποία δεν μπορούσε να αγνοήσει την ομοσπονδία τους που αριθμούσε ογδόντα χιλιάδες μέλη εκείνη την περίοδο.[131]

Την ίδια περίοδο, πλήθος τηλεγραφημάτων διαμαρτυρίας των άγγλων παντοπωλών έχουν ως αποδέκτες την ελληνική κυβέρνηση, την ελληνική βουλή, ακόμη και τον βασιλιά. Ταυτόχρονα, η αγγλική πρεσβεία με ανακοίνωσή της, απαιτεί τη διατήρηση της παρακράτησης στο ποσοστό του 20%. Τον Ιούνιο, ο άγγλος πρεσβευτής προσκομίζει στο ελληνικό υπουργείο εξωτερικών έγγραφη διαμαρτυρία για το ενδεχόμενο επικύρωσης της σύμβασης του μονοπωλίου:

> Εν σχέσει προς τας οδηγίας τας οποίας έλαβον, έχω την τιμήν να γνωρίσω εις την Υμετέρα Εξοχότητα (υπουργό εξωτερικών) ότι η Κυβέρνησις της Μ. Βρετανίας θεωρεί ότι η σύμβασις του Μονοπωλίου της σταφίδος θα έχει ως αποτέλεσμα την ύψωσιν των τιμών της σταφίδος και ότι ως εκ τούτου εξαφανίζονται τα πλεονεκτήματα τα οποία παρέχει η ελάττωσις των τελών συμφώνως με το 1ον και 6ον άπθρον της εμπορικής συνθήκης της καταρτισθείσης μεταξύ Αγγλίας και Ελλάδος και η οποία εξασφαλίζει εις τους Άγγλους καταναλωτάς τιμάς ορισμένας της σταφίδος. Η Κυβέρνησίς μου επίσης στηρίζει τας διαμαρτυρίας της και επί των συνθηκών αι οποίαι κατηρτίσθησαν μετά των άλλων Κρατών, αφού εν τη υμετέρα συνθήκη ορίζεται ότι θα απολαμβάνωμεν των προνομίων των παρεχομένων εις το μάλλον ευνοούμενον Κράτος. Η Κυβέρνησις της Μ. Βρετανίας επιφυλάσσει εις αυτήν το δικαίωμα να καταγγείλη την υπάρχουσα μεταξύ Ελλάδος και Αγγλίας σύμβασιν, εν η περιπτώσει τοιούτον μονοπώλιον ήθελε κηρυχθή και λάβη επίσημον χαρακτήραν.[132]

Παρά τις συνεχείς διαβεβαιώσεις των στελεχών της κυβέρνησης Δηλιγιάννη ότι καταβάλλονται μεγάλες προσπάθειες προκειμένου να μεταπειστεί η αγγλική κυβέρνηση, η μοναδική αντίδραση της ήταν η αποστολή ενός υπομνήματος προς τον άγγλο πρέσβη στο οποίο αναφερόταν πως η εταιρεία του μονοπωλίου όχι μόνο θα μείωνε τη τιμή της κατανάλωσης, αλλά θα βελτίωνε και την ποιότητα του προϊόντος.[133] Μάλιστα την περίοδο που εκδηλωνόντουσαν οι αγγλικές αντιδράσεις, ο υπουργός εξωτερικών Σκουζές δήλωνε στον ιταλό πρέσβη κόμη Σιλβιστρέλλι πως η ελληνική κυβέρνηση αναγκάζεται να συζητά την πιθανότητα εφαρμογής του μονοπωλίου, επειδή έχουν καταστραφεί πάρα πολλοί παραγωγοί και απειλείται «...ολέθρια εσωτερική επανάστασις».[134]

131 *Καιροί*, αρ.φ. 4821, 10 Μαΐου 1903 και αρ.φ. 4862, 20 Ιουνίου 1903.
132 *Καιροί*, αρ.φ. 4864, 22 Ιουνίου 1903.
133 *Καιροί*, αρ.φ. 4789, 8 Απριλίου 1903.
134 *Καιροί*, αρ.φ. 4851, 9 Ιουνίου 1903.

Οι εσωτερικές αντιδράσεις προερχόντουσαν από το χώρο των οινοπνευματοποιών του Πειραιά, οι οποίοι προμηθευόντουσαν το σταφιδόκαρπο της παρακράτησης με πολύ χαμηλές τιμές, χρησιμοποιώντας τον σαν πρώτη ύλη. Κύριος υποστηρικτής τους στο κοινοβούλιο ήταν ο βουλευτής Πειραιά Ν. Λεβίδης. Το σημαντικότερο αίτημά τους ήταν η παροχή 30-40 εκατομμυρίων λίτρων σταφίδας, προκειμένου να χρησιμοποιήσουν αυτές τις ποσότητες για την παρασκευή οινοπνεύματος που θα προοριζόταν για εσωτερική κατανάλωση. Η πρότασή τους βρήκε αντίθετους τους άγγλους κεφαλαιούχους οι οποίοι με δήλωση του εκπροσώπου τους Δ. Δηλιγιάννη επισήμαναν ότι δεν θα δεχόντουσαν υποδείξεις, όσο αφορά τον τρόπο χρησιμοποίησης του πλεονάσματος της σταφίδας. Εντούτοις, η σοβαρότερη διαφωνία ανάμεσα στα δυο μέρη δεν αφορούσε τόσο την παροχή ενός ορισμένου ποσοστού του προϊόντος στους οινοπνευματοποιούς, όσο στη τιμή προσφοράς του.[135] Μάλιστα, οι παραπάνω αντιπαραθέσεις μεταφέρθηκαν στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις όπου οι βουλευτές που εκπροσωπούσαν τις σταφιδοφόρες επαρχίες υπερασπιζόντουσαν τις θέσεις των κεφαλαιούχων του αγγλικού συνδικάτου, ενώ τις απόψεις των ελλήνων επιχειρηματιών υπερασπιζόντουσαν οι βουλευτές της Αττικής. Η στάση των τελευταίων ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριών από τη μεριά των σταφιδοπαραγωγών.[136]

Τελικά η οριστική εγκατάλειψη των διαβουλεύσεων για την εφαρμογή του μονοπωλίου, ανακοινώνεται από την κυβέρνηση Θεοτόκη στις 19 Ιουνίου, με αφορμή την παραίτηση των Μπρόδερτον και Μπακχάουζ. Εντούτοις, ο πρωθυπουργός παραδέχτηκε πως ο παράγοντας που επηρέασε καθοριστικά την απόφασή του ήταν οι πιέσεις που δέχτηκε από την αγγλική πλευρά, ενώ κατηγόρησε τον Δηλιγιάννη ότι ανοίγοντας τις συζητήσεις με τους εκπροσώπους του συνδικάτου προκάλεσε κοινωνική αναταραχή:

> ...η σύμβασις εγκαταλείπεται σήμερον, διότι απεχώρησαν του συνδικάτου εκείνοι οι οποίοι μόνοι θα ηδύναντο να ενεργήσωσι προς επιτυχίαν του μονοπωλίου. Άλλως τε έχομεν και τας διαμαρτυρίας των Δυνάμεων και είδομεν εκ των αναγνωσθέντων εγγράφων ότι αι Δυνάμεις δεν εννοούσι να υποχωρήσωσι. Πρέπει να μάθωσιν οι σταφιδικοί πληθυσμοί ότι η σύμβασις δεν υπάρχει πλέον, διότι την εγκατέλειψαν εκείνοι ακριβώς οι οποίοι την εδημιούργησαν. Εάν εννοούσι τώρα μερικοί να επιβάλλωσι σύμβασιν οιοιδήποτε και αν είνε οι όροι της και χωρίς τας δέουσας εγγυήσεις, εγώ τουλάχιστον δηλώ, ότι δεν θα είμαι εκείνος ο οποίος θα ανεχθώ τούτο.[137]

135 *Καιροί*, αρ.φ. 4828, 15 Μαΐου 1903.
136 *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συν. 76, 77, 78, Μάϊος 1903.
137 *Καιροί*, αρ.φ. 4862, 20 Ιουνίου 1903.

Η παραπάνω ανακοίνωση προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Δηλιγιάννη και των βουλευτών της παράταξής του, ενώ ταυτόχρονα ξέσπασαν επεισόδια έξω από το κτήριο της βουλής ανάμεσα σε οπαδούς των δυο κομμάτων. Ο Δηλιγιάννης επισήμανε πως και άλλα μέλη του συνδικάτου θα μπορούσαν να εγγυηθούν την επιτυχία του μονοπωλίου, εκτός από τους Μπρόδερτον και Μπακχάουζ, ενώ όσο αφορά τις αντιδράσεις της αγγλικής κυβέρνησης δήλωσε, ότι, η τελευταία έπρεπε να πειστεί πως η επίμαχη σύμβαση δεν θα επικύρωνε επίσημο μονοπώλιο αλλά τη λειτουργία μιας ιδιωτικής επιχείρησης η οποία δεν αντίκειται στις διεθνείς εμπορικές συνθήκες. Στη διάρκεια της ίδιας συνεδρίασης, ο βουλευτής Παυλόπουλος υποστήριξε πως εάν ανακοινωνόταν μια τέτοια απόφαση στους σταφιδοκαλλιεργητές, οι ταραχές που θα συνέβαιναν θα ήταν ανεξέλεγκτες.[138]

Στις παραγράφους που ακολουθούν θα περιγράψουμε τις διάφορες μορφές της διαμαρτυρίας των καλλιεργητών, έτσι όπως εξελίχτηκαν στη διάρκεια των διαπραγματεύσεων για το μονοπώλιο και όταν αυτές ματαιώθηκαν. Μέχρι τα μέσα Μαΐου που εκδηλώνονται οι πρώτες μορφές εξεγέρσεων, οι αγρότες συμμετέχουν σε οργανωμένα συλλαλητήρια σε πόλεις και κωμοπόλεις προκειμένου να υποστηρίξουν την εφαρμογή του μονοπωλίου ή να διαμαρτυρηθούν για τυχόν αναβολή των διαβουλεύσεων ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και τους εκπροσώπους της αγγλικής εταιρείας. Πλήθος τηλεγραφημάτων με ψηφίσματα καταφθάνουν στη βουλή από τις περισσότερες σταφιδικές επαρχίες. Σε αυτά διατυπωνόταν η επιθυμία του σταφιδικού κόσμου να επικυρωθεί η σύμβαση, αφού το μονοπώλιο φάνταζε πλέον ως η μοναδική διέξοδος. Επισημαίνεται, ακόμη, η απόγνωση στην οποία είχαν περιέλθει από καιρού οι καλλιεργητές εξαιτίας της οικονομικής δυσπραγίας και των συνεπειών της.

Σε μεγαλύτερη συχνότητα πραγματοποιούνται εκδηλώσεις στην Πάτρα, στον Πύργο, στα Φιλιατρά, στην Κυπαρισσία, στους Γαργαλιάνους, στην Πυλία, ενώ δεν είναι λίγες και εκείνες που γίνονται στις λεγόμενες «αντιπαρακρατητικές» περιφέρειες, όπως στη Μεθώνη, στο Αίγιο, στην Καλαμάτα, κ.ά.[139] Μάλιστα σε πολλά συλλαλητήρια καταγγέλλονται όσοι υπονομεύουν την εφαρμογή του μονοπωλίου και αντιδρούν στις συνεννοήσεις της ελληνικής κυβέρνησης με τους ξένους επιχειρηματίες. Έτσι, σε συλλαλητήριο στη Μεθώνη αποδοκιμάζονται οι Άμβουργερ, Κλάους και

138 Αυτόθι.

139 Τον Απρίλιο του 1903, σε συλλαλητήρια στη Μεθώνη και στο Αίγιο, καταγγέλλονται όσοι έμποροι από την Πάτρα επιχειρούν να παραπληροφορήσουν τους άγγλους κεφαλαιούχους για τις ποιότητες της ελληνικής σταφίδας ώστε να ματαιωθούν οι διαπραγματεύσεις. Βλέπε, *Καιροί*, αρ.φ. 4793, 12 Απριλίου 1903.

Βούδ, οι οποίοι είχαν εκφράσει δημόσια την αντίθεσή τους όσο αφορά τον καταρτισμό ενός σχεδίου υλοποίησης του μονοπωλίου.[140]

Όταν δημοσιοποιούνται πλέον οι πρώτες αναβολές των συζητήσεων και τα προβλήματα που προκύπτουν όσο αφορά την εξέλιξή τους , πραγματοποιούνται και οι πρώτες βίαιες ενέργειες των καλλιεργητών. Από τις πρώτες μέρες του καλοκαιριού (Ιούνιος 1903), στην Αθήνα είναι έκδηλο το κλίμα ανησυχίας αφού μεγάλο τμήμα του τύπου αναφέρει πως η διαμαρτυρία είχε πάρει πλέον τη μορφή εξεγέρσεων.

Ήδη στην ευρύτερη περιοχή του Πύργου, της Κυπαρισσίας και των Φιλιατρών, έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες ένοπλες ομάδες χωρικών. Οι μαύρες σημαίες στολίζουν τα σπίτια χωριών και κωμοπόλεων, οι κάτοικοι των οποίων μετέχουν σε συλλαλητήρια των κοντινότερων πόλεων. Η μετάβαση στις πόλεις γίνεται οργανωμένα και μαζικά, αφού πρώτα οι αγρότες συγκεντρωθούν στην εκκλησία του χωριού. Πολύ συχνά συνοδεύονται και από τον παπά του ναού ο οποίος συνήθως τίθεται επικεφαλής της πορείας. Πολλοί από τους χωρικούς οπλοφορούν, παίρνοντας μαζί τους τους γκράδες, αξίνες, κλπ.

Γρήγορα, οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας χάνουν το χαρακτήρα που είχαν εως την περίοδο εκείνη. Πολλά συλλαλητήρια τα οποία διοργανώνονται από τους μηχανισμούς της επίσημης διαπραγμάτευσης, μετατρέπονται σε ένοπλες διαδηλώσεις με πυροβολισμούς και επιθέσεις κατά πολιτικών και εμπόρων που ήταν αντίθετοι στην προοπτική εφαρμογής του μονοπωλίου. Χαρακτηριστική είναι η επίθεση που έγινε από ένοπλους χωρικούς στο σπίτι του Γούναρη, στην Πάτρα. Ο τελευταίος είχε προτείνει νομοσχέδιο που προέβλεπε μέτρα τα οποία θα υλοποιούνταν στην περίπτωση ναυαγίου των διαπραγματεύσεων για το μονοπώλιο.[141] Σε άλλα συλλαλητήρια καίγονται ομοιώματα βουλευτών και οινοπνευματοποιών.[142]

Ας περιγράψουμε όμως συνοπτικά, μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά γεγονότα που συνέβηκαν εκείνη την περίοδο σε διάφορες σταφιδικές περιοχές Στην Αμαλιάδα μετά το τέλος συγκέντρωσης των παραγωγών, πολλοί από αυτούς κατευθύνθηκαν προς το σιδηροδρομικό σταθμό προκειμένου να διαπραγματευτούν την ενοικίαση τρένου το οποίο θα τους μετέφερε στην Αθήνα. Για να μην εκδηλωθούν επεισόδια οι υπεύθυνοι του σταθμού τους υποσχέθηκαν ότι τις προσεχείς μέρες θα προσπαθούσαν να ικανοποιήσουν το αίτημά τους. Ωστόσο, το επόμενο πρωϊ ένοπλοι χωρικοί επιτέθηκαν σε διερχόμενο τρένο και αφού άρπαξαν όσα φύλλα των εφημερίδων *Πελοπόννησος* και

140 *Καιροί*, αρ.φ. 4797, 16 Απριλίου 1903.

141 *Καιροί*,αρ.φ. 4830, 19 Μαΐου 1903.

142 Χαρακτηριστικά είναι τα περιστατικά που έγιναν στη διάρκεια συλλαλητηρίου στους Γαργαλιάνους, βλ., *Καιροί*, αρ.φ. 4828, 17 Μαΐου 1903.

Νεολόγος Πατρών μετέφερε, τα κατέστρεψαν. Οι παραπάνω εφημερίδες δημοσίευαν άρθρα κατά του μονοπωλίου.[143]

Στην Πύλο πραγματοποιήθηκε, επίσης, μεγάλο συλλαλητήριο στη διάρκεια του οποίου καταγγέλθηκαν οι εφημερίδες *Νεολόγος Πατρών* και *Αθήναι* για την «αντεθνική» στάση τους επειδή αρνούνταν να αποδεχτούν το μονοπώλιο και όσοι αντιδρούσαν στην εφαρμογή του σκεπτόμενοι αποκλειστικά τα δικά τους συμφέροντα. Ανακοίνωση με παρόμοιο περιεχόμενο έκδωσε και ο εμποροκτηματικός σύλλογος της περιοχής. Ζητήθηκε ακόμη από τους συγκεντρωμένους η εξασφάλιση 300 θέσεων του τρένου προκειμένου κάποιοι από του καλλιεργητές να μεταβούν στην Αθήνα.[144]

Στην Κυπαρισσία, σε συγκέντρωση που οργανώθηκε από τη τοπική σταφιδική επιτροπή, παραβρέθηκε πλήθος οπλισμένων χωρικών που είχε καταφθάσει από τα γύρω χωριά. Στη διάρκεια της εκδήλωσης καταγγέλθηκαν οι οινοπνευματοποιοί που αντιδρούσαν στην υλοποίηση του μονοπωλίου και ζητήθηκε η άμεση εφαρμογή του. Προς τα τέλη του Μαϊου, ακόμη πιο τεταμένη φαίνεται πως ήταν η κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή Πύργου, Γαργαλιάνων, Λεχαινών και Αμαλιάδας. Σε τηλεγράφημα των τοπικών αστυνομικών αρχών προς το υπουργείο εσωτερικών, αναφέρονται ένοπλες διαδηλώσεις, διαρκείς κωδωνοκρουσίες, πυροβολισμοί και επιθέσεις σε κτήρια όπου στεγάζονταν δημόσιες υπηρεσίες και τα υποκαταστήματα της Ε.Τ.Ε. Μάλιστα με διαταγή του υπουργείου τέθηκαν σε ετοιμότητα όλες οι μοιραρχίες που έδρευαν στις προαναφερόμενες περιοχές.[145]

Από τα τέλη Μαϊου μέχρι τα τέλη Ιουνίου, ιδιαίτερα οξυμένη ήταν η κατάσταση στον Πύργο. Οι αναβολές των διαπραγματεύσεων προκάλεσαν καθημερινές διαδηλώσεις στους δρόμους της πόλης στις οποίες μετείχαν οι κάτοικοι της πόλης και πλήθος καλλιεργητών από τα γύρω χωριά. Στα σπίτια και στα μαγαζιά είχαν αναρτηθεί μαύρες σημαίες, ενώ οι καμπάνες των εκκλησιών χτυπούσαν ασταμάτητα. Στις συγκεντρώσεις της κεντρικής πλατείας καταγγέλλονταν, ο υπουργός των οικονομικών Σιμόπουλος, οι έμποροι ή οι οινοπνευματοποιοί που είχαν δηλώσει δημόσια την αντίθεσή τους στο μονοπώλιο και οι βουλευτές Αττικής. Οι ανακοινώσεις ψηφισμάτων έδωσαν τη θέση τους στο πολύ διαδεδομένο «τραγούδι του μονοπωλίου», που τραγούδησαν για πρώτη φορά οι σταφιδοπαραγωγοί στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας του Πύργου. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του τύπου, οι στίχοι του τραγουδιού εκφράζανε τη δυστυχία των καλλιεργητών και το περιεχόμενό του πήρε τη μορφή «λαϊκής

143 *Καιροί*, αρ.φ. 4827, 16 Μαϊου 1903.

144 *Καιροί*,αρ.φ. 4825, 14 Μαϊου 1903.

145 Για τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας στην Κυπαρισσία, βλέπε, *Καιροί*, αρ.φ. 4830, 19 Μαϊου 1903. Για την κατάσταση στον Πύργο, στα Λεχαινά, στους Γαργαλιάνους και στην Αμαλιάδα, αρ.φ. 4839, 28 Μαϊου 1903.

ανακοίνωσης διαμαρτυρίας», όταν πλέον τα ψηφίσματα των επίσημων επιτροπών θεωρούνταν άσκοπα. Αποδέκτης των μηνυμάτων του τραγουδιού των σταφιδοκαλλιεργητών ήταν ο βασιλιάς, του οποίου η παρέμβαση θεωρούνταν αναγκαία, αφού ούτε οι βουλευτές ούτε οι τοπικοί παράγοντες μπορούσαν να συμβάλουν στην επικύρωση της σύμβασης.

Οι στίχοι του «τραγουδιού του μονοπωλίου» ήταν οι παρακάτω:

Όλος ο κόσμος χαίρεται, γελάει ξεφαντώνει
Κ΄εγώ με λύπη τριγυρνώ γιατί δουλεύω και πεινώ
Χίλιοι με δέρνουν πόνοι.
Ω Βασιλιά βαρέθηκα σαν σκλάβος να δουλεύω
Να μη χορταίνω το ψωμί και να θρηνώ κάθε στιγμή
Και πίκρες να μαζεύω.
Όλοι δουλεύουν και έχουν ανάπαψη το βράδυ και εγώ αγρυπνώ με συλλογή
Σαν κτήνος σέρνομαι στη γη στο φως και στο σκοτάδι.
Με λένε όλοι ευτυχή σταφιδοκτηματία, πως έχω και πως σπαταλώ
Ενώ το θάνατο καλώ να έλθη σωτηρία.
Ο τοκογλύφος άσπλαγχνος μου γδέρνει το τομάρι, ο έμπορος με προπωλεί
Κ΄αισχρόν ακόμη με καλεί, με τρώει στο καντάρι.
Ω Βασιλιά μου δεν μπορώ ληστάς μου να δουλεύω
Το μονοπώλιο γι΄αυτό ζητώ να λυτρωθώ γυρεύω.
Αμ΄έφθασε εις το κόκκαλο το δίκοπο μαχαίρι, το μονοπώλιο ζητώ
Άλλως ας γίνουμε θεριό και κλέφτες στο λημέρι.[146]

Η ανακοίνωση του ναυαγίου των διαπραγματεύσεων από τον Θεοτόκη, προκάλεσε την όξυνση της κατάστασης. Ο Πύργος γίνεται ακόμη μια φορά το επίκεντρο βίαιων αγροτικών εκδηλώσεων. Εκατοντάδες παραγωγοί από τα γύρω χωριά συγκεντρώνονται καθημερινά στο κέντρο της πόλης, ενώ πυκνώνουν τα περιστατικά επιθέσεων στο κτήριο της νομαρχίας, στις σταφιδαποθήκες και στα οπλοπωλεία. Σύμφωνα με υπολογισμούς της τοπικής εφημερίδας *Πατρίς*, είχαν συγκεντρωθεί στην πόλη προς τα τέλη του Ιουνίου περίπου τρείς με τέσσερις χιλιάδες χωρικοί. Μάλιστα, σχηματίστηκαν ένοπλες ομάδες που κατέλαβαν το σιδηροδρομικό σταθμό και το τηλεγραφείο. Σαν κέντρο των επιχειρήσεών τους είχαν το κτήριο όπου στεγαζόταν η *Πατρίς* και το τηλεγραφείο. Την ίδια περίοδο ακουγόντουσαν καθημερινά συνθήματα όπως, «μονοπώλιο ή θάνατος», «κάτω οι αρχές», «κάτω η βουλή», «κάτω τα σπαθιά» (τα

146 *Καιροί*,αρ.φ. 4842, 31 Μαΐου 1903.

αστυνομικά ή στρατιωτικά αποσπάσματα), «θα γίνουμε άγγλου», κλπ.[147] Υπέρ της επικύρωσης της σύμβασης του μονοπωλίου τάχθηκε και ο πρόεδρος του Κτηματικού Συνδέσμου του Πύργου Δικαίος, ο οποίος κατηγόρησε το τύπο της Αθήνας ότι παρουσιάζει τα γεγονότα που συνέβηκαν στην πόλη σαν αναρχικές εκδηλώσεις παραβλέποντας «...τη νομιμοφροσύνην και τη συντηρητικότητα του λαού του Πύργου».[148]

Πρωταγωνιστικό ρόλο στις εξεγέρσεις του 1903 στον Πύργο, είχαν οι κάτοικοι του χωριού Βαρβάσαινα (Μπαρμπάσαινα). Να πως περιγράφει ο τύπος της περιόδου τη δράση τους:

> ...οι κάτοικοι του χωρίου Βαρβάσαινα, σύσσωμοι εισήλθον εις την πόλιν, ηγουμένων των ιερέων με μαύρας σημαίας, διασχίσαντες οδούς μετά θορύβου και κατέληξαν εις την Νομαρχίαν. Ο πρόκριτος του χωρίου κ. Γ. Παπαστασινός, μεσήλιξ, φέρων πάλλευκον φουστανέλαν προσεφώνησεν τον νομάρχην επιδώσας ψήφισμα στιγματίζον τας ύπουλας ενεργείας των αντιδρώντων κατά του μονοπωλίου και αποδοκιμάζον αυτούς, παρακαλούν δε βασιλέα ίνα ενισχύση την Κυβέρνησην εις την επιψήφισιν της συμβάσεως. Οι διαδηλωταί χωρικοί ακολουθούμενοι πλήθους Πυργίων μετά δαιμονιώδους θορύβου μετέβησαν εις τον σταθμόν του Σ.Π.Α.Π. ζητούντες τρένον δια να έλθουν εις Αθήνας... Την μεσημβρίαν εγένετο αγρία επίθεσις κατά του Νεολόγου Πατρών. Δέσμαι ολόκληραι φύλλων ηρπάζοντο από τας χείρας των εφημεριδοπωλών και επυρπολούντο υπό του μαινομένου πλήθους.[149]

Τελικά, η όξυνση αρχίζει να υποχωρεί από το μήνα Ιούλιο και έπειτα. Οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας για την αποτυχία των διαπραγματεύσεων συνεχίστηκαν έως το τέλος του 1903, έχοντας όμως ηπιότερη μορφή. Τα περιστατικά των ένοπλων συγκρούσεων ανάμεσα σε χωρικούς και αστυνομικά όργανα περιορίστηκαν στην ύπαιθρο και συνέβαιναν όποτε επιχειρούταν η εκτέλεση ενταλμάτων σύλληψης κάποιων χωρικών ή κατάσχεσης κάποιων κτημάτων.

Στην εκτόνωση της κατάστασης συνέβαλε τόσο η απογοήτευση των παραγωγών, όσο και η λήψη μέτρων από τις κυβερνήσεις της περιόδου, τα οποία είχαν εκτονωτικό και προσωρινό χαρακτήρα. Τα σημαντικότερα από αυτά, ήταν : α) ο ορισμός του ποσοστού της παρακράτησης από 10% έως 24%, από την κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη. β) Η άμεση εξαργύρωση των επιταγών που είχαν στην κατοχή τους οι καλλιεργητές, όταν παρέδιναν τη σταφίδα. Το μέτρο αυτό επινοήθηκε από την κυβέρνηση Δ. Ράλλη.

147 Βλέπε σχετικά, εφ. *Πατρίς*, Πύργος, 25-30 Ιουνίου 1903, εφ. *Καιροί*, αρ.φ. 4840, 29 Μαΐου 1903.

148 *Καιροί*, αρ.φ. 4859, 17 Ιουνίου 1903.

149 *Καιροί*, αρ.φ. 4826, 15 Μαΐου 1903.

γ) Η ίδια κυβέρνηση με διάταγμα, έπαψε από τα καθήκοντά του τον γενικό πρόξενο στο Λονδίνο Λ. Μεσσηνέζη ο οποίος είχε αμφισβητήσει την αποτελεσματικότητα της εφαρμογής του μονοπωλίου, προκαλώντας τις έντονες διαμαρτυρίες των άγγλων κεφαλαιούχων και της πλειοψηφίας του σταφιδικού κόσμου. Μάλιστα όσοι τον κατηγόρησαν υποστήριξαν πως η στάση του συνδεόταν με την εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων τα οποία ταυτίζονταν με εκείνα των άγγλων παντοπωλών. δ) Η αναστολή είσπραξης των φόρων στις περιοχές που είχαν πληγεί από θεομηνίες. Το μέτρο αυτό επινοήθηκε από την κυβέρνηση Δηλιγιάννη δυο μέρες πριν εκπέσει από την εξουσία, στις αρχές Ιουνίου του 1903. Ένα μήνα αργότερα, η κυβέρνηση Ράλλη αποφάσισε την αναστολή της εκτέλεσης ενταλμάτων μέχρις ότου καλυτερεύσει η οικονομική κατάσταση των φορολογούμενων. Με την ίδια απόφαση, απολύθηκαν όλοι εκείνοι που είχαν συλληφθεί για χρέη. Εντούτοις, το παραπάνω μέτρο ίσχυσε για λίγες μέρες αφού προς τα τέλη του Αυγούστου επανήλθε σε ισχύ η προσωποκράτηση. ε) Η εντατικοποίηση του ελέγχου των σταφιδεμπόρων από τις αστυνομικές αρχές. Ο έλεγχος ήταν αυστηρός στις πλάστιγγες των ζυγαριών, ώστε να περιοριστούν οι πιθανότητες απάτης σε βάρος των παραγωγών. Μάλιστα, η πραγματοποίηση των ελέγχων προκάλεσε την αντίδραση του εμπορικού συλλόγου της Πάτρας, ενώ πολλοί έμποροι απειλούσαν πως θα πραγματοποιούσαν απεργιακές κινητοποιήσεις. ζ) Τέλος, αποφασίστηκε η Σταφιδική Τράπεζα να μην αφαιρεί το δημόσιο φόρο από τα χρήματα που έδινε στους παραγωγούς που της κατέθεταν το προϊόν τους, αλλά να τον πληρώνει από τα ταμεία της για όσο χρονικό διάστημα χρειαζόταν.[150]

Το 1904, νέα συλλαλητήρια και συγκεντρώσεις πραγματοποιούνται στο σύνολο των σταφιδικών επαρχιών. Στην Πάτρα, στον Πύργο, στο Αίγιο, στην Καλαμάτα, όπως και σε πολλές κωμοπόλεις της Πελοποννήσου, τα αιτήματα που διατυπώνονται αφορούν την αναστολή της είσπραξης των φόρων, το διακανονισμό των χρεών και την απόσυρση νομοσχεδίου που ετοίμασε η κυβέρνηση Θεοτόκη για την επιβολή νέων φόρων. Από το Μάρτιο και για όλη την άνοιξη οι κινητοποιήσεις του σταφιδικού κόσμου επικεντρώθηκαν στην υπεράσπιση της οινοποίησης της χλωρής σταφίδας με αφορμή την προετοιμασία νέου σταφιδικού νομοσχεδίου από την κυβέρνηση. Η ανακοίνωση της απροθυμίας των κυβερνητικών στελεχών να συμπεριλάβουν αυτό το μέτρο στο νέο νομοσχέδιο, προκάλεσε την πύκνωση των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας. Οι σταφιδοπαραγωγοί στη συγκεκριμένη διεκδίκησή τους είχαν τη συμπαράσταση της

150 Σχετικά με τα παραπάνω μέτρα, βλέπε, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 284, 293, και εφ. *Καιροί*, αρ.φ.4854, 12 Ιουνίου 1903, αρ.φ. 4882, 10 Ιουλίου 1903, αρ.φ. 4886, 14 Ιουλίου 1903, αρ.φ. 4932, 21 Αυγούστου 1903.

πλειοψηφίας των κτηματικών και εμπορικών σωματείων και ενώσεων, του διοικητικού συμβούλιου της Σταφιδικής, όπως και πολλών οινοποιητικών εταιριών[151]

Παρά το μεγάλο αριθμό των κινητοποιήσεων, ο νέος σταφιδικός νόμος που ψηφίστηκε τον Ιούνιο του 1904 δεν περιείχε στις διατάξεις του πρόβλεψη για την οινοποίηση της χλωρής σταφίδας, αφού σύμφωνα με την άποψη του πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη δεν υπήρχε η κατάλληλη υποδομή ώστε να επιτευχθεί κάτι τέτοιο. Ωστόσο με το συγκεκριμένο νόμο, ουσιαστικά, απαγορεύτηκε η περαιτέρω εμφύτευση σταφιδαμπέλων, ενώ το παρακράτημα ορίστηκε να κυμαίνεται από 12% έως 24%. Ακόμη προβλεπόταν η υποχρεωτική αγορά από τη Σταφιδική Τράπεζα, όλων των ποσοτήτων του προϊόντος που θα περίσσευαν μετά την εξαγωγή και την παρακράτηση.[152]

Όμως και η λήψη των παραπάνω μέτρων δεν επέφερε, τουλάχιστον άμεσα, θετικά αποτελέσματα. Οι καλλιεργητές εξακολουθούσαν να προπωλούν το προϊόν τους, υποκύπτοντας στο βάρος της οικονομικής δυσπραγίας και της συσσώρευσης των χρεών. Η συνθήκη αυτή προκάλεσε νέο κύμα διαμαρτυρίας η οποία εκφράστηκε και με βίαιες εκδηλώσεις παραδοσιακού αγροτικού τύπου, κυρίως στην ύπαιθρο. Έτσι σημειώθηκαν περιστατικά ένοπλων επιθέσεων κατά μεταφορικών μέσων που μετέφεραν ποσότητες σταφίδας και αρπαγής ποσοτήτων σταφιδόκαρπου από αποθήκες. Επιπλέον δεν έλειψαν, οι συνηθισμένες συγκρούσεις ανάμεσα σε χωρικούς και αστυνομικά όργανα και οι επιθέσεις κατά φοροεισπρακτόρων.[153]

Το επόμενο χρόνο (1905), κεντρικό θέμα των κινητοποιήσεων αποτέλεσε η επικείμενη ίδρυση της *Ενιαίας*, για την οποία αναφερθήκαμε σε προηγούμενη ενότητα. Στις περισσότερες περιφέρειες διοργανώθηκαν συγκεντρώσεις, υπέρ της λειτουργίας της εταιρίας. Εντούτοις και σε αυτή την περίπτωση υπήρξαν διαφοροποιήσεις των αιτημάτων, όσο αφορά το τρόπο λειτουργίας της, ανάλογα με τα συμφέροντα της κάθε περιφέρειας.[154]

Η κοινωνική αναταραχή που προκάλεσε η μεγάλη σταφιδική κρίση από το 1893 και μετά, θα συνεχιστεί και για αρκετά χρόνια αργότερα, χωρίς όμως την ένταση και την πυκνότητα των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας που σημάδεψαν την περίοδο 1893-1905. Στα επόμενα χρόνια θα εξακολουθήσουν να σημειώνονται συλλαλητήρια και

151 Βλέπε σχετικά, Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 307-310, και εφημερίδα, *Πελοπόννησος*, αρ.φ. 4499, 28 Απριλίου 1904.

152 Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σσ.. 314-315.

153 Βλέπε σχετικά, εφημερίδες, *Πρωϊα*, Αθήνα, αρ.φ. 4702, 5 Αυγούστου 1904, *Πελοπόννησος*, αρ.φ. 4588, 9 Αυγούστου 1905, *Νέος Αιών*, Πάτρα, αρ.φ. 717, 17 Αυγούστου 1904.

154 Για τις εκδηλώσεις υπέρ της λειτουργίας της *Ενιαίας*, βλέπε, *Πατρίς*, Πύργος, αρ.φ. 862, 1 Ιουλίου 1905 και Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Το Σταφιδικό*, ό.π., σ. 329.

συγκεντρώσεις για τη λήψη μέτρων που θα ανακούφιζαν τους παραγωγούς και όσα άλλα κοινωνικά στρώματα είχαν πληγεί από την κρίση. Επιπλέον θα συνεχιστούν τα σποραδικά περιστατικά ένοπλων εξεγέρσεων τοπικού χαρακτήρα. Εντούτοις , κυρίως με την ίδρυση της *Ενιαίας* αρχίζει η εκτόνωση του οξυμένου κλίματος των προηγούμενων χρόνων. Όπως έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενη ενότητα, στη διαμόρφωση αυτής της πραγματικότητας συνέβαλε η μετανάστευση, η σταδιακή αντικατάσταση της σταφίδας από νέες καλλιέργειες και η επίτευξη του διακανονισμού των χρεών.

3.3.2. Η κρίση του μηχανισμού της «επίσημης διαπραγμάτευσης» και των τοπικών πολιτικών δικτύων Η επίδραση στη μορφή της αγροτικής διαμαρτυρίας.

Σε προηγούμενη ενότητα εξετάσαμε και περιγράψαμε το ρόλο της λειτουργίας του μηχανισμού που αποκαλέσαμε σχηματικά «επίσημη διαμεσολαβητική διαπραγμάτευση», στη διάρκεια της προ της κρίσης περιόδου, όπως και στη διάρκεια της κρίσης. Στην παρούσα ενότητα θα εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στις συνέπειες που είχε, όσο αφορά τη μορφή της διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών, τόσο η δυσλειτουργία του παραπάνω μηχανισμού σε συγκεκριμένες φάσεις της σταφιδικής κρίσης, όσο και η δυσλειτουργία των τοπικών πολιτικών – κομματικών δικτύων τα οποία συνδέονταν άρρηκτα με την «επίσημη διαπραγμάτευση».

Όπως έχουμε επισημάνει, εμπορικοί ή κτηματικοί σύλλογοι και ενώσεις, επιτροπές συλλαλητηρίων αποτελούμενες από τοπικούς οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν τη διαμεσολαβητική – διαπραγματευτική λειτουργία στη διάρκεια της κρίσης, στοχεύοντας στην υπεράσπιση της αξίας της σταφίδας στα επίπεδα του «εθνικού» προϊόντος και στη συντήρηση των κυρίαρχων δομών του σταφιδικού μοντέλου. Η λειτουργία αυτή βασίζεται εν πολλοίς, στις προσβάσεις των μελών του μηχανισμού στην κεντρική πολιτική σκηνή, στη χρησιμοποίηση των κρατικών υπηρεσιών που έδρευαν στις περιοχές όπου ασκούσαν τις οικονομικές τους δραστηριότητες και στον έλεγχο των τοπικών δημοτικών ή πελατειακών - κομματικών δικτύων. Τοιουτοτρόπως, ο μηχανισμός της «επίσημης διαπραγμάτευσης» προσανατόλιζε τη δράση του σε κατευθύνσεις που ευνοούσαν τη διαμόρφωση όρων μεγαλύτερων διεκδικήσεων από την κεντρική εξουσία ή την Ε.Τ.Ε.[155]

Επίσης, σε περιόδους κοινωνικής όξυνσης, οι εκπρόσωποι του μηχανισμού επιχειρούν να ελέγξουν τη δυναμική της διαμαρτυρίας μέσω των διαπραγματευτικών τους δυνατοτήτων και των επαφών που διατηρούσαν με τους κεντρικούς μηχανισμούς εξουσίας. Για παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τη συνεργασία ανάμεσα στους προέδρους του κτηματικού συλλόγου *Αναγέννησις* και του εμπορικού *Αδελφότητα* του

155 Για τη λειτουργία αυτών των μηχανισμών, βλέπε σχετικά, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Γ΄, σσ.. 110-112, 119, 177-178.

Πύργου και στις τοπικές κρατικές αρχές, στη διάρκεια των εξεγέρσεων του 1903. Η συνεργασία αυτή αποσκοπούσε στην εκτόνωση της κοινωνικής αναταραχής που προκάλεσε το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων για την εφαρμογή του μονοπωλίου. Εκ μέρους των κρατικών αρχών, ο νομάρχης Βάρβογλης ζήτησε από τους εκπροσώπους των συλλόγων να ασκήσουν όλη τους την επιρροή προκειμένου οι βίαιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας των αγροτών να σταματήσουν. Πρότεινε μάλιστα να εκλεγούν επιτροπές από τα μέλη των συλλόγων, οι οποίες να παρέμβουν καθοριστικά στις εξελίξεις αναλαμβάνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο όσο αφορά τις αγροτικές κινητοποιήσεις.[156]

Η νομιμοποίηση της λειτουργίας του μηχανισμού από τους παραγωγούς είχε σαν συνέπεια : Πρώτον, τα συμφέροντα των εμπόρων και μεγαλοκτηματιών που έλεγχαν και εκπροσωπούνταν από αυτές τις σύγχρονες μορφές διαπραγμάτευσης, να προβάλουν μια διεκδικητική εικόνα κοινωνικής υποστήριξης προς τους αγρότες. Δεύτερον, καθήλωνε τις μορφές παραδοσιακής εξέγερσης οι οποίες ενυπήρχαν στην πολιτισμική διάσταση της κοινωνίας των καλλιεργητών. Τέλος, την ενεργοποίηση τοπικών μηχανισμών ισορροπίας και ελέγχου διαμέσου των οποίων οι κεντρικοί μηχανισμοί εξουσίας επιχείρησαν να ελέγξουν την κατάσταση.

Όταν οι αρνητικές συνέπειες της κρίσης αποδυναμώνουν την εσωτερική συνοχή του μηχανισμού της «επίσημης διαπραγμάτευσης» κατά περιόδους, κυρίως σε περιοχές που έχουν πληγεί έντονα από την κρίση, τότε δρομολογείται ουσιαστικά η αδυναμία των εκπροσώπων του να διευθετούν κατά τρόπο εξισορροπητικό τις αντιθέσεις που αναφύονται μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και της τοπικής κοινωνίας, καθώς επίσης και των αντιθέσεων μεταξύ των τοπικών κοινωνιών όσο αφορά την εφαρμογή μέτρων που επιβάλλει η κρατική παρέμβαση. Η έλλειψη ενός πεδίου θεσμοποίησης των συγκρούσεων (αγροτικοί συνεταιρισμοί, αγροτικό κόμμα, κλπ), αναδεικνύει σε περιόδους έντονης κρίσης ένα διαπραγματευτικό / επικοινωνιακό κενό. Η κοινωνική δυσφορία δεν εκδηλώνεται πλέον με «σύγχρονες» μορφές διαμαρτυρίας (κτηματικοί σύλλογοι, συλλαλητήρια, ψηφίσματα, κλπ), ενώ οι διαπραγματευτικές δυνατότητες των μηχανισμών της επίσημης διαμεσολάβησης αποδεικνύονται ανεπαρκείς.[157] Μάλιστα, η ανεπάρκειά τους σε ορισμένες περιπτώσεις προκαλεί την επιστράτευση ακόμη και παραδοσιακών ηγετών των αγροτικών εξεγέρσεων στους οποίους η κεντρική εξουσία αναθέτει διαπραγματευτικό ρόλο αντικαθιστώντας τους εκπροσώπους του επίσημου διαμεσολαβητικού μηχανισμού, προκειμένου να εκτονωθεί η κοινωνική όξυνση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Παπαστασινού, πρωταγωνιστή των εξεγέρσεων

156 Βλ. σχετικά, *Καιροί*, αρ.φ. 4840, 29 Μαΐου 1903. Για τη στάση του *Κτηματικού Συλλόγου Πατρών* στη διάρκεια των γεγονότων του 1903, βλέπε, *Καιροί*, αρ.φ. 4828, 17 Μαΐου 1903.

157 Μ. Χουμεριανός, «Αναρχισμός και αγροτική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο του ύστερου XIX αιώνα», *Δοκιμές*, Σεπτέμβριος 1994, σ. 64.

Πύργου και στις τοπικές κρατικές αρχές, στη διάρκεια των εξεγέρσεων του 1903. Η συνεργασία αυτή αποσκοπούσε στην εκτόνωση της κοινωνικής αναταραχής που προκάλεσε το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων για την εφαρμογή του μονοπωλίου. Εκ μέρους των κρατικών αρχών, ο νομάρχης Βάρβογλης ζήτησε από τους εκπροσώπους των συλλόγων να ασκήσουν όλη τους την επιρροή προκειμένου οι βίαιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας των αγροτών να σταματήσουν. Πρότεινε μάλιστα να εκλεγούν επιτροπές από τα μέλη των συλλόγων, οι οποίες να παρέμβουν καθοριστικά στις εξελίξεις αναλαμβάνοντας πρωταγωνιστικό ρόλο όσο αφορά τις αγροτικές κινητοποιήσεις.[156]

Η νομιμοποίηση της λειτουργίας του μηχανισμού από τους παραγωγούς είχε σαν συνέπεια : Πρώτον, τα συμφέροντα των εμπόρων και μεγαλοκτηματιών που έλεγχαν και εκπροσωπούνταν από αυτές τις σύγχρονες μορφές διαπραγμάτευσης, να προβάλουν μια διεκδικητική εικόνα κοινωνικής υποστήριξης προς τους αγρότες. Δεύτερον, καθήλωνε τις μορφές παραδοσιακής εξέγερσης οι οποίες ενυπήρχαν στην πολιτισμική διάσταση της κοινωνίας των καλλιεργητών. Τέλος, την ενεργοποίηση τοπικών μηχανισμών ισορροπίας και ελέγχου διαμέσου των οποίων οι κεντρικοί μηχανισμοί εξουσίας επιχείρησαν να ελέγξουν την κατάσταση.

Όταν οι αρνητικές συνέπειες της κρίσης αποδυναμώνουν την εσωτερική συνοχή του μηχανισμού της «επίσημης διαπραγμάτευσης» κατά περιόδους, κυρίως σε περιοχές που έχουν πληγεί έντονα από την κρίση, τότε δρομολογείται ουσιαστικά η αδυναμία των εκπροσώπων του να διευθετούν κατά τρόπο εξισορροπητικό τις αντιθέσεις που αναφύονται μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και της τοπικής κοινωνίας, καθώς επίσης και των αντιθέσεων μεταξύ των τοπικών κοινωνιών όσο αφορά την εφαρμογή μέτρων που επιβάλλει η κρατική παρέμβαση. Η έλλειψη ενός πεδίου θεσμοποίησης των συγκρούσεων (αγροτικοί συνεταιρισμοί, αγροτικό κόμμα, κλπ), αναδεικνύει σε περιόδους έντονης κρίσης ένα διαπραγματευτικό / επικοινωνιακό κενό. Η κοινωνική δυσφορία δεν εκδηλώνεται πλέον με «σύγχρονες» μορφές διαμαρτυρίας (κτηματικοί σύλλογοι, συλλαλητήρια, ψηφίσματα, κλπ), ενώ οι διαπραγματευτικές δυνατότητες των μηχανισμών της επίσημης διαμεσολάβησης αποδεικνύονται ανεπαρκείς.[157] Μάλιστα, η ανεπάρκειά τους σε ορισμένες περιπτώσεις προκαλεί την επιστράτευση ακόμη και παραδοσιακών ηγετών των αγροτικών εξεγέρσεων στους οποίους η κεντρική εξουσία αναθέτει διαπραγματευτικό ρόλο αντικαθιστώντας τους εκπροσώπους του επίσημου διαμεσολαβητικού μηχανισμού, προκειμένου να εκτονωθεί η κοινωνική όξυνση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Παπαστασινού, πρωταγωνιστή των εξεγέρσεων

156 Βλ. σχετικά, *Καιροί*, αρ.φ. 4840, 29 Μαΐου 1903. Για τη στάση του *Κτηματικού Συλλόγου Πατρών* στη διάρκεια των γεγονότων του 1903, βλέπε, *Καιροί*, αρ.φ. 4828, 17 Μαΐου 1903.

157 Μ. Χουμεριανός, «Αναρχισμός και αγροτική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο του ύστερου ΧΙΧ αιώνα», *Δοκιμές*, Σεπτέμβριος 1994, σ. 64.

που έγιναν στη Βαρβάσαινα, τον οποίο κάλεσε στην Αθήνα ο Δηλιγιάννης για να συζητήσουν το ζήτημα της κοινωνικής αναταραχής στην Ηλεία.[158]

Σε αυτήν ακριβώς την ιστορική συγκυρία αναβιώνει η παραδοσιακή διαμαρτυρία και η εξέγερση αγροτικού τύπου η οποία χαρακτηρίζεται, συνήθως, από βίαιες εκδηλώσεις χωρίς να είναι ενιαία ως προς τη διάρκεια και τις περιοχές εκδήλωσής της. Το συμβολικό πεδίο μέσα στο οποίο διαδραματίζονται οι εκδηλώσεις βίας, εκφράζει ακριβώς το κενό που προκαλεί η μη αποδοτικότητα των «επίσημων διαπραγματευτικών» μηχανισμών.[159] Μάλιστα στη διάρκεια των εξεγέρσεων των σταφιδικαλλιεργητών συχνά εκδηλώνονταν βίαιες ενέργειες εναντίον προέδρων τοπικών συλλόγων, όταν οι τελευταίοι θεωρούνταν συνυπεύθυνοι για την αναποτελεσματικότητα της κρατικής πολιτικής.[160]

Όμως η δυσλειτουργία του μηχανισμού που προαναφέραμε, συνδέεται και με την αδυναμία των τοπικών κομματικών δικτύων, επίσης σε ορισμένες φάσεις της κρίσης, να διαχειρίζονται τα προβλήματα που ανακύπτουν εξαιτίας της, εντάσσοντάς τα στη λογική των δικών τους αντιπαραθέσεων και προτεραιοτήτων. Το παραπάνω ζήτημα εξετάζεται στις παραγράφους που ακολουθούν.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της πολιτικής σκηνής κατά την περίοδο που εξετάζουμε είναι ο δικομματισμός και οι συνεχείς εναλλαγές των λεγόμενων «βασικών» κομμάτων στην κυβερνητική εξουσία.[161] Η συνθήκη αυτή διαμόρφωσε το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινήθηκαν οι επεξεργασίες και οι περισσότερες προτάσεις που διατυπώθηκαν στη βιβλιογραφία, ως προς τις σχέσεις των αγροτών με τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Οι βασικοί άξονες των παραπάνω απόψεων θα μπορούσαν να συνοψιστούν σε δυο : Πρώτον, η κοινοβουλευτική διαμάχη δεν ανάγεται σε κοινωνικές / ταξικές διαφοροποιήσεις, αλλά σε αντιπαλότητες προσωπικού χαρακτήρα, οι οποίες αναπαράγουν την κυριαρχία μιας «πολιτικής

158 Βλ. σχετικά, *Καιροί*, αρ.φ. 4882, 10 Ιουλίου 1903.

159 Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική κρίση και διαμαρτυρία», ό.π., σ. 114.

160 Ενδεικτικό είναι το περιστατικό της επίθεσης που δέχτηκε το σπίτι του προέδρου του εμπορικού συλλόγου του Πύργου Ρουσόπουλου, στη διάρκεια των εξεγέρσεων του μονοπωλίου. *Καιροί*, αρ.φ. 4864, 21 Ιουνίου 1903.

161 Από το 1878 ως το 1895, ο Χ. Τρικούπης εκλέχθηκε πρωθυπουργός έξι φορές ενώ ο βασικός του αντίπαλος Θ. Δηλιγιάννης τέσσερις. Σχετικά με το δικομματισμό που κυριάρχησε κυρίως την περίοδο 1870-1909, βλ. Ν. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα», στο, Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984, Π. Πετρίδης, *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα. 1884-1936*, Θεσσαλονίκη, 1984, Σ. Καραγιάννης, *Το τρικουπικό κόμμα*, 1872-1895, Αθήνα, Αναστασίου, 1989.

ολιγαρχίας» στο πολιτικό πεδίο.[162] Δεύτερον, τα αγροτικά στρώματα δεν απετέλεσαν κατά την περίοδο αυτή ένα σύνολο με πολιτική συνείδηση, ώστε να διεκδικούν και να διατυπώνουν τα δικά τους κοινωνικά αιτήματα, κατά τρόπο αυτόνομο.

Η έλλειψη μιας «πολιτικοποιημένης κινητοποίησης» εκ μέρους αυτών των αγροτικών στρωμάτων, συνεπάγεται τη συναίνεση και ένταξή τους στο πολιτικό σύστημα, ενώ «το ρόλο των ομάδων πίεσης ασκούσαν αποκλειστικά άτομα προερχόμενα, κυρίως, από τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες, που λόγω των πελατειακών σχέσεων κινητοποιούσαν ευρύτερες λαϊκές μάζες προς επίτευξη ατομικών διεκδικήσεων».[163] Η «πολιτική ολιγαρχία» προκαλεί ιδεολογική σύγχυση στον αγροτικό κόσμο και εξασφαλίζει την ανοχή του, παρεμποδίζοντας ταυτόχρονα την ανάπτυξη ενός αγροτικού κινήματος.

Το ζήτημα αυτό, της ιδεολογικής «σύγχυσης» ή «ενσωμάτωσης» των αγροτών σε ιδεολογικά πλαίσια που καθορίζονται από τα πολιτικά κόμματα της εποχής, προκάλεσε τη διατύπωση ποικίλων απόψεων. Τα ερώτημα που μπορεί να τεθεί στο σημείο αυτό, αφορά στη θεώρηση της ιδεολογίας, ως ένα μονοσήμαντο σύστημα αξιών και στατικών μορφών πρόσληψης της καθημερινότητας, στο πλαίσιο της οποίας δρουν και αναπαράγουν την καθημερινότητά τους οι άνθρωποι. Αν υποθέσουμε πως η ιδεολογία δεν είναι αφηρημένη έννοια που επεξηγεί απλώς τα αποτελέσματα της κοινωνικής δράσης, αλλά αντίθετα μια πρακτική που λειτουργεί ως κίνητρο ενεργοποίησης των κοινωνικών υποκειμένων και της δράσης που ασκούν, τότε η απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα τίθεται με διαφορετικούς πλέον όρους.[164] Το πώς η ιδεολογία προσδιορίζει τη δράση των ανθρώπων, ώστε να διευθετούν τις μεταξύ τους σχέσεις, εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο επενεργεί η πολιτισμική δυναμική μιας κοινωνίας, και από τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία μεταφέρεται στο πλαίσιο που ορίζει η ιστορική συγκυρία. Τότε μόνο τα δρώντα υποκείμενα μπορούν να κατανοηθούν ως παράγοντες διαμόρφωσης, διατήρησης και αναπαραγωγής της ιδεολογίας από την οποία διακατέχονται.

162 Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και συστήματα πολιτικής πελατείας : η περίπτωση της Ελλάδας», στο, Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σ. 137, Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση. 1880-1909*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σσ.. 115-116. Σχετικά με το ζήτημα της μετάβασης από τις φατρίες στα κόμματα, βλ. Ν. Κοταρίδης, «Από τις φατρίες στα κόμματα», στο, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κριτική, 1993, σσ.. 25 κ.ε.

163 Καίτη Αρώνη Τσίχλη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα. 1833-1881*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989, σ. 204, Ν. Διαμαντούρος, «Εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού», ό.π., σ. 62, Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 118.

164 J. Fiske, *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνιακή κουλτούρα, 1992.

Για να συγκεκριμενοποιήσουμε τις παραπάνω υποθέσεις στο ζήτημα της σχέσης των μικροϊδιοκτητών σταφιδοπαραγωγών με τα πολιτικά κόμματα θα πρέπει να εξετάσουμε : Πρώτον, τις συνθήκες παρέμβασης των κομματικών μηχανισμών στη συγκρότηση και οργάνωση του σταφιδικού μοντέλου, καθώς επίσης και τους όρους πρόσληψης και υποδοχής των συνεπειών της εκ μέρους των αγροτών. Δεύτερον, την εμβέλεια και τη δυναμική της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης να επηρεάζει αυτούς τους όρους, όταν ανατρέπονται κανονικότητες που διέπουν τη λειτουργία των σταφιδικών σχέσεων και την καθημερινότητα των παραγωγών.

Όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενες ενότητες, οι σχέσεις που διαμόρφωσαν την πορεία του σταφιδικού μοντέλου εξελίχθηκαν σε ένα πλαίσιο, βασικό γνώρισμα του οποίου αποτελεί η αστάθεια. Επίσης επισημάναμε πως το πεδίο όπου εξελίσσονται οι όροι συγκρότησης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που θεμελιώνουν το σταφιδικό μοντέλο, εκβάλει με την πάροδο του χρόνου στην ανάπτυξη μηχανισμών ισορροπίας, ώστε να μειώνονται οι εντάσεις που προκαλεί η προαναφερόμενη αστάθεια. Τους μηχανισμούς αυτούς αναλαμβάνουν να συστήσουν τα τοπικά κομματικά δίκτυα περιοχών (τοπικοί βουλευτές, κομματάρχες, πολιτευτές), η οικονομική και κοινωνική ζωή των οποίων στηρίζεται στη σταφιδοκαλλιέργεια, καθώς επίσης και οι εκπρόσωποι τοπικών δικτύων διαμεσολάβησης. Οι τελευταίοι διαπραγματεύονται με την πολιτική κεντρική εξουσία - πάντοτε δια μέσου των τοπικών κομματικών δικτύων – καλύτερους όρους λειτουργίας του συστήματος με βάση τις τοπικές ανάγκες.

Η σχέση αυτών των τοπικών μηχανισμών είναι αμφίδρομη και συνεπάγεται την αλληλεξάρτησή τους. Η εύρυθμη λειτουργία τους επιτυγχάνεται μέσω μιας διαρκούς και εξελισσόμενης επικοινωνίας μεταξύ τους, που στηρίζεται στην εναλλαγή ρόλων. Ο έμπορος ή μεγαλοκτηματίας διαμεσολαβητής μετατρέπεται σε κομματάρχη ή, ακόμα, υποψήφιο των δημοτικών και εθνικών εκλογών. Ο τοπικός κομματικός παράγοντας ασχολείται με τη σταφιδική οικονομία, έτσι ώστε να ενισχύσει τη θέση του στα κομματικά δίκτυα, στα οποία είναι ενταγμένος. Οι δυο μηχανισμοί δεν ταυτίζονται, αλλά, μέσω των συμπληρωματικών λειτουργιών που διεκπεραιώνουν, κατορθώνουν να προβάλουν την εικόνα της σταθερότητας για ένα σύστημα που από τη φύση του εμπεριέχει τον κίνδυνο κλονισμού, εξαιτίας τόσο της αστάθειας στο διεθνές εμπορικό δίκτυο της σταφίδας, όσο και των τοπικών ιδιαιτεροτήτων όπου παράγεται.[165]

165 Η διαρκής επικοινωνία ανάμεσα στους εκπροσώπους των επίσημων μηχανισμών διαμεσολάβησης και των τοπικών κομματικών δικτύων γίνεται συχνότερη σε περιόδους κοινωνικής όξυνσης. Ενδεικτικές είναι οι συνεχείς επαφές των εμπόρων , των προέδρων των συλλόγων και των πολιτευτών και τοπικών βουλευτών του Πύργου στην περίοδο των εξεγέρσεων του μονοπωλίου. Βλ. *Καιροί*, αρ.φ. 4841, 30 Μαΐου 1903.

Όπως, επίσης, έχουμε επισημάνει, η ένταξη των μικροϊδιοκτητών αγροτών στους μηχανισμούς του σταφιδικού μοντέλου συνεπάγεται την αδυναμία τους να διαχειριστούν αυτόνομα τους όρους των δραστηριοτήτων τους μέσα σε αυτό. Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, από τη μια κατοχυρώνει «από τα πάνω» τους καλλιεργητές ως μικροϊδιοκτήτες, εντάσσοντάς τους σε ένα πολύπλοκο και όχι ενιαίο σύστημα παραγωγής και διακίνησης του προϊόντος. Από την άλλη, δεν αλλοιώνει τα παραδοσιακά δομικά στοιχεία που προσδιορίζουν τις κοινωνικές συνθήκες της ύπαρξης και αναπαραγωγής τους. Διότι, η παρουσία τους σε ένα οργανωμένο και συγκροτημένο κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο, κατά τρόπο «σύγχρονο», θα απαιτούσε αντίστοιχα πολυπλοκότερες μορφές διαπραγμάτευσης και κοινωνικής οργάνωσης.

Η συνθήκη αυτή συνδέεται στενά με το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στους αγρότες και τα πολιτικά κόμματα. Οι σταφιδοπαραγωγοί, μη μετέχοντας σε ένα διαρκή μετασχηματισμό του μοντέλου, μια διαδικασία, όμως, που θα αλλοίωνε τους κοινωνικούς όρους αναπαραγωγής τους, αδυνατούν να αρθρώσουν ένα αυτόνομο κοινωνικό λόγο διαπραγμάτευσης. Το ρόλο αυτό αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν οι εκπρόσωποι του μηχανισμού της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης, που συνδέονται άμεσα με τα τοπικά κομματικά δίκτυα.[166] Οι τελευταίοι αντλούν το κύρος τους – σημαντικό στοιχείο για την αναπαραγωγή της κυριαρχίας τους στους τοπικούς μηχανισμούς της τοπικής εξουσίας – από τη δυνατότητα πρόσβασης τόσο στα οικονομικά κέντρα, όσο και, κυρίως, στα πολιτικά κόμματα.

Ουσιαστικά, διευκολύνουν την προσέγγιση των αγροτών μικροϊδιοκτητών στα πολιτικά κόμματα, και εξασφαλίζουν την εξάρτησή τους από τα κομματικά δίκτυα, αφού ο κομματικός λόγος φαίνεται να εκφράζει τις τοπικές ανάγκες. Επίσης συμβάλλουν στο να διασυνδεθούν οι υπάρχουσες μορφές συλλογικής διαπραγμάτευσης (κτηματικοί και εμπορικοί σύλλογοι) με τους τοπικούς κομματικούς μηχανισμούς. Έτσι, οι μηχανισμοί των κομμάτων μεταφέρουν τα κοινωνικά αιτήματα σε πεδία που επικοινωνούν με την κεντρική εξουσία. Η τελευταία αποκτά έτσι τη δυνατότητα διαμόρφωσης απαντήσεων προς ένα κοινωνικό – οικονομικό χώρο που δεν είναι ενιαίος, αλλά ενοποιείται, τουλάχιστον πολιτικά, μέσω των κομμάτων, χωρίς αυτό να ανταποκρίνεται ουσιαστικά και σε κάποια άρση και ενοποίηση των τοπικών ιδιομορφιών.

Η ύπαρξη τοπικών αντιπαλοτήτων που προκύπτουν από τις ιδιαιτερότητες της κάθε περιοχής, καθιστά τη σχέση των κομματικών δικτύων με τους μηχανισμούς της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης ακόμη πιο στενή και αναγκαία. Από τη μια,

166 Για τη μορφή αυτής της σχέσης, βλ., Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Γ΄, σσ.. 111-112, 135.

ανανεώνεται η εξάρτηση των αγροτών από τους παραπάνω μηχανισμούς, αφού θεωρούνται ικανοί να διευθετούν τις αντιπαλότητες και να διεκδικούν τα τοπικά συμφέροντα. Από την άλλη, τα κόμματα ενοποιούν κοινωνικά αιτήματα που προέρχονται από ένα κοινωνικό χώρο με διαφορετικά και αντικρουόμενα συμφέροντα (κυρίως κατά την περίοδο της κρίσης), έτσι ώστε η κεντρική πολιτική εξουσία να ορίζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο επιτυγχάνεται η τελική διευθέτησή τους.[167]

Η άρρηκτη σχέση των μηχανισμών της επίσημης διαπραγμάτευσης με εκείνους των κομμάτων μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η ταύτιση των μικροϊδιοκτητών με τα πολιτικά κόμματα δε σημαίνει υποχρεωτικά και ενσωμάτωσή τους στις πολιτιστικές – ιδεολογικές αρχές, τις οποίες αυτά επικαλούνται. Μια τέτοιου τύπου ενσωμάτωση θα είχε ως προϋπόθεση δυο συνθήκες : καταρχάς, μια ισχυρή εσωτερική δόμηση των κομμάτων, ώστε να διευθετούν τα επιμέρους προβλήματα σε ένα απόλυτα ελεγχόμενο πεδίο επεξεργασίας και διαχείρισης των κοινωνικών αιτημάτων, χωρίς να έχουν την ανάγκη προσφυγής σε τοπικούς μηχανισμούς διαμεσολάβησης. Σε αυτή την περίπτωση, τα κόμματα θα μπορούσαν να παρέμβουν, αλλοιώνοντας τις πολιτιστικές και ιδεολογικές αξίες που είναι κυρίαρχες στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία και να επιβάλουν όρους που ανταποκρίνονται στους δικούς τους στρατηγικούς προσανατολισμούς και αρχές κοινωνικής οργάνωσης. Επίσης, προϋποτίθεται μια ιστορική περίοδος πολιτισμικής κρίσης, στο επίκεντρο της οποίας θα βρίσκονται τα συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα, αμφισβητώντας τις παραδοσιακές αξίες, οι φορείς των οποίων ήταν αυτά τα ίδια.

Κάτι τέτοιο, ωστόσο, δε συνέβη. Όπως ήδη έχουμε διαπιστώσει, οι θεσμικοί όροι συγκρότησης των σταφιδικών σχέσεων που προέκυψαν από την αγροτική μεταρρύθμιση δεν ήταν αποτέλεσμα μιας διαδικασίας διαρκούς μετασχηματισμού. Αντίθετα, ήταν αποτέλεσμα μιας ταχείας προσαρμογής των κυρίαρχων συμφερόντων σε συνθήκες που πρόσφεραν διευρυμένες δυνατότητες κέρδους. Η επιχείρηση αυτής της προσαρμογής δεν ήταν ικανή από μόνη της να συμβάλει ταυτόχρονα στη δημιουργία πολιτισμικών ρηγμάτων στον κοινωνικό χώρο που καταλαμβάνουν οι παραγωγοί. Κατ΄αυτό τον τρόπο πραγματοποιείται η ομαλή μετάβαση των σταφιδοπαραγωγών σε συνθήκες ενός «σύγχρονου» κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου, διατηρώντας ταυτόχρονα τους παραδοσιακούς όρους κοινωνικής αναπαραγωγής τους.

Η ομαλή προσαρμογή των παραδοσιακών πολιτισμικών αξιών στο χώρο των σταφιδοπαραγωγών της Πελοποννήσου απέτρεψε, όμως, την ιδεολογική ενσωμάτωση τους στους κομματικούς μηχανισμούς. Οι μικροϊδιοκτήτες παραγωγοί προσεγγίζουν

167 Μ. Χουμεριανός, «Κόμματα και αγροτική κρίση στην Πελοπόννησο στα τέλη του 19ου αιώνα», στο, *Δοκιμές*, Άνοιξη 1995, σ. 146.

και «χρησιμοποιούν» τα κομματικά δίκτυα ως δίαυλους διαπραγμάτευσης με τους κεντρικούς μηχανισμούς της εξουσίας. Και τούτο, διότι οι αγρότες δεν μπορούν να οργανώσουν ένα αυτόνομο πεδίο απαντήσεων στις προκλήσεις της «σύγχρονης» οργάνωσης του σταφιδικού μοντέλου, αφού δεν μετέχουν στη διαδικασία εξέλιξής της. Έτσι, η θεωρούμενη «ταύτιση» των αγροτών με τα πολιτικά κόμματα δεν σημαίνει ότι τα τελευταία επιβάλλουν τις αρχές τους, επειδή επεξεργάζονται και προβάλλουν στρατηγικούς στόχους και μέσα διευθέτησης των κοινωνικών συγκρούσεων. Η αυτόνομη θέση των αγροτών στο πολιτικό σύστημα συνδέεται με τη διαμόρφωση ισορροπιών που θα τους επέτρεπαν να συντηρήσουν και να αναπαράγουν τους παραδοσιακούς όρους ζωής. Για αυτό το λόγο, αποδέχονται όρους που καθορίζονται στο πλαίσιο του πολιτικού συστήματος και διαμεσολαβούνται από τους μηχανισμούς της τοπικής διαπραγμάτευσης.

Ο έμπορος ή μεγαλοκτηματίας διαμεσολαβητής ασκεί τις δραστηριότητές του, στο βαθμό που νομιμοποιείται τόσο από το κοινωνικό στρώμα, όσο και, ταυτόχρονα, από το πολιτικό κόμμα με το οποίο συνδέεται. Η σχέση αυτή τον εξαναγκάζει να προσδιορίζει τη σχέση με τον καλλιεργητή, επιλέγοντας, όχι την κατεύθυνση της βίαιης πίεσης, αλλά ελαστικές μορφές ελέγχου των όρων παραγωγής και διακίνησης του προϊόντος. Κατ΄αυτό τον τρόπο, νομιμοποιούνται και οι λύσεις που προτείνονται σε πολιτικό-κομματικό επίπεδο.

Η επίδειξη «ανοχής» των σταφιδοπαραγωγών έναντι των επικοινωνιακών-διαμεσολαβητικών διαδικασιών που πραγματώνονται σε τοπικό επίπεδο και απευθύνονται στους κεντρικούς πολιτικούς και οικονομικούς μηχανισμούς, περνά μέσα από ποικίλα στάδια (πατρωνεία, τοπικοί βουλευτές, κομματάρχες). Τα στάδια αυτά προϋποθέτουν μια πολύμορφη διαδικασία διαπραγμάτευσης, η οποία όμως δεν προκαθορίζεται μονοσήμαντα από τα κόμματα, αλλά επιδρά στις σχέσεις τους με το κοινωνικό στρώμα των σταφιδοπαραγωγών. Δεν πρόκειται, δηλαδή, για μια διαδικασία στατική, αλλά δυναμική.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αποδοχής ή της άρνησης των μέτρων που πάρθηκαν στο πλαίσιο της κρατικής πολιτικής με στόχο την αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών της κρίσης υπερπαραγωγής. Το μέτρο της παρακράτησης των αδιάθετων ποσοτήτων του προϊόντος ήταν, κυρίως, εκείνο που προκάλεσε έντονες συγκρούσεις μεταξύ των σταφιδικών περιοχών (π.χ. ανάμεσα στην Ηλεία και στην Αιγιαλεία), όπως εκφράστηκαν παραστατικά στις κοινοβουλευτικές συζητήσεις. Οι τοπικοί βουλευτές, μάλιστα, ομαδοποιήθηκαν σύμφωνα με τα συμφέροντα των περιοχών τους, σε «παρακρατητικούς» και σε «αντιπαρακρατητικούς», ανεξάρτητα από

τις επιλογές που ευνοούσαν τα κόμματά τους στο συγκεκριμένο ζήτημα.[168] Στο γεγονός αυτό συνέβαλλαν σαφώς οι εκπρόσωποι της τοπικής διαμεσολάβησης, οι οποίοι περιόρισαν την εικόνα της κρίσης σε ζητήματα καλής ή κακής εφαρμογής των μέτρων που πάρθηκαν από την πολιτική εξουσία. Οι τοπικοί κομματικοί μηχανισμοί διευκολύνθηκαν κατ΄αυτό τον τρόπο, εντάσσοντας παραμέτρους της κρίσης σε πεδία που ελέγχουν και στα οποία ηγεμονεύουν, επειδή ακριβώς διαμεσολαβούν τις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με τους μηχανισμούς που παίρνουν τις πολιτικές αποφάσεις.

Στο σημείο αυτό δεν πρέπει να αγνοηθεί η προσπάθεια του Χ. Τρικούπη να υποβαθμίσει το ρόλο των τοπικών εξουσιαστικών δικτύων, μέσω της κατάργησης των διαπυλίων τελών.[169] Το γεγονός αυτό προκάλεσε έντονες κοινωνικές αντιδράσεις τόσο στο πλαίσιο των ανταγωνισμών στους κόλπους της κεντρικής εξουσίας, όσο και στο επίπεδο των τοπικών κέντρων εξουσίας. Αυτή η αντίδραση διαμόρφωσε ένα κλίμα έντονου αντιπροστατευτισμού στη λαϊκή βάση. Αντίθετα, μετά από ένα μικρό χρονικό διάστημα, η έναρξη της σταφιδικής κρίσης δρομολόγησε τη διαμόρφωση ενός κλίματος υπέρ του κρατικού προστατευτισμού, με την παρέμβαση των τοπικών μηχανισμών της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης και των κομματικών δικτύων. Οι μηχανισμοί αυτοί αναλαμβάνουν να διευθετήσουν την κρίση, διαπραγματευόμενοι και διαχειριζόμενοι τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τις τοπικές αντιπαλότητες που προκαλούνται εξαιτίας των ιδιομορφιών κάθε σταφιδικής ζώνης.

Η διαδικασία διατύπωσης των διαφορετικών αιτημάτων, που αντικατοπτρίζουν τις τοπικές αντιπαλότητες, μεταθέτουν το πεδίο σύγκρουσης από την κεντρική πολιτική εξουσία σε τοπικό επίπεδο. Στην περίπτωση της προσπάθειας του Τρικούπη, να περιορίσει τις εξουσίες των τοπικών μηχανισμών, η σύγκρουση μεταφέρθηκε σε κεντρικό επίπεδο μέσω των ίδιων δικτύων που αντιπροσώπευαν την τοπική εξουσία, αντιδρώντας στον περιορισμό των αρμοδιοτήτων τους.

Την ίδια εποχή, είναι συχνές οι μετακινήσεις από το ένα κόμμα στο άλλο βουλευτών, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν σταφιδικές περιοχές που δεν ικανοποιούνται από την εφαρμογή των ρυθμίσεων της κρατικής παρέμβασης. Ως αιτία των αποχωρήσεων από τα κόμματά τους επικαλούνται τον «άδικο» χαρακτήρα των κρατικών μέτρων. Η κινητικότητα που παρατηρείται στο πλαίσιο των μετακινήσεων αυτών εκφράζει τη λογική των τοπικών αντιπαλοτήτων και όχι των πολιτικών αντιθέσεων. Οι τοπικές αντιπαλότητες και οι μηχανισμοί διαχείρισής τους εγκλωβίζουν τα κοινωνικά αιτήματα των σταφιδοκαλλιεργητών στο πεδίο που ορίζει η πολιτική

168 Αυτόθι, σ. 149.
169 Βλ. σχετικά, Θ. Σακελλαρόπουλος, *Θεσμικός μετασχηματισμός*, ό.π., σσ.. 332-333.

εξουσία. Έτσι, παραμένουν ακλόνητοι οι βασικοί όροι δόμησης του σταφιδικού μοντέλου, παρ΄όλες τις συγκρουόμενες απόψεις που διατυπώνονται κατά καιρούς.[170]

Μόνο σε περιόδους και σε περιοχές, όπου τα κομματικά δίκτυα δε μπορούν να εξασφαλίσουν συνθήκες κύρους και αναπαραγωγής των τοπικών διαμεσολαβητικών μηχανισμών, παρατηρείται το φαινόμενο της απονομιμοποίησης τόσο των πρώτων, όσο και των δεύτερων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κρίση του πιστωτικού συστήματος την περίοδο 1892-95 που ήρθε ως αποτέλεσμα των αρνητικών κοινωνικών και οικονομικών συνεπειών που προκάλεσε η κρίση. Συγκεκριμένα, θίχτηκαν διαμεσολαβητικά στοιχεία που ρύθμιζαν τα ποσοστά τραπεζικών χορηγήσεων προς τα κόμματα, κυρίως, σε προεκλογικές περιόδους, με αποτέλεσμα τη δυσλειτουργία των τοπικών κομματικών μηχανισμών παρέμβασης στον αγροτικό χώρο. Η δυσλειτουργία των κομματικών μηχανισμών συμβάλλει ταυτόχρονα στην έκπτωση του κύρους των εκπροσώπων της διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης.[171] Πρόκειται για την περίοδο, κατά την οποία η κοινωνική διαμαρτυρία απεγκλωβίζεται από τα όρια που θέτει το πολιτικό πεδίο και τα υπερβαίνει, νομιμοποιούμενη μέσω της ανάδειξης των παραδοσιακών στοιχείων της διαμαρτυρίας αγροτικού τύπου, η οποία συνδέεται, ακόμα, με την παρουσία αναρχοσοσιαλιστικών ομάδων που δρούσαν κυρίως στην Ηλεία και στην Αχαΐα. Στη διάρκεια τέτοιων περιόδων, τοπικοί βουλευτές δέχονται επιθέσεις από ομάδες διαμαρτυρόμενων αγροτών.[172]

Η αδυναμία διαχείρισης της κρίσης προκαλεί αυτόματα την κρατική καταστολή (π.χ. συλλήψεις πρωταίτιων επεισοδίων, κλπ), η οποία με τη σειρά της , προξενεί την αντίδραση των τοπικών εξουσιαστικών μηχανισμών κατά των αποφάσεων που λαμβάνονται σε κεντρικό επίπεδο. Τα τοπικά κομματικά δίκτυα απονομιμοποιούνται σε τοπικό επίπεδο, αφού δεν μπορούν να αποτρέψουν την αρνητική παρέμβαση του κράτους και, συνεπώς, φαίνονται ότι διαμεσολαβούν ανεπιτυχώς τις σχέσεις της τοπικής κοινωνίας με την κεντρική εξουσία. Τότε, τα τοπικά πολιτικά και κομματικά δίκτυα και προκειμένου να αναστρέψουν αυτήν την πορεία, συμμετέχουν στην τοπική κοινωνική διαμαρτυρία και, κάποιες φορές, την ελέγχουν με αυτόν τον τρόπο, συμβάλλοντας έτσι στην εκτόνωση των εντάσεων.[173] Αυτού του τύπου η αντίδραση αναδεικνύεται, τελικά, σε περιόδους όπου παρατηρούνται φαινόμενα έντονης κοινωνικής όξυνσης, σε μηχανισμό διαχείρισης των εντάσεων και επαναφοράς των

170 Μ. Χ ουμεριανός, «Κόμματα και αγροτική κρίση», ό.π., σσ. 150-151.

171 Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Γ΄, σσ.. 115-116, 178.

172 Για αυτά τα περιστατικά, βλ., *Καιροί*,αρ.φ. 4831, 20 Μαΐου 1903 και αρ.φ. 4867, 25 Ιουνίου 1903.

173 Σχετικά με ένοπλα συλλαλητήρια στα οποία συμμετέχουν τοπικοί κυβερνητικοί βουλευτές που αποδοκιμάζουν τις επιλογές του κόμματός τους, βλ., *Καιροί*, αρ.φ. 4830, 19 Μαΐου 1903, αρ.φ. 4841, 30 Μαΐου 1903.

εκδηλώσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας στα όρια της νομιμότητας. Τα κόμματα αναδεικνύονται πάλι στο μοναδικό μηχανισμό που μπορεί να απαντήσει στην κρίση και να αποκαταστήσει την επικοινωνία ανάμεσα στην τοπική κοινωνία και την κεντρική εξουσία. Ο παραπάνω μηχανισμός αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμος για το πολιτικό σύστημα, κυρίως, σε περιόδους που αυτό διέρχεται κρίση λόγω της κυβερνητικής αστάθειας που προκαλεί η σταφιδική κρίση και η κοινωνική αναταραχή.[174]

174 Η κοινωνική αναταραχή που προκάλεσε το ζήτημα του μονοπωλίου, είχε σαν συνέπεια να καταρρεύσουν τρία κυβερνητικά σχήματα (Δηλιγιάννη, Θεοτόκη, Ράλλη), από τον Ιούνιο έως το Δεκέμβριο του 1903. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ΄, ΣΣ. 178-179.

4. Συμπεράσματα

Οι απόψεις που καταθέσαμε στις παραπάνω ενότητες αποσκοπούσαν στο να απαντήσουν στο ερώτημα, κατά πόσο η διαμαρτυρία και η δυναμική του κοινωνικού στρώματος των σταφιδοπαραγωγών μπορούν να ερμηνευθούν, μέσω εξωτερικών χαρακτηριστικών που αφορούν : πρώτον, τις μορφές εκδήλωσης της κοινωνικής δράσης που αναπτύσσεται κατά την περίοδο των εξεγέρσεων (βίαιες, ήπιες), οι οποίες σύμφωνα με παλαιότερες ερμηνευτικές προσεγγίσεις, καθορίζουν τη ριζοσπαστικότητα ή συντηρητικότητα του προσανατολισμού αυτών των εξεγέρσεων. Δεύτερον, την «κυρίαρχη νοοτροπία» των αγροτών που τους κατευθύνει στο να ταυτίζονται με μηχανισμούς κοινωνικής ενσωμάτωσης και ισορροπίας (σύλλογοι, κόμματα), καθώς και με «συντηρητικά» τμήματα της αστικής ή μικροαστικής τάξης. Σύμφωνα με την άποψή μας, τα παραπάνω γνωρίσματα συμβάλλουν στη διαμόρφωση του πεδίου μέσα στο οποίο εξελίσσονται οι κοινωνικές σχέσεις στη διάρκεια της κρίσης και της διαμαρτυρίας, χωρίς όμως να αποτελούν παράγοντες που προκαθορίζουν την εξέλιξη αυτών των σχέσεων. Κοντολογίς, τα εξωτερικά γνωρίσματα της διαμαρτυρίας δεν αποδίδουν τη δυναμική της, αν εξεταστούν ως «δεδομένες» και ανελαστικές μορφές κοινωνικής δράσης που στοχεύουν στην επίτευξη προκαθορισμένων αποτελεσμάτων. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται στη διάρκεια της αγροτικής διαμαρτυρίας, πρέπει να κατανοηθούν ως μια φάση εξέλιξης ενός ευρύτερου πολιτισμικού πεδίου, στα πλαίσια του οποίου συγκροτούνται και οργανώνονται οι αγροτικές σχέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Όπως επισημάναμε , το παραπάνω πολιτισμικό πεδίο δεν χαρακτηρίζεται από στατικότητα, αλλά η διαδικασία εξέλιξής του αναδεικνύεται σε σύστημα συγκρότησης νέων απαντήσεων, στις προκλήσεις της συγκυρίας. Το σύστημα αυτό προωθεί την ανθρώπινη δράση, χωρίς να προσδιορίζει τις μορφές της και τα αποτελέσματά της.

Στην περίοδο της σταφιδικής κρίσης κίνητρο δράσης των μικροϊδιοκτητών, ήταν η ανάγκη επανάκτησης των ταραγμένων ισορροπιών που τους επέτρεπαν να επιβιώνουν, μέσω της παραδοσιακής δυναμικής τους, σε ένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα του οποίου οι διαχειριστικοί όροι ήταν «σύγχρονοι». Η διαμαρτυρία τους προσανατολίζεται

στην επιστροφή στις προ της κρίσης συνθήκες. Η αποδοχή ή η απονομιμοποίηση των διαμεσολαβητικών επίσημων μηχανισμών, η έκφραση διαμαρτυρίας μέσα από ένα συλλαλητήριο που εξέφραζε τα εμπορικά παρά τα αγροτικά συμφέροντα ή μέσα από βίαιες εκδηλώσεις, η «ταύτιση» με αστικά στρώματα ή με αναρχικές ομάδες, είναι συμπεριφορές που υπακούουν στην ανάγκη αποκατάστασης των παλαιών συνθηκών ισορροπίας.[175] Η δυνατότητα αποκατάστασής τους ισοδυναμεί ουσιαστικά με την επαναβεβαίωση της δυνατότητας των καλλιεργητών να επιβιώσουν στα πλαίσια του σταφιδικού μοντέλου. Δεν πρόκειται για χαρακτηριστικά της κοινωνικής δράσης που υπαγορεύουν και τα αποτελέσματά της. Απλά, η διαμόρφωση τους υπακούει σε ένα θεμιτό στόχο των μικροϊδιοκτητών, στην επαναφορά των τιμών πώλησης της σταφίδας σε επίπεδα που τους επέτρεπαν να αναπαραχθούν. Η ανάγκη αναπαραγωγής τους γίνεται κατανοητή με βάση την πολιτισμική δυναμική αυτών των αγροτικών στρωμάτων, η οποία διαφυλάσσει την ιστορική συνέχεια και συνοχή τους. Η αναπαραγωγή τους μέσω των εσόδων της σταφίδας επιτρέπει την ύπαρξή τους στο σύστημα με όσα πολιτισμικά στοιχεία μετέφεραν από το παρελθόν, τα οποία θεωρούνται απαραβίαστα και απολύτως αναγκαία για την επιβίωσή τους.

Η επιστροφή στις προ της κρίσης συνθήκες μεταξύ των άλλων, σήμαινε : Πρώτον, τη διατήρηση του μοντέλου της μονοκαλλιέργειας, που στην περίοδο της κρίσης δέχτηκε πολλές επικρίσεις όσο αφορά την οργάνωση και τη λειτουργία του. Η συντήρησή του εξασφάλιζε την καλλιεργητική οικογενειακή μονάδα, της οποίας ο παραδοσιακός τρόπος παραγωγής και εκμετάλλευσης της σταφίδας ήταν προσαρμοσμένος στις απαιτήσεις του προαναφερόμενου μοντέλου. Δεύτερον, επαναβεβαιώνεται η επάρκεια των παλαιών μεθόδων και τεχνικών καλλιέργειας που προσέδιδαν στον παραγωγό ένα αίσθημα ασφάλειας όσο αφορά τις καλλιεργητικές του δυνατότητες. Τρίτον, εξασφαλιζόταν η οικονομική αυτονομία της οικογένειας του παραγωγού, έστω και αν αυτή περιοριζόταν εξαιτίας της εξάρτησής του από τα εμποροτοκογλυφικά δίκτυα. Σε ομαλές περιόδους, οι τρόποι διαπραγμάτευσης με αυτά τα δίκτυα, θεωρούνται από τους αγρότες «οικείου», σε σχέση με την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών τους (π.χ. δαπάνες καλλιέργειας). Διότι οι όροι εξάρτησής τους από τους έμπορους – τοκογλύφους είναι δυνατόν να μειώνονται, όταν γίνονται διαπραγματεύσιμοι μέσα από το πεδίο σχέσεων πολιτικής πελατείας (ο έμπορος δανειστής μπορεί να είναι ο ίδιος πολιτευτής ή κομματικός παράγοντας) ή συγγενικών δεσμών (κουμπαριά). Αντίθετα στην περίοδο της κρίσης, συνέπειές της όπως, η μείωση της δανειοδοτικής δυνατότητας του δανειστή, η πιο αυστηρή στάση έναντι των οφειλετών αγροτών, η αστάθεια των προτεινόμενων μέτρων εξαιτίας των τοπικών

175 Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική κρίση», ό.π., σ. 116.

αντιπαλοτήτων, διασαλεύει το προαναφερόμενο διαπραγματευτικό / επικοινωνιακό πεδίο.

Όσο αφορά το ζήτημα των μορφών κοινωνικής δράσης κατά την περίοδο της διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως αυτές εναλλάσσονται, ανάλογα με τη συγκυρία. Σε μικρό χρονικό διάστημα ειρηνικές μορφές διαμαρτυρίας, όπως συλλαλητήρια οργανωμένα από συλλόγους και επιτροπές, μετατρέπονται σε βίαιες εκδηλώσεις (εμπρησμοί δημόσιων κτηρίων, καταλήψεις, συγκρούσεις με αστυνομικές αρχές, κλπ). Η ρευστότητα που προκάλεσε η κρίση στον κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό τομέα δεν ευνοούσε τη λειτουργία ενός σταθερού επικοινωνιακού πεδίου διαπραγμάτευσης. Η αναποτελεσματικότητα σύγχρονων μορφών κοινωνικής διαπραγμάτευσης, όπως ήταν οι κτηματικοί σύλλογοι, σε ορισμένες φάσεις της κρίσης, ανασύρει από το πολιτισμικό παρελθόν των αγροτών τις παραδοσιακού τύπου βίαιες μορφές αγροτικής διαμαρτυρίας.[176]

Όμως τα αποτελέσματα αυτών των εναλλασσόμενων μορφών κοινωνικής δράσης δεν συμπίπτουν πάντοτε με τους προσανατολισμούς των αρχικών στόχων τους, δηλαδή με την αποκατάσταση των παλαιών όρων διαχείρισης του σταφιδικού μοντέλου. Η δράση αυτή καθεαυτή, προκαλεί κινητικότητες όσο αφορά την εξέλιξη των κυρίαρχων αγροτικών σχέσεων. Για παράδειγμα, οι παραδοσιακές εξεγέρσεις που εκφράζουν σε κάποιες περιόδους την κοινωνική δυσαρέσκεια για την αναποτελεσματικότητα των επίσης παραδοσιακών μηχανισμών διαπραγμάτευσης, προωθούν διαδικασίες ζυμώσεων στις τάξεις των τελευταίων (εμπορικοί και κτηματικοί σύλλογοι) για πιο σύγχρονη οργάνωση του αγροτικού χώρου, χωρίς αυτή η εξέλιξη να αποτελεί τον αρχικό στόχο. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε πως τη συγκεκριμένη περίοδο, εντείνεται ο προβληματισμός σχετικά με την ανάγκη ύπαρξης στοιχειωδών μορφών συνεταιριστικής οργάνωσης.[177] Βέβαια τα αποτελέσματα αυτών των ζυμώσεων θα εμφανιστούν αρκετά χρόνια αργότερα. Το κατά πόσο, άλλωστε, οι θεσμικές αλλαγές γίνονται ορατές άμεσα ή μακροπρόθεσμα, εξαρτάται από τους ρυθμούς εξέλιξης της συγκεκριμένης κοινωνίας.[178]

176 Αυτόθι, σ. 118.

177 Ο προβληματισμός αυτός εκφράστηκε και από μερίδα του τοπικού τύπου. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Έλεγχος* του Πύργου, όσο αφορά την ανάγκη ίδρυσης κοινού ταμείου αλληλοβοήθειας στη συγκεκριμένη περιοχή. Βλ. *Έλεγχος*, αρ.φ. 634, 10 Αυγούστου 1908. Άλλο παράδειγμα αποτελεί η σύσκεψη σταφιδοκτηματιών της Πάτρας που ήταν μέλη επιτροπής διοργάνωσης συλλαλητηρίων, με κεντρικό θέμα τη σύσταση σωματείου των κτηματιών της περιοχής. Βλ. εφημερίδα, *Εφημερίς του Λαού*, Αθήνα, αρ.φ. 2, 25 Οκτωβρίου 1893. Για το παραπάνω ζήτημα, βλέπε επίσης, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Γ΄, σσ.. 178 κ.έ.

178 Βλ. σχετικά, Maria Saura Pereira de Queiroz, *Reforme et Revolution dans les societes traditionnelles*, Paris, 1968, σσ. 150, 327.

Η διαρκής εναλλαγή των μορφών της κοινωνικής διαμαρτυρίας καταδεικνύει, ότι, οι μικροκαλλιεργητές αποκτούν στοιχειώδη μορφή συνειδητοποίησης του ρόλου και των διεκδικητικών τους δυνατοτήτων στο σταφιδικό σύστημα σχέσεων, απονομιμοποιώντας τους μηχανισμούς διαμεσολάβησης και τα κομματικά δίκτυα, έστω και προσωρινά. Η απονομιμοποίηση αυτή εκφράζεται μέσω των παραδοσιακών μορφών βίαιης διαμαρτυρίας, αφού αυτές ήταν ο μοναδικός οικείος τρόπος έκφρασης που ανασύρεται από την πολιτισμική τους υπόσταση.

Ωστόσο, η παραπάνω κατάσταση, τελικά, δεν διαμορφώνει άμεσα όρους θεσμικής πολιτικής και κοινωνικής τους οργάνωσης (αγροτικό κόμμα, συνεταιρισμοί), κυρίως για τρείς λόγους : α) εξαιτίας της διάρκειας και της έντασης της κρίσης, β) εξαιτίας της αδυναμίας τους να αρθρώσουν ένα αυτόνομο διαπραγματευτικό λόγο, γ) λόγω της δυνατότητας του κυρίαρχου πολιτικού συστήματος να εκτονώνει τις εντάσεις και να τους ενσωματώνει, μέσω και της υποστήριξης των μηχανισμών της «επίσημης διαπραγμάτευσης». Η παραπάνω δυνατότητα οφείλεται, εν πολλοίς, στην επιλογή κυρίως των μετατρικουπικών κυβερνήσεων, να ασκήσουν μια πολιτική τακτική ελαστικού τύπου η οποία εκφράστηκε με τον κρατικό παρεμβατισμό. Βασικοί στόχοι αυτής της πολιτικής ήταν : πρώτον, η διατήρηση των κυρίαρχων δομών του σταφιδικού μοντέλου. Δεύτερον, η εκτόνωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Τρίτον, ο έλεγχος του διαπραγματευτικού πεδίου μέσα στο οποίο διευθετούνταν οι ανταγωνισμοί των κοινωνικών και οικονομικών συμφερόντων (εμπορικά, βιομηχανικά, αγροτικά). Στην επίτευξη αυτού του στόχου σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και η διαχείριση των τοπικών αντιπαλοτήτων από τους τοπικούς μηχανισμούς της «επίσημης διαπραγμάτευσης» και των κομματικών δικτύων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΡΧΙΚΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

1. Η δράση των αναρχικών ομάδων της Πελοποννήσου

Σημαντική συμμετοχή στα γεγονότα που έλαβαν χώρα κατά την διάρκεια των εξεγέρσεων των σταφιδοπαραγωγών είχαν οι πρώτες αναρχοσοσιαλιστικές ομάδες που έδρασαν στη Πελοπόννησο, στο τέλος του 19ου αιώνα. Επίκεντρο της δράσης τους ήταν η ευρύτερη περιφέρεια της Πάτρας και του Πύργου. Επίσης ριζοσπαστικές κινήσεις παρατηρήθηκαν και σε άλλες σταφιδοφόρες περιοχές όπως η Καλαμάτα (Μεσσηνία), έχοντας όμως πολύ πιο περιορισμένης έκτασης δράση. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, στόχος μας είναι να διαγράψουμε τις διαδικασίες συγκρότησης των όρων που επέτρεψαν και ως ένα βαθμό προκάλεσαν την σύγκλιση αναρχοσοσιαλισμού και αγροτικής διαμαρτυρίας.

Ο ακριβής προσδιορισμός των θεωριών και ιδεολογιών που ασπάζονται οι έλληνες αναρχικοί του περασμένου αιώνα είναι αρκετά δύσκολος. Δεν είναι μόνο η έλλειψη επαρκών στοιχείων που δυσχεραίνουν ένα τέτοιο εγχείρημα. Πολλά ακόμα εμπόδια μπορεί να συναντήσει ο ερευνητής της περιόδου, επιχειρώντας να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο κατανοούν θεωρίες που εισάγονται από χώρες με διαφορετικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες. Το πρόβλημα γίνεται ακόμη μεγαλύτερο αν αναλογισθούμε ότι οι συγκεκριμένες ομάδες δεν τοποθετούνται με βάση κάποιους αυστηρούς ιδεολογικούς όρους υπέρ της μιας ή της άλλης επαναστατικής θεωρίας. Σε πολλές περιπτώσεις ο σοσιαλισμός συγχεόταν με τον "παπουλισμό", η αναρχία με την δημοκρατία, ο ριζοσπαστισμός με τον κοινωνικό χριστιανισμό. Όλα αυτά τα ετερόκλητα στοιχεία ανάγονται σε "μια θεωρία", μπορεί να συνυπάρχουν σε ένα άτομο, συμβιώνουν σε μια οργάνωση. Για το λόγο αυτό, έννοιες όπως "αναρχισμός", "αναρχοσοσιαλισμός" και άλλοι, περιγράφουν γενικές θεωρητικές τάσεις που επηρεάζουν αυτές τις ομάδες, χωρίς να αποδίδουν με αυστηρότητα συγκεκριμένες ιδεολογικές και θεωρητικές τους κατευθύνσεις.

Πριν καταθέσουμε τα συμπεράσματα μας είναι χρήσιμο να εκθέσουμε μια ιστορική αναφορά για τις απόψεις και τη δραστηριότητα των αναρχικών της Πελοποννήσου. Σύμφωνα με παλαιότερες έρευνες ο αναρχισμός και γενικότερα οι ριζοσπαστικές θεωρίες μεταφέρθηκαν στην Πάτρα από Ιταλούς επαναστάτες των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων και κοινωνικών εξεγέρσεων του 1848. Αυτές οι

επαναστατικές κινητοποιήσεις γρήγορα καταπνίγηκαν. Έτσι, από το 1849 και έπειτα, πλήθος πολιτικών προσφύγων καταφεύγει στην Ελλάδα και στα Ιόνια νησιά. Η Πάτρα αναδεικνύεται στο σημαντικότερο κέντρο υποδοχής και ταυτόχρονα σε εστία υποδοχής των νέων ιδεών. Ένας μεγάλος αριθμός διανοούμενων της πατραϊκής κοινωνίας γίνεται δέκτης των νέων μηνυμάτων που εκπορεύονταν από τέτοιου είδους θεωρίες[1].

Η πιο σύγχρονη έρευνα υποστηρίζει ότι οι περισσότεροι Ιταλοί δημοκράτες παρέμειναν στη Πάτρα για σχετικά μικρό διάστημα (μέχρι το 1861) και μετά την ενοποίηση της Ιταλίας επέστρεψαν στη χώρα τους. Όσοι από αυτούς παρέμειναν και συγκρότησαν την ιταλική παροικία της Πάτρας δεν ήταν διανοούμενοι ούτε έμποροι, αλλά ασχολούνταν περισσότερο με χειρωνακτικά επαγγέλματα (εργάτες, ψαράδες κ.λ.π.). Μάλιστα ολιγάριθμοι Ιταλοί εργάτες ίδρυσαν στη πόλη τον σύλλογο "Αλληλοβοηθητική Εταιρεία των εργατών ξηράς και θαλάσσης" (1880), ενώ αργότερα την "Αλληλοβοηθητική Εταιρεία ο Βίκτωρ Εμμανουήλ". Εσωτερικές διαμάχες και έριδες οδήγησαν στην διάλυση αυτών των συλλόγων λίγα χρόνια αργότερα[2]. Σύμφωνα με τις ίδιες απόψεις, οι έλληνες αναρχικοί της Πάτρας και του Πύργου δεν επηρεάσθηκαν από τις ιδέες και την δράση των ιταλών ριζοσπαστών, καθώς εκείνοι που ανήκαν στους κύκλους των διανοούμενων επαναπατρίστηκαν μετά από ολιγόχρονη παραμονή στην Ελλάδα. Όσοι απέμειναν και συγκρότησαν την ιταλική παροικία στη περίοδο που το σταφιδικό ζήτημα βρισκόταν σε έξαρση και ήταν άνθρωποι που προέρχονται από τα εργατικά στρώματα χωρίς έντονη πολιτική ή κοινωνική δραστηριότητα[3].

Οι ενδείξεις και τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε στη διάρκεια της έρευνας δεν μας επιτρέπουν να τοποθετηθούμε απόλυτα υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης. Πρώτον, δεν είμαστε σε θέση να υποστηρίξουμε ότι οι αναρχικές οργανώσεις της Πελοποννήσου καθοδηγήθηκαν και επηρεάστηκαν καταλυτικά στις θεωρητικές τους προτιμήσεις ή στην πρακτικής τους, από τους Ιταλούς πάροικους. Από την άλλη όμως δεν θα υιοθετήσουμε την άποψη σύμφωνα με την οποία δεν υπήρχε καμία θεωρητική ή πρακτική σχέση των ελλήνων αναρχικών με έστω και λίγα από τα μέλη της παροικίας.

1 Βλ. Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, τ. Α', Αθήνα, Γαβριηλίδης, 1985, σσ. 66-69, Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*, Αθήνα, Καστανίωτης, 1988, σσ. 161-162, Β. Λάζαρης, *Πολιτική ιστορία της Πάτρας*, σσ. 85-87, Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Αθήνα, 1978, σ. 20.

2 Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*. Πελοπόννησος 1893-1905, Αθήνα, Παπαζήσης, 1999, σσ. 78-79, Χρ. Μούλιας, "Ιταλοί πρόσφυγες στη Πάτρα"(1849), *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήνα, 1992-1993, σσ. 297-350

3 Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *Το σταφιδικό*, ό.π., σ. 334.

Ούτε, επίσης, αποδεχόμαστε της θέση ότι η ιταλική παροικία παρέμεινε τελείως ανενεργή σε ζητήματα που αφορούσαν την πατραϊκή κοινωνία, ακόμη και στον ύστερο 19ο αιώνα.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στα εξής ζητήματα: όταν αναφερόμαστε στα μέλη της ιταλικής παροικίας δεν μπορούμε να κρίνουμε με απόλυτη βεβαιότητα το πνευματικό επίπεδο, τη διάθεση για κοινωνική ή πολιτική δράση και για τις δυνατότητες που έχουν για να την πραγματοποιήσουν, στηριζόμενοι αποκλειστικά στο επάγγελμά τους. Ο λόγος είναι απλός, αναφερόμαστε ουσιαστικά σε συνθήκες μετανάστευσης προς μια χώρα τα οικονομικά δεδομένα της οποίας δεν εξασφαλίζουν επαγγελματικά ούτε και εκείνους τους υπηκόους της. Άλλωστε είναι γενικά παραδεκτό ότι, ολόκληρο το περασμένο αιώνα και για αρκετά χρόνια αργότερα, η κοινωνία της Ελλάδας βρίσκεται σε ρευστότητα, ενώ η οικονομία της διέρχεται από ένα μεταβατικό στάδιο αλλαγής των δομών των. Η αναγκαστική επιλογή χειρωνακτικών εργασιών δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν ασφαλής δείκτης του μορφωτικού επιπέδου ή των πολιτικών και κοινωνικών ευαισθησιών που διακατέχουν όλα τα μέλη της ιταλικής παροικίας. Χαρακτηριστικές, εξάλλου, είναι οι συχνές αναφορές του τύπου της εποχής για έλληνες δασκάλους-σταφιδεργάτες, οι οποίοι αναγκάζονται να εργασθούν στα αμπέλια για λόγους καθαρά βιοποριστικούς[4].

Ένα δεύτερο ζήτημα σχετίζεται με τις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει η ιταλική παροικία σε φλέγοντα θέματα της πατραϊκής κοινωνικής ζωής, γεγονός που καταδεικνύει ότι ούτε ανενεργή ήταν ούτε εξέλειπαν τα μέλη της, τα οποία πρωταγωνιστούν σε πολιτικές ή πολιτιστικές εκδηλώσεις. Με αφορμή την ελληνοτουρκική κρίση του 1897, για παράδειγμα, η εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών* συγχαίρει τους Ιταλούς πάροικους για τον φιλελληνισμό τους και για τον οργανωμένο τρόπο με τον οποίο εκδήλωσαν τα αισθήματά τους[5].

Τέλος, πρέπει να επισημάνουμε τη παράδοση που χαρακτηρίζει τη δράση των Ιταλών επαναστατών σε ολόκληρη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Από την εποχή των κινημάτων του 1848 και κυρίως μετά τη καταστολή τους, αναπτύχθηκε έντονα στους επαναστατικούς κύκλους η ιδέα της συνωμοτικής δράσης των οργανώσεων. Ο Ματσίνι και οι σύντροφοί του απέδωσαν τα αρνητικά αποτελέσματα των κινήσεων τους στην

4 Βλ. εφ. *Ίναχος*, Άργος, αρ. φ. 7, 29 Ιουνίου 1901 και εφ. *Νέο Φως*, Πύργος, αρ. φ. 3, 18 Οκτωβρίου 1898.

5 Συγκεκριμένα, οι ιταλοί πάροικοι της Πάτρας έστειλαν επίσημο τηλεγράφημα στον Ιταλό βασιλιά Ουμβέρτο αιτώντας να πάρει ξεκάθαρα θέση υπέρ των ελληνικών συμφερόντων. Ακόμη ανοίχθηκε κατάλογος εισφορών και εθελοντών για τον αγώνα, ενώ μέλη της παροικίας άρχισαν θεατρικές παραστάσεις για ενίσχυσή του. Βλ. *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φ. 927, 4 Μαρτίου 1897.

έλλειψη συνεννόησης μεταξύ των εθνικο-δημοκρατικών κινημάτων και έκτοτε στόχευαν στη δημιουργία μιας "Συμμαχίας των Λαών" ενάντια στις επιδιώξεις της "Ιεράς Συμμαχίας". Η αποτυχία αυτής και άλλων παρόμοιων προσπαθειών οδήγησαν στην αντίληψη για ολοένα και περισσότερο κλειστή δράση. Στο πλαίσιο τέτοιων αντιλήψεων ιδρύθηκε στη Κέρκυρα το 1849 η "Μεγάλη Αδελφότης" ("Grande Fratllanza"), μια μυστική οργάνωση, η οποία αποτελούνταν από Ιταλούς πρόσφυγες και Επτανήσιους. Επίσης, δεν έλειψαν και άλλες προσπάθειες, μεγαλύτερες σε έκταση όπως εκείνη του Ματσίνι να οργανώσει τους Ευρωπαίους επαναστάτες, η "Ευρωπαϊκή Δημοκρατική Κεντρική επιτροπή ("Comite Central Democratique Europeen")[6].

Η λογική της συνωμοτικής δράσης και της κλειστής οργάνωσης ισχυροποιήθηκε ακόμη περισσότερο μεταξύ των αναρχικών κύκλων τις δυο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Οι λόγοι ήταν δυο: πρώτον, εκείνη την εποχή η τρομοκρατικές επιθέσεις που επιχειρούσαν οπαδοί του αναρχικού κινήματος ήταν σε έξαρση. Δεύτερον, ως φυσικό επακόλουθο ήταν να δεχθούν από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις σκληρές και συστηματικές διώξεις. Αυτά τα δυο συγκυριακά γεγονότα συνέβαλαν στο να κυριαρχήσει η τάση ανάμεσα στις αναρχικές ομάδες, όχι μονάχα της Ιταλίας αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης, να μην δημοσιοποιούν την δράση τους παρά μόνο όταν χρειάζεται και όσο χρειάζεται (συνέδρια, προπαγάνδα κ.λ.π.). Τα δεδομένα αυτά μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι αυτό ακριβώς το κλίμα επηρέασε τη συμπεριφορά και τη δράση των αλλοδαπών αναρχικών που τυχόν παραβρέθηκαν στο χώρο των σταφιδικών εξεγέρσεων. Πολύ δύσκολα οι ίδιοι ή οι σύντροφοί τους δημοσιοποιούν τόσο τη παρουσία τους, όσο και τις δραστηριότητές τους. Τα ίδια ισχύουν και για τις ελληνικές αρχές οι οποίες συντηρούν ένα πέπλο μυστηρίου και σιωπής χωρίς να δημοσιοποιούν επίσημα έγγραφα και στοιχεία που αφορούν το θέμα[7].

Όταν ανατρέξαμε στο τύπο της περιόδου δεν συναντήσαμε εκτεταμένη αρθρογραφία που να υποδεικνύει τη παρουσία ξένων αναρχικών στη Πελοπόννησο τα επίμαχα χρόνια. Παρ' όλα αυτά, η λεπτομερής εξέταση των στηλών που αφιερώνονται στη σύντομη ειδησεογραφία κατέδειξε την έντονη και διαρκή συνεργασία (κύρια από το 1895 έως το 1903) των ιταλικών αρχών με τις αντίστοιχες ελληνικές για τον εντοπισμό, την επιτήρηση, ακόμα και την σύλληψη ιταλών αναρχικών που κατέφθαναν ή

6 Βλ. Αντ. Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, σ. 55 και "Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850", *Τα Ιστορικά*, τ. χ. 1, σσ. 7-8.

7 Μετά τη τρομοκρατική επίθεση του αναρχικού Δ. Μάτσαλη ενάντια σε ένα έμπορο και ένα τραπεζίτη της Πάτρας, η εφημερίδα *Σκρίπ* αναφέρει : "Είς τάς αρχάς μας εδόθη περίστασις να γνωρίσουσι τους εν τη πόλη αναρχικούς. . . Ήδη όμως αί αρχαί μας δε προέβησαν εις την σύλληψιν ουδενός των ανθρώπων τούτων, προσπαθούσι δε πάντοτε, όπως αι ενέργειαί των παραμένουσι μυστικαί". Βλ. εφ. *Σκρίπ*, 22 Φεβρουαρίου 1898.

κρυβόντουσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Αθήνα και την Πάτρα. Οι αφίξεις και οι αναχωρήσεις ιταλών αναρχικών αποδεικνύουν ότι στην ιταλική παροικία υπάρχουν μέλη της που τους υποδέχονται, διατηρώντας φυσικά αυτή τη κινητικότητα μυστική. Σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα, ανάμεσα στις ιταλικές και ελληνικές αρχές ανταλλάσσονται πληροφορίες για κινήσεις ιταλών αναρχικών που χρησιμοποιούν ελληνικά ονόματα και έγγραφα[8]. Επαφές και ανταλλαγές απόψεων με έλληνες αναρχοσοσιαλιστές είναι πιθανότατες χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι κινήσεις των ελλήνων επαναστατών καθοδηγούνται από τους Ιταλούς ομοϊδεάτες τους. Η ιταλική παροικία έστω με τρόπο συνωμοτικό διατηρεί επαφές με το διεθνή αναρχικό χώρο, ανοίγοντας έτσι ένα δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στο διεθνές αναρχικό κίνημα και τους έλληνες αναρχικούς

Έτσι, σημαντική ήταν η συμβολή στην ανάπτυξη του ελληνικού ριζοσπαστικού κινήματος των συλλόγων και των οργανώσεων οργανώσεις στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας και του Πύργου. Το 1876 ιδρύεται στην Πάτρα ο "Δημοκρατικός Σύλλογος" που θεωρήθηκε η πρώτη σημαντική απόπειρα ανάπτυξης των αναρχοσοασιαλιστικών ιδεών και κινήσεων στην περιοχή[9]. Ένα χρόνο αργότερα, το 1877, ο σύλλογος εκδίδει την εφημερίδα *Ελληνική Δημοκρατία* η οποία κυκλοφορεί σε ένα και μοναδικό φύλλο, αφού οι αρχές διακόπτουν την έκδοση της.

8 Αναφορά- έγγραφο της ιταλικής Πρεσβείας προς το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών με το οποίο ζητείται η σύλληψη Ιταλού αναρχικού με το όνομα Τζουρλάνι που διαμένει έξω από την Πάτρα. Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4, 538, 21 Ιουλίου 1901. Είδηση για τη σύλληψη στην Πάτρα ιταλού αναρχικού που χρησιμοποιούσε το ψευδώνυμο Πέτρος Μαμούλος, μετά από ειδοποίηση της ιταλικής Πρεσβείας. Βλ. εφ. *Κράτος*, αρ. φ. 10, 16 Μαΐου 1902. Για τη μυστική παρουσία Ιταλών αναρχικών στην Αθήνα η εφημερίδα *Καιροί* αναφέρεται σε πολλές περιπτώσεις. Χαρακτηριστική είναι η παρακάτω: "Εταράχθη η κοινωνία ακούσασα ότι έν μέσαις Αθήναις διατρίβουσι από ετών υπό ψευδώνυμον αναρχικοί Ιταλοί, χωρίς να έχωσιν γνώσιν ούτε οι υπάλληλοι της Ιταλικής Πρεσβείας ούτε οι φίλοι αυτής, ούτε η αστυνομία. Ο επιβόητος Πέτρος Βάνης έκ Ραείσης της άνω Ιταλίας εκρύπτετο από τεσσάρων ετών υπό το ψευδώνυμον Πέτρος Γαλένης μετήρχετο δε το επάγγελμα του πλανώδιου ωρολογοποιού και διετέλει είς σχέσεις με υπόπτου διαγωγής Ιταλών". Τη χρονιά 1901 ανακαλύπτουμε πλήθος αναφορών με τη συνεργασία Ελλάδας και Ιταλίας για τον εντοπισμό Ιταλών αναρχικών στην ελληνική επικράτεια. Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4, 511, 24 Ιουνίου 1901. Έντονη συνεργασία μεταξύ ιταλικών και ελληνικών αρχών παρατηρούμε και το έτος 1903. είναι η περίοδος που οι σταφιδικές εξεγέρσεις υπέρ του μονοπωλιακού τρόπου διαχείρισης του συστήματος από Άγγλους κεφαλαιούχους βρίσκονται στο απώγειότους. Η ίδια εφημερίδα μας πληροφορεί ότι παραδόθηκαν από την Πρεσβεία στις ελληνικές υπηρεσίες φωτογραφίες Ιταλών αναρχικών που διαμένουν στην Ελλάδα (πιθανά στην Πελοπόννησο) και ομοϊδεατών του που πρόκειται να αφιχθούν. Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4, 887, 13 Ιουλίου 1903.

9 Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1873 εως το 1974*, τ. Α', Αθήνα, Γνώση, 1990, σσ. 54-56, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό* , ό.π., σ. 91.

Τα βασικότερα σημεία του προγράμματος του δημοκρατικού συλλόγου ήταν τα παρακάτω: α) απόλυτη ελευθερία των δήμων και αυτοδιαχείριση, β) αγώνας για την επίτευξη της απόλυτης ελευθερίας του ατόμου, γ) άμεση λαϊκή εξουσία όσον αφορά στην οργάνωση της εξουσίας. Τα μέλη του συλλόγου θεωρούν την επανάσταση ως ύψιστη ανάγκη με απώτερο στόχο την καταστροφή του κράτους. Τα μέσα που θα οδηγήσουν στην επίτευξη του σκοπού τους πιστεύουν ότι είναι η αδελφότητα, η παιδεία, ο αγώνας ενάντια στην φτώχεια και την άγνοια[10]. Οι θέσεις των αναρχικών του συλλόγου θυμίζουν τις ιδέες που κυριαρχούν στην Ευρώπη αυτή τη περίοδο και ιδιαίτερα εκείνες που προβλήθηκαν στην διάρκεια της Παρισινής Κομούνας. Είναι η εποχή που αρχίζουν να γνωστοποιούνται και να διαδίδονται στους κύκλους των διανοουμένων, αλλά και ευρύτερα, οι ιδέες του Προυντόν και των Ρώσων αναρχικών Κροπότκιν και Μπακούνιν.

Στο μοναδικό φύλλο της *Ελληνικής Δημοκρατίας* διακρίνει κανείς τις ενδιαφέρουσες σκέψεις των αναρχικών της Πάτρας για επίκαιρα ζητήματα της εποχής. Σχετικά με το γλωσσικό τα στελέχη της εφημερίδας παίρνουν ξεκάθαρη θέση υπέρ της δημοτικής, χωρίς τον παραμικρό ενδοιασμό. Αναφέρουν μάλιστα ότι δέχονται άρθρα από όλους αρκεί να είναι γραμμένα "σε απλή γλώσσα". Αυτή η θέση τους αποκτά ακόμα μεγαλύτερη βαρύτητα, αν αναλογιστεί κανείς ότι διατυπώνεται έντεκα χρόνια πριν την εμφάνιση του *Ταξιδιού* του Γ. Ψυχάρη που αποτελεί το μανιφέστο των δημοτικιστών και ένα τέταρτο του αιώνα πριν από την έκδοση του *Νουμά*, κεντρικού οργάνου των δημοτικιστών.

Οι συντάκτες της *Ελληνικής Δημοκρατίας* ασχολήθηκαν ακόμα και με το ζήτημα των Ελλήνων που ζούσαν στην Οθωμνική Αυτοκρατωρία:

> ....ας μάθουμε μια για πάντα ότι πρέπει να λευτερώσουμε την πατρίδα και τους σκλάβους αδελφούς μας απ' όλες τις τυραννίες, ότι οι Τούρκοι δεν είναι μόνο στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία, αλλά μέσα στο σπίτι μας και ότι πρέπει να αρχίσουμε τον αγώνα μέσα από το σπίτι μας και όχι ένα πόλεμο αδελφοκτόνο όπως το απαιτούν οι ισχυροί"[11].

Το 1893 ιδρύεται στην Πάτρα η *Σοσιαλιστική Αδελφότης*. Πρόεδρος της οργάνωσης ήταν ο δικηγόρος, χριστιανοκοινωνιστής, Βασίλειος Δουδούμης και γραμματέας ο δάσκαλος Χαρ. Δημητρόπουλος. Στα ιδρυτικά μέλη συμπεριλαμβάνεται και ο

10 Ειδικό τεύχος του περιοδικού *Αιολικά Γράμματα*, σ. 13, 1972.
11 Αυτόθι, σ. 14.

αρχιτέκτων Αριστ. Θαλής[12].Τα ενδιαφέροντα της αδελφότητας εστιάστηκαν στην συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών της Πάτρας. Σε άρθρο του Δ. Καραμπίλια ο οποίος συμμετέχει στις ριζοσπαστικές κινήσεις της εποχής πληροφορούμαστε τα παρακάτω:

> Με την πρωτοβουλία της Σοσιαλιστικής Αδελφότητος ιδρύθη το πρώτο σωματείο των Πατρών, που ήταν των ξυλεργατών. Υπήρχαν τότε στην Πάτρα (1894) τρία ξυλουργικά εργοστάσια (Μαμάκη, Παπανικολάου και Τασσοπούλου) που παρελάμβαναν κορμούς δένδρων από την Βόρειο Ελλάδα και έφτιαναν σανίδες για σταφιδοκιβώτια. Τον Αύγουστο του 1896 το νεαρό σωματείο των ξυλεργατών εκήρυξε την πρώτη του απεργία που έληξε με νίκη των εργατών μέσα σε μια εβδομάδα. Επηκολούθησε ίδρυσις σωματείων σταφιδοκιβωτοποιών, καπνεργατών και τσιγαράδων που σε λίγο έκαμαν τις πρώτες απεργείες τους, πάντοτε με την καθοδήγηση της "Σοσιαλιστικής Αδελφότητας", της οποίας πολλά μέλη ήσαν και μέλη των σωματείων. Όταν εγίνετο μια απεργία, οι εργάτες καλούσαν επισήμως την Σοσιαλιστική Αδελφότητα να στείλη αντιπροσωπό της, να τους μιλήση. Από τα διαννούμενα μέλη της Σ.οσιαλιστικής Αδελφότητας επήγαιναν και μιλούσαν στους απεργούς, για τον σκοπό του αγώνα τους, για την ανάγκη πειθαρχίας και γενικώτερα για το κοινωνικό ζήτημα. Εργατοκάπηλοι δεν υπήρχαν τότε...[13]

Ο Δ. Καραμπίλιας περιγράφει επίσης τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της αδελφότητας οργανώνουν τις συγκεντρώσεις των εργατών:

> Ελλείψει εργατικού Κέντρου οι συγκεντρώσεις των εργατών εγίνοντο πάντοτε στο πρώτο δημόσιο σχολείο των Πατρών, στην πλατεία Αγίου Γεωργίου. Ο κόσμος το έλεγε "Μπούβλικο", από την ιταλλική λέξη "Πούμπλικο" που θα πη δημόσιο. Όλα τα άλλα σχολεία ήταν τότε ιδιωτικά και του Αγίου Γεωργίου ήταν, το μόνο δημόσιο, του Κράτους, επομένως του λαού. Με αυτή την ερμηνεία "δημοκρατικώ δικαίω" οι εργάτες έμπαιναν στο σχολείο σαν στο σπίτι τους, χωρίς να ρωτήσουν κανένα και χωρίς κανένας να τους ενοχλήσει ποτέ. Το κλειδί του σχολείου οι δάσκαλοι το άφηναν στο διπλανό καφενείο. Όταν ήταν ανάγκη να γίνει διάλεξη της

12 Βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική*, ό.π., σ. 83, Β. Λάζαρης, *Πολιτική*, ό.π., σσ. 285-287, Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, σ. 75, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ό.π., σ. 180.

13 Βλ. εφ. *Η Σημερινή*, αρ. φ. 1580, 30 Απριλίου 1850.

Σοσιαλιστικής Αδελφότητας ή συγκέντρωση απεργών, έπαιρναν το κλειδί ως κυρίαρχος λαός κι έκαναν τη δουλειά τους. Αστυνομία Κρατική τότε δεν υπήρχε. Η αστυνομία ήταν δημοτική και ποτέ δεν σκέφθηκε να εμποδίση την εργατική κίνηση, που άλλως τε, γίνονταν πάντοτε με ησυχία και τάξη"[14]. Από τις αναμνήσεις του Δ. Καραμπίλια πληροφορούμαστε επίσης ότι η Σ.οσιαλιστική Αδελφότητας τύπωσε την εφημερίδα "Φως" όπου δημοσιεύτηκε το σοσιαλιστικό πρόγραμμα του Δρακούλη. Στο ίδιο έντυπο δημοσιεύθηκε επίσης η "Μασσαλιώτις των Εργατών" για να υποστηριχθεί η υποψηφιότητα του Π. Δρακούλη στις εκλογές του 1895. Πρόκειται για ένα ύμνο μεταφρασμένο από τα αγγλικά ο οποίος ήταν διαμορφωμένος στα μέτρα της Μασσαλιώτιδας και ψαλλόταν στο ρυθμό της. Αυτός ο ύμνος ακουγόταν σε όλες τις συγκεντρώσεις της Σοσιαλιστικής Αδελφότητας καθώς και στις πρώτες απεργιακές κινητοποιήσεις της Πάτρας[15].

Για το σταφιδικό ζήτημα τα μέλη της αδελφότητας πρότειναν την ίδρυση μιας "κοινωνιστικής πολιτείας", αντί για τα μέτρα που επεχείρησε να εφαρμόσει ο κρατικός παρεμβατισμός. Τέτοιες και άλλες προτάσεις σχετικές με διάφορα κοινωνικά ζητήματα φιλοξενήθηκαν στις στήλες της εφημερίδας *Μεταρρυθμιστής* που έκδιδε ο γιατρός Γ. Δημόπουλος έως το 1895.

Ο διαχωρισμός των οπαδών του Πλ. Δρακούλη και Στ. Καλλέργη καθώς και διαφόρων αναρχικών προκαλεί τη διάσπαση της *Σοσιαλιστικής Αδελφότητας*. Οι αναρχικοί συγκροτούν δυο ομάδες επηρεασμένες από τις Ευρωπαϊκέ θεωρίες και μια χριστιανοκοινωνιστική. Το 1896 η ομάδα των Π. Κοτζιά, Δ. Καραμπίλια και Κ. Σταυρόπουλου συσπειρώνεται γύρω από την εφημερίδα *Εμπρός*. Συνεργάτες της εφημερίδας είναι επίσης ο Δ. Αρνέλλος και ο Β. Θεοδωρίδης. Η δεύτερη αναρχική

14 Αύτοθι.

15 Η "Μασσαλιώτις των εργατών": "Εμπρός παιδιά της Λευτεριάς. Η Δόξα τώρα μας καλεί. Κάτου ο τύραννος παράς. Κλαίν τα παιδιά μας για ψωμί. Λησταί και τύραννοι λοιπόν, θα' χουν πατρίδα αυτή τη Γη; Γιατί να χαίρωνται αυτοί των μόχθων μας το προϊόν; Μια γνώμη, μια καρδιά. Με δύναμη. Με ένωση, η νίκη είναι για μας. - Οπόταν θέλουν βασιλείς. Κι αγύρται Υπουργοί Καλούν στρατούς αιματοχαρείς. Μας σφάζουν και μας πυρπολούν. Αδέλφια τ' είν' πο'υ μας κρατεί, γιατί ν' αφήνουμ' απαθείς να μας τραβούν δεσποτικώς οι σταυρωτήδες στη σφαγή;- Μές στο χρυσάφι κολυμβούν αγέρωχοι και αγενείς, για εξουσία όλο διψούν θεν να πουλούνε και το φως. Θέλουν ακόμη κι ως θεούς κάθε φτωχός να τους τιμά πλήν θε να μάθουν μια φορά να τους φοβούνται τους φτωχούς. - Ελευθερία ποιός ποτέ άπαξ την όψη σου ιδή να σ' αρνηθή μπορεί εσέ δεν σε δαμάζει η φυλακή, . τόσοι αιώνες κι εποχές παιρνούσ' ο κόσμος σε κλαυθμούς, σε τούτους όμως τους καιρούς ο κόσμος νιώθει τις ψευτιές". Πρέπει να επισημάνουμε ότι μεταφραστής του ύμνου ήταν ο ίδιος ο πρόεδρος της Σ. οσιαλιστικής Αδελφότητας Β. Δουδούμης. Βλ. Αυτόθι.

ομάδα (οι ελεύθεροι σοσιαλιστές όπως αυτοαποκαλούνταν) απαρτιζόταν από το δημοσιογράφο Ι. Μαγγανάρα, τον ποιητή Παν. Τσεκούρα και τον δικηγόρο Βασ. Καλλιοντζή. Ο Μαγγανάρας αρχίζει να εκδίδει, από το 1896 έως το 1898 την εφημερίδα *Επί τα Πρόσω*, αφού προηγούμενα αγόρασε τα δικαιώματα της έκδοσης (η εφημερίδα εκδιδόταν από το 1882 χωρίς να σχετίζεται με τον αναρχικό χώρο)[16].

Τα στελέχη του *Επί τα Πρόσω* διατηρούν συχνές επαφές με ευρωπαϊκές αναρχικές ομάδες, περισσότερο όμως με τους ομοϊδεάτες τους που εξέδιδαν την εφημερίδα *Temps Nouveaux*. Από τις στήλες της εφημερίδας και τις πληροφορίες που μας προσφέρουν συμπεραίνουμε ότι η δραστηριότητα της ομάδας συνδέθηκε έντονα με τα γεγονότα των σταφιδικών εξεγέρσεων (γι αυτό το ζήτημα θα αναφερθούμε στο επόμενο μέρος του κεφαλαίου). Μέχρι την οριστική διακοπή της έκδοσης οι συντάκτες του *Επί τα Πρόσω* υπέστησαν πολλές διώξεις. Οι πιο σημαντικές έγιναν με αφορμή τη δολοφονία του τραπεζίτη Δ. Φραγκόπουλου και το τραυματισμό του εμπόρου Α. Κόλλα από τον αναρχικό Δ. Μάτσαλη το 1896, όπως και για τον εκβιασμό προς τον Ανδρέα Συγγρό ένα χρόνο αργότερα[17].

Ας δούμε μέσα από το κείμενο που ακολουθεί, πώς τα μέλη του *Επί τα Πρόσω* οριοθετούν τους στόχους της αναρχίας και του αγώνα τους:

> Όχι αι ιδέαι μας δεν πρέπει να προξενώσι τον τρόμον. Αι ιδέαι ημών εισίν υψηλαί και ευγενείς, δι' ό μόνον υπό ευγενών καρδίων εννοούνται. Μόνον οι αμαθείς και οι στενοκέφαλοι, οι μη δυνάμενοι να ιδώσι πέρεν της ρινός των, δεν μας εννοούσιν...θέλομεν τον άνθρωπον να ήναι οίος προώρισται να ήναι επί της Γης. Τον θέλομεν κατά πάντα ελεύθερον. Ελεύθερον είς τας θελήσεις του. ελεύθερον είς τας σκέψεις του. Ελεύθερον προς τους ομοίους τους. Ελεύθερον είς την μάθησιν. ελεύθερον είς τον έρωτα. Ελεύθερον των προλήψεων. Ελεύθερον παντός ελαττώματος, πάθους, έξεως και κακίας, της αρπαγής, της κλοπής, της ασπλαχνίας, του ψεύδους, του φθόνου, της σκληρότητος της αδικίας, της ανανδρίας, του φόνου, της φιλοχρηματίας, της υποκρισίας, του μίσους κ.λ.π. Τον θέλομεν ελεύθερον και ουχί δούλον του χρήματος. Τον θέλομεν ίσον προς πάντα ομοίον του. Το θέλομεν ίσον ενώπιον του ισχυρότερου. Τον θέλομεν αδελφοποιημένον προς πάντα ομοίον του. θέλομεν την γυναίκα ίση τω ανδρί...Θέλομεν την τέχνην μη υποτελή. θέλομεν ίνα η πρόοδος φθάση εις το ζενίθ. θέλομεν να παύση η

16 Βλ. Κ. Αρώνη- Τσίχλη, *Το σταφιδικό*, ό.π., σ. 83, Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική*, ό.π., σσ. 72-74 & 236-238, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ό.π., σ. 192.

17 Βλ. *Επί τα Πρόσω*, 14 Απριλίου 1896, Κ. Αρώνη- τσίχλη, *Το σταφιδικό*, ό.π., σσ. 83-85, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ό.π., σσ. 194 & 207-212, Χρ. Βραχνιάρης, *Το έλληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα*, Αθήνα, Gutenberg, 1988, σσ. 35-37.

αθλιότης και η αμάθεια. Θέλομεν να παύση η πορνεία. Θέλομεν να παύση η χύσις του αίματος. Θέλομεν να παύση της συνειδήσεως η εκφαύλισις...Θέλομεν να μη υπάρχωσι κύριοι να περιορίζωσι τας θελήσεις μας, τας σκέψεις μας. θέλομεν να καλλιεργώμεν και να πλουτίζωμεν δια νέων γνώσεων το πνεύμα μας, ν' αναπτύσσωμεν τας διανοητικάς μας δυνάμεις. θέλομεν να παύση η δια την αύριον μέριμνα. θέλομεν να παύση η εκμετάλλευσις. Θέλομεν να καταργηθή η φτώχεια. θέλομεν ολοσχερή εξασφάλισιν των δικαιωμάτων του ανθρώπου...Θέλομεν κοινωνίαν βιούσαν εν αρμονία, αγάπη, αδελφότητι"[18].

Ενδιαφέροντα επίσης είναι τα κείμενα των μελών της εφημερίδας *Επί τα Πρόσω* μέσα από τα οποία διατυπώνουν τις σκέψεις τους και ασκούν την κριτική τους για κοινωνικοπολιτικά ζητήματα της εποχής. Απευθυνόμενοι στους οικονομικά ισχυρούς, τους απειλούν με την προοπτική της εξέγερσης των εργατικών στρωμάτων και, ταυτόχρονα, τους καλούν να εξαγνισθούν και να ενωθούν με αυτά: "...ίνα εκ συμφώνου ιδρύσωμεν νέαν κοινωνίαν η οποία να ζή εν ευτυχία και ευδαιμονία, εν αρμονία και αγάπη, έν ελευθερία και αδελφότητι"[19].

Όσον αφορά το κοινοβουλευτισμό και τις κομματικές αντιπαλότητες που αναπτύσσονται στο πλαίσιό του, κατακρίνονται τόσο οι πολιτευόμενοι, όσο και οι ψηφοφόροι τους. Πρόκειται ουσιαστικά για κριτική ενάντια στις πελατειακές σχέσεις οι οποίες σύμφωνα με τη γνώμη τους εγκλωβίζουν τη δυναμική της κοινωνίας να στραφεί στο στόχο της απελευθέρωσή της. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του Πλ. Δρακούλη με τίτλο "Ο πολιτευόμενος":

> "Ο μόνος σκοπός του πολιτευόμενου είναι να μη αφίνη τον εργατικόν κόσμον να μανθάνη την αλήθειαν. Ο μόνος πόθος του είναι να εκλεχθή βουλευτής. Η μόνη ελεινή δέησις του είναι: Δός μοι την ψήφος σου. Έχει δε και εκλογείς ηλιθίους, ευκόλως σαγηνευόμενους από τα μειδιάσματα του, και προθύμους ν' ακούουν την αλήθειαν όσον αυτός είναι πρόθυμος να λέγη. Τί θέλει αυτός ο επίδοξος πρωθυπουργός; Την βασιλεία της δικαιοσύνης; Όχι. Τι καλόν του λαού; Όχι. Παν ότι ο πολιτευόμενος θέλει είναι να λάβη την εξουσία επί τω σκοπώ να κορέση την πλεονεξίαν του και την χυδαίαν φιλοδοξία του. Τί θέλουν οι εκλογείς του; Ελευθερίαν οικονομικήν ανεξαρτησίαν, κοινωνικούς όρους ανθρωπινότερους δια να ζουν ως άνθρωποι; Όχι. Παν ότι οι εκλογείς του πολιτευόμενου θέλουν

18 Βλ. εφ. *Επί τα Πρόσω*, 1 Απριλίου 1896.
19 *Επί τα Πρόσω*, 7 Απριλίου 1896.

είναι να ριζώσι το αντίθετο κόμμα. Τυρραννία μάλιστα, φτώχεια μάλιστα, φυλάκισιν δια χρέη μάλιστα, αρκεί να ρίψωμεν το αντίθετον κόμμα. Αλλά δεν έχει διαφοράν ποίον κόμμα νικά. Μόνο δια τους πολιτευόμενους έχει διαφορά. Όσον αφορά τους άλλους, οποιοδήποτε κόμμα και αν καταλαμβάνη την εξουσίαν, ο κεφαλαιούχος εξακολουθεί να έχη τον χρυσίον του και ο εργάτης τα ράκη του"[20].

Και η αμάθεια που χαρακτηρίζει τα εργατικά στρώματα θεωρείται από τους αναρχικούς ως η πρωταρχική αιτία της κατάστασης που προαναφέρθηκε. Το ζητούμενο είναι η κοινωνία να βελτιώσει την οικονομική θέση του εργάτη ώστε να ανέλθει το πνευματικό του επίπεδο;

> Η αθλιότης και η αμάθεια είναι αλληλένδεται δια να εκλείψη το εν πρέπει να καταργηθή το έτερον. Όταν ο λαός παύση να είναι αμαθής, θα παύση να δυστυχή. Θα παύση να είναι δούλος των εκμεταλλευτών. Η αμάθεια του δεσμεύει την διάνοιαν και δεν δύναται να εννοήση ότι είναι δούλος...[21]

Σε αντίθεση με τους χριστιανοκοινωνιστές οι αναρχικοί του *Επί τα Πρόσω* εκφράζουν την ριζική αντίθεσή τους στην χριστιανική θρησκεία:

> Ο Χριστιανισμός θέλει τον άνθρωπον να πράττη το καλόν προς ανταπόδοσιν στον άλλον κόσμον, η δε αναρχία θέλει τον άνθρωπον να πράττη το καλόν διότι έχει καθήκον: ιδού σε τι διαφέρει ο Χριστιανισμός από την αναρχίαν. Προς δε: ο Χριστιανισμός θέλει να εγείρη τον οίκτον του ισχυρού προς τον αδύνατον, συμβουλεύων τον ανίσχυρον να υπομένη, η δε αναρχία εξεγείρη την συνείδησιν του δικαιώματος του ανισχύρου κατά του ισχυρού. [22]

Το ζήτημα της εκμετάλλευσης της εργαζόμενης γυναίκας δεν αφήνει αδιάφορους τους αναρχικούς της ομάδας. Ασκείται έντονη κριτική στή κυρίαρχη λογική των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων για την "προστατευομένη" γυναίκα, είτε από την οικογένειά της είτε από άλλους, η οποία θα αμείβεται με χαμηλότατους μισθούς μόνο για να εξασφαλίζει τα αναγκαία για την αυτοσυντήρησή της[23]. Πολλά, βέβαια, κείμενα που

20 *Επί τα Πρόσω*.
21 *Επί τα Πρόσω*, 14 Απριλίου 1896.
22 Βλ. αναφορά της εφημερίδας *Σκριπ* για τους αναρχικούς, 22 Φεβρουαρίου 1898.
23 Βλ. άρθρο με τίτλο "Εκμετάλλευσις των γυναικών": "Ερωτά τις καλή τη πίστει, αν αληθώς υπάρχει φυσικός τι νόμος, ίνα μια γυνή αντί πεισματώδους εργασίας δώδεκα ή δεκα τριών

σχετίζονται με μεγάλα κοινωνικά προβλήματα αναδημοσιεύονται μεταφρασμένα από ξένα έντυπα, αφού στην Ελλάδα ούτε στατιστικά στοιχεία υπήρχαν και, ενδεχομένως, ούτε δυνατότητα ανάλυσής τους. Γενικευμένο κριτικό λόγο χρησιμοποιούν οι συντάκτες της εφημερίδας και ενάντια στους ανθρώπινους νόμους και τη νομοθετική εξουσία, η οποία βλάπτει και επιβραδύνει την κοινωνική πρόοδο:

> Το να καταστρέψωμεν την ιστορικήν ταύτην συκοφαντίαν, ήτις επί πολύν καιρόν εκαλείτο Εξουσία, είναι ως ν' αφανίσομεν δια του ιδίου κτυπήματος τον πολιτικόν τούτον σφετερισμόν όστις καλείται Νομοθετική δύναμις. Δύναμις ευφυής εις το δημιουργείν άνευ αριθμού κακουργήματα και φαντασιώδη εγκλήματα, ποινάς τιμωρητικάς και ποινάς ατιμωτικάς...Νόμοι υπάρχουσιν αρκετοί υπάρχουσιν πολλοί...Οι νόμοι είναι εις τας κοινωνίας ότι είναι εις τας οικοδομάς τα ικριώματα, άτινα χρησιμεύουν όπως τα κτίσωσι, όταν αι οικοδομαί κτισθώσιν, όχι μόνο δεν χρησιμεύουν πλέον τα ικριώμαρα αλλά και βλάπτουσιν.[24]

Αντίστοιχη ρητορική αναπτύσσεται και στια κείμενά τους εναντίον της εξουσίας. Η εξουσία θεωρείται από τη φύση της τυραννική απέναντι στους ανθρώπους, ανεξάρτητα από το ποιο πολίτευμα την διαχειρίζεται. Έτσι, τόσο τα δεσποτικά πολιτεύματα, όσο και τα συνταγματικά-δημοκρατικά αποτελούν διαφορετικές όψεις του ίδιου νομίσματος:

> Πάσα εξουσία είναι φύσει τυραννική. Λαός κυβερνούμενος σημαίνει λαός τυραννούμενος, οιονδήποτε και ή το πολίτευμα καθ' ό κυβερνάται. Η μόνη διαφορά είναι ότι υπό δεσποτικόν πολίτευμα, η εξουσία συγκεντρούται εις μικρόν αριθμών τυράννων και η βία προσλαμβάνει χονδροειδεστέραν μορφήν. Υπό πολίτευμα συνταγματικόν και δημοκρατικόν ως εν Γαλλία και εν Αμερική την εξουσία διαμερίζονται περισσότεροι τύραννοι, και αι μορφαί ας προσλαμβάνει η βία είναι ολιγώτερον χονδροειδείς αλλάτο

ωρών μόλις κερδίζει όπως κατοικήσει εις κανέν αχούρι, να ενδυθή με κουρέλια και να τραφή με πέντε λεπτών γάλα. . . Εις παν είδος της εργασίας οφείλη να συμβαίνη και συμβαίνει πράγματι, ίνα ο μισθός της εργάτιδος πίπτει ολίγον χαμηλότερα από ότι είναι απαραίτητον, όπως τη προμηθεύη τα προς ύπαρξιν αναγκαία, εκείνη δε να συμπληροί το κενόν ενθυμούμενη ότι είναι γυνή. . . Προφυλαχθώμεν εκ την απάτης εις τον ενδιαφέροντα υπολογισμόν μας! Όσον μόνην, όσον εγκατελειμένην και αν υποθέσωμεν την εργάτιδα, έχει πάντοτε κάποιον με τον οποίον την συνδέει οιοσδήποτε δεσμός, μήτηρ, θυγάτηρ, σύζυγος, ή ερωμένη. Προφυλαχθώμεν. . . ", εφ. *Επί τα Πρόσω*, 21 Απριλίου 1896.

24 *Επί τα Πρόσω*.

> αποτέλεσμα όλων των πολιτευμάτων μένει το αυτό, δηλαδή τα μειονεκτήματα της εξουσίας καθίστανται μεγαλύτερα των πλεονεκτημάτων, και οι τυραννούμενοι (κυβερνούμενοι) εξασθενούνται εις το έσχατον όριον εις ό δύναται να εξασθενισθώσι προς όφελος των τυράννων (κυβερνώντων)[25].

Όπως είσαμε προηγουμένως, σημαντική δραστηριότητα ανάπτυξαν ομάδες που ανήκουν στη λεγόμενη χριστιανοκοινωνιστική τάση. Αυτή εκπροσωπείται από τον μαθηματικό και φιλόσοφο Ιωάννη Αρνέλλο, τον δικηγόρο Βασίλειο Θεοδωρίδη, τον φιλόλογο Αθανάσιο Χριστογιαννόπουλο και τον Σωτήριο Κυριαζόπουλο. Πιθανολογείται ότι οι παραπάνω υπήρξαν οπαδοί της κίνησης του Απόστολου Μακράκη σύμφωνα με την οποία το τέλος του κόσμου αποτελεί κοινωνικοπολιτική νομοτέλεια. Οι θεωρήσεις τους στηρίζονται στην αμφισβήτηση της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής συνθήκης που επικρατεί και εμπεριέχουν την επιθυμία της επιστροφής στα πρώτο χριστιανικά δόγματα. Η εφαρμογή τους, σύμφωνα μ' αυτές τις απόψεις, εξασφαλίζει τόσο την οικονομική όσο και την κοινωνική ισότητα. Η εναντίωση στην κρατική εξουσία και την ταξική κοινωνία στοχεύει στη διάσωση των ανθρώπων από τη καταστροφή, η οποία ονομάζεται *Αρμαγεδών*, όρος δανεισμένος από τα κείμενα της *Αποκάλυψης*.

Το 1896 ο Ιωάννης Αρνέλλος εκδίδει στην Πάτρα την εφημερίδα *Αρμαγεδών* με σπουδαιότερο συντάκτη τον Αθανάσιο Χριστογιαννόπουλο. Τα κείμενα του *Αρμαγεδώνα* εμπεριέχουν ηθικές και θρησκευτικές αξίες αναγνωρίσιμες και οικείες στον παραδοσιακό αγροτικό κόσμο, γεγονός που συμβάλλει στην λαϊκή αποδοχή τους. Η γενικευμένη κοινωνική κρίση που οφειλόταν τόσο στην ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου, όσο και στο οικονομικό και κοινωνικό αδιέξοδο που προκάλεσε η σταφιδική κρίση, διαμορφώνει ένα θετικό κλίμα αποδοχής τέτοιων αντιλήψεων.

Τελικά και αυτή η ομάδα αδυνατεί μα μετουσιώσει σε κίνημα την επιρροή που είχε στους αγρότες. Δεν αρκεί όμως να επαναπαυόμαστε σε τέτοιες διαπιστώσεις. Η ιστορική έρευνα που έχει πραγματοποιηθεί έως τώρα χρησιμοποιεί ως κριτήρια που οδηγούν στην παραπάνω διαπίστωση δυο στοιχεία: πρώτον, τη θεωρητική ελλειμματικότητα των κηρυγμάτων τους και, δεύτερον, τις μειωμένες πρακτικές τους δυνατότητες. Όμως και τα δυο αυτά στοιχεία ήταν δεδομένα από τις πρώτες επαφές των αγροτών με αυτές τις ομάδες και αργότερα, όταν είχαν συμμετοχή στα γεγονότα των εξεγέρσεων με αυξημένη λαϊκή αποδοχή. Η δική μας οπτική επικεντρώνεται περισσότερο στο ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων. Η αδυναμία της

25 *Επί τα Πρόσω*, 28 Απριλίου 1896.

χριστιανοκοινωνιστικής ομάδας, όπως και των υπολοίπων αναρχικών ομάδων να καθοδηγήσουν ένα αγροτικό κίνημα προσδιορίζεται από την ίδια την φύση των κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται στη διάρκεια των εξεγέρσεων. (Σ΄ αυτά όμως τα ζητήματα θα επανέλθουμε παρακάτω.)

Οι διώξεις του κράτους σε βάρος και αυτής της κίνησης ήταν σοβαρές. Το 1896 συλλαμβάνεται και καταδικάζεται ο Αθανάσιος Χριστογιαννόπουλος. Σύμφωνα με το κατηγορητήριο υπονόμευε τις ηθικοθρησκευτικές αξίες, τις πολιτικές και θρησκευτικές αρχές καθώς και τους ίδιους τους νόμους. Δυο χρόνια περίπου αργότερα οι πρωταγωνιστές της κίνησης του *Αρμαγέδωνα* καταδικάζονται "επί αγυρτεία" και η δραστηριότητα τους διακόπτεται.[26]

Τον Οκτώβριο του 1898 εκδίδεται στον Πύργο η σοσιαλιστική εφημερίδα *Νέο Φως* από το Βασίλη Θεοδωρίδη παλαιό μέλος της ομάδας *Αρμαγεδών*. Η κυκλοφορία της εφημερίδας διαρκεί μέχρι τον Ιούνιο του 1899. Συνεργάτες της είναι ο Π. Μαχαίρας, ο Δ. Αρνέλλος και ο Δ. Μεϊντάνης. Το *Νέο Φως* έχει ως υπότιτλο "εφημερίς κοινωνιολογική" και κεντρικό σύνθημα "*Ελευθερία-Αλληλεγγύη*"[27].

Στο πρώτο φύλλο ο Β. Θεοδωρίδης εξηγεί τους στόχους της έκδοσης και τους λόγους για τους οποίους, αυτός και οι σύντροφοί του, αποκαλούν την εφημερίδα *Νέο Φως*:

> Απεφασίσαμεν την έκδοσιν του "Νέου Φωτός", εφημερίδος αρχών υπισχούμενων την λύσιν του κοινωνικού ζητήματος, όπερ απειλεί να μεταβάλη εις θρύμματα και παιπάλην παν ό,τι μέχρι τούδε επετέλεσεν η ανθρωπότης έν τε τη τέχνη και επιστήμη και επαναβυθίση τον άνθρωπον είς την άβυσσον του σκότους και της δουλείας εξ΄ής μόλις σήμερον κατώρθωσε μετά αιωνίους μόχθους και αγώνας ν' αναχθή μέχρι τας επιφανείας, εάν δεν τύχη πεφωτισμένης διευθύνσεως ή όπερ ορθώτερον και επιστημονικώτερον, να κρατήση τον ανθρώπινον κόσμον είς μακράν σεισμικήν περίοδον δοκιμασίας, καθ' ήν όμως δεν είναι δυνατόν, δυνάμει του νόμου της Πρόοδου, ή να ζυμωθή όλη η ανθρώπινη μάζα με τη νέαν αλήθειαν, με το νέον φως και μορθωθή είς νέον όλως κόσμον, αγάπης, αλληλεγγύης αρμονίας...Το σύμβολον μας είναι Φως και Πελέκυς. Πελέκυς κατά παντός, ότι υπάρχει σαπρόν και νοσηρόν, φως δε ζωογόνον πανταχού,

26 Βλ. Θ. Καλαφάτης, "Όπαδοί του Α. Μακράκη", *Τα Ιστορικά*, 18 Σεπτεμβρίου 1993, σσ. 113-121, Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Το σταφιδικό*, ό.π., σσ. 87-90, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ό.π., σσ. 180-185, Μ. Χουμεριανός, "Αναρχισμός και κοινωνικκή διαμαρτυρία", *δοκιμές*, τ. χ. 2, Σεπτέμβριος 1994, σσ. 64-65.

27 Μ. Δημητρίου, σσ. 225-231.

ίνα πάντες ζωογονηθώμεν και βαδίσωμεν ευθύ πρός το τέρμα, όπερ αρμόζει είς όντα λογικά και ευγενή. Το φως δε γεννά η ελευθέρα συζήτησις Δια τούτο εν ται στήλαις της ημετέρας εφημερίδος θέλομεν καταχωρεί πάσαν ιδέα κοινωνιολογικήν οιασδήποτε σχολής, είτε ώς βάσιν την ύπαρξιν Ύπερτάτου Όντος έχουσαν, είτε την ανυπαρξίαν τοιούτου, ίνα οι ημέτεροι αναγνώσται δύνανται ελευθέρως να εκλέγωσι το αληθές και ασπάζωνται αυτό. Η αλήθεια ελευθερώσι υμάς"[28].

Οι αναρχικοί του Πύργου μέσα από το *Νέο Φως* εκφράζουν την αντίθεση τους προς το κράτος, τους θεσμούς του και το πολιτεύματα, όσους διαχειρίζονται την εξουσία. Απ' όλους τους θεσμούς περισσότερο αμφισβητούν εκείνον της δικαιοσύνης θεωρώντας ότι λειτουργεί αποκλειστικά υπέρ των κρατούντων[29]. Στα φύλλα της εφημερίδας συναντάμε επίσης τις θεωρητικές απόψεις των αναρχικών της Ευρώπης, αναφορές στη τρομοκρατική δράση, χριστιανοκοινωνιστικά κηρύγματα και προσκλητήρια σε επαναστατική αντίσταση. Όπως διαφαίνεται στα κείμενα άλλων αναρχικών ομάδων έτσι και στην περίπτωση των συντακτών του *Νέου Φωτός*, το ζητούμενο είναι η ολική αναγέννηση της ανθρώπινης κοινωνίας η οποία έχει εκπέσει σε συνθήκη διαφθοράς με ευθύνη του κράτους.

Σημαντικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αντικρουόμενες και σε κάποιες περιπτώσεις αντιφατικές απόψεις που εμφανίζονται στις στήλες των αναρχικών εκδόσεων της περιόδου. Χαρακτηριστικό είναι το ανυπόγραφο άρθρο που δημοσιεύτηκε στο *Νέο Φως*, ο συντάκτης του οποίου λίγο πολύ υποστηρίζει το θεσμό της Βασιλείας. Παρόλο που οι κυρίαρχες απόψεις των μελών της πυργιώτικης αναρχικής ομάδας εναντιώνονται τόσο στη βασιλεία όσο και στη κοινοβουλευτική δημοκρατία, ο ανώνυμος συγγραφέας αυτού του κειμένου υιοθετεί και υποστηρίζει τις απόψεις που διατύπωσε ο Πλ. Δρακούλης μέσα από τις στήλες της εφημερίδας *Άστυ*. Το άρθρο του *Νέου Φωτός* έχει ως εξής:

28 Βλ. εφ. *Νέον Φως*, αρ. φ. 1, 4 Οκτωβρίου 1898.

29 Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω κείμενο: "Και εν τούτοις τοΚράτος το οποίον είνε μολυσματική εστία πάσης διαφθοράς, πάσης εξαχρειώσεως και κακουργίας τω θεωρούν ως ηθικοποιητικόν και τω αναθέτουν την απονομήν της δικαιοσύνης, την επίβλεψιν της ηθικής και την εξασφάλισιν της τιμής και της ζωής των ατόμων! Και βλέπομεν ως αποτελέσματα της υπέρ δικαιοσύνης, της ηθικής, της τιμής και της τιμής των πολιτών δράσεως του, την κλοπήν υπό την προστασίαν των νόμων αυτού του άρτου των εργατών εκ μέρους ολίγων κατεργαρέων, την ληστείαν του δημοσίου και δημοτικού χρήματος, όπερ είνε πρϊόν της εργασίας των τιμίων εργατών υπό των υπουργών, των βουλευτών, των δημάρχων και της συμμορίας των. . . ". *Νέον Φως*, αρ. φ. 3, 18 Οκτωβρίου 1898.

Παρ' ημίν ο Βασιλεύς είνε χρήσιμος άν όχι δι' άλλον λόγον αλλά διότι τα πολιτικά μας ήθη είνι τοιαύτα ώστε άνευ αυτού θα περιεπίπτομεν συχνά είς εμφύλιον πόλεμον, πάσα δε ελπίς περί βελτιώσεως και ανυψώσεως των εργατικών τάξεων θα εξέλειπε υπό το κράτος των σπαρασσόντων την κοινωνίαν πολιτευόμενων. Πάς εργάτης νοήμων αναγνωρίζει την αλήθειαν την οποίαν πολλάκις ο Δρακούλης ανέπτυξεν ότι δεν αρκεί να ονομάσωμεν το κατάστημά μας "Δημοκρατία". Η επιγραφή μόνη δεν ωφελεί ενόσω το κατάστημα δεν μεταβάλλει χαρακτήρα και εάν το πολίτεύμα μας γίνη αληθινή Δημοκρατία, ουδέν σημαίνει εάν εξακολουθή να φέρη την επιγραφήν "Βασιλεία". Η αλλαγή της επιγραφής είνε το τελευταίο μέλημα. Ημείς οι εργάται οι αισθανόμενοι ποίον είνε το αληθές συμφέρον μας θέλομεν αληθινήν Δημοκρατία, δηλαδή θέλομεν την ουσίαν του πράγματος και μας είνε αδιάφορον το όνομα του. Αισθανόμεθα προσέτι ότι ο Βασιλεύς και απόλυτος Μονάρχης εάν ήτο κατ' ουδέν θα ηδύνατο να μας εμποδίση από του να καταγινώμεθα είς την αναδιοργάνωσιν και την προαγωγήν των συμφερόντων μας ως εργατών, ενώ οι πολιτευόμενοι και οι ψευδοδημοκραστικοί και οι ψευδοπατριώται παραλύουν τας εργασίας μας"[30]. αν και η παραπάνω άποψη, αρχικά προκαλεί έκπληξη στον αναγνώστη, δικαιολογείται από δυο συγκριτικά γεγονότα. Πρώτο, στην περίοδο που δημοσιεύεται το άρθρο βρίσκεται σε έξαρση η δυσαρέσκεια το σταφιδικού κόσμου σε βάρος των επίσημων διαμεσολαβητικκών μηαχανισμών (κόμματα, τοπικοί βουλευτές, εμπορικοί σύλλογοι) που έχουν αναλάβει από την αρχή της κρίσης τη διαχείρισης. Επίσης, μεγάλη δυσφορία προκαλεί την ίδια εποχή, η αναποτελεσματικότητα του κρατικού παρεμβατισμού. Δεύτερο, είναι η περίοδος που φθάνει στο αποκορύφωμά της η κοινωνική δυσαρέσκεια για την ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου (1897). Αυτή η δυσαρέσκεια στνδυαζόμενη με το αρνητικό κλίμα που διαμόρφωσε η σταφιδική κρίση, διαχέεται σε επιμέρους πεδία της ελληνικής κοινωνικής ζωής και κύρια στο πολιτικό. Στο επίκεντρο της γενικής κατακραυγής βρίσκονται οι εκπρόσωποι του κοινοβουλευτισμού είτε πρόκειται για πρόσωπα (πολιτικοί αρχηγοί, βουλευτές, κ.λ.π.), είτε για θεσμούς (κόμματα). Συχνά μάλιστα, οι σταφιδοπαραγωγοί στη διάρκεια των συλαλλητηρίων τους καλούν τον βασιλιά παρεμβαίνοντας να διασώσει την κατάσταση. η ίδια λιγική παρακινεί τους αναρχικούς του Πύργου να προπαγανδίσουν την αποχή από τις βουλευτικές εκλογές του 1899 στις

30 Αυτόθι, *Νέον Φως*, 11 Νοεμβρίου 1898

οποίες υπερψηφίστηκε ο Θεοτόκης: "Η βουλή δεν είναι δι' ημάς, ούτ' οι νόμοι, ούτε τα συντάγματα, ούτε οι στρατοί, ούτε αι αστυνομίαι, ούτε η χωροφυλακή, ούτε τίποτ' εξ όσων αποτελούν το παρόν τυραννικόν καθεστώς..." [31]. Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα κείμενα των αναρχικών της Πάτρας και του Πύργου είναι ότι δεν τους χαρακτηρίζει ένας "σκληρός", ανελαστικός θεωρητικός και ιδεολογικός αυτοπροσδιορισμός. Αντίθετα ανάμεσά τους επικρατούν συχνά διαφορετικές και αντιφατικές απόψεις σε ζητήματα που απασχολούν το σταφιδικό κόσμο και την ελληνική κοινωνία γενικότερα. Οι θεωρητικές διαφορές και η αδυναμία συγκρότησης ενός σταθερού ιδεολογικού πεδίου, προκαλεί πρακτικές διαφωνίες στο τρόπο με τον οποίο οι ριζοσπάστες της Πελοποννήσου προγραμματίζουν τη δράση τους. Αποκαλυπτική είναι η ένσταση που διατυπώνουν αναρχικοί του Αιγίου προς τους συντάκτες του "Επί τα Πρόσω" σχετικά με το ζήτημα της σύστασης τοπικών συλλόγων δράσης: "Δεν συμφωνούμεν με την ιδέαν σας. Είμεθα κατά των συλλόγων. Τα άρθρα των καταστατικών τούτων περιορίζουσι την θέλησιν του ατόμου. Ο δε περιορισμός της θελήσεως του ατόμου αντίκειται είς τας ιδέας μας. Ο άνθρωπος πρέπει να είναι ελεύθερος καθ' όλην την σημασίαν της λέξεως. Αι ιδέαι ημών αναπτύσσονται και διαδίδονται υφ' εκ'αστον εξ ημών είτε κατ΄ιδίαν είτε εν συνεννοήσει μετά ημών λοιπών συντρόφων μας εργαζομένου[32].

Εκτός όμως από την Πάτρα και τον Πύργο ριζοσπαστικές κινήσεις μικρότερης έκτασης παρατηρούμε στην πόλη της Καλαμάτας και στην ευρύτερη περιοχή της Μεσσηνίας. Το 1861 εκδίδονται στην Καλαμάτα οι εφημερίδες *Πολίτης* και η *Κρηπίς της Συναλλαγής*, που αναφέρονται σε θεωρίες υλιστικών αντιλήψεων. Το Μάιο του 1865 εκδίδεται στη Μεσσήνη το έντυπο με τίτλο "Τα κατά την Βουλευτικήν εκλογήν. Προς το κοινόν της Ελλάδος". Το περιεχόμενο του αποτελεί καταγγελία για τις παραβιάσεις του νόμου και την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην περιοχή της Μεσσσηνίας[33]. Το 1884, ο σαινσιμονιστής Κωνσταντίνος Ναύλερης ιδρύει τον "Μεσσηνιακό Σύνδεσμο" που αποτελεί τη σημαντικότερη ριζοσπαστική κίνηση στην περιοχή. Το Μάιο του ίδιου χρόνου ο "Σύνδεσμος" κυκλοφορεί την πρώτη σοσιαλιστική προκήρυξη στην πόλη της Καλαμάτας. Η προξήρυξη περιέχεται στην

31 μ. Δημητρίου, *Το ελληνικόν*, ό.π., σ. 230.
32 Βλ. εφ. *Επί τα Πρόσω*, αρ. φ. (15)2, 7 Απριλίου 1896.
33 Βλ. περ. *Κριτική Παρέμβαση*, αρ. φ. 8, Καλαμάτα, Μάϊος 1997.

έκδοση της "Κατάστασης Εργασιών" του "Μεσσηνιακού Συνδέσμου" και το περιεχόμενο της παραπέμπει στη θεωρία του Σαιν Σιμόν[34]. Ως σκοπός του "Συνδέσμου" αναφέρεται ότι είναι,

34 Η προκήρυξη του "Μεσσηνιακού Συνδέσμου" έχει ως εξής; "Ο εργάτης Λαός είναι η καρδία πάντος έθνους και πάσα δύναμις αυτού. Δια τούτο και οι τα πρώτα φέροντες εν εκάστη πολιτεία, ήτοι οι ιθύνοντες αυτής, πάσαν αυτών την ισχύν από τις αδόλου αγάπης εκείνου αρύονται. Η ανεξαρτησία του πολίτου, στενότατα και αδιασπάστως ηνωμένη προς την υλικής ευημερίαν του λαού, εδράζεται πρωτίστωςεπί την μόρφωσιν αυτού, αλάθητον τυγχάνουσα ακολουθίαν των περί τε των καθηκόντων και των δικαιωμάτων του λαού διδασκαλιών. Ιδού εν βραχυτάτοις λόγοις οποίος τυγχάνει ο κύριος σκοπός της εταιρείας ημών, ήν ίδρυσε επί αισιωτάτοις οιωνοίς η θέλησις του εργατικού της πρωτευούσης της μεσσηνίας Λαού και η αγάπη προς την πατρίδα. . . Το Ταμείον της εταιρείας θέλει χρησιμεύσει ως τίμιος φύλαξ του περισσεύματος πάσης εργάτιδος, ήτις δια την ελαχίστην αυτής καταθέσεως, θέλει εντός ολίγων ετών, αποκομίσει την προίκα αυτής προς ευκολωτέρας αποκατάστασιν. θέλει ληφθή φροντίς εν τω μέλλοντι ώστε η εταιρία εις αναπήρους και αναξιοπαθούντας εταίρους να επέρχηται προθύμως αρωγός. θέλομεν πολεμήσει την τοκογλυφίαν παρέχοντες δάνεια επί μετρίω τόκω, κατά τας σχετικάς διατάξεις του καταστατικού, παντί εταίρω. Του αναγκαιούντους αριθμού εταίρων εγγραφησόμενου, όπερ δια πλείστης έχομεν ελπίδος ότι τάχιστα θέλει συμβή, θέλομεν ιδρύσει το της Εταιρίας Κατάστημα, εκ του οποίου ο γεωργός εταίρος θέλει αγοράζει εν μικραίς τιμαίς το ινίον και τη αξίνην δι' αυτόν, τα βιβλία δια τα άπορα αυτού τέκνα, ο υποδηματοποιός την πρώτην ύλην και παν ότι δύναται να θεραπεύση τας ανάγκας των εταίρων και νοείται ότι ένεκα των ευκολιών ας εδυνάμεθα να έχωμεν εν ευρώπη, αι τιμαί θέλουσιν έσθαι ελάσσονες των συνήθως γιγνομένων, διότι θέλομεν προμηθεύεσθαι τα αντικείμενα ταύτα εκ πρώτης χειρός. Την 14ην Σεπτεμβρίου εκάστου έτους η Εταιρία θέλει τελεί έκθεσιν των βιομηχανικών, γεωργικών και λοιπών προϊόντων, ως και των εργοχείρων των εταίρων. Επιτροπεία εξ ειδημόνων και αμερολήπτων κριτών θέλει βραβεύει τα άριστα. Δια της εκθέσεως ταυτής παρέχεται άριστη ευκαιρία στην διοίκησιν της Εταιρίας όπως αναπτύξη ποικίλας σχέσεις μετά των διοικήσεων των διαφόρων εταιριών του λαού δια των οποίων θέλουσι επεκταθή αι υπέρ των εταίρων ωφέλειαι και πέραν των ορίων του νομού Μεσσηνίας. Θέλομεν προσπαθήσει ίνα μικραί χρηματικαί διαφοραί των εταίρων λύωνται δια διαιτητικού δικαστηρίου, σχηματιζομένου εκάστοτε υπό των διαφερομένων μελών της εταιρίας κατ' εκλογήν, διότι πλειστάκις συμβαίνει, ένεκα του σμικρού της διαφοράς, η δικαστική δαπάνη ν' απορροφά το αντικείμενον αυτής και οι διάδικοι να εξέρχωνται του δικαστικού αγώνος αμφότεροι ηττημένοι και από φίλων εχθροί. σπουδαιότατον μέλημα ημών έσται η ίδρυσις Σχολή του Λαού, εν η, η εργατική τάξις θέλει δι' ανδρών δυναμένων, υποσχεθέντων ήδη ημίν την αρωγήν αυτών, διδαχθή την βαρυτίμητον ιστορίαν του Έθνους, αφ'ης μόνης διαμορφούται υπερήφανον ηθικόν και αγνόν εθνικόν φρόνημα, τα καθήκοντα προς τον θεό, και την πολύτιμον και σεπτήν ημών θρησκεία, εις ην πλείστα οφείλει ειδικώς το πλήρες περιπετειών έθνος ημών. . . Εν τοιαύταις σκέψεσι δεν φαίνεται σφόδρα πιθανόν ότι ο σκοπός ημών πληρέστατα θέλει θριαμβεύσει, προς χαράν των πονούντων υπέρ της μορφώσεως του Λαού και της αναπτύξεως των λαϊκών και εργατικών τάξεων; Εγένετο εν Καλάμαις και εν των γραφείω της Εταιρίας τη 7 Μαΐου 1884. Ο Διοικητής Ι. Βογόπουλος. Ο ταμίας Γ. Μιχαλακέας. Ο γραμματεύς Ν. Καραγιάννης. Οι σύμβουλοι Λεων. Φιλανδριανός, Ευστ. Βρακάς, Νικολ. Καρβέλας, Αποστ. Σάλμας, Αναστ. Γεωργιάδης, Ιω. Μπογάκος, Κωνστ. Ψαρράς, Αθ. Μαρίνης, Αριστ, Γαρίδης". *Κριτική Παρέμβαση*

> ... η αδελφοποίησις, αλληλοβοήθεια και ανάπτυξις του Λαού δια του συνεταορισμού -ήτοι της ενώσεως του κεφαλαίου μετά της εργασίας". Το 1885 πραγματοποιείται η Α' Γενική Συνέλευση της "Εταιρίας του Λαού Μεσσηνιακός Σύνδεσμος". Από τα πρακτικά της πληροφορούμαστε ότι τα ιδρυτικά μέλη της ήταν 65, ενώ το σύνολο των μελών ήταν 245 άτομα. Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ακόμη, ότι η Εταιρία διατηρεί μισθωμένο κατάστημα και λειτουργεί "Σχολή Λαού" με πρώτο έφορο τον γυμνασιάρχη Παν. Παπαναστασίου και δασκάλους τον Σάββα Δουκάκη και Κωνσταντίνο Ναύλερη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κατάλογος των μελών με βάση το επάγγελμα αφού διαπιστώνουμε ότι στις δραστηριότητες της εταιρίας μετέχουν βιομήχανοι, έμποροι, δικηγόροι, ιερείς, εργάτες μέχρι και μαθητές της πόλης[35].

Μελετώντας τα κείμενα των ελληνικών αναρχικών ομάδων (κύρια της Πάτρας και του Πύργου) διαπιστώνουμε ότι, τόσο στις έννοιες και τους λεκτικούς κώδικες που χρησιμοποιούν όσο και στα νοήματα που προκύπτουν από αυτούς, εγγράφονται καθολικές οικουμενικές ιδέες και αξίες. Βλέπουμε ακόμα ότι, είτε πρόκειται για τους χριστιανοκοινωνιστές, είτε για αναρχικούς που εναντιώνονται στο χριστιανισμό και σε κάθε μορφή θρησκευτικής πίστης, όλες οι ομάδες διατυπώνουν ένα λόγο που εμπεριέχει έντονα ηθικοθρησκευτικά στοιχεία. Αυτή η μορφή του λόγου εξυπηρετεί τη διασύνδεση του παρόντος με το μέλλον η οποία αποτελεί βασικότατο δομικό στοιχείο της αναρχικής θεωρίας. Ουσιαστικά γεφυρώνεται η φαντασιακή κατασκευή της μελλοντικής κοινωνίας με την κριτική του παρόντος. Όταν δηλαδή οι αναρχικοί εκφράζουν πρακτικά την εξέγερση τους ενάντια στην υπάρχουσα κοινωνική συνθήκη και επιχειρούν να απεικονίσουν τη μελλοντική ιδανική κοινωνία, διαμορφώνουν ταυτόχρονα έναν οργανικό δεσμό ανάμεσα στην άρνηση και την κατάφαση τους[36]. Αυτός ο δεσμός περιγράφεται με λεκτικούς κώδικες που χαρακτηρίζονται από ηθικοθρησκευτικά στοιχεία. Δεν πρόκειται για χριστιανικούς κανόνες και δόγματα (αυτό συμβαίνει μονάχα στην περίπτωση των χριστιανοκοινωνιστών) αλλά για κώδικες που νοηματοδοτούν αρχές και αξίες.

Στο ζήτημα αυτό, αποκαλυπτικές είναι οι απόψεις του ίδιου του Προυντόν στις οποίες στηρίχθηκαν οι μεταγενέστερες αναρχικές θεωρήσεις και οι οποίες επηρέασαν τους θεωρητικούς προσανατολισμούς και των ελλήνων αναρχικών. Η σκέψη του εστιάζεται στην άρνηση του κράτους, του κεφαλαίου και της θρησκείας. Αυτά τα

35 *Κριτική Παρέμβαση*.
36 F. Rude, *Le Mouvement ouvrier Lyonnais de 1831*, Paris, 1944, σσ. 142-143.

καταγγέλλει ως τρία εξομοιωμένα εξουσιαστικά συστήματα. Η άρνηση του κράτους σημαίνει άρνηση των κυρίαρχων τάξεων και άρνηση του αυταρχισμού κάθε μορφής εξουσίας. Κεφάλαιο και κυβέρνηση είναι οι δυο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η κριτική του Προυντόν προς το χριστιανισμό είναι περισσότερο αντικληρική παρά αντιθρησκευτική. Κατηγορεί τη καθολική εκκλησία (1834) ότι δεν παραμένει πιστή στις γενικές αρχές του ευαγγελίου και ότι εμπλέκεται στην κοινωνική διαμάχη διεκδικώντας συντεχνιακά αιτήματα. Παρόλο που αυτή η διαμάχη φέρνει την εκκλησία αντιμέτωπη με τις καταπιεστικές δυνάμεις, ταυτόχρονα την εντάσσει στους θεσμούς που ευθύνονται για τη κοινωνική καταπίεση. Αρχέγονες αξίες όπως η ισότητα και η δικαιοσύνη έχουν εκφυλισθεί στο εσωτερικό της εκκλησίας και δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως κινητήριες δυνάμεις της κοινωνίας. Για τον Προυντόν η ιερότητα (sacralisant) πρέπει να υπάρχει σε πρακτικό και όχι σε μεταφυσικό επίπεδο, όπως στη θρησκεία. Πρέπει να διαμορφωθούν ανώτατοι κανόνες και αρχές που να λειτουργούν ως κίνητρο κοινωνικής δράσης και να οριοθετούν το πεδίο μέσα στο οποίο διευθετούνται οι κοινωνικές αντιθέσεις. Αξιώνοντας έτσι τις αρχές της ισότητας και της δικαιοσύνης, ο Προυντόν ιεροποιεί τη δράση του παραγωγού. Οι άνθρωποι αποφεύγουν το φόβο του υπερφυσικού, της κρίσης "από τα πάνω". Προσπαθεί να εισάγει όχι τη βεβήλωση του ιερού, αλλά την ιεροποίηση του βέβηλου. Δηλαδή, οι κοινωνικές δραστηριότητες τοποθετούνται σε ιερή βάση που είναι η δικαιοσύνη. Αυτή η αξία θέτει τις προϋποθέσεις που θα ρυθμίζουν τη ζωή της κοινωνικής ομάδας: όπως η θρησκεία και η φιλοσοφία του υπερφυσικού, του θείου υπηρετούν το σύστημα μιας ανισότιμης και ιεραρχημένης κοινωνίας, έτσι η δικαιοσύνη και η φιλοσοφία της σταθερότητας θα υπηρετούν το σύστημα της ισότιμης κοινωνίας. Στόχος της νέας θεωρίας είναι να παρακινήσει τους ανθρώπους να συμμετάσχουν σε εκείνη τη κοινωνική δράση που θα αξιολογείται από τις γνήσιες αρχέγονες αξίες. Για λόγους κοινωνικής συνοχής αυτός ο στόχος επιτυγχάνεται μόνον όταν η κριτική στη διαφθορά του παρόντος συνοδεύεται από την προβολή της τέλειας μελλοντικής κοινωνίας. Ο Προυντόν στοχεύει να αλλάξει την αναπαράσταση που έχουν οι άνθρωποι για το παρόν, θεμελιώνοντας και νομιμοποιώντας τη δράση τους στην αναπαράσταση μιας συνεκτικής εικόνας του μέλλοντος[37].

Τόσο στη σκέψη του Προυντόν όσο και των μεταγενέστερων θεωρητικών του αναρχισμού, το ζητούμενο είναι η συγκρότηση ενός φιλοσοφικού συστήματος ικανού να υποκαταστήσει τη θρησκεία στη λαϊκή σκέψη. Για αυτό το λόγο, η ύψιστες αξίες και αρχές που προβάλλει ο αναρχισμός νοηματοδοτούνται μέσω κωδίκων που δανείζονται

37 P. Ansart, *Naissance de l'anarchisme*, Paris, PUF, 1970, σσ. 220, 222-224, 233, 247.

και από τη θεολογία, παρόλο που η εκκλησιαστική δράση θεωρείται υπεύθυνη για τον εκφυλισμό τους.

Η αμφισβήτηση του θεσμικού συστήματος δεν στοχεύει να καταστρέψει το κράτος και το κεφάλαιο, αλλά να διακόψει τον εκφυλισμό και την αδράνεια των αρχεγόνων αξιών που προκαλούν αυτοί οι θεσμοί. Η εικόνα της τέλειας κοινωνίας του μέλλοντος δεν είναι ο στόχος της κοινωνικής δράσης. Αντίθετα είναι το κίνητρο που την ενεργοποιεί ώστε να πετύχει την επαναφορά των παλαιών αξιών. Όπως θα δούμε παρακάτω αυτά τα στοιχεία συμβάλουν στην προσαρμογή του αναρχικού λόγου στις παραδοσιακές αντιλήψεις του αγροτικού κόσμου.

Η υποδοχή αυτών των θεωρήσεων στους έλληνες αναρχικούς προκάλεσε μεγάλη θεωρητική σύγχυση. Το γεγονός αυτό, συνέβαλε στο να μη συγκροτήσουν μια συνεκτική ιδεολογία στηριγμένη σε σταθερές βάσεις. Η χρήση αξιών και αρχών που περιγράψαμε προηγούμενα είναι συχνή και συνηθισμένη στα κείμενα κατά την παράθεση των απόψεών τους. Οι οικουμενικές ηθικοθρησκευτικές αξίες που είναι η βάση της κριτικής του παρόντος και της περιγραφής του μέλλοντος διαμορφώνουν έναν αναρχικό λόγο ανοικτό, προσαρμοσμένο στις παραδοσιακές αντιλήψεις κύρια στην περίοδο της κοινωνικής κρίσης, όταν το κράτος και οι επίσημοι μηχανισμοί ενσωμάτωσης δεν εξασφαλίζουν τις βεβαιότητες του "καλού παρελθόντος". Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση ενός πρωτοσέλιδου άρθρου που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Νέον Φως* του Πύργου. Ο τίτλος του είναι αποκαλυπτικός: "Άγιοι Αναρχικοί". Το κείμενο αποτελεί μια προσπάθεια του ανώνυμου συντάκτη να ταυτίσει την αναρχία με τη χριστιανική αρχέγονη αλήθεια. Σύμφωνα με την άποψή του οι ηθικοί νόμοι της αγάπης, της αλληλεγγύης και άλλοι, θα διαμορφώσουν την αταξική κοινωνία:

> Δηλούμεν ότι ιδεώδες της αναρχίας είναι η ύπαρξις κοινωνίας εν η να μην υπάρχει ουδεμία εξουσία, ουδείς νόμος, και ουδέν όριον (σύνορον) χωρίζον τα άτομα και τους λαούς αλλά να βασιλεύη η Αγάπη,η Αλληλεγγύη, εν γένει οι ηθικοί νόμοι, δηλαδή να εξαφανισθή η βία,διότι εξουσία και νόμος ουδέν άλλον αντιπροσωπεύουν ή την βίαν...δια τούτο μεγάλα πνεύματα έλαβον το αληθές πνεύμα του χριστιανισμού και το εβάπτισαν με την λέξιν Αναρχία. Ο Χριστός, οι πατέρες και όλοι οι άγιοι της εκκλησίας ήσαν αναρχικοί, διότι ήθελον την κατάργησιν πάσης τυραννίας και εκμεταλλεύσεως..."[38]. Στο ίδιο κείμενο ο συγγραφέας συνδέει την αδέσμευτη και βίαιη αναρχική δράση με τη δράση των

38 Βλ. εφ. *Νέον Φως*, αρ. φ. 5, Νοέμβριος 1898.

μαρτύρων του χριστιανισμού, ενώ αποδίδει τον εκφυλισμό του στη διαφθορά του κλήρου: "Ο άγιος Δημήτριος ως χριστιανός αληθής, ως άνθρωπος μη αναγνωρίζων αρχάς και εξουσίας, ως γνήσιος αναρχικός όχι μόνον δεν υπεδέχθη τον αυτοκράτορα αλλ' ούτε καν επεσκέφθη αυτόν αφιχθέντα...Ο έτερος άγιος, ο άγιος Νέστωρ πλήρης μίσους και αγανακτήσεως επί τη αλαζονεία και απανθρωπότητι του αυτοκράτορος προς πάντας, συνεπώς και προς τον ομοφρονάν του άγιον Δημήτριον, συνέλαβε την ιδέαν να φονεύση δια του εγχειριδίου τουλάχιστον τον Πυαίον, όστις εφόνευε τους ομοίους τους ίνα τέρψη τον αυτοκράτορα...Όπως ενισχυθή εις την απόφασιν του ο άγιος Νέστωρ, επισκέπτεται εις τας φυλακάς τον σύντροφό του (Άγιον Δημήτριον) ως θα έλεγον οι αναρχικοί σήμερον, και λαμβάνη παρ' αυτού ενθάρρυνσιν και ευχήν υπέρ της επιτυχίας του σκοπού του...Οι αναρχικοί πάντοτε εγνώρισαν να μεταχειρίζωνται καλώς το εγχειρίδιον και ο άγιος Νέστωρ υπήρξεν ο πρώτος του εγχειριδίου αναρχικός...Διατί τότε, μη λέγηται χριστιανισμός, αφ' ου ιδεώδες του χριστιανισμού είνε η κατάργησις πάντων των θεσμών και των ανθρωπίνων προσλήψεων οίτινες διαιρούν τους ανθρώπους και η ένωσις πάντων υπό του πνεύματος της Αγάπης; Διότι απαντώμεν, οι κληρικοί κατόρθωσαν να εκτρέψουν τον χριστιανισμό του σκοπού του και κατόρθωσαν να μεταχειριστούν ως όργανον της φιλοδοξίας των και της απληστίας των..."[39]

39 Αύτοθι.

1.2 Τρομοκρατία, η «έμπρακτη προπαγάνδα»

Η δολοφονία το τσάρου Αλέξανδρου Β', το Μάρτιο του 1881 από την ομάδα "Ναρόντναγια βόλια" ("Η θέληση του Λαού") προώθησε την ιδέα της επανάστασης, που επέρχεται με την "έμπρακτη προπαγάνδα", την τρομοκρατία. Την ίδια περίοδο, πολλοί επαναστάτες, ανάμεσα τους ο Κροπότκιν και ο Μαλατέστα, διατυπώνουν την άποψη ότι μόνο η παρανομία θα οδηγήσει στην επανάσταση. Εκείνοι οι αναρχικοί που δεν είχαν προσχωρήσει στη νόμιμη πολιτική δράση στρατεύονται πλέον στην τακτική της "προπαγάνδας με δράση" στην πιο ακραία της μορφή. Στην διάρκεια αυτής της περιόδου το αναρχικό κίνημα δρούσε σε δυο επίπεδα. Οι ηγέτες, όπως ο Κροπότκιν, ο Μαλατέστα, ο Ελί και ο Ελιζέ Ρεκλύ, έγραφαν άρθρα και φιλοσοφικά έργα, συγκαλούσαν συνέδρια και επεξεργάζονταν μεθόδους κοινωνικής οργάνωσης ή τα προβλήματα της ιδιοκτησίας σε μια μελλοντική κοινωνία. Ταυτόχρονα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και την Αμερική σχηματίζονται μικρές ομάδες ,αποτελούμενες από ολιγάριθμα μέλη αποφασισμένα να εκδηλώσουν την αντίθεση τους στο κοινωνικό και οικονομικό κατεστημένο με κάποια τρομοκρατική πράξη. Στη δεκαετία 1890-1900 τέτοιας μορφής απόπειρες φτάνουν στο απόγειο τους[40].

Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα συμβαίνουν μεμονωμένες τρομοκρατικές επιθέσεις, με πιο αντιπροσωπευτική την δολοφονία του τραπεζίτη Δ. Φραγκόπουλου και τον τραυματισμό του έμπορου Α. Κόλλα από τον αναρχικό Δημήτρη Μάτσαλη, στην Πάτρα το 1896. Ο Μάτσαλης φαίνεται ότι είχε ασπασθεί την ιδέα της "έμπραχτης προπαγάνδας", προσπαθώντας μάλιστα να διαφοροποιηθεί από τους σοσιαλιστές και τους χριστιανοκοινωνιστές. Η ενέργεια του, σύμφωνα με τον ίδιο, δεν αφορούσε τα

40 Οι σημαντικότερες τρομοκρατικές ενέργειες που συνέβησαν στην Ευρώπη εκείνη την εποχή είναι οι παρακάτω. Την περίοδο 1892-1893 το Παρίσι συγκλονίζεται από τη βομβιστική κύρια δράση των αναρχικών του Ραβασόλ και Ανρι. Την τριετία 1893-1893 εξαπολύεται εκτεταμένη τρομοκρατική δράση στην Ισπανία με επίκεντρο τη Βαρκελώνη. Ο πρωθυπουργός της ίδιας χώρας εκτελείται από αναρχικούς το 1897. Τρία χρόνια πριν (1894) είχε εκτελεστεί και ο πρόεδρος της γαλλικής δημοκρατίας, Σαντί Καρνό στη Λυών, από τον αναρχικό Σάντο Τζερόνιμο Καζέριο. Ο αναρχικός Λουκέζι με την ομάδα του σκοτώνουν την αυτοκράτειρα Ελισάβετ της Αυστροουγγαρίας, το 1898. Δυο χρόνια αργότερα την ίδια τύχη είχε και ο Ιταλός βασιλιάς Ουμπέρτο. Βλ. *Αιολικά Γράμματα*, ό.π., σ. 95.

πρόσωπα, αλλά το κεφάλαιο που εκπροσωπούσαν. Αποκαλυπτική είναι η περιγραφή των δηλώσεων του δράστη μετά τη σύλληψη του, από την εφημερίδα *Σκριπ*:

> Τον φονέαν επισκέφθημεν μετ' ολίγην ώραν εις την μοιραρχίαν. Φαίνεται ατάραχος και ουδεμίαν αίσθησιν του κάμνει η πρωτοφανής εγκληματική πράξις του. Το σχέδιον μου, μας είπεν, συνέλαβον προ τριών μηνών και ήμην πάντοτε ωπλισμένος. Επεδίωκον να φονεύσω έναν οιονδήποτε πλούσιον. Κατερχόμενος σήμερον είς την πλατείαν συνήντησα τον Φραγκόπουλον και τον Κόλλιαν και επετίθην εναντίον αυτών. Λυπούμαι διότι εφόνευσα μόνον τον ένα. Είμαι αναρχικός, αναρχικότατος, εμπνευσθείς από διάφορα συγγράματα. Τους σοσιαλιστές τους αγαπώ, αλλ' αι ιδέαι μου είνε άλλαι...τον Χριστογιαννόπουλον θεωρώ τρελλόν! Δεν φαίνεται μεταμελημένος, υποστηρίζει ότι αυτός δεν εκτύπησεν το άτομον, αλλ' εκτύπησεν τα κεφάλαια..."[41] Οδημήτρης Μάτσαλης δεν έφτασε ποτέ στο δικαστήριο, ούτε αποκάλυψε τυχόν συνεργάτες του. Αυτοκτόνησε στη φυλακή, βάζοντας στο στόμα του δυναμίτη και προκαλώντας την έκρηξή του[42].

Δύο χρόνια αργότερα η Πάτρα γίνεται τόπος μιας άλλης τρομοκρατικής πράξης. Το 1898, χρονιά της σκληρότερης αστυνομικής καταδίωξης των αναρχικών, ο Ανδρέας Θεοδωρίδης προσπαθεί να εκτελέσει δυο πλούσιους πατρινούς. Μάλιστα σύμφωνα με δική του δήλωση, με τις επιθέσεις που έκανε θέλησε να γιορτάσει τη μέρα του γάμου του με την συντρόφισσα Φωτεινή Δροσοπούλου. Οι πατρινοί τοκογλύφοι που δέχτηκαν την επίθεση, τελικά τραυματίστηκαν[43].

Όπως ήταν φυσικό μετά τη τρομοκρατική επίθεση του Μάτσαλη οι κρατικοί κατασταλτικοί μηχανισμοί κλιμάκωσαν τις διώξεις τους ενάντια στους αναρχικούς και τους σοσιαλιστές. Ήδη πριν από την τρομοκρατική επίθεση στην Πάτρα υπήρχε αρνητικότατο κλίμα σε βάρος τους, εξαιτίας των τρομοκρατικών ενεργειών που διαπράχθηκαν στην Ευρώπη την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα. Αποτέλεσμα

41 Βλ. εφ. *Σκριπ*, 4 Νοεμβρίου 1896.

42 "Ο Μάτσαλης εδίκασε τον εαυτόν του και τον κατεδίκασε είς θάνατον. Περί την μεσημβρίαν ηυτοκτόνησε δια φυσιγγίων δυναμίτιδος. Ήτο κλεισμένος εν δωματίω μετ' άλλων φυλακισμένων προς τους οποίους εξέφραζεν ζων πολλάς συμπαθείας δια την κατάστασιν των. . . Είχε δυο φυσίγγια δυναμίτιδος, ων το μεν έθεσεν είς το στόμα, το δε εκτός λαιμού και θεις δια τσιγάρου φωτιάν υπέστην τον οικτρόν θάνατον. . . Το γεγονός αστραπηδόν διαδοδέν είς την κατάπληξιν και συγκίνησιν δια το οικτρό τέλος πάλιν παρήγαγε το οποίον επέφερε η γενναία αυτοκαταδίκη του. " Βλ. Αυτόθι, 8 Νοεμβρίου 1898.

43 Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά*, ό.π., σ. 169.

αυτού του κλίματος ήταν να διατυπώνονται προτάσεις για τη λήψη σκληρότατων μέτρων για την πάταξη τους. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο της εφημερίδας *Εφημερίς του Λαού*, ο συντάκτης του οποίου προτείνει οι αναρχικοί να εκτελούνται, χωρίς πρώτα να δικάζονται, ακόμη και από τους πολίτες.[44].

Με αφορμή τα γεγονότα της Πάτρας προφυλακίστηκε ο εκδότης του *Επί τα Πρόσω* Ι. Μαγγανάρας, όπως και άλλοι λιγότερο γνωστοί αναρχικοί. Στόχος των αρχών ήταν έστω και τυχαία να ανακαλύψουν τους συνεργάτες του Μάτσαλη. Αποδεικτικά στοιχεία για συνεργασία του Μάτσαλη με τον Μαγγανάρα δεν υπήρξαν και έτσι το κατηγορητήριο σε βάρος του τελευταίου αφορούσε την αρθρογραφία του *Επί τα Πρόσω*. Συγκεκριμένα κατηγορήθηκε ο εκδότης της πατρινής εφημερίδας ότι μέσα από τα κείμενα που δημοσίευε παρακινούσε τους αναρχικούς σε έκνομες πράξεις. Στην δίκη που πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1897 μεγάλο μέρος του τοπικού τύπου ζήτησε την επιείκεια του δικαστηρίου προς τα πρόσωπα του Μαγγανάρα και των υπολοίπων συλληφθέντων. Τελικά ο Μαγγανάρας και Καραμπέλιας καταδικάστηκαν σε τρία χρόνια φυλάκιση[45]. Ανάλογες διώξεις ασκήθηκαν και στα μέλη της εφημερίδας *Αρμαγεδών*, παρόλο που ο Μάτσαλης δεν είχε διατυπώσει καλή γνώμη για το πρόσωπο του κυριώτερου συντάκτη της, του Αθ. Χριστογιαννόπουλου. Σύμφωνα με το κατηγορητήριο ο Χριστογιαννόπουλος και οι υπόλοιποι της ομάδας εκτόξευαν απειλές

44 "Φρονούμεν ότι πάντα τα μέχρι τούδε ληφθέντα μέτρα είναι ανεπαρκή, διότι ουδέν κτυπά είς την ρίζαν το κακόν. το μόνον μέσο να σωθή ο κόσμος υπό των κανούργων αυτών είνε να τυφεκίζωνται άνευ συνηγορούντες υπέρ της αναρχίας, είτε και διαπράττοντες εγκληματικής τινά πράξιν, ως επίσης και να δικαιούται πας πολίτης να φονεύη αυτούς, άμα είνε αποδεδειγμένοι αναρχικοί. Τότε και μόνον τότε θέλει εξαλειφθή από προσώπου γης η λύμη αυτή της κοινωνίας". Βλ *Εφημερίς του Λαού*, (Αθήνα), αρ. φ. 17, 9 Νοεμβρίου 1893.

45 η εφημερία *Νεόλογος Πατρών* αναφέρει τα παρακάτω: "Πιστεύομεν ότι εξυπηρετούμεν το συμφέρον της κοινωνίας, αν επικαλεσθώμεν την επιείκιαν του διακστηρίου υπέρ των νέων αυτών. Αν εν τη διατυπώσει και εξωτερικεύσει των ιδεών των παρατηρήθη υπερβολή εκφράσεων, τούτο δεν αμφιβάλλομεν, προήλθε εκ της απειρίας και του πάθους με τον οποίον εμπνέονται οι νέοι οπαδοί των νέων ιδεών. Ουδέ δύναται σοβαρώς να υποστηριχθή, ότι οι σοσιαλιστικαί παρ' ημίν έχουσι την οργάνωσιν των παρά τοις άλλοις έθνεσι σοσιαλιστών. Είνε μια απλή ιδεολογία, έκτροπος διαμόρφωσις, μιας τάσις νεωτερισμού, ο κοινωνισμός παρ' ημίν φαινόμενον σύνηθες εία τας νέας κοινωνίας. . . Η δικαστική εξουσία εξετάζουσα βαθύτερον το ζήτημα, αιρόμενη υπεράνω των τύπων και εκδηλούσα επιείκιαν, θα εξυπηρετήση την δικαιοσύνην και θα δώση μάθημα πολύ πρακτικώτερον και διδακτικώτερον είς τους απείρους αυτούς νεανίας. . . ". Βλ. εφ. *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φ. 883, 20 Ιανουαρίου 1897. Επίσης για τις διώξεις της ομάδας *Επί τα Πρόσω*, βλέπε εφ *Σκριπ.* 10 Νοεμβρίου 1896, 24 Νοεμβρίου 1896, και εφ. *Εστία*, 7 Νοεμβρίου 1896, Μ. Δημητρίου, *Το ελληνικό*, ό.π., σ. 212.

για έκνομα γεγονότα στην Πάτρα, συκοφαντούσαν τα θύματα του Μάτσαλη και έβριζαν τις θρησκευτικές και πολιτικές αρχές[46].

Σαν μεμονωμένα περιστατικά χαρακτηρίστηκαν από τις αρχές και τον τύπο της περιόδου βομβιστικές κύρια ενέργειες, που πραγματοποιήθηκαν σε βάρος εμπόρων στην Πάτρα και στον Πύργο. Ακόμη και τη δεκαετία του 1900 όταν οι αναρχικές κινήσεις της Πελοποννήσου είχαν ατονήσει στο έπακρο, μεμονωμένα άτομα που εκπροσωπούσαν το χώρο δεν δίσταζαν να πραγματοποιήσουν τρομοκρατικές επιθέσεις. Τον Ιούλιο του 1907 ο δάσκαλος Λεωνίδας Παπαμικρόπουλος από την Πάτρα ρίχνει δυναμίτιδα μέσα στην αίθουσα της βουλής και δηλώνει: "Αντιλαμβανόμενος την κακοδαιμονία του τόπου, την άνισον φορολογία απεφάσισα να θυσιάσω τον εαυτόν μου υπέρ του κοινού καλού"[47].

Την περίοδο από το 1895 και μετά, οι στήλες των εφημερίδων τόσο της Αθήνας όσο και της Πάτρας δημοσιοποιούν μεμονωμένες τρομοκρατικές ενέργειες σε βάρος πολιτών με οικονομική επιφάνεια. Πολλοί υποστηρίζουν και έχουν δίκαιο ότι τέτοιου είδους περιστατικά κακώς αποδίδονται σε αναρχικούς της εποχής και πιθανά να πρόκειται για συμπτώσεις. Αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, είναι πολύ ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε την ευκολία με την οποία ο ριζοσπαστικός τύπος της περιόδου υιοθετεί αυτά τα περιστατικά ως αναρχικές πολιτικές πράξεις[48]. Αυτή η στάση των εφημερίδων καταδεικνύει το μέγεθος της επίδρασης που είχαν δεχθεί και οι έλληνες ριζοσπάστες, ακόμη και σε θεωρητικό επίπεδο, από την ανάπτυξη της «έμπρακτης προπαγάνδας» στην Ευρώπη.

Ποια είναι όμως τα κίνητρα που αποδίδει η αναρχική θεωρία στο εγχείρημα της προπαγάνδας μέσο της τρομοκρατικής πράξης; Σύμφωνα με τις απόψεις του Προυντόν

46 Σχετικά με το θέμα η Εστία αναφέρει: "Χθές το απόγευμα έγιναν πολλές συλλήψεις υπόπτων εν Πάτραις και αλλαχού. Κατεσχέθη μάλιστα εν Πάτραις και παράρτημα του '*Αρμαγεδώνος*" του Χρισταγιαννόπουλου και συνελήφθησαν πάντες οι οπαδοί του παραδόξου θρησκομανούς, διότι είς το φύλλον του *Αρμαγεδώνος*, υβρίζετο ο Μητροπολίτης, ηπειλείτο ο διασωθείς εκ της επιθέσεως του Μάτσαλη τραπεζίτης Κόλλας και προελέγετο ότι την 12ην τρεχόνοτος θα γείνουν σοβαρά γεγονότα. Ο Χρισταγιαννόπουλος δια βουλεύματος παραπέμπεται να δικασθή την 12ην τρέχοντος επί ασεβεία και εξυβρίσει κατά των νόμων και των αρχών". Βλ. εφ. *Εστία*, 8 Νοεμβρίου 1896.

47 Α. Μαρασλής, *Ιστορία της Πάτρας. Η εξέλιξη μιας πρωτοποριακής πόλης*, Πάτρα, 1983, σ. 45.

48 Χαρακτηριστικός είναι ο τρόπος που περιγράφει η εφημερίδα «Σοσιαλιστής» ένα μεμονωμένο περιστατικό επίθεσης ενός εργάτη στον εργοδότη του: «Στις δύο Φεβρουαρίου 1896, εις το Αθηναϊκόν προάστιο Φάληρον, ένας εργοστασιάρχης εξύβρισε και χαστούκισε έναν από τους εργάτας του επειδή δεν εφέρθηκεν με τον ανάλογον σεβασμόν στον ανηψιό του. Ο αξιοπρεπής εργαζόμενος απήντησε στην βαρβαρότητα του αφεντικού με δύο μαχαιριές. Ο εργοστασιάρχης απέθανε αμέσως» βλ. εφ. *Σοσιαλιστής*, αρ. φ. 104, 15 Μαρτίου 1896.

του Μπακούνιν και άλλων θεωρητικών, η αναρχική ελευθεριακή κοινωνία προκύπτει από διαδικασίες που εκδηλώνονται «από τα κάτω», όταν το πλήθος των ατομικών βουλήσεων μετατρέπεται σε ατομικές πρωτοβουλίες δράσης. Αντίθετα με την κομμουνιστική κοινωνία όπου μπορεί να συγκροτηθεί μέσω μιας επαναστατικής διαδικασίας ' διαμορφωμένης «από τα πάνω», στον αναρχισμό εκείνο που έχει σημαντικό βάρος είναι η ανώριμη δύναμη ενός πλήθους προσωρινά ενωμένου, ενταγμένου σε ένα πεδίο δράσης που το συγκροτεί ο παροξυσμός του λαϊκού ένστικτου. Μάλιστα η δράση οφείλει να πραγματοποιείται χωρίς την καθοδήγηση ενός ηγέτη, αφού ο παραγωγός (πολίτης δράστης) δεν υποχρεούται να παραιτηθεί από την επιθυμία του σε όφελος ενός αρχηγού ή, όπως διατείνεται ο Προυντόν, ενός «ειδώλου». Με βάση τις αντιλήψεις των αναρχικών της περιόδου, οι τρομοκρατικές επιθέσεις πραγματοποιούνται σε ένα πεδίο δράσης «καθαρό» από κομματικές σκοπιμότητες και αρχηγικές φιλοδοξίες. Ο δράστης μετατρέπεται σε μάρτυρα των αρχέγονων οικουμενικών αξιών και ουσιαστικά αυτοκτονεί. Είναι πεισμένος ότι εκπληρώνει ύψιστο καθήκον προς την ανθρώπινη κοινωνία, αφού η πράξη του ιεροποιείται από τον σκοπό της, χωρίς να θεωρείται περιττή στην ιστορική διάρκεια, γιατί ο παροδικός της χαρακτήρας ταυτίζεται με το λαϊκό ένστικτο, την ατομική βούληση[49].

Σημαντικότεροι στόχοι των τρομοκρατικών επιθέσεων, όπως διαπιστώνουμε από τις ιστορικές αναφορές, είναι οι έμποροι και οι τραπεζίτες. Την περίοδο των εξεγέρσεων των σταφιδοπαραγωγών, οι αναρχικοί της Πελοποννήσου εξαπολύουν κριτική προπαγάνδα για τον ανήθικο τρόπο με τον οποίο εξασκούν τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες.

Η άποψη των ελλήνων σοσιαλιστών για τους τραπεζίτες και τους τοκιστές αποτυπώνεται στο κείμενο του Πλάτωνα Δρακούλη «Τι σημαίνει Σοσιαλισμός» που δημοσιεύεται στην σοσιαλιστική εφημερίδα *Έρευνα* στα 1901. Ο ρόλος των τραπεζιτών χαρακτηρίζεται παρασιτικός και ληστρικός για τα εργατικά συμφέροντα, αφού αντλούν το ένα πέμπτο της παραγωγής χωρίς να προσφέρουν καμιά υπηρεσία στην ελληνική οικονομία[50].

49 P. Ansart, *Naissance*, ό.π., σ. 221, Χ. Παπαχαραλάμπους, *Οντοθεάσεις της βίας και της υπέρβασης*, Αθήνα, 1983, σ. 26, Γ. Λε Μπόν, *Ψυχολογία των όχλων*, Αθήνα, Μαρής, 1949, σσ. 137-139.

50 Ο Πλ. Δρακούλης αναφερόμενος στο κοινωνικό ρόλο των τραπεζιτών και τοκιστών επισημαίνει: «Διατί άραγε η τάξις των τραπεζιτών (μεθ' ων συμπεριλαμβάνω τους τοκιστάς και τους ομολογιούχους) να λαμβάνει το εν πέμπτον της παραγωγής εις την κοινωνίαν. Αυτοί απλώς προμηθεύουν τους εργοδότας, με κεφάλαια δια να λάβουν τους τόκους οι οποίοι είνε μέρος των κερδών του εργοδότου, τα οποία κέρδη είνε προϊόν του ιδρώτος των εργατών, οι οποίοι εργάται, ούτω ληστεύονται. Αφού ο τραπεζίτης ουδέν χρήσιμον έργον εκτελεί, άρα

Πολύ συχνά η προπαγάνδα των Ευρωπαίων αναρχικών εστιάζει την κριτική της στη διαφθορά της «εμπορικής» κοινωνίας. Η εμπορευματοποίηση των θεσμών και των κοινωνικών σχέσεων θεωρείται υπαίτια για την αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων. Μάλιστα απόψεις, όπως του ρώσου αναρχικού Κροπότκιν, ταυτίζουν τον ρόλο του έμπορου με το ρόλο του «προδότη» των λαϊκών στρωμάτων· αυτές οι απόψεις έχουν τις ρίζες τους στην καταστροφή των ελεύθερων κοινοτήτων του μεσαίωνα εξαιτίας της απληστίας και της διαφθοράς των εμπόρων της εποχής[51]. Στον

είνε σφετεριστής αντλών το εν πέμπτον της παραγωγής». Βλ. εφ. *Έρευνα*, 1901, σ. 7. Για δολοφονικές απόπειρες κατά του διευθυντή του υποκαταστήματος της ΕΤΕ στον Πύργο βλ. Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, ό.π., τ. Γ΄, σ. 134.

51 Το 1989 ο Σεμπάστιαν Φώρ πρώην Ιησουΐτης και νεοφώτιστος αναρχικός προπαγανδιστής περιγράφει την ανισότητα και τη δυστυχία που προκαλεί η διαφθορά της «εμπορικής κοινωνίας»: «Επιτρέψτε μου να δώσω μια σύντομη εικόνα της σύγχρονης κοινωνίας: Στην κορφή βρίσκονται παπάδες που ασχολούνται με το εμπόριο των μυστηρίων και των θρησκευτικών τελετών, στρατιώτες που πουλάνε μυστικά κάποιας εθνικής όπως λένε άμυνας, συγγραφείς που υμνούνε την αδικία, ποιητές που εξιδανικεύουν την ασκήμια, μαγαζάτορες που κλέβουνε στο ζύγι, βιομήχανοι που νοθεύουν τα προϊόντα τους και κερδοσκόποι που ψαρεύουν εκατομμύρια στην αχόρταγη θάλασσα της ανθρώπινης βλακείας. Στο κάτω μέρος βρίσκονται χτίστες δίχως σπίτια, ραφτάδες δίχως ρούχα, φουρνάρηδες δίχω ψωμί, εκατομμύρια εργάτες που τους δέρνει η ανεργία και η πείνα, φαμίλιες στιβαγμένες σε χαμόσπιτα, και δεκαπεντάχρονα κορίτσια αναγκασμένα να κερδίζουν λεφτά από το ιδρωμένο αγκάλιασμα των γέρων ή από τις λαίμαργες επιθέσεις των νεαρών αστών». Ρ. Κεντουόρντ, *Οι αναρχικοί*, Αθήνα, Ελεύθερος τύπος, σ. 56. Την ευθύνη των εμπόρων για την καταστροφή των ελεύθερων κοινοτήτων του μεσαίωνα περιγράφει ο Κροπότκιν: «Αφού γκρέμισε τους πύργους του άρχοντά του ο κάτοικος της πόλης είδε αμέσως να ορθώνονται, μέσα στην ίδια την Κοινότητα, οι ακροπόλεις των πλούσιων εμπόρων που προσπαθούσαν να την υποτάξουν, κι η εσωτερική ιστορία των Κοινοτήτων του μεσαίωνα είναι η ιστορία μιας πεισματικής πάλης ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς, πάλης που, αναγκαστικά, τελείωσε με την επέμβαση Βασιλιά. Ενώ η αριστοκρατία αναπτυσσόταν ολοένα στους κόλπους της Κοινότητας, ο λαός έπεφτε αναφορικά με τον πλούσιο άρχοντα της μεγάλης πόλης στη σχέση της υποτέλειας που κατείχε άλλοτε αναφορικά με τον εξωτερικό άρχοντα και κατάλαβε ότι δεν υπήρχε πια τίποτε που να άξιζε να το υπερασπιστεί στην Κοινότητα· εγκατέλειψε τα οχυρώματα που είχε υψώσει για να κατακτήσει την ελευθερία του και που εξαιτίας του ατομικιστικού καθεστώτος, είχαν γίνει οι λεωφόροι που τον οδηγούσαν σε μια καινούργια υποτέλεια. Μη έχοντας τίποτε να χάσει, άφησε τους πλούσιους εμπόρους να υπερασπιστούν μονάχοι τους τον εαυτό τους, κι αυτοί νικήθηκαν: νωθροί από την πολυτέλεια και τα όργια, χωρίς να έχουν την λαϊκή υποστήριξη, υποτάχτηκαν αμέσως στα τελεσίγραφα των αγγελιαφόρων του βασιλιά και τους παρέδωσαν τα κλειδιά των πόλεών τους. Σ' άλλες κοινότητες, ήταν οι ίδιοι οι πλούσιοι (έμποροι) που άνοιξαν τις πύλες των πόλεών τους στις στρατιές του ηγεμόνα, του βασιλιά ή του δούκα, για ν' αποφύγουν την εκδίκηση του λαού, που ήταν έτοιμος να ριχτεί καταπάνω τους». Π. Κροπότκιν, Η *αναρχική οργάνωση της κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη, Κατσανός, σ. 67.

αγροτικό παραδοσιακό κόσμο η ταύτιση της ανηθικότητας και της διαφθοράς με την εμπορική δραστηριότητα είναι αναγνωρίσιμη και τα θρησκευτικά κείμενα[52].

Έτσι τα μηνύματα που εκπέμπει η αναρχική προπαγάνδα είναι οικεία στους αγρότες, παράγουν νόημα έστω και μέσω της παρερμηνείας τελείως διαφορετικών θεωρητικών αφετηριών (χριστιανισμός - αναρχισμός). Αυτό συμβαίνει όταν οι δυσλειτουργίες που προκαλεί η κρίση στο σταφιδικό σύστημα προκαλούν διάσταση των εμπορικών συμφερόντων με εκείνα των παραγωγών. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο στην εφημερίδα *Επί τα Πρόσω* που περιγράφει τη σχέση σταφιδέμπορου και σταφιδοπαραγωγού στη διάρκεια της κρίσης:

> Όποιος από τους χωριάτες δεν πιστεύει ότι ο σταφιδέμπορος τον κλέβει, και ότι ο σταφιδέμπορος ζη από τον κόπο του χωριάτη, τον ρωτούμε να μας πει: που βρίσκει ο σταφιδέμπορος τα χρήματα κι έχει τόσους υπαλλήλους στο γραφείο του, που βρήκε τα χρήματα κι έχει νοικιασμένες αποθήκες, που βρίσκει τα χρήματα και ζη σαν αγάς; Γιατί, βέβαια, θέλει πολλά χρήματα για νάχη τόσο ωραίο γραφείο με τόσους πολλούς υπαλλήλους, και να κάνει τόσο μεγάλα έξοδα για να ζη πλούσια, για να κάθεται αυτός, η γυναίκα του και τα παιδιά του -αν έχει- σε τόσο όμορφο και μεγάλο σπίτι, που είναι σαν παλάτι. Αυτά τα χρήματα είναι ο ιδρώτας του δυστυχισμένου του χωριάτη που σαπίζει το κορμί του η βροχή και το άγριο του χειμώνα κρύο, όταν κλαδεύη τη σταφίδα του, όταν τη σκάβη και τη σκαλίζει με το βαριό ξυνάρι αυτός μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του. Και όταν έρθει ο με τόσο καρδιοχτύπι και ο με τόσες ελπίδες προσμενόμενος Αύγουστος, τότε όλα φεύγουνε, πετάνε, και οι ελπίδες και η χαρά και το γέλιο από τον χωριάτη, γιατί ο άτιμος τοκογλύφος, ο σταφιδέμπορας, ο σταφιδοαποθηκάριος, τον φέρνει, με την τέχνη που ξέρει να κλέβη, χωρίς να το νοιώθη ο χωριάτης, ίσια, ίσια, τότε; Τότε πάλι ο δυστυχισμένος και κακότυχος χωριάτης αρχινάει την ίδια ζωή με τη δυστυχία και στέρηση, ελπίζοντας τον ερχόμενο Αύγουστο να καλυτερέψει.

52 - «Χαναάν εν χειρί αυτού ζυγός αδικίας· καταδυναστεύειν ηγάπησε» (Ωσκέ 12. 8). «... του ποιήσαι μέτρον μικρόν και του μεγαλύναι στάθμια και ποιήσαι ζυγόν άδικον» (Αμώς, 8. 5, 6). Στα Βιβλικά κείμενα η λέξη «Χανααναίος» ήταν ταυτόσημη με τη λέξη «έμπορος», «καταστηματάρχης». Για το νόμο του Ισραήλ (έως την περίοδο της αιχμαλωσίας από τους Αιγύπτιους) ο έμπορος θεωρείται ξένος, μη αποδεκτός, ενώ οι προφήτες τον καταδικάζουν για τις αμαρτίες του. Βλ. W. Keller, *Η Βίβλος ως ιστορία λαών και πολιτισμών*, Αθήνα, Ιστορική βιβλιοθήκη, 1968, σ. 404.

Δεν ξέρει ότι ως ότου αφίνει και τον κλέβουν ποτέ δεν θα ιδή θεού πρόσωπο και πάντοτε θα ζη δυστυχισμένα και μια ζωή κακορίζικη»[53].

53 Βλ. Γ. Κορδάτος, *Η ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, ό.π., σσ. 82-83. Στη διάρκεια της κρίσης πολύ συχνά -στα πλαίσια των μέτρων του κρατικού παρεμβατισμού- τα αγροτικά συμφέροντα δεν συμπίπτουν με εκείνα του εμπορικού διαμεσολαβητικού μηχανισμού. Μάλιστα μέτρα του κράτους εκτονωτικά για την κοινωνική όξυνση προσκρούουν στην άρνησή τους συμφέροντα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της εναντίασης των εμπόρων στο μέτρο της κατάργησης της προσωποκράτησης των οφειλετών χρεών, το 1899. Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΕ΄, Σύνοδος Α΄, 1899, στις συνεδριάσεις 62, σσ. 1086-1087, 63, σ. 1123, 64, σ. 1154, 65, σ. 1196, 66, σ. 1212.

1.3 Άλλες μορφές δράσης των ελλήνων αναρχικών στην Πελοπόννησο

Εκτός από τα στοιχεία που καταθέσαμε παραπάνω για τις οργανώσεις και την τρομοκρατία, ενδιαφέρουσες είναι και άλλες μορφές δράσης των ελλήνων αναρχικών στη διάρκεια της κοινωνικής διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών. Το ίδιο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται αυτή την δράση τόσο οι κρατικοί και πολιτειακοί μηχανισμοί όσο και ο τύπος. Οι πηγές αυτών των αναφορών είναι ο αναρχικός και αστικός τύπος, η *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής* όπου καταγράφονται προβληματισμοί των τοπικών βουλευτών για την αναρχική δραστηριότητα στις σταφιδοφόρες επαρχίες, καθώς και δύο εκθέσεις των αναρχικών ομάδων Αθήνας, Πάτρας και Πύργου. Πρόκειται για δύο κείμενα που στάλθηκαν ως δελτία πληροφόρησης στο Διεθνές Επαναστατικό Συνέδριο που διοργανώθηκε στο Παρίσι, το 1900.

Το πρώτο κείμενο συνυπογράφουν τα μέλη του Εργατικού Αναρχικού Συνδέσμου της Αθήνας και τα μέλη των αναρχικών οργανώσεων της Πάτρας και του Πύργου. Σε αυτό οι έλληνες αναρχικοί επισημαίνουν ότι απορρίπτουν την κοινοβουλευτική νόμιμη δράση, διαχωρίζοντας έτσι τη θέση τους από τους οπαδούς της κοινοβουλευτικής σοσιαλιστικής δημοκρατίας. Ανάμεσα στα άλλα, χαρακτηρίζουν την παρέμβασή τους στους εξεγερμένους σταφιδοπαραγωγούς ως σημαντικότατη· περιγράφουν τη διοργάνωση διαλέξεων και δημόσιων συζητήσεων στην Πάτρα και στα γύρω χωριά, όπως και τη δράση του Ιωάννη Μαγγανάρα στο μεγάλο συλλαλητήριο των σταφιδοπαραγωγών στην Πάτρα, το 1896[54].

54 Για τις αναρχικές κινήσεις στις σταφιδοφόρες περιοχές αναφέρονται τα παρακάτω: «Ο σύνδεσμός μας αποφάσισε να πάρει μέρος στο Διεθνές Συνέδριο που συνέρχεται φέτος στο Παρίσι. Ωστόσο καθώς μας είναι από υλική πλευρά αδύνατο να αποστείλουμε αντιπρόσωπο, ήρθαμε σε επαφή ώστε να μας εκπροσωπήσει ένας σύντροφος μας τελευταία εγκατασταθείς εκεί. Σας αποστέλλουμε από τώρα την έκθεση που αφορά την επαναστατική δράση των ομάδων μας καθώς και τις απόψεις μας για τις θέσεις του Συνεδρίου. Ο Αναρχικός Εργατικός Σύνδεσμος Αθηνών απορρίπτει κάθε μορφή κοινοβουλευτικής και νόμιμης δράσης και διακηρύττει μόνη οδό απαλλαγής, αυτήν της άμεσης και αντικοινοβουλευτικής δράσης, κρίνοντας ότι κάθε αντιπροσώπευση και νομοθεσία δεν είναι άλλο από άρνηση της

Το δεύτερο κείμενο αφορά αποκλειστικά τη δραστηριότητα της αναρχικής ομάδας του Πύργου και το υπογράφουν έντεκα μέλη της. Ως αντιπάλους τους οι πυργιώτες αναρχικοί θεωρούν τους φιλελεύθερους και τους συντηρητικούς, αφού στην περιοχή τους δεν δραστηριοποιούνται «δεσποτικοί σοσιαλιστές» (Ομάδα Καλλέργη,

---

απόλυτης ελευθερίας του ατόμου. Κρίνοντας ακόμα ότι η εξουσία διαφθείρει και τους καλλίτερους χαρακτήρες, συμπεραίνουμε ότι δεν έχουμε να περιμένουμε τίποτα από την κοινοβουλευτική σοσιαλιστική δημοκρατία, καθώς και από τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους των επαναστατικών ομάδων. Για τούτο και με μεγάλο ενδιαφέρον βλέπουν οι Έλληνες αναρχικοί την σύγκληση του Διεθνούς Συνεδρίου. Αποφασίσαμε, από κοινού με τις Αναρχικές Ομάδες της Πάτρας και του Πύργου, να αντιπροσωπευτούμε στο συνέδριο του Παρισιού. Συναινούμε στην ιδέα να δημιουργηθεί ένα Γραφείο Διεθνών Σχέσεων, ώστε οι σύντροφοι διαφόρων γλωσσών να έρθουν σε επαφή και να ενημερώνονται για την αναρχική δράση σε όλον τον κόσμο. Αυτός ο διεθνής συντονισμός όλων των ομάδων που πρεσβεύουν μίαν ίδια ιδεολογία είναι απόλυτα αναγκαίος στην δράση μας. Πάντως, δεν απορρίπτουμε και μίαν απλή συνεννόηση των αναρχικών τμημάτων πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα, όταν κριθεί κατάλληλο. Η συστηματική δράση και ιδεολογική δουλειά του αναρχισμού άρχισε στην Ελλάδα μετά το 1896. Οι αναρχικές ομάδες βρίσκονταν συγκεντρωμένες στην Αθήνα, στην Πάτρα, στον Πύργο. Στις τρεις αυτές πόλεις οι σύντροφοί μας αναπτύσσουν μία ενεργό και αποτελεσματική ιδεολογική δουλειά· ιδιαίτερα στην Πάτρα και στον Πύργο έχουμε λαμπρές μαρτυρίες αυτής της δράσης. Στην Πάτρα από τον Απρίλιο του 1896 ο σύντροφός μας Γιάννης Μαγγανάρας εκδίδει ανελλιπώς την εφημερίδα *Επί τα Πρόσω*. «Τον σύντροφόν μας αυτόν βρίσκουμε πάλιν να είναι ο επι κεφαλής του μεγάλου συλλαλητηρίου του 1896, του διοργανωμένου από τους σταφιδοπαραγωγούς αγρότες της Αχαΐας και της Ήλιδας· η ομιλία του για την ανάγκη της άμεσης λαϊκής δράσης οδήγησε στην σύλληψη και καταδίκη του από το κακουργιοδικείο. Στις 3 Νοεμβρίου 1896 ο σύντροφός μας Δημήτρης Μάτσαλης εκτελεί έναν τραπεζίτη και πληγώνει ακόμη έναν. Είναι η τρομοκρατική επίθεση που ο αντιδραστικός τύπος αποκαλεί «το δράμα της οδού Ανεξαρτησίας». Τα άρθρα της *Επί τα Πρόσω* προκαλούν συχνές μηνύσεις της αστυνομίας εναντίον της σύνταξης αυτής της εφημερίδας, ιδίως κατά την διάρκεια της μαζικής απεργίας των εργατών γης και των μικρών παραγωγών στις σταφιδοπαραγωγικές περιοχές, που προηγούνται του συλλαλητηρίου που αναφέρουμε πιο πάνω. Στις αρχές Νοεμβρίου 1896 οι 14 σύντροφοί μας, που εργάζονται στη σύνταξη της εφημερίδας, συλλαμβάνονται και καταδικάζονται σε ποινές από 2 ως 11 μήνες φυλάκισης. Στις 23 Φεβρουαρίου 1897 ο σύντροφος Μαγγανάρας μαζί με τον σύντροφο Καραμπήλια καταδικάζονται σε 3 χρόνια ειρκτής, αφού όμως από το εδώλιο του κατηγορουμένου ύμνησαν την αναρχικήν μας ιδεολογία. Οι αναρχικές ιδέες διαδόθηκαν ακόμη στον τόπο μας από τις στήλες της μεγάλης φιλελεύθερης εφημερίδας Πελοποννησιακή της Πάτρας, που χρησιμοποιεί τους συντρόφους μας Γ. Μαγγανάρα και Β. Θεοδωρίδη σαν τακτικούς συντάκτες της. Οι σύντροφοι Μαγγανάρας και Καραμπήλιας, περισσότερο από όλους μας, δεν φείσθησαν σε όλο αυτό το διάστημα κόπους, για να διοργανώσουν διαλέξεις και δημόσιες συζητήσεις στην Πάτρα και στα γύρω χωριά, επεκτείνοντας όλο και περισσότερο την βάση της αναρχικής ιδεολογίας στους ακτήμονες κυρίως αγρότες. Τον Μάϊο του 1898 καταδιώκονται για μια ακόμα φορά· παρ' όλα αυτά ο Μαγγανάρας συνεχίζει την δράση του, εκδίδει πολλά προπαγανδιστικά φυλλάδια και ιδρύει την «Αναρχική Βιβλιοθήκη». Την ίδια εποχή ο Θεοδωρίδης εκδίδει στον Πύργο το περιοδικό *Νέο Φως*. Ο εορτασμός της Πρωτομαγιάς του 1898 στάθηκε μία από τις δυναμικώτερές μας εκδηλώσεις και οι αναρχικοί αντιστάθηκαν σκληρά στις δυνάμεις της εθνοφρουράς». Βλ. Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά*, ό.π., σσ. 167-169.

Δρακούλη). Αναφέρονται οι συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια που οργανώθηκαν με δικές τους πρωτοβουλίες που είχαν ως στόχο τη τοκογλυφία και την άδικη για τους αγρότες φορολογία. Υπογραμμίζουν την ένοπλη διαμαρτυρία των σταφιδοκαλλιεργητών ενάντια στους φοροεισπράκτορες και την χαρακτηρίζουν ως αντίσταση προς την εξουσία και τους κεφαλαιούχους. Επίσης περιγράφουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν όσο αφορά την ιδεολογική τους προπαγάνδα, επειδή απευθύνεται σε εποχιακούς εργάτες των σταφιδάμπελων οι οποίοι καταφθάνουν από τα βουνά μόνο τρεις φορές το χρόνο[55].

Οι μορφές δράσης των αναρχικών της Πελοποννήσου, άλλοτε έχουν ανοικτό χαρακτήρα και άλλοτε κλειστό, περίπου συνωμοτικό. Στην πρώτη κατηγορία μπορούμε να τοποθετήσουμε τις παρεμβάσεις που πραγματοποιούνται σε μεγάλα συλλαλητήρια

55 Από την έκθεση των αναρχικών του Πύργου πληροφορούμαστε τα παρακάτω: «Από τις όχθες του Αλφειού, από την ιερή Άλτιδα, την ιστορική Ολυμπία, απευθύνουμε τον αδελφικό μας χαιρετισμό στους συνέδρους. Λυπούμαστε που εμποδιζόμενοι από την βαθειά οικονομική κρίση που μαστίζει την περιοχή μας, δεν μπορούμε να στείλουμε αντιπρόσωπο στο Συνέδριο. Πρέπει λοιπόν να αρκεστούμε στο να σας απευθύνουμε την παρακάτω έκθεση. Εδώ η αναρχική προπαγάνδα άρχισε στα 1892 και γρήγορα πήρε μια μεγάλη έκταση. Ριχτήκαμε σε όλους τους θεσμούς και μέρα με τη μέρα η νεολαία όλο και περισσότερο δέχεται την δικήν μας ιδεολογία. Με ευχαρίστηση παρατηρούμε πως εδώ δεν έχουμε δεσποτικούς σοσιαλιστές. Δεν έχουμε να αντιπαλέψουμε παρά με συντηρητικούς και φιλελεύθερους. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι στην περιοχή μας δεν υπάρχουν εργατικά σωματεία, επειδή δεν υπάρχει οιαδήποτε βιομηχανία. Είναι ένας τόπος όπου καλλιεργείται, κατά αποκλειστικότητα, το αμπέλι για την παραγωγή κορινθιακής σταφίδας· οι εργάτες έρχονται τρεις φορές τον χρόνο από τα βουνά και μετά πάλι φεύγουν, πράγμα που κάνει την ιδεολογικήν μας δουλειά δύσκολη και μας περιορίζει στο να τους μοιράζουμε μόνο αναρχικά προπαγανδιστικά φυλλάδια. Στην περιοχή μας ακόμα δεν υπάρχει καθόλου μεγάλη γαιοκτησία· κυριαρχεί η μικρή παραγωγή, καταχρεωμένη και υποκείμενη στην τοκογλυφία. Κάτω από την επίδραση των ιδεών μας οργανώθηκαν πολλές συγκεντρώσεις και συλλαλητήρια, ιδίως ενάντια στην τοκογλυφία, μα ακόμη και ενάντια στους φόρους. Οι φοροεισπράκτορες και πολλοί άλλοι δημόσιοι υπάλληλοι, που διατρέχουν την ύπαιθρο για να εισπράξουν τους φόρους, επανειλλημένα γίναν δεκτοί με πυροβολισμούς· ακόμα και οι αγροτικοί παπάδες συνενώθηκαν με το κίνημά μας διαμαρτυρίας ενάντια στην εξουσία και στους κεφαλαιούχους. Πολλοί σύντροφοί μας και πολλοί άλλοι αγρότες συνελήφθηκαν και ρίχτηκαν για μήνες ολόκληρους στις φυλακές. Στο ίδιο διάστημα πολλές τρομοκρατικές απόπειρες οργανώθηκαν εναντίον ορισμένων κεφαλαιούχων. Το ιδεολογικό όργανο της κίνησής μας ονομάζεται Νέον Φως και εκδόθηκε τον Οκτώβριο του 1898, σταμάτησε όμως την κυκλοφορία του τον Ιούνιο του 1899. Το περιοδικό αυτό εκδιδόταν με ευθύνη του συντρόφου μας Βασίλη Θεοδωρίδη. Μεταφράσαμε ακόμα και διανείμαμαι σε χειρόγραφο αρκετά αναρχικά κείμενα: το Θεός και Κράτος του Μπακούνιν, το Αναρχία, η φιλοσοφία της και τα ιδεώδη της του Κροπότκιν, τις Διακηρύξεις του Ετιεβάν, το Αναρχικό Έργο του Ζιράρ. Μεταφραστής ήταν ο σύντροφος Δ. Αρνέλλος. Για το Αναρχικό Τμήμα Πύργου: Πάνος Μαχαίρας, Νικόλαος Δίδαχος, Δημήτριος Αρνέλλος, Παύλος Κοροβέσσης, Σπυρίδων Κατήρας, Βασίλης Θεοδωρίδης, Δημήτριος Διονυσόπουλος, Κωνστ. Νοβιτιέρης, Γεώργιος Πετρίτσης, Βασίλης Πούλος, Ι . Παναγούτης» βλ. Αυτόθι, σσ. 172-173.

των πόλεων και σε εκδηλώσεις που αφορούν απεργιακές κινητοποιήσεις των σταφιδεργατών. Αυτές οι παρεμβάσεις είτε γίνονται αυτόκλητα είτε μετά από πρόσκληση μελών των αναρχικών ομάδων τα οποία ταυτόχρονα πρωταγωνιστούν στις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας των παραγωγών. Συνήθως οι αναρχικοί ομιλητές διατυπώνουν δικές τους απόψεις γενικού περιεχομένου που στηρίζονται στην αντίθεση ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς. Επίσης προτείνουν ως λύση για το ξεπέρασμα της κρίσης την άμεση λαϊκή δράση σε αντίθεση με τη νωθρότητα και τον εφησυχασμό που επιδεικνύουν τα όργανα του κράτους. Σπανιότερα διατυπώνουν συγκεκριμένες προτάσεις που αφορούν κύρια αιτήματα των απεργιακών κινητοποιήσεων[56].

Όπως θα διαπιστώσουμε και παρακάτω, έτσι εξηγείται το γεγονός ότι ο γενικευμένος αναρχικός λόγος έχει απήχηση στους αγρότες μόνο σε περιόδους που δυσλειτουργούν, εξαιτίας της κρίσης, οι επίσημοι μηχανισμοί διαμεσολάβησης με το κράτος (κόμματα, σύλλογοι συμφερόντων κ.λπ.)· πρόκειται για τις φάσεις της κοινωνικής διαμαρτυρίας όπου τα αγροτικά αιτήματα δεν διαμεσολαβούνται, η επικοινωνία με τα κέντρα αποφάσεων καθίσταται δυσχερής, γεγονός αρνητικό για την ομαλή διαχείριση της κρίσης.

Η προπαγάνδα αποτελεί τη σημαντικότερη εκδοχή της ανοικτής παρέμβασης. Πρακτικά την επιχειρούν –εκτός από τις περιπτώσεις των οργανωμένων διαλέξεων και των ομιλιών σε συλλαλητήρια– χρησιμοποιώντας προκηρύξεις, τις οποίες διανέμουν σε αγροτικές συγκεντρώσεις ή τις τοιχοκολλούν. Από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε για τα κείμενα των προκηρύξεων συμπεραίνουμε ότι πρόκειται περισσότερο για προσκλητήρια για άμεση δράση των παραγωγών, απαλλαγμένη από την καθοδήγηση των κομμάτων και άλλων θεσμικών φορέων. Η συχνότητα τέτοιων προκηρύξεων

56 Το 1895 στο μεγάλο συλλαλητήριο που έγινε στην Πάτρα για να υποστηριχθεί το μέτρο του παρακρατήματος, η ομιλία του Ι. Μαγγανάρα αναλώθηκε περισσότερο στη σημασία της λαϊκής δράσης, παρά σε απόψεις γύρω από το σταφιδικό ζήτημα. Βλ. εφημερίδα *Επιθεώρησις*, αρ. φ. 477, 12 Ιουνίου 1895. Ενδεικτική είναι επίσης η μαρτυρία τριών σταφιδοκιβωτοποιών που μετείχαν στην απεργία του κλάδου το 1896: «... κατά τη γενόμενην πέρυσι απεργία και εν τη σχολή των αρρένων συνέλευσιν προσήλθεν αυτοκλήτως ο Μαγγανάρας και ωμίλησεν περί εργατικών τάξεων και απληστίας των πλουσίων». Βλ. εφ. *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φ. 885, 22 Ιανουαρίου 1897. Όσο αφορά την απεργία των σταφιδεργατών, η εφ. *Εστία* αναφέρει: «Κατά χθεσινόν τηλεγράφημα της «Εστίας» εκ Πατρών, οι εργάται των σταφιδαμπέλων εκήρυξαν απεργία ζητούντες 5 δραχμον ημερομίσθιον και 2ωρον ανάπαυσιν, κατόπιν αγορεύσεως του επί τούτου μεταβάντος σοσιαλιστού. Έχομεν λοιπόν και τας απεργίας εν Ελλάδι και που; εις την σταφίδαν. Οι πάσχοντες οι πεινώντες δεν είναι οι δυστυχείς κτηματίαι, οι μη απολαμβάνοντες το τρίτον των εξόδων της παραγωγής, οι πωλούντες παν ότι τοις απέμεινεν δια να τραφούν, οι δανειζόμενοι προς 30% δια να καλλιεργήσουν, αλλ' ι αντί αδρού ημερομισθίου καλλιεργούντες τα κτήματα των εργάται», Εφ. *Εστία*, αρ. φ. 77, 23 Μαΐου 1894.

αυξάνεται όταν η κοινωνική διαμαρτυρία χαρακτηρίζεται από εντάσεις και οι αγρότες προβαίνουν σε βίαιες πρακτικές (αποκλεισμοί και επιθέσεις σε δημόσια κτίρια, καταδιώξεις φοροεισπρακτόρων και άλλων δημόσιων λειτουργών, επιθέσεις στα σπίτια πολιτευτών ή διευθυντών τραπεζών κ.λ.π.)[57].

Προπαγάνδα επίσης επιχειρείται από φυλακισμένους αναρχοσοσιαλιστές προς συγκρατούμενούς τους. Εκτός από το παράδειγμα του Μάτσαλη, ο οποίος λίγες ώρες πριν από το θάνατό του προπαγάνδιζε τις ιδέες του στους συγκρατούμενούς του, υπάρχουν αναφορές για σοσιαλιστές που διαδίδουν τις ιδέες τους μέσα στα κρατητήρια σε αγρότες που φυλακίστηκαν για χρέη[58].

Όπως ήδη είδαμε, οι αναρχικοί της Πελοποννήσου δημιουργούσαν κλειστές ομάδες παρέμβασης αποτελούμενες από χωρικούς, οι οποίες συνήθως καθοδηγούνται από τους ίδιους. Δεν πρόκειται για οργανώσεις που έχουν ασπασθεί την «έμπρακτη προπαγάνδα», αλλά για ολιγάριθμους ανθρώπους οι οποίοι δρουν συγκυριακά. Οι

57 Χαρακτηριστική είναι η προκήρυξη που κυκλοφορεί στο χωριό Βαρβάσαινα, όταν οι αγρότες απαιτούν επίμονα την εφαρμογή του μονοπωλίου της σταφίδας, το 1903: «Λαέ εγέρθητι και απόβαλε την νάρκη σου, διεκδίκησον τα δικαιώματά σου, την φρούρησιν, ιδίαις δυνάμεσιν την ζωήν, την περιουσίαν και την τιμήν σου αποδειχθείσης ανικάνου της εντολοδόχου σου πολιτείας». Βλ. εφ. Καιροί, αρ. φ. 4839, 28 Μαΐου 1903. Όσο αφορά το τρόπο με τον οποίο επιχειρείται η προπαγάνδα σε οργανωμένες συγκεντρώσεις στην ύπαιθρο των σταφιδοφόρων περιοχών τα μέλη της εφημερίδας *Επί τα Πρόσω* αναφέρουν: «Και την παρελθούσαν εβδομάδα η προπαγάνδα έκαμε επιτυχή εργασία. Την παραλθούσαν Δευτέρα τρεις σύντροφοι εξέδραμον ανά τα δυτικά χωρία των Πατρών. Στα Καμίνια: Εν τω χωρίω τούτω η διάδοσις των αναρχικών ιδεών περιωρίσθη εις οικίας γνωστών φίλων μας εν αις προσεκλήθημεν. Συζητήσεις ευρείας και μετά σοβαρού ενδιαφέροντος διεξήχθησαν μεταξύ των παρευρισκομένων χωρικών, περί της υφισταμένης αθλίας καταστάσεως καθώς και περί των ιδεών μας. Συγκεντρώσεις γίνονται και στον Άγιο Βασίλειο Βραχνών όπου μαζεύονται και συνδρομές: «Αλλ' ότι υπήρξεν εκτάκτως επιτυχές δια τους προπαγανδιστάς μας ήτο η εν τω χωρίω Άγιος Βασίλειος (Βραχνών) δεξίωσις κι ο ενθουσιώδης ζήλος μετά του οποίου οι κάτοικοι του προσεφέρθησαν όπως γνωρίσωσιν καλύτερον τας αναρχικάς ιδέας. Το ενδιαφέρον των χωρικών μετ' ολίγω ωρών τοσούτον ηυξήθη, ώστε διακόσιοι περίπου άνθρωποι είχον την τιμήν να εγγραφώσι...». Βλ. εφ. *Επί τα Πρόσω*, αρ. φ. 35, 8 Φεβρουαρίου 1898.

58 Η εφημερίδα της Αθήνας *Σοσιαλιστική Εφημερίς* αναφέρεται στη δράση φυλακισμένων αναρχοσοσιαλιστών του Πύργου μέσα στα κρατητήρια: «Δεν αργούσιν όμως οι συνάδελφοι καίτοι εν τη φυλακή και απόδειξις τούτου σαφής είνε ενυπόγραφος δήλωσις πάντων των κρατουμένων δια χρέη οίτινες κηρύττονται εν ταύτη σοσιαλισταί «διότι βλέπουσι την κοινωνίαν ερειδομένην επί του ψεύδους και του δόλου, διηρημένην εις δύο τάξεις ανθρώπων, αδίκων και αδικουμένων, κλεπτών και κλεπτομένων, χορτάτων και χορτασμένων, πεποίθωσι δ' ούτοι εξ' άλλου ότι η ανθρωπότης είναι ενιαία και άρα οφείλει να βασίζηται επί της αγάπης των ανθρώπων... Τοις εν Πύργω συναδέλφοις συγχαίρομεν εξ' ονόματος του Σοσιαλισμού ευχαριστούμεν δια τας λαμπράς ενέργειάς των, ευχόμεθα δι' ίνα οι νέοι συναγωνισταί οίτινες δι' αυτών εφωτίσθησαν υπό του αληθούς φωτός, ώσι πιστοί εις τας υγιείς αρχάς και στρατιώται ακούραστοι ως οι διδάσκαλοί των». Βλ. εφ. *Σοσιαλιστική Εφημερίς*, Αθήνα, αρ. φ. 36, 1-15 Σεπτεμβρίου 1894.

αυξάνεται όταν η κοινωνική διαμαρτυρία χαρακτηρίζεται από εντάσεις και οι αγρότες προβαίνουν σε βίαιες πρακτικές (αποκλεισμοί και επιθέσεις σε δημόσια κτίρια, καταδιώξεις φοροεισπρακτόρων και άλλων δημόσιων λειτουργών, επιθέσεις στα σπίτια πολιτευτών ή διευθυντών τραπεζών κ.λ.π.)[57].

Προπαγάνδα επίσης επιχειρείται από φυλακισμένους αναρχοσοσιαλιστές προς συγκρατούμενούς τους. Εκτός από το παράδειγμα του Μάτσαλη, ο οποίος λίγες ώρες πριν από το θάνατό του προπαγάνδιζε τις ιδέες του στους συγκρατούμενούς του, υπάρχουν αναφορές για σοσιαλιστές που διαδίδουν τις ιδέες τους μέσα στα κρατητήρια σε αγρότες που φυλακίστηκαν για χρέη[58].

Όπως ήδη είδαμε, οι αναρχικοί της Πελοποννήσου δημιουργούσαν κλειστές ομάδες παρέμβασης αποτελούμενες από χωρικούς, οι οποίες συνήθως καθοδηγούνται από τους ίδιους. Δεν πρόκειται για οργανώσεις που έχουν ασπασθεί την «έμπρακτη προπαγάνδα», αλλά για ολιγάριθμους ανθρώπους οι οποίοι δρουν συγκυριακά. Οι

57 Χαρακτηριστική είναι η προκήρυξη που κυκλοφορεί στο χωριό Βαρβάσαινα, όταν οι αγρότες απαιτούν επίμονα την εφαρμογή του μονοπωλίου της σταφίδας, το 1903: «Λαέ εγέρθητι και απόβαλε την νάρκη σου, διεκδίκησον τα δικαιώματά σου, την φρούρησιν, ιδίαις δυνάμεσιν την ζωήν, την περιουσίαν και την τιμήν σου αποδειχθείσης ανικάνου της εντολοδόχου σου πολιτείας». Βλ. εφ. Καιροί, αρ. φ. 4839, 28 Μαΐου 1903. Όσο αφορά το τρόπο με τον οποίο επιχειρείται η προπαγάνδα σε οργανωμένες συγκεντρώσεις στην ύπαιθρο των σταφιδοφόρων περιοχών τα μέλη της εφημερίδας *Επί τα Πρόσω* αναφέρουν: «Και την παρελθούσαν εβδομάδα η προπαγάνδα έκαμε επιτυχή εργασία. Την παραλθούσαν Δευτέρα τρεις σύντροφοι εξέδραμον ανά τα δυτικά χωρία των Πατρών. Στα Καμίνια: Εν τω χωρίω τούτω η διάδοσις των αναρχικών ιδεών περιωρίσθη εις οικίας γνωστών φίλων μας εν αις προσεκλήθημεν. Συζητήσεις ευρείας και μετά σοβαρού ενδιαφέροντος διεξήχθησαν μεταξύ των παρευρισκομένων χωρικών, περί της υφισταμένης αθλίας καταστάσεως καθώς και περί των ιδεών μας. Συγκεντρώσεις γίνονται και στον Άγιο Βασίλειο Βραχνών όπου μαζεύονται και συνδρομές: «Αλλ' ότι υπήρξεν εκτάκτως επιτυχές δια τους προπαγανδιστάς μας ήτο η εν τω χωρίω Άγιος Βασίλειος (Βραχνών) δεξίωσις κι ο ενθουσιώδης ζήλος μετά του οποίου οι κάτοικοι του προσεφέρθησαν όπως γνωρίσωσιν καλύτερον τας αναρχικάς ιδέας. Το ενδιαφέρον των χωρικών μετ' ολίγω ωρών τοσούτον ηυξήθη, ώστε διακόσιοι περίπου άνθρωποι είχον την τιμήν να εγγραφώσι...». Βλ. εφ. *Επί τα Πρόσω*, αρ. φ. 35, 8 Φεβρουαρίου 1898.

58 Η εφημερίδα της Αθήνας *Σοσιαλιστική Εφημερίς* αναφέρεται στη δράση φυλακισμένων αναρχοσοσιαλιστών του Πύργου μέσα στα κρατητήρια: «Δεν αργούσιν όμως οι συνάδελφοι καίτοι εν τη φυλακή και απόδειξις τούτου σαφής είνε ενυπόγραφος δήλωσις πάντων των κρατουμένων δια χρέη οίτινες κηρύττονται εν ταύτη σοσιαλισταί «διότι βλέπουσι την κοινωνίαν ερειδομένην επί του ψεύδους και του δόλου, διηρημένην εις δύο τάξεις ανθρώπων, αδίκων και αδικουμένων, κλεπτών και κλεπτομένων, χορτάτων και χορτασμένων, πεποίθωσι δ' ούτοι εξ' άλλου ότι η ανθρωπότης είναι ενιαία και άρα οφείλει να βασίζηται επί της αγάπης των ανθρώπων... Τοις εν Πύργω συναδέλφοις συγχαίρομεν εξ' ονόματος του Σοσιαλισμού ευχαριστούμεν δια τας λαμπράς ενέργειάς των, ευχόμεθα δι' ίνα οι νέοι συναγωνισταί οίτινες δι' αυτών εφωτίσθησαν υπό του αληθούς φωτός, ώσι πιστοί εις τας υγιείς αρχάς και στρατιώται ακούραστοι ως οι διδάσκαλοί των». Βλ. εφ. *Σοσιαλιστική Εφημερίς*, Αθήνα, αρ. φ. 36, 1-15 Σεπτεμβρίου 1894.

ενέργειές τους θεωρούνται παράνομες και θυμίζουν τις πρακτικές της παραδοσιακής αγροτικής εξέγερσης. Είναι πράξεις που έχουν ως βάση τη βίαιη συμπεριφορά, οι οποίες όμως έχουν τοπικό χαρακτήρα και δεν αφορούν την ευρύτερη περιοχή. Ο αριθμός των αγροτών που μετέχουν σε τέτοιες ενέργειες καθορίζεται και αυτός με βάση συγκυριακά κριτήρια που αφορούν τις τοπικές δυσάρεστες συνθήκες ζωής που προκαλεί η κρίση. Άλλοτε πρόκειται για χωρικούς φυγόδικους για χρέη, οι οποίοι συμμετέχουν σε ένοπλες συγκρούσεις με αστυνομικά αποσπάσματα που καταφθάνουν στην περιοχή τους με εντολή να τους συλλάβουν. Άλλοτε, όταν η κρίση τους αναγκάζει να πωλούν τη σταφίδα τους σε χαμηλότατες τιμές, συμμετέχουν στις «λαϊκές απαλλοτριώσεις» των σταφιδοαποθηκών, όπως τις αποκαλούν οι ίδιοι οι αναρχικοί[59].

Σε όλη την διάρκεια της σταφιδικής κρίσης η αναρχική δραστηριότητα απασχολεί και προβληματίζει έντονα τις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις, τον τύπο και τις κρατικές υπηρεσίες. Αυτό το γεγονός και μόνο καταδεικνύει ότι οι παρεμβάσεις των αναρχικών στα γεγονότα των σταφιδικών εξεγέρσεων ούτε ως αμελητέες, ούτε ως ακίνδυνες αντιμετωπίζονται. Στη συζήτηση για τη ψήφιση του νομοσχεδίου σχετικά με τη μεταρρύθμιση του νόμου περί στρατιωτικής αστυνομίας ο βουλευτής Χατζόπουλος υποστηρίζει ότι το αστυνομικό κράτος πρέπει να εκσυγχρονισθεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις των καιρών:

> Και εάν Κύριοι, περί τα άλλα δυνάμεθα αδιαφορίας να έχωμεν προς την κατάστασιν ημών, αλλά τουλάχιστον η κατάστασις η σημερινή πρέπει πρωτίστως να μας εμπνεύσει την ιδέαν ότι συντόμως πρέπει να μεριμνήσωμεν περί αστυνομικής τάξεως εν τω Κράτει. Βεβαίως μεγάλη αφροσύνη θα ήτο αν δεν εβλέπομεν ότι έχομεν μεγίστην ανάγκην αστυνομίας πλέον, ουδέ δυνάμεθα ήδη να αδιαφορούμεν και προς σημεία

59 Στις εξεγέρσεις του Πύργου για την εφαρμογή του μονοπώλιου της σταφίδας, τις τοπικές αστυνομικές αρχές απασχολεί έντονα η κινητικότητα φυγοδίκων στους χώρους των γεγονότων. Μάλιστα η εφημερίδα της Αθήνας *Καιροί* αναφέρει ότι απαγορεύθηκαν οι νυκτερινές συγκεντρώσεις από την αστυνομία επειδή στις τελευταίες ταραχές που συνέβησαν στον Πύργο συμμετείχαν πολλοί φυγόδικοι για χρέη και άλλα «κακοποιά» στοιχεία που είχαν το ρόλο των καθοδηγητών. Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4844, 2 Ιουνίου 1903. Αρκετές αναφορές σώζονται επίσης για ένοπλες ομάδες χωρικών. Η ίδια εφημερίδα δημοσιεύει τηλεγράφημα των τοπικών αρχών προς το Υπουργείο Εσωτερικών από το οποίο πληροφορούμαστε ότι χωρικοί του χωριού Γιαννίτσα με αρχηγό έναν δάσκαλο που ονομάζεται Παυλής, απειλούν να επιτεθούν κατά του αποσπάσματος που εδρεύει στα σύνορα Λακωνίας και Μεσσηνίας, στην περίπτωση που αυτό δεν αποχωρήσει. Αυτόθι, αρ. φ. 4887, 13 Ιουλίου 1903. Το 1897 η εφημερίδα *Νεολόγος Πατρών* δημοσιεύει είδηση για επίθεση χωρικών σε μεγάλη σταφιδαποθήκη της πόλης, του Πύργου. Οι υποψίες επικεντρώνονται σε ομάδα χωρικών «... συμβουλευθείσα υπό των αναρχικών καθοδηγητών της». Βλ. εφ. *Νεολόγος Πατρών*, αρ. φ. 1181, 13 Νοεμβρίου 1897.

τινά των καιρών, των οποίων έχομεν όπως δήποτε δείγματα, όσο και αν ήναι το έδαφος της Ελλάδος ανεπίδεκτον τάσεων αναρχικών, αλλ' έχομεν όπως δήποτε σημεία τινά ένεκα των οποίων πρέπει να φροντίσωμεν να καταρτίσωμεν αστυνομικήν τάξιν εν τω Κράτει[60].

Έντονη κριτική κάνει και ο τύπος τόσο στην αναρχική ιδεολογία, όσο και στις ενέργειες των οπαδών της. Μάλιστα τα κρατικά μέτρα σε βάρος των αναρχοσοσιαλιστών της περιόδου θεωρούνται αναγκαία:

> Εν τούτοις δια τοιούτων χιμαιρικών ελπίδων και αποτροπαίων διδασκαλιών δηλητηριάζουσιν οι διδάσκαλοι του σοσιαλισμού και του αναρχισμού τας ασθενείς διανοίας. Παρουσιάζοντας εις τα όμματα απείρων νέων δια τερπνών χρωμάτων την εικόνα μελλούσης ευδαιμονίας αφ' ενός, και αφ' ετέρου περιγράφοντες δια ζοφερών χρωμάτων ειδεχθή την σημερινήν κοινωνίαν, εξάπτουσιν εις αυτούς ισχυρά και αχαλίνωτα πάθη, μεταβάλλουσιν αυτούς από αθώους εργάτας εις κακούργους, δολοφόνους και σύρουσιν αυτούς απανθρώπους εις την λαιμητόμον όπως παρέξωσιν αυτοίς... Την διάδοσιν τοιούτων ανατρεπτικών δογμάτων καθήκον είχον αι κυβερνήσεις να παρακωλύσωσι και πολύ δικαίως έλαβον τα προς τούτο αναγκαία νομοθετικά μέτρα, τα οποία σύμπας ο σπουδαίος τύπος απεδείχθη ευγνωμόνως...[61].

60 *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 35, 21 Δεκεμβρίου 1896, σ. 891. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του βουλευτή Δαραλέξη τρία χρόνια αργότερα: «... η βορειοδυτική Πελοπόννησος είνε περιοχή πρόσφορος μόνον ίσως προς επίδοσιν ανατρεπτικών ζιζανίων». Αυτόθι, συνεδρίαση 49, 11 Ιουνίου 1899, σ. 689.

61 Εφ. *Εστία*, Αθήνα, αρ. φ. 159, 13 Αυγούστου 1894. Αρκετές εφημερίδες της εποχής συνδυάζουν τις αναρχικές δραστηριότητες με την άσχημη κατάσταση που παρουσιάζει η δημόσια ασφάλεια στις σταφιδοφόρες περιοχές. Ενδεικτικά είναι η αναφορά για την περιοχή Πετρινών Πύργου στην οποία οι αναρχικοί ανέπτυξαν πλούσια δράση: «Τι τα θέλουσι, τα πλούτη και τας περιουσίας οι πολίται όταν η ασφάλεια της ζωής των και των περιουσιών των είναι προβληματική επικρατούντων των στοιχείων της ανομίας και της αναρχίας... Η περιουσία κλέπτεται ή αρπάζεται υπό του πρώτου τυγχόντος, και ουκ έστιν ο ασφαλίσων αυτήν και ο αγρυπνίσων υπέρ αυτής, η ζωή, η τιμή, η υγεία του εισίν έκθετοι και μόνον εις το έλεος του Υψίστου» βλ. εφ. *Χρόνος*, Πάτρα, αρ. φ. 152, 11 Αυγούστου 1899. Για την άσχημη κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας στην ευρύτερη περιοχή της Πάτρας, η ίδια εφημερίδα αναφέρει: «Καθ' εκάστην αγγέλονται εκ των διαφόρων περιοχών σοβαρότατα εγκλήματα, από ημερών δε ημείς αριθμούμεν σειράν εγκληματικών πράξεων, συνισταμένων εις τραυματισμούς, κλοπάς, ληστείας, λωποδυσίας». Αυτόθι, αρ. φ. 154, 13 Αυγούστου 1899.

Σε περιόδους κοινωνικής όξυνσης οι διαταγές των υπουργείων δικαιοσύνης και στρατιωτικών προς τις τοπικές αρχές αφήνουν σαφείς αιχμές για την επικινδυνότητα των αναρχικών δραστηριοτήτων, απαιτώντας αυξημένη επαγρύπνηση από τους αρμόδιους. Από την άλλη οι τοπικοί φορείς συχνά δυσκολεύονται να προβούν σε κατασταλτικές ενέργειες (συλλήψεις αναρχικών), φοβούμενοι την περαιτέρω όξυνση του κλίματος. Χαρακτηριστικά είναι τα δρώμενα των εξεγέρσεων του 1903:

> Χθες ελήφθη εις το υπουργείον της Δικαιοσύνης τηλεγράφημα δια του οποίου αναγγέλεται ότι εις τους Γαργαλιάνους και τα Φιλιατρά ευρέθησαν χθες την πρωΐαν τοιχοκολλημέναι εις τας κεντρικάς οδούς προκηρύξεις παροτρύνουσαι τον λαόν εις εξέγερσιν. Προς ανακάλυψιν των τοιχοκολλησάντων τας προκηρύξεις ενεργούνται δραστήριοι ανακρίσεις υπό των εις τας πόλεις ταύτας αρχών. Κατά τηλεγράφημα προς το αυτό υπουργείο του εισαγγελέως Κυπαρισσίας, ανάγκη παρίσταται αποστολής εις Τριφυλλίαν νέας ενισχύσεως, καθ' όσον φόβοι υπάρχουν μήπως επιδεινωθή η ίδια οξυτάτη κατάστασις. Ο αυτός εισαγγελεύς αναφέρει εις το υπουργείον ότι δεν προέβη εις συλλήψεις των πρωταιτίων των εν Γαργαλιάνοις και Φιλιατροίς ταραχών καθ' όσον φρονεί ότι αι συλλήψεις αύται θα εξεγείρουν περισσότερον ίσως τον λαόν[62].

Εξίσου ενδεικτική είναι η διαταγή του υπουργού στρατιωτικών Θ. Π. Δηλιγιάννη, την ίδια περίοδο:

> Ένεκα της παρατηρουμένης εξάψεως των πνευμάτων δια την σύμβασιν του μονοπωλίου της σταφίδος διετάχθη η ενίσχυσις του Φρουραρχείου των πόλεων προς αποκατάστασιν της τάξεως. Μάλλον συντελεστική προς τον σκοπόν τούτον θα είνε η ενέργεια ήτις ενώ συμβιβάζεται προς τον επιβεβλημένον σεβασμόν των συνταγματικών ελευθεριών ανταποκρίνεται εξ' άλλου και προς την ανάγκην όπως καταστεί σεβαστή η ισχύς του Νόμου και περιφρουρηθεί η τάξις. Η ενέργεια όμως αυτή δέον ν' απορρέει εκ της λελογισμένης σπουδής, της καλής συμπεριφοράς και περισκέψεως. Εφιστώμεν την προσοχήν επί των προσώπων εκείνων των εχόντων τάσεις αναρχικούς άτινα υπό το κράτος της ανωμαλίας ταύτης δύνανται να υποβοηθώσι την διατάραξιν και προκαλούν ταραχάς τεινούσας εις την προσβολήν της περιουσίας. Συνιστώμεν την περιφρούρησιν των δημοσίων

62 Εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4866, 24 Ιουνίου 1903.

και ιδιωτικών κτιρίων εντός των οποίων περιέχονται δημόσια έγγραφα η περιουσία των πολιτών. Ο υπουργός Θ. Π. Δηλιγιάννης[63].

Γενικά η δράση των ελλήνων αναρχικών του 19ου αιώνα χαρακτηρίζεται από έντονα προβλήματα οργανωτικού τύπου. Τα ερωτήματα που θέτουν στο συνέδριο του 1900, αποδεικνύουν το παραπάνω συμπέρασμα. Συγκεκριμένα αποζητούν συμβουλές από τους ξένους ομοϊδεάτες τους, σχετικά με δύο ζητήματα που τους προβληματίζουν έντονα. Το πρώτο ζήτημα έχει να κάνει με το ποιες μεθόδους πρέπει να ακολουθήσουν, ώστε η προπαγάνδα τους να επιφέρει καλύτερα αποτελέσματα. Το δεύτερο σχετίζεται με τις πολιτικές συμμαχίες που είναι δυνατό να συνάψουν χωρίς να παρεκκλίνουν από τις ιδεολογικές αρχές του αναρχισμού. Αυτός ο προβληματισμός φαίνεται να αφορά την πιθανή συνεργασία τους με πολιτικές ομάδες που πρόσκεινται ιδεολογικά στον σοσιαλισμό. Μάλιστα οι ίδιοι προτείνουν τη συνεργασία με οποιαδήποτε πολιτική οργάνωση η οποία αποδέχεται την άρνηση κάθε μορφής εξουσίας και τη διαφώτιση του λαού χωρίς μέσα από αυτήν να προκύπτουν αρχηγοί ή αντιπρόσωποί του[64].

63 Εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4840, 29 Μαΐου 1903.

64 Βλ. έκθεση του Εργατικού Αναρχικού Συνδέσμου Αθήνας προς το Διεθνές Συνέδριο στο Παρίσι, δημοσιευμένη στο *Temps Nouveaux* (1901)

1.4 Οι θέσεις των αναρχικών για το σταφιδικό ζήτημα

α. Τα αιτήματα

Την περίοδο της σταφιδικής κρίσης τα αιτήματα των σταφιδοπαραγωγών επικεντρώνονται: πρώτον, στη λήψη μέτρων από το κράτος. Δεύτερον, στη ρύθμιση των εντάσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στις σταφιδοφόρες επαρχίες μετά την εφαρμογή των κρατικών μέτρων. Τρίτον, στην απαλλαγή των καλλιεργητών από τα χρέη προς τους εμπόρους/τοκογλύφους. Και, τέλος, στην παύση των δικαστικών διώξεων σε βάρος τους. Είναι εύκολα κατανοητό ότι τα παραπάνω αιτήματα έχουν ως τελικό αποδέκτη τους κρατικούς μηχανισμούς, χωρίς να γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στο ιδιωτικό κεφάλαιο –εκτός από τις περιπτώσεις της διαφθοράς και της απληστίας των εμποροτοκογλύφων.

Οι αναρχικοί της Πελοποννήσου διατυπώνουν θέσεις υπέρ των αγροτών, κυρίως όσο αφορά το τρίτο και τέταρτο αίτημα, κατακρίνοντας τις εμποροτοκογλυφικές δραστηριότητες και απαιτώντας να σταματήσουν οι διώξεις των οφειλετών παραγωγών της σταφίδας. Όσο αφορά στα δύο πρώτα αιτήματα, λείπουν αναλύσεις της κοινωνικής και οικονομικής ζωής των περιοχών παραγωγής του προϊόντος. Αυτό το γεγονός φανερώνει ότι δεν επεξεργάζονται, ακόμη και στα τελευταία χρόνια της κρίσης, τα εμπειρικά δεδομένα που προκύπτουν από τη συμμετοχή τους στην κοινωνική διαμαρτυρία, έτσι ώστε να καταλήγουν σε συμπεράσματα και θέσεις γύρω από τα προβλήματα των σταφιδοπαραγωγών. Εντάσσουν το σταφιδικό ζήτημα στη λογική της διαφθοράς του υπάρχοντος κοινωνικοοικονομικού συστήματος και ως μοναδική λύση προτείνουν την αποδυνάμωση και καταστροφή του μέσω της λαϊκής δράσης.

Όμως, αυτή η ανυπαρξία συγκεκριμένων αναλύσεων και προτάσεων διευκολύνει την ενσωμάτωση και εγγραφή των τοπικών αιτημάτων στις διακηρύξεις των αναρχικών, καθώς οι κώδικες του αναρχικού λόγου που παραπέμπουν σε οικουμενικές αξίες καθίστανται εύκολα οικειοποιήσιμες από τους χωρικούς. Έτσι, οι αγρότες αντιλαμβάνονται ότι το τοπικό αίτημά τους αποκτά οικουμενική διάσταση, απελευθερώνεται από τα τοπικά όρια και έτσι διευκολύνεται η μετάδοσή του στα κέντρα των αποφάσεων. Αυτό συμβαίνει, όταν οι διαμεσολαβητικοί επίσημοι

μηχανισμοί δυσλειτουργούν εξαιτίας της κρίσης, μη μπορώντας να μεταφέρουν τα τοπικά αιτήματα στο κέντρο και να επαναφέρουν στις περιοχές που πλήττονται συγκεκριμένες προτάσεις με στόχο τη λύση των προβλημάτων. Τα παραπάνω διαμορφώνουν μια συνθήκη στο πλαίσιο της οποίας οι αναρχικές διακηρύξεις ακολουθούν και ενσωματώνονται στα αγροτικά αιτήματα, χωρίς να συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή να επηρεάζουν την διαμόρφωσή τους. Η ίδια συνθήκη, λοιπόν, ευνοεί την συνεύρεση των αγροτών με τα μέλη των αναρχικών ομάδων της Πελοποννήσου, έστω και αν έχει παροδικό, συγκυριακό χαρακτήρα. Πιστεύουμε ότι εδώ οφείλεται η αντιφατικότητα αυτής της συνεύρεσης. Από τη μια, το κίνημα του Καλλέργη όπως εκφράζεται από τους μικροκαλλιεργητές της δυτικής Πελοποννήσου στρέφεται όχι ενάντια στους ιδιώτες μεγαλοκτηματίες, αλλά ενάντια στην κρατική πολιτική, ενάντια στην δράση του τοκιστή ή του σταφιδοαποθηκάριου που δεσμεύεται από την κρατική πολιτική μέσω της Εθνικής και της Σταφιδικής Τράπεζας.

Το ίδιο συμβαίνει και το 1903, όταν οι αναρχικοί «υποστηρίζουν» τις διεκδικήσεις των καλλιεργητών για μονοπωλιακή διαχείριση της σταφίδας από άγγλους κεφαλαιούχους. Από την άλλη, αυτή η συνθήκη εξηγεί γιατί οι έλληνες αναρχικοί επιδιώκουν να ασχολούνται με μεταρρυθμιστικά προγράμματα που απορρέουν από τον κρατικό παρεμβατισμό, ενώ είναι επηρεασμένοι από τις αναρχικές ευρωπαϊκές θεωρίες (τις οποίες και διακηρύττουν), που εναντιώνονται σε κάθε μορφή διαχείρισης από το κράτος των κοινωνικών κρίσεων[65].

65 Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ΄, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, σσ. 84-85.

β. Για την τοκογλυφία και την προσωποκράτηση

Οι εμποροτοκογλυφικές δραστηριότητες χαρακτηρίζονται ως μάστιγα για το σταφιδικό σύστημα το οποίο παρουσιάζουν οι αναρχικοί ως ένα σύστημα ληστρικό για τους αγρότες. Αυτές οι δραστηριότητες κατατάσσονται στην κατηγορία των ατομικιστικών εργασιών που στηρίζει και νομιμοποιεί το υπάρχον οικονομικό και κοινωνικό σύστημα. Στον αντίποδα προβάλλεται η κατηγορία της κοινωνικής εργασίας η οποία ωφελεί το κοινωνικό σύνολο:

> Υπάρχουσι δύο είδη εργασίας· εργασία ατομικιστική και εργασία κοινωνική· εργασία αφορώσα το άτομον επί ζημία ετέρων ατόμων και εργασία εξυπηρετούσα το άτομον και την κοινωνίαν συγχρόνως... Ατομικιστική εργασία είναι εκείνη του λωποδύτου, του τοκογλύφου του ανεβαινοκατεβαίνοντος τα συμβολαιογραφία, τα υποθηκοφυλακεία και τα δικαστήρια όπως δια των νομίμων μέσων αφαιρέση τους καρπούς πολυμόχθου εργασίας φτωχών οικογενειαρχών και του εμπόρου όστις σχηματίζει περιουσίας με νοθεύσεις, με πλαστογραφίας, με ψευδείς χρεωκοπίας, με ξυκοζυγίσματα και με χιλίας άλλας γνωστάς εις το εμπόριο μεθόδους ή καλπιές, εν γένει πάσα εκμεταλλευτική εργασία. Εργασία δε κοινωνική είναι του παραγωγού, όστις εργάζεται δι' εαυτόν συγχρόνως και δια την κοινωνίαν, διότι παράγει είδη τα οποία δύνανται να ανταλλάξωσι με τα ιδικά των αγαθά έτεροι παραγωγοί, επειδή ουδείς παραγωγός δύναται ιδίαις δυνάμεσι να παραγάγη όλα τα αναγκαιούται αυτώ πράγματα... Ούτως εχόντων των πραγμάτων, μία εργασία υπέρ πάσα άλλην εργασίαν έχει κοινωνικήν αξίαν, η εργασία προς οργάνωσιν της κοινωνίας κατά τοιούτον τρόπον ώστε ο πλούτος να κυκλοφορεί ως το αίμα καθ' όλον το κοινωνικόν σώμα, και ουδεμία να υπάρχει ευνοϊκή συνθήκη όπως αναπτύσσονται παρασιτικοί όγκοι...[66].

Ως μοναδική λύση για την εξάλειψη του φαινομένου προτείνεται η κοινωνικοποίηση των κεφαλαίων:

66 Εφ. *Νέον Φως*, αρ. φ. 10, 6 Δεκεμβρίου 1898.

> Εν Ευρώπη και Αμερική γίνεται μία εργασία των εκατομμυρίων των εργατών και των φίλων αυτών, ίνα τα κεφάλαια γίνουν, από ατομικά, από, ιδιόκτητα, κοινωνικά δηλαδή σοσιαλιστικά, κομμουνιστικά, κολλεκτιβιστικά· ούλες αι λέξεις αυταί σημαίνουν ένα και το αυτό πράγμα, ότι τα κεφάλαια θα ανήκουν εις ούλο τον κόσμον· καθένας δηλαδή θα δύναται να χρησιμοποιήση την γην, τας μηχανάς κ.τ.λ. χωρίς να πληρώνη ούτε φόρους εις Κράτος, ούτε τόκους εις κεφαλαιούχους, ούτε να πάη να συμβιβασθεί εις κανέναν νοικοκύρην ως μισθωτός, ούτε να γυρέψη από δω και από κει να εύρη ασυλία εις κανένα εργοστάσιον[67].

Όσο αφορά το μέτρο της προσωποκράτησης των σταφιδοπαραγωγών εξαιτίας των χρεών τους, οι έλληνες αναρχικοί υποστηρίζουν την κατάργησή του, χαρακτηρίζοντάς το βαρύ, βάρβαρο και αποτρόπαιο[68].

67 Εφ. *Νέον Φως*, αρ. φ. 5, 11 Νοεμβρίου 1898.
68 Εφ. *Σοσιαλιστική Εφημερίς*, αρ. φ. 36, 1-15 Σεπτεμβρίου 1894.

γ. Σταφιδική τράπεζα, παρακράτηση και υπερπαραγωγή

Για τους Έλληνες αναρχικούς η λειτουργία της Σταφιδικής Τράπεζας είναι όχι μόνο περιττή, αλλά και καταστροφική για τους σταφιδοπαραγωγούς, αφού αναπαράγει ληστρικούς μηχανισμούς που δρουν σε βάρος των συμφερόντων τους. Ως μοναδική λύση προτείνουν τη διαδοχή του υπάρχοντος οικονομικού και κοινωνικού συστήματος από την «Κοινωνιστική Πολιτεία».

Όσο αφορά στα ζητήματα της υπερπαραγωγής και της παρακράτησης του πλεονάσματος της σταφίδας, αποφεύγουν να τα συνδέσουν με τη συνθήκη της κρίσης, δεν τα συσχετίζουν με την οικονομική και κοινωνική ζωή των αγροτών. Αντίθετα τα εντάσσουν στη γενική θεωρία για την ατομική και κοινωνική εργασία, ενώ οι προτάσεις τους εστιάζονται στην αναγκαιότητα της επαναστατικής αλλαγής. Σύμφωνα με τις απόψεις τους, η κρίση υπερπαραγωγής είναι απόλυτα φυσιολογική, αφού το υπάρχον οικονομικό σύστημα την ευνοεί και την αναπαράγει:

> Εν κοινωνία εν η υπάρχει υπερπαραγωγή, εν η νομοθετείται παρ' όλον το «άφες τα πράγματα να τρέχωσι» της πολιτικής οικονομίας, η παρακράτησις, εν η δηλαδή πάσχει η κοινωνία από πληθώραν εργασίας, διότι αυτό σημαίνει υπερπαραγωγή και παρακράτησις, εν τοιαύτη, λέγω, κοινωνία η παραγωγική εργασία, δύναται τις ειπείν, αντί να ήναι ωφέλιμος, είναι επιβλαβής! διότι αυξάνει την παραγωγήν, δηλαδήν την προσφοράν, συνεπώς οξύνει την υποτίμησιν του προϊόντος της εργασίας των άλλων εργατών[69].

69 Εφ. *Νέον Φως*, αρ. φ. 5, 11 Νοεμβρίου 1898. Για την ύπαρξη της Σταφιδικής Τράπεζας τα στελέχη της εφημερίδας *Μεταρρυθμιστής* απευθυνόμενα στους σταφιδοπαραγωγούς, αναφέρουν: «Μη απατάσθε φρονούντες ότι δι' ενός προσκαίρου μέσου, δια μιας Τραπέζης, θέλει διορθωθεί η κατάστασίς σας· η Τράπεζα αύτη δεν θα συντελέσει εις μη όπως εξακολουθήση το έργον του χρήματος· θέλει εξακολουθήση την απομύζησιν, μέχρις οστέων, θέλει σας απογυμνώσει, ίνα εν τυχούση δευτέρα κρίσει αποθάνητε άνευ οβολού. Μη ζητήτε σωτηρίαν ενόσω το παρόν σύστημα υφίσταται όταν εν τούτω δεν έχουσιν ανάγκην του προϊόντος της εργασίας σας, σας αφίνουσι να αποθάνητε της πείνης· διότι το χρήμα φυλάσσεται και δεν σήπεται. Ζητήσατε μόνον την σωτηρίαν και υμών και απάντων των δυστυχούντων από ετέρου συστήματος· ιδρύσατε την Κοινωνιστικήν πολιτείαν, εν η το δια της εργασίας σας προϊόν της χώρας ην κατοικείτε θα αποφέρη πάντοτε εις υμάς την

Παρόλα αυτά οι πελοποννήσιοι αναρχικοί πιστεύοντας ότι η λαϊκή δράση από μόνη της αποτελεί σημαντικό βήμα για την επαναστατική συνειδητοποίηση των αγροτικών στρωμάτων συμμετέχουν στα συλλαλητήρια και άλλες εκδηλώσεις που πραγματοποιούν οι καλλιεργητές της σταφίδας για να υποστηρίζουν το κρατικό μέτρο της παρακράτησης.

αποπλανήν των αναγκαίων άνευ φόβου κρίσεων, άνευ συνεχών δυστυχιών». Βλ. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, ό.π., σσ. 237-238.

δ. Συνεταιρισμοί

Στην διάρκεια της έρευνάς μας δεν συναντήσαμε ούτε ενδείξεις, ούτε στοιχεία που να συνηγορούν στο ότι οι εκπρόσωποι του ελληνικού αναρχισμού του 19ου αιώνα διακήρυξαν κάποιο αγροτικό συνεταιριστικό πρόγραμμα σε σχέση πάντοτε με το σταφιδικό ζήτημα. Αν και φαίνεται ότι ήταν ενημερωμένοι για τις θέσεις και τις ιδέες γνωστών ευρωπαίων αναρχικών της εποχής, δεν επιχείρησαν να τις μεταφέρουν στην ελληνική πραγματικότητα μέσα από συγκεκριμένο σχέδιο που να αφορά την δράση των μικροϊδιοκτητών καλλιεργητών της σταφίδας. Στο υλικό που διαθέταμε συναντήσαμε απλώς εκλαϊκευμένες αναφορές στις απόψεις του Κροπότκιν, του Μπακούνιν και του Προυντών, για τα ζητήματα της συλλογικής ιδιοκτησίας της γης, της κοινωνικής συνένωσης των αδύνατων παραγωγών και για την αρχή του συνεταιρισμού[70].

Τα παραπάνω ζητήματα διατυπώνονται πάντα σε θεωρητικό επίπεδο, προκύπτουν από την μετάφραση ξενόγλωσσων κειμένων στα ελληνικά και δεν συνδέονται σε καμία περίπτωση με την σταφιδική κρίση. Παρόλα αυτά, δεν θα πρέπει να υποτιμήσουμε την συνεισφορά τους στην εισαγωγή για πρώτη φορά απόψεων και ιδεών που έχουν να κάνουν με μορφές συλλογικής δράσης πρωτόγνωρες για την εποχή, δηλαδή για μορφές δράσης που αργότερα ανέδειξαν και στήριξαν έναν καινούργιο πολιτικό πολιτισμό διεκδίκησης των κοινωνικών αιτημάτων. Για πρώτη φορά ο γενικευτικός και ίσως αυθαίρετος πολιτικός λόγος των ελλήνων αναρχικών, μέσα από κώδικες αναγνωρίσιμους στον παραδοσιακό κόσμο, εκπέμπει μηνύματα για νέες μορφές

70 Στα ελληνικά αναρχικά έντυπα της περιόδου συναντάμε τις απόψεις του Προυντόν για τη μικρή ιδιοκτησία και για την οικονομική της βάση, την μικρή τεμαχισμένη παραγωγή. Γίνονται επίσης αναφορές για τις σκέψεις του Προυντόν γύρω από την αρχή του συνεταιρισμού και τις δυσκολίες που δημιουργεί στην ελεύθερη κοινωνία των παραγωγών επειδή προϋποθέτει κυβέρνηση και πειθαρχία. Δεν λείπουν ακόμη οι θέσεις του Μπακούνιν για το ζήτημα της συλλογικής ιδιοκτησίας της γης και τον περιορισμό του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας μόνο στο επίπεδο του προϊόντος της ατομικής εργασίας. Τέλος, υπάρχουν αναφορές στις απόψεις του Κροπότκιν σύμφωνα με τις οποίες μέσα στη φύση υπάρχει και η τάση που εκφράζεται με την κοινωνική συνένωση των πιο αδύναμων ειδών και την διατήρηση των φυλών μέσω της εξέλιξης των κοινωνικών ενστίκτων και της αλληλοβοήθειας. Βλ. Ρ. Ρόκερ, *Αναρχισμός και Αναρχοσυνδικαλισμός*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, σ. 27.

συλλογικής δράσης, άγνωστες σε αυτόν έως τότε[71]. Το παραπάνω γεγονός αποκτά ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα αν αναλογισθούμε ότι αυτές οι αναφορές διατυπώνονται σε μια περίοδο όπου οι επίσημοι μηχανισμοί που διαμεσολαβούν τη σχέση των αγροτών με την κεντρική εξουσία, θεωρούνται από αυτούς ως αναξιόπιστοι, έστω και συγκυριακά. Ουσιαστικοί πρόκειται για μια μεταβατική περίοδο στην διάρκεια της οποίας διατυπώνεται και εκφράζεται η ανάγκη αλλαγών όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης.

71 Χαρακτηριστικές είναι οι αναφορές της εφημερίδας *Επί τα Πρόσω* για τις απεργιακές κινητοποιήσεις των εργατών του Λαυρίου: «Ηννόησαν ότι ενούμενοι, συνσωματούμενοι, είναι μια μεγάλη, μεγίστη δύναμις· ότι κατά την σημερινήν υπάρχουσαν θεωρίαν να επικρατεί ο ισχυρότερος, δύναται να επικρατήσει το δίκαιόν των, καθ' ότι αυτοί είναι οι ισχυρότεροι. Ηννόησαν, λοιπόν, ότι θα επικρατήσει το δίκαιόν των και εκήρυξαν την απεργίαν. », εφ. *Επί τα Πρόσω*, αρ. φ. 3, 14 Απριλίου 1896. Εξίσου ενδιαφέρουσες είναι οι αναφορές της εφημερίδας *Νέον Φως*: «Εάν δεν υπάρχον τα δικαστήρια, οι δήμιοι, και αι φυλακαί και εάν εβασίλευεν η αναρχία, πάντα τα μέλη μιας κοινωνίας θα ενδιαφέροντο τα μέγιστα δια την ηθικήν μόρφωσιν των άλλων μελών και δια την υλικήν ευημερίαν των, διότι εάν μέλος τι έπασχον ηθικώς ή υλικώς θα ησθάνοντο αμέσως τα άλλα τον αντίκτυπον και θα εφρόντιζον αμέσως περί της θεραπεύσεώς του, απαράλλακτα ως συμβαίνει εις το ανθρώπινον σώμα, εν ω και ο ελάχιστος ενός μέλους πόνος γίνεται αισθητός εις πάντα τα μέλη, και πάντα ομού φροντίζον κατά τας δυνάμεις των περί της θεραπείας αυτού». Βλ. *Νέον Φως*, αρ. φ. 6, 8 Νοεμβρίου 1898.

ε. Η κριτική στα πολιτικά κόμματα, τους συλλόγους και τις επιτροπές συλλαλητηρίων

Στην έκθεση που συντάχθηκε από τα μέλη του Αναρχικού Εργατικού Συνδέσμου και δημοσιεύθηκε στο γαλλικό περιοδικό *Temps Nouveau*, οι έλληνες αναρχικοί τάσσονται ξεκάθαρα εναντίον όλων των επίσημων διαμεσολαβητικών μηχανισμών που διαχειρίζονταν έως τότε την κρίση και εκπροσωπούσαν την συντριπτική πλειοψηφία των διαμαρτυρόμενων αγροτών. Οι συντάκτες του κειμένου αρνούνται να αναγνωρίσουν και να νομιμοποιήσουν οποιονδήποτε πρόεδρο η επιτροπή συλλαλητηρίου, αφού σύμφωνα με την άποψή τους τέτοιοι θεσμοί συνιστούν μορφές εξουσίας. Στο πλαίσιο της λειτουργίας τους κάποιοι εξυπηρετούν το προσωπικό τους συμφέρον, αποδεχόμενοι δημόσιες θέσεις και μισθοδοτούμενοι από το κράτος. Πάντα σύμφωνα με τη γνώμη τους, όλες οι επιτροπές που συγκροτήθηκαν για να υπερασπίσουν τα εργατικά ή αγροτικά συμφέροντα, αργά ή γρήγορα κατέληξαν να υπηρετούν τα πολιτικά κόμματα[72].

Το ίδιο έντονη είναι και η κριτική των αναρχικών που συσπειρώνονται γύρω από την έκδοση της εφημερίδας *Νέον Φως*. Αυτή στρέφεται ενάντια στους επίσημους διαχειριστές της κοινωνικής διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών, θεωρώντας τους ότι δραστηριοποιούνται για να καταστήσουν τους αγρότες όργανά τους, εξυπηρετώντας έτσι προσωπικές φιλοδοξίες. Αυτές οι φιλοδοξίες τους παρακινούν να εκλέγονται στις διάφορες επιτροπές, ώστε εκμεταλλευόμενοι τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού, να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα και άλλων ολίγων που έχουν πρόσβαση στα δίκτυα της εξουσίας. Οι εκπρόσωποι του επίσημου διαμεσολαβητικού μηχανισμού (τοπικοί βουλευτές, κομματάρχες, επιφανείς έμποροι, επιφανείς σταφιδοκτηματίες κ.λπ.) κατηγορούνται επίσης, για πλήθος καταχρήσεων που συμβαίνουν συνήθως στις σταφιδοαποθήκες, όπου παρακρατείται το πλεόνασμα του προϊόντος. Μάλιστα στο γεγονός των καταχρήσεων αποδίδεται η ψυχρότητα με

72 Βλ. *Temps Nouveaux*, αρ. φ. 23, 1901.

την οποία αντιμετωπίζουν πάρα πολλοί καλλιεργητές διάφορες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που οργανώνουν αυτές οι επιτροπές[73].

Συμπερασματικά, οι αναρχικοί της Πελοποννήσου παρασυρόμενοι από την γενικευμένη δυσαρέσκεια των αγροτών σε περιόδους όταν οι επίσημοι

73 Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέον Φως*: «Ο Λαός απώλεσε πάσαν εμπιστοσύνην προς πάσαν Κυβερνητικήν πρόνοιαν, προς πάσαν της δικαιοσύνης επέμβασιν, και προς πάσαν των εξ επαγγέλματος εκάστοτε παρουσιαζομένων ως συμβούλων του γνώμην. Ούτε λόγοι πομπώδεις πλέον τον συγκινούσιν, ούτε τραγικαί χειρονομίαι των ρητόρων κερδίζουσι την εμπιστοσύνην του. Εν όσω ήτο νήπιος ηδύναντο οι ιδία τέλη επιδιώκοντες να τον καθιστώσιν όργανόν των, δια τετορνευμένων και κροτούντων λόγων αποκοιμίζοντες αυτόν σήμερον όμως ότε ευρίσκεται προς της σκαιάς πραγματικότητος, ότε όλοι οι θεσπισθέντες δήθεν υπέρ αυτού νόμοι απεδείχθησαν κατάλληλον μόνον μέσον προς πλουτισμόν ολίγων επιτηδείων, ότε όλοι εκείνοι οι φωνασκούντες και κοπτόμενοι εν ταις πλατείαις και τοις οδοίς υπέρ του γενικού καλού εφοράθησαν, ότι υπ' ουδενός άλλου ελατηρίου εκινούντο η υπό της ματαίας επιδείξεώς, και της γελοίας φιλοδοξίας του να εκλέγωνται επιτροπή, όταν δε έλαβον την εντολήν να επιβλέψωσιν εις την αυτήν την εφαρμογήν του νόμου υπέρ του οποίου ωρύοντο, επέδειξαν κουφόνοιαν εκγληματικήν και αφήκαν να πληρθώσι αι αποθήκαι αντί σταφίδος κόπρου, ο λαός αντί να συγκινείται αδιαφορεί και αντί να ενθουσιά οικτείρει, μέχρις όταν έλθη και η στιγμή της οργής και της ζητήσεως ευθυνών. Εντεύθεν εξηγείται η ψυχρότης και η αδιαφορία του Λαού μετά την αποκάλυψιν των τελευταίων καταχρήσεων εις τας αποθήκας της παρακρατήσεως και το οικτρόν ναυάγιον των δύο γενομένων συλλαλητηρίων, τα οποία εις ουδέν άλλο κατέληξαν, η εις το να βάλωσι τον δεσπότην ν' αφορίσει εκπνέοντος του δεκάτου εννάτου αιώνος. Εμφανίζονται οι ρήτορες και καλούσι τον λαόν να συνδράμει την δικαιοσύνην εις την ανακάλυψιν των ενόχων εν ονόματι της οικογενειακής αμύνης, την κοινωνίαν παριστώντες ως μίαν ευρείαν οικογένειαν. Είνε αληθές ότι τα μέλη μίας οικογενείας ενδιαφέρονται και προκινδυνεύουσιν υπέρ της οικογενειακής περιουσίας, αλλ' εν όσω τα μέλη έχουσι μερίδιον της περιουσίας της οικογενείας και εν όσω εξίσου αμείβονται και τιμώνται υπό των άλλων μελών· αλλ' όταν ταύτα αποκληρωθώσι, και όταν περιφρονώνται και καταδιώκονται υπό των ετέρων μελών, τα απόκληρα μέλη όχι μόνον δεν ενδιαφέρονται δια την οικογένειαν ως απετέλουν μέρος, αλλ' αναδεικνύονται οι λυσσωδέστεροι αυτής εχθροί. Ποίαν κοινήν περιουσίαν καλείτε εκείνους τους πάντοτε εργαζομένους και τους των πάντων στερουμένους και τους μηδέν κατέχοντας να υπερασπίσωσι, σεις οι αλλασμένοι, σεις οι χορτασμένοι, σεις οι εν τη αναπαύσι ζώντες, σεις οι υπό την κατοχήν σας πεντηκοντάδες και εκατοντάδες στρεμμάτων έχοντες, σεις οι εξ ενοικίων απολαμβάνοντες χιλιάδας δραχμών χωρίς ουδεμίαν σταγόνα ιδρώτος να χύσητε; Και με ποίον θάρρος καλείτε την εργατικήν τάξιν, να θυσιάσει τον άρτον της, τον οποίον κερδίζει πλησίον των εμπόρων, χάριν του κοινού καλού, ου σεις λαμβάνετε την μερίδαν του λέοντος, σεις οι μη δίδοντες μίαν πεντάραν δι' αυτούς, σεις οι μηδέ εν βλέμμα αξιούντες να ρίψητε επ' αυτών; Εν κοινωνική οργανώσει ερειδομένη επί το «ο σώζων εαυτόν σωθήτω» και ης είσθε οι φανατικοί πρόμαχοι, εν ονόματι τίνος λογικής καλείτε τους άλλους εις αυτοθυσίαν και δη τους ηδικημένους υφ' υμών αυτών; Το καθεστός κοινωνικόν οικοδόμημα μη έχον ουδεμίαν βάσιν ηθικήν δεν δύναται θάττον ή βραδέον, ή να καταθέσει εις ερείπια. Πανταχού όζει σήψις. Εάν οι εξ αυτού ζώντες και απολαμβάνοντες, όχι μόνον αδυνατούσι να το συγκρατήσωσιν, αλλά τουναντίον το υπονομεύουσι δια των κλοπών των και των ατιμιών των, τις θα το υποστηρίξει; Η εργατική τάξις, η τυραννουμένη και κλεπτομένη; Ουδέποτε!». Βλ. εφ. *Νέον Φως*, αρ. φ. 10, 6 Δεκεμβρίου 1898.

διαμεσολαβητικοί μηχανισμοί δυσλειτουργούν εξαιτίας των αδιεξόδων που προκαλεί η κρίση, επικεντρώνουν την κριτική τους περισσότερο σε ζητήματα διαφθοράς που συμβαίνουν στους κόλπους αυτών των μηχανισμών. Ουσιαστικά δεν αρνούνται τον ρόλο τους, στηλιτεύουν όμως τη λειτουργία τους που επιφέρει καταστάσεις διαφθοράς, αρνούνται την ανήθικη συμπεριφορά των εκπροσώπων τους. Είναι μια πτυχή της κριτική τους συνδέει και ίσως ταυτίζει την συνθήκη της διαφθοράς των προνομιούχων της εξουσίας με την συγκυρία της δυσλειτουργίας του. Γι' αυτό τον λόγο αυτή η μορφή κριτικής στα δρώμενα της εποχής βρίσκει θετική υποδοχή στους αγρότες και τους διευκολύνει όσο αφορά την κατανόηση των αναρχικών διακηρύξεων.

2. Κρατική πολιτική και διώξεις των αναρχικών

Στην ενότητα που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε την συνθήκη των διώξεων που υπέστησαν οι έλληνες αναρχικοί από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς. Θα επιχειρήσουμε επίσης να αναλύσουμε τις αιτίες που οδήγησαν την κρατική εξουσία να επιλέξει τα συγκεκριμένα μέτρα. Οι λόγοι που μας οδήγησαν να εστιάσουμε το ενδιαφέρον μας στο παραπάνω ζήτημα είναι τρεις. Πρώτον, οι διώξεις ενάντια στις αναρχικές ομάδες της Πελοποννήσου αποτέλεσαν το σημαντικότερο παράγοντα υποχώρησης των δραστηριοτήτων τους[74]. Δεύτερον, αν και το συγκεκριμένο ζήτημα δεν υποτιμήθηκε από την ιστορική έρευνα, δεν έχουν εξετασθεί ωστόσο όλες οι εκδοχές του. Τρίτον, είναι άποψή μας ότι η στάση που τηρούν οι κρατικοί φορείς απέναντι στο ζήτημα των αναρχικών φανερώνει τους λόγους για τους οποίους επέλεξαν διάφορες μορφές πολιτικής τακτικής όσο αφορά την κοινωνική διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών γενικότερα.

Σε προηγούμενα αναφερθήκαμε σε ποινές και διώξεις που ασκήθηκαν ενάντια σε πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στις αναρχικές κινήσεις στην Πελοπόννησο, καθώς και ενάντια στις αναρχικές οργανώσεις κύρια της Πάτρας και του Πύργου. Συνήθως οι διώξεις αυτές είχαν τις εξής μορφές: α) ποινές φυλάκισης πολλών μηνών ή ακόμη και δύο-τριών ετών σε πρόσωπα τα οποία θεωρούνται από τα δικαστήρια ότι ενθάρρυναν εκδηλώσεις κοινωνικής βίας, όπως επίσης και τρομοκρατικές ενέργειες. β) Διακοπή της κυκλοφορίας αναρχικών εντύπων με βάση την προηγούμενη λογική. Μέχρι και τη διετία 1896-98 ο χαρακτήρας αυτών των κρατικών μέτρων ήταν ελαστικός. Για παράδειγμα, ορισμένοι αναρχικοί αποφυλακίζονται πολύ νωρίτερα από ότι προέβλεπε η δικαστική απόφαση που τους αφορούσε. Η σκλήρυνση των μέτρων και η ένταση των διώξεων αυξάνονται κύρια μετά το 1898. Δύο ήταν οι αφορμές· αρχικά, η τρομοκρατική ενέργεια του Μάτσαλη (βλ. προηγούμενα) και, κατόπιν, η απόπειρα

74 Εκτός από τις διώξεις, σημαντικοί παράγοντες που προκάλεσαν την υποχώρηση των αναρχικών δραστηριοτήτων στην Πελοπόννησο, ήταν η μετανάστευση μεγάλου μέρους των πληθυσμών που επλήγησαν περισσότερο από την σταφιδική κρίση, όπως και η ανάπτυξη των βιομηχανικών εργατικών στρωμάτων που είχε ως αποτέλεσμα την ανάδειξη της σοσιαλιστικής ιδεολογίας. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ό.π., σ. 85.

δολοφονίας του βασιλιά Γεώργιου Α΄ τον Φεβρουάριο του 1898. Η δολοφονική απόπειρα πραγματοποιείται από δύο υπόπτους για «αναρχική συμπάθεια», του Γ. Καρδίτση και Γ. Γεωργίου. Τελικά ο βασιλιάς Γεώργιος σώζεται, ενώ τραυματίζεται ο υπασπιστής του. Οι δράστες παραπέμπονται σε δίκη το Μάρτιο του ίδιου χρόνου. Ο Γεώργιος Καρδίτσης απολογούμενος παραδέχτηκε ότι το σχέδιό τους ήταν να εκτελέσουν τον βασιλιά. Σύμφωνα με όσα κατέθεσε, περιέγραψε τα κίνητρά τους ως πατριωτικά. Χαρακτήρισε τον Γεώργιο ως προδότη, υπεύθυνο για την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και για την αμαχητί υποχώρηση του ελληνικού στρατού που είχε ως αποτέλεσμα την προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων στα ελληνικά εδάφη. Παρόλο που ο Καρδίτσης είχε πάρει μέρος στην κρητική επανάσταση του 1896, ο τύπος της περιόδου τον παρουσιάζει σαν ύποπτο πρόσωπο, πράκτορα των ξένων δυνάμεων. Τους μήνες που ακολουθούν οι κρατικοί μηχανισμοί εξαπολύουν έντονες διώξεις κατά των υπευθύνων των εφημερίδων *Επί τα Πρόσω* και *Αρμαγεδών*, ενώ εκατοντάδες συλλήψεις συμβαίνουν στις σταφιδοπαραγωγικές επαρχίες[75].

Όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενη ενότητα, την ίδια περίοδο που εντείνονται και σκληραίνουν οι κρατικές διώξεις, πυκνώνουν και τα δημοσιεύματα του τύπου της περιόδου, τα οποία προδιαθέτουν την κοινή γνώμη να τις αποδεχθεί. Αντίθετα, τα προηγούμενα χρόνια, τα δημοσιεύματα των εφημερίδων αρκούνται περισσότερο στην αυστηρή θεωρητική κριτική του αναρχισμού, χωρίς να παίρνουν σαφή θέση για τα μέτρα με τα οποία θα αντιμετωπιζόντουσαν οι οπαδοί του[76].

75 Βλ. Κ. Αρώνη - Τσεχίλη, *Το σταφιδικό*, ό.π., σσ. 94-95, Μ. Δημητρίου, *Το σοσιαλιστικό*, ό.π., σσ. 219, 220-21, 223, περ. *Αιολικά Γράμματα*, ό.π., σσ. 82-83.

76 Η εφημερίδα *Έλεγχος* του Πύργου αναφέρει: «Ένεκα της πενίας, εις ην ερρίφθη ο Ελληνικός λαός, ήρξαντο διαδεδομέναι ευρέως εις τας κατωτέρας του λαού τάξεις, αι ιδέαι του καλούμενου σοσιαλισμού, ούτινος μία των αρχών είναι, ότι η θρησκεία πταίει δια την πενίαν των πτωχών και την συγκέντρωσιν του πλούτου εις ολίγους... Μόνη η αληθής και ειλικρινής προς τον Χριστόν πίστις άγει εις τον αληθή κοινωνισμόν, εις τον αληθή και ειλικρινή σοσιαλισμόν, ουχί δια του εγκλήματος και της αναρχίας, ουχί δια της βίαιης αρπαγής των περιουσιών, αλλά δια της μόνης προς τον Χριστόν πίστεως». Βλ. εφ. *Έλεγχος*, αρ. φ. 549, 30 Ιουνίου 1898. Το 1893, η *Εφημερίς του Λαού* της Αθήνας, περιγράφει τον δυναμικό τρόπο με τον οποίο ο Στ. Καλλέργης προσπάθησε να καταθέσει ψήφισμα χιλίων εργατών σε κοινοβουλευτική συνεδρίαση, παρομοιάζοντάς τον με την τρομοκρατική ενέργεια του γάλλου αναρχικού Βαγιάν ο οποίος επιτέθηκε με βόμβα στο γαλλικό κοινοβούλιο. (Το ψήφισμα του Καλλέργη περιείχε τα παρακάτω αιτήματα: α. οκτάωρη εργασία για τους εργάτες, β. αργία την Κυριακή, γ. σύνταξη στους ανίκανους να εργασθούν και στους ηλικιωμένους). Βλ. *Εφημερίς του Λαού*, αρ. φ. 40, 2 Δεκεμβρίου 1893. Τέλος, οι *Καιροί* της Αθήνας, περιγράφουν τον αναρχισμό σαν μια τρέλα του ανθρώπινου πνεύματος «... ήτις δεν δύναται αλλαχού να οδηγήση εις μη εις την ανωμαλίαν μιας κοινωνικής μετατοπίσεως, ενός κοινωνικού κλονισμού, από τον οποίον δεν θα μείνη τίποτε όρθιον...». Βλ. *Καιροί*, αρ. φ. 4, 575, 27 Αυγούστου 1901.

Από το 1898 και έπειτα, στις συνεδριάσεις του κοινοβουλίου πληθαίνουν οι απόψεις που εκφράζουν την αναγκαιότητα λήψης μέτρων με σκοπό να προληφθεί η εξάπλωση των νέων ιδεολογιών και η επέκταση του κοινωνικού ζητήματος. Χαρακτηριστικός είναι ο λόγος του Γ. Φιλάρετου σε συνεδρίαση του Κοινοβουλίου αυτής της χρονιάς, ο οποίος ανάμεσα στα άλλα αναφέρει:

> Πολιτείαι σωφρονούσαι και Κυβερνήσεις πρακτικαί προλαμβάνουσι τα κοινωνικά ζητήματα. Είναι ευχάριστον, ότι ημείς δεν έχομεν κοινωνικά ζητήματα, τουλάχιστον δεν εξεφράσθησαν αρκετά σπουδαίως μέχρι τούδε, αλλά ακριβώς δια τούτο εγκαίρως πρέπει να προλάβωμεν, διότι ο άνεμος ο πνέων εις άλλα κράτη, δυνατόν να φθάσει και έως εδώ, και δεδικαιολογημένως[77].

Στο σημείο αυτό το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί οι διώξεις ενάντια στους αναρχικούς εντείνονται κύρια μετά το 1898 και συνεχίζονται έως την πρώτη πενταετία του εικοστού αιώνα. Μάλιστα, την ίδια εποχή οι εκπρόσωποι της κεντρικής εξουσίας μέσα από την έκδοση εγκυκλίων προς τις περιφερειακές κρατικές αρχές (αστυνομία, νομαρχία κ.λπ.) φανερώνουν τη διάθεσή τους να συστηματοποιήσουν και να οργανώσουν ακόμη περισσότερο τον έλεγχο των αναρχικών όπου και αν ασκούν πολιτική δράση[78].

Για να απαντήσουμε στο παραπάνω ερώτημα θα πρέπει να απαλλαγούμε από τους περιορισμούς που θέτει η άποψη σύμφωνα με την οποία οι σκληρές διώξεις οφείλονταν τόσο σε ιδεολογικούς λόγους, όσο και στην έξαρση των αναρχικών τρομοκρατικών ενεργειών. Από τη μία πλευρά, είναι προφανές ότι οι τρομοκρατικές επιθέσεις που πραγματοποιούνται κύρια από το 1896 και μετά, αποτελούν μόνον την αφορμή. Από την άλλη, δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι η δύναμη των αναρχικών κινήσεων ισχυροποιείται σε τέτοιο βαθμό, έτσι ώστε να διαμορφώνει όρους και προϋποθέσεις ανάπτυξης ενός νέου πολιτικού κινήματος με αυξημένη επιρροή στους αγροτικούς πληθυσμούς της Πελοποννήσου εκείνη την περίοδο.

Οι έλληνες αναρχικοί παρόλο που συμμετέχουν ενεργά στα δρώμενα της κοινωνικής διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών δεν φαίνεται να αξιοποιούν την εμπειρία τους και να δίνουν το δικό τους στίγμα στις αγροτικές εξεγέρσεις. Ακόμη και σε φάσεις της διαμαρτυρίας των καλλιεργητών στην διάρκεια των οποίων οι αγρότες παύουν να

77 Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 33, 16 Μαρτίου 1898, σ. 461.

78 Ενδεικτική είναι εγκύκλιος του Υπουργείου Εσωτερικών που εκδίδεται το 1901: «Δι' εγκυκλίου το Υπουργείον Εσωτερικών εντέλλεται εις τους αστυνόμους του Κράτους, όπως αναφέρωσιν δι' εγγράφου, εάν εις τας υπ' αυτών περιφερείας ενεφανίσθησαν αναρχικοί». Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. δυσανάγνωστο, 6 Σεπτεμβρίου 1901.

εμπιστεύονται τον διαμεσολαβητικό ρόλο των επίσημων διαπραγματευτικών μηχανισμών, η δυναμική της αναρχικής παρουσίας στις πόλεις και στην ύπαιθρο δεν ενισχύεται παρά μόνο παροδικά.

Οι προηγούμενες σκέψεις μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πολιτική τακτική των έντονων διώξεων ενάντια στους αναρχικούς, δεν οφείλεται στην ενδυνάμωση της επίδρασής τους στους σταφιδικούς πληθυσμούς, αλλά στην πρόληψη ενός τέτοιου ενδεχόμενου. Δηλαδή, τις αιτίες αυτές της πολιτικής επιλογής δεν θα πρέπει να τις αναζητούμε μονάχα στη δράση των αναρχικών αυτή καθεαυτή, αλλά και στη γενικότερη συγκυρία που διαμορφώνεται κύρια μετά το 1897. Αυτή η συγκυρία ενισχύει τις προϋποθέσεις ώστε ένα αδύναμο από τη φύση του πολιτικό κίνημα να εξελιχθεί σε επίκεντρο αναφορών της κοινωνικής δυσφορίας και μάλιστα να πάρει διαστάσεις ανεξέλεγκτες στα μάτια της κεντρικής εξουσίας. Στην διάρκεια της περιόδου μετά το 1897, συμπίπτουν γεγονότα τα οποία αποδυναμώνουν τους κρατικούς μηχανισμούς ελέγχου στις σταφιδικές περιοχές σε πολλαπλά επίπεδα (ιδεολογικό, πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό).

Πώς όμως εφαρμόζεται πρακτικά αυτή η κρατική πολιτική; Όπως διαφαίνεται στις συζητήσεις του κοινοβουλίου και σε δημοσιεύματα εκπροσώπων κρατικών θεσμών, κυρίως πολιτικών, καταρχάς επιχειρείται να τεθεί το ιδεολογικό πλαίσιο λειτουργίας των κατασταλτικών μηχανισμών. Στο σύνολό της η αναρχική δράση εμφανίζεται να είναι ταυτόσημη με τη τρομοκρατία και κάθε είδους παράνομη πράξη. Επίσης συστηματικά καλλιεργείται η φημολογία ότι άμεσος στόχος των αναρχικών προπαγανδιστών που περιοδεύουν στα σταφιδικά χωριά είναι η κατάργηση του δικαιώματος της ατομικής ιδιοκτησίας και όχι η υπεράσπιση των αγροτικών συμφερόντων.

Ένα άλλο σημείο που αξίζει ιδιαίτερης προσοχής αποτελεί το γεγονός ότι η κρατική εξουσία, με αφορμή την ανάπτυξη της αναρχικής δράσης, ενεργοποιεί κατασταλτικούς νόμους που αφορούν το σύνολο των εκδηλώσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Έτσι, με απόφαση του Υπουργείου Δικαιοσύνης προσάγονται σε δίκη με απευθείας κλήση οι παραβάτες του άρθρου 204 του ποινικού κώδικα το οποίο αναφέρει ότι,

> Όστις δια ζώσης και εγγράφως προκαλεί και ερεθίζει τους πολίτας εις διαφωνίαν, διχόνοιαν και αμοιβαίαν καταφρόνησιν ή εχθροπάθειαν τιμωρείται με φυλάκισιν το πολύ 6 μηνών ή εν υποτροπή το πολύ έν έτος[79].

Αυτή η πολιτική τακτική έρχεται σε αντίθεση με ότι συνέβαινε τα προηγούμενα χρόνια της σταφιδικής κρίσης σε ανάλογες περιπτώσεις, όπου εκδηλώνονταν

79 Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 5. 014, 13 Νοεμβρίου 1903.

εκτεταμένες και βίαιες πρακτικές κοινωνικής διαμαρτυρίας. Βασική επιδίωξη της κρατικής εξουσίας ήταν να ενσωματώσει με κάθε τρόπο κάθε έκφραση της κοινωνικής δυσφορίας, έστω και βίαιη. Εκδηλώσεις βίαιες ή απλά οξυμένες πραγματοποιούνται και σε συλλαλητήρια των οποίων ηγούνται εκπρόσωποι των επίσημων μηχανισμών διαπραγμάτευσης με το κράτος, όπως πολιτικοί, τοπικοί βουλευτές, εύρωστοι οικονομικά έμποροι, σύλλογοι κ.λ.π. Σε εκείνες όμως τις περιπτώσεις λειτουργεί ο μηχανισμός οικονομίας της βίας, ο οποίος διευκολύνει την επαναδιαπραγμάτευση με την κεντρική εξουσία και όχι την υπέρβαση των ορίων νομιμότητας που έχει θέσει. Άρα, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι μέχρι τουλάχιστον το 1898 η διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών ενσωματώνεται στα πεδία διαπραγμάτευσης που προσδιορίζει η κρατική εξουσία[80].

Όπως είπαμε προηγούμενα, η αλλαγή των κρατικών επιλογών απέναντι στους έλληνες αναρχοσοσιαλιστές σχετίζεται με τη νέα συγκυρία που διαμορφώνεται κύρια τα δύο τελευταία χρόνια του δέκατου έννατου αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα. Παρακάτω θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε τις παραγματικότητες που συνθέτουν αυτή τη νέα συγκυρία.

80 Ο Αντ. Λιάκος αναφερόμενος στη σχέση κρατικής πολιτικής και πολιτικών εντάσεων τον 19ο αιώνα, επισημαίνει: «Στο ελληνικό βασίλειο υπήρχε ένα κοινοβουλευτικό καθεστώς που, παρά τις συνταγματικές παραβιάσεις, απορροφούσε και εξουδετέρωνε τις πολιτικές εντάσεις· η καθολική ψηφοφορία ήταν θεσμοθετημένη αρκετά νωρίς, από το 1864· λειτουργούσε βέβαια μέσα σ' ένα σύστημα σχέσεων πελατείας - πατρωνίας που την τροποποιούσε και έκανε το καθεστώς να αποκλίνει σημαντικά από τα κοινοβουλευτικά του πρότυπα στη δυτική Ευρώπη· υπήρχαν όμως ατομικές ελευθερίες και σε σύγκριση με τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης δεν έγιναν μαζικά πογκρόμ αντιπάλων και αιματηρές καταστολές...». Βλ. Αντ. Λιάκος «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, Νο 8, Αθήνα, 1986, σ. 116.

2.1 Η ευρωπαϊκή συγκυρία και η όξυνση της σταφιδικής κρίσης

Ήδη από την δεκαετία του 1870 και έπειτα, η αναρχική τρομοκρατική δράση στην Ευρώπη, διαμορφώνει ένα έντονο κλίμα ανησυχίας στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις. Αποτέλεσμα αυτού του κλίματος ήταν η λήψη σκληρών μέτρων ενάντια σε κάθε μορφή αναρχικής δραστηριότητας, είτε είχε σχέση με την τρομοκρατία είτε όχι. Από το 1898 έως το 1903, πλήθος νομοσχεδίων ψηφίζονται στα ευρωπαϊκά κοινοβούλια με στόχο τον περιορισμό ή και την εξόντωση των αναρχικών. Την ίδια περίοδο αρκετοί ευρωπαίοι πολιτικοί εκφράζουν την άποψη ότι είναι πλέον ανάγκη ο συντονισμός όλων των κυβερνήσεων για να ακολουθήσουν κοινή διωκτική πολιτική απέναντι στους αναρχικούς[81].

Τέτοιες απόψεις οδηγούν τελικά στην σύναψη διακρατικής συνεργασίας μεταξύ χωρών που αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της αναρχικής τρομοκρατίας. Οι ελληνικές υπηρεσίες, παρόλο που δεν αντιμετωπίζουν ανεξέλεγκτες αναρχικές δραστηριότητες στο εσωτερικό της επικράτειας, συνεργάζονται με ξένες πρεσβείες για την παρακολούθηση ή σύλληψη αλλοδαπών αναρχικών, κυρίως ιταλών, οι οποίοι καταφεύγουν στη χώρα για να αποφύγουν τις διώξεις από τις κυβερνήσεις των κρατών τους. Το κλίμα ανησυχίας που κυριαρχεί στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις μεταδίδεται και στην ελληνική, μέσα από τις συνεχείς εκκλήσεις και πιέσεις που δέχεται από τα υπουργεία εξωτερικών υποθέσεων να συμμετάσχει, έστω άτυπα, στην κοινή αντιαναρχική πολιτική που εφαρμόζουν. Κάτω από την επίδραση αυτού του κλίματος τα περιστατικά της ελληνικής τρομοκρατίας, παρόλο που είναι μεμονωμένα και δεν σηματοδοτούν κάποια έξαρση του φαινόμενου, ερμηνεύονται από τις ελληνικές υπηρεσίες ως η απαρχή δυσάρεστων εξελίξεων που θα έπρεπε να αποφευχθούν.

81 Φημισμένοι ήταν οι νόμοι που ψήφισε η γαλλική κυβέρνηση (Lois scelerates), οι οποίοι έτυχαν της έντονη κριτικής πολλών ευρωπαίων διανοούμενων για τον αντισυνταγματικό τους χαρακτήρα που δεν διασφάλιζε τα ανθρώπινα δικαιώματα βλ. *Αιολικά Γράμματα*, ό.π., σ. 80. Το 1900, την χρονιά που πραγματοποιείται το Διεθνές Αναρχικό Συνέδριο στο Παρίσι, η εφημερίδα *Καιροί* αναφέρει: «Οι επίσημοι κύκλοι του Βερολίνου διατηρούσι μεγάλων επιφυλάξεων προκειμένου περί κοινών μέτρων κατά των αναρχικών, αλλ' οι συντηρητικαί εφημερίδαι απαιτούσι διεθνή συννενόησιν και εξορία όλων των αναρχικών εις νήσον τινα απομεμακρυσμένην». Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4185, 29 Ιουλίου 1900.

Η απόφαση για εντατικοποίηση των διώξεων και σκλήρυνση των κατασταλτικών μέτρων είναι αποτέλεσμα της ανησυχίας και σύγχυσης που προκαλεί στις αρχές η επίδραση της διεθνούς αυτής συνθήκης που μόλις περιγράψαμε. Αυτή η σύγχυση μεγαλώνει και για δύο ακόμη λόγους. Για πρώτη φορά οι κρατικοί ιθύνοντες καλούνται να εγκαταλείψουν την πολιτική παράδοση που ίσχυε μέχρι τότε, δηλαδή οι κοινωνικές συγκρούσεις να ενσωματώνονται μέσω πολιτικών και οικονομικών μηχανισμών (κόμματα, εμπορικοί σύλλογοι) και όχι να καταστέλλονται. Μάλιστα η υιοθέτηση της κατασταλτικής λύσης για την πάταξη πολιτικών κινήσεων, ακόμη και των αναρχικών, διαμορφώνει ένα κλίμα προβληματισμού στην κοινή γνώμη, όπως διαφαίνεται σε δημοσιεύματα του τύπου της περιόδου. Χαρακτηριστική είναι η γνώμη των συντακτών της αθηναϊκής εφημερίδας *Καιροί*, που θεωρούν τα μέτρα ανεφάρμοστα για το ελληνικό πολίτευμα και την υλοποίησή τους ακατανόητη[82].

Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με το γεγονός ότι εκείνη ακριβώς την εποχή οι τοπικοί μηχανισμοί ενσωμάτωσης και εκτόνωσης των κοινωνικών συγκρούσεων δυσλειτουργούν εξαιτίας της σταφιδικής κρίσης. Τα αίτια αυτής της δυσλειτουργίας τα εξηγούμε διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο. Σε αυτό το σημείο θα περιοριστούμε στην διαπίστωση ότι η αναποτελεσματικότητά τους, όσο αφορά στην διαχείριση της κρίσης, προκαλεί την αμφισβήτησή τους, έστω και προσωρινά, από μεγάλο τμήμα των σταφιδοκαλλιεργητών. Αυτό έχει και τις παρακάτω συνέπειες: α) αποδυναμώνεται η δυνατότητα ελέγχου που έχει η κεντρική εξουσία πάνω στις τοπικές κοινωνίες των σταφιδοφόρων περιοχών· β) Ατονεί επίσης η διαχείριση των τοπικών αντιπαλοτήτων ανάμεσα στις σταφιδοφόρες επαρχίες, η ανάπτυξη των οποίων ευνοείται από την ίδια την κρατική παρέμβαση. Ταυτόχρονα η κρίση πλήττει όλο και περισσότερες επαρχίες, κύρια εκείνες που στηρίζουν την οικονομική τους ζωή στην παραγωγή σταφίδας κατώτερων ποιοτήτων. Σε αυτές ακριβώς τις περιοχές, εκείνη την περίοδο, παρατηρούμε αύξηση των βίαιων μορφών κοινωνικής συμπεριφοράς, είτε στο πλαίσιο οργανωμένων εκδηλώσεων διαμαρτυρίας όπως είναι τα συλλαλητήρια (πυροβολισμοί, λιθοβολισμοί, περικύκλωση δημόσιων κτιρίων), είτε στο πλαίσιο μεμονωμένων περιστατικών (λεηλασίες σταφιδαποθηκών, επιθέσεις σε σπίτια πολιτευτών). Η

82 «Το αρμόδιον υπουργείον, ως εμάθομεν, εφαρμόζον και εν Ελλάδι τα μέτρα όσα καθώρισεν εν απορρήτω η συνελθούση εν Ρώμη διεθνής συνδιάσκεψις κατά των αναρχικών και των μηδενιστών, απηύθυνεν ή θα απηυθήνη εγκύκλιον προς τας υφισταμένας αρχάς, ίνα αποδείξη αυταίς τα περιοριστικά μέτρα τα εφαρμοστέα κατά των αναρχικών και μηδενιστών, οίτινες ενδεχόμενον να καταφύγουσιν εις το ημέτερον έδαφος ή να παραχθώσι εν αυτώ. Αγνοούμεν εν τούτοις το είδος των τοιούτων μέτρων και αν επιτρέπη την εφαρμογήν αυτών το ημέτερο πολίτευμα. Μέτρα τοιαύτα είνε δι' ημάς ακατανόητα». Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 3824, 30 Ιουλίου 1899.

σύνδεση τέτοιου είδους εκδηλώσεων με την αναρχική δράση στις πόλεις και στα σταφιδικά χωριά δρομολογεί την έναρξη των διωκτικών μέτρων.

Συμπερασματικά, το κράτος επιλέγει την τακτική των έντονων διώξεων ενάντια στους έλληνες αναρχικούς κάτω από συνθήκες αιφνιδιασμού. Οι αιτίες διαμόρφωσής τους είναι οι παρακάτω· πρώτον, οι πιέσεις που δέχεται από το εξωτερικό και η μετάδοση ενός ανησυχητικού κλίματος, πιθανά αδικαιολόγητου, δεδομένων των μειωμένων δυνατοτήτων που είχαν οι έλληνες αναρχικοί να διαμορφώσουν ένα πολιτικό κίνημα με αυξημένη επιρροή στον αγροτικό κόσμο. Δεύτερον, το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα της εποχής δεν διαθέτει την απαιτούμενη εμπειρία προκειμένου να εκτιμήσει την πραγματική δυναμική μιας νέας πολιτικής κίνησης, όπως των αναρχικών. Η δυναμική της είναι άγνωστη. Για αυτό το λόγο μάλιστα, η αναρχική δράση θεωρείται επικίνδυνη, όταν εκδηλώνεται σε περιοχές όπου επικρατούν συνθήκες γενικευμένης κοινωνικής και οικονομικής κρίσης. Από τη μία πλευρά, δεν υπάρχουν οι κατάλληλοι μηχανισμοί, ανάλογοι σύγχρονων κοινωνικών και πολιτικών θεσμών (π.χ. αγροτικοί συνεταιρισμοί) που θα ενσωμάτωναν ή θα περιθωριοποιούσαν τους πρωταγωνιστές των νέων κινήσεων.

Από την άλλη, οι παραδοσιακοί μηχανισμοί διαμεσολάβησης αδυνατούν να αναλάβουν τον παραπάνω ρόλο, για δύο λόγους· ο πρώτος σχετίζεται με τη δυσλειτουργία τους εξαιτίας της όξυνσης της κρίσης από το 1897 και έπειτα. Ο δεύτερος είναι ότι οι ιδεολογικές αναφορές και θεωρήσεις που διακατέχουν τους εκπρόσωπους του φαίνονται ανεπαρκείς να απορροφήσουν πολιτικές κινήσεις που επαγγέλλονται την ριζοσπαστική επαναστατική ιδεολογία της εποχής στην πιο ακραία εκδοχή της. Άλλωστε εκείνη την περίοδο, δεν λειτουργούν κώδικες ενός πολιτικού πολιτισμού σαν τον σημερινό, που θα διευκόλυναν την προσέγγιση και την συνύπαρξη στο ίδιο πολιτικό σύστημα, κινήσεων με τελείως διαφορετικές ιδεολογικές και θεωρητικές αφετηρίες.

2.2 Το κοινωνικό ζήτημα μετά την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο το 1897 και η σταφιδική κρίση

Στην προηγούμενη ενότητα επιχειρήσαμε να περιγράψουμε τους εξωτερικούς παράγοντες που ώθησαν την ελληνική κυβέρνηση να ασκήσει έντονες διώξεις ενάντια στους αναρχικούς της Πελοποννήσου, πάντοτε σε σχέση με την εξέλιξη της σταφιδικής κρίσης στην διάρκεια της τελευταίας τριετίας του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα.

Στις ενότητες που ακολουθούν το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στους εσωτερικούς παράγοντες που προκαλούν μια συνθήκη κοινωνικής αναταραχής η οποία συμπίπτει με την ήδη υπάρχουσα στις σταφιδικές επαρχίες εξαιτίας της κρίσης. Η νέα συγκυρία κοινωνικής έντασης, αρχίζει χρονικά αμέσως μετά τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1897 και αφορά τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα που προκάλεσε τόσο η ήττα στον πόλεμο, όσο και οι οργανωτικές-διοικητικές αδυναμίες της κεντρικής εξουσίας πριν και μετά από αυτόν. Τα παραπάνω προβλήματα, τελικά, πιέζουν τους κρατικούς μηχανισμούς να ασκήσουν σκληρή διωκτική πολιτική σε βάρος των ελλήνων αναρχικών για λόγους που εξηγούμε στις ενότητες που ακολουθούν.

2.2.1 Η λιποταξία

Από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, για πρώτη φορά το ελληνικό κράτος αντιμετωπίζει πλέον το ενδεχόμενο να οργανώσει έναν αξιόλογο στρατό προκειμένου να αντεπεξέλθει στην φιλοδοξία της προσάρτησης νέων εδαφών. Σύμφωνα με την ιστορική έρευνα, αυτή η ιδέα ωριμάζει από το 1875 με τις πρώτες μεταρρυθμίσεις του Κουμουνδούρου και υλοποιείται κυρίως με το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Χαρίλαου Τρικούπη, το 1882. Είναι παραδεκτό ότι η νέα μορφή οργάνωσης του στρατεύματος που επιχειρούν να εφαρμόσουν οι μεταρρυθμιστές αποδίδει θετικά αποτελέσματα στους Βαλκανικούς πολέμους, σε αντίθεση με τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Η ήττα σε αυτόν τον πόλεμο, εκτός των άλλων, αιτιολογείται και από την ανεπάρκεια των οργανωτικών δομών του στρατού και της κεντρικής διοίκησης, που αποδεικνύονται ακατάλληλοι για πολεμικές επιχειρήσεις τέτοιου μεγέθους[83].

Ποιά ήταν όμως παραδοσιακά η σχέση των πληθυσμών της υπαίθρου (αγροτικοί, κτηνοτροφικοί) με την διαδικασία στράτευσής τους και την εκπλήρωση των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων; Από το 1837 που αποφασίζεται ο σχηματισμός του εθνικού στρατού, η διαδικασία στράτευσης και εκπλήρωσης της θητείας υπακούει σε ελλιπείς οργανωτικούς κανόνες. Η στράτευση των ελλήνων πολιτών στηρίζεται στο σύστημα της κλήρωσης. Η οργανωτική ανεπάρκεια αυτού του συστήματος διευκολύνει την ανάμιξη τοπικών οικονομικών και πολιτικών μηχανισμών, οι οποίοι αναπαράγουν δίκτυα συμφερόντων που δεν διασφαλίζουν ισότιμους όρους όσο αφορά το ποιός θα στρατευθεί και κάτω από ποιες συνθήκες θα εκπληρώνει την θητεία του. Αυτό το γεγονός συμβάλλει στην ενίσχυση του αισθήματος αδικίας που διακατέχει ήδη για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους τον αγροτικό πληθυσμό. Την ύπαρξη αυτής της συνθήκης την επιβεβαιώνουν άλλωστε εγκύκλιοι του υπουργείου των εσωτερικών που εκδίδουν αυστηρές οδηγίες προς τις διοικητικές αρχές, προκειμένου να αποφεύγονται

83 βλ. Θ. Βερέμης, «Ο τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο (επιμ.) Δ. Γ. Τσαούσης, Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, Αθήνα, Εστία, 1984, σσ. 168-169.

φαινόμενα δωροδοκιών και καταχρήσεων στο στάδιο κλήρωσης των νεοσύλλεκτων. Το ίδιο ενδεικτικά είναι και ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα της εποχής[84].

Στην διάρκεια της δεκαετίας του 1890 τα προβλήματα που αφορούν την στρατιωτική οργάνωση εξακολουθούν να είναι αυξημένα. Από το 1885 και μετά αλλεπάλληλες τροποποιήσεις του στρατολογικού νόμου επιχειρούν να τον εντάξουν στο συνολικότερο πνεύμα της εκσυγχρονιστικής δημοσιονομικής πολιτικής του Χαρίλαου Τρικούπη. Τον Ιανουάριο του 1897, λίγο διάστημα πριν από την έναρξη του πολέμου, στις τάξεις του κοινοβουλευτικού σώματος επικρατεί έκδηλη ανησυχία για το στρατολογικό σύστημα της χώρας. Ακόμη και στη μετατρικουπική πολιτική περίοδο, οι ελαστικές διατάξεις του νόμου προσφέρουν τη δυνατότητα απαλλαγής μεγάλου μέρους των κληρωτών, είτε μέσω της εξαγοράς της θητείας που ευνοεί την ενίσχυση του δημόσιου ταμείου, είτε για άλλους λόγους (π.χ. ανικανότητα) οι οποίοι δεν είναι εύκολο να ελεγχθούν από την κεντρική εξουσία, αναπαράγουν όμως την δυναμική παρουσία ισχυρών οικονομικών και κομματικών μηχανισμών στις τοπικές κοινωνίες. Μάλιστα, η συνθήκη που περιγράψαμε αποδίδεται παραστατικά και στο Κοινοβούλιο:

> Ο δε κύριος σκοπός της εκγυμνάσεως του έθνους παρωράθη καθ' ολοκληρίαν... Ούτε δε μεταβάλομεν τους στρατευσίμους εις όργανα κερδοσκοπίας και κατερρίψαμεν το στρατιωτικό αίσθημα του τόπου[85].

Η έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων βρίσκει ήδη τους σταφιδοπαραγωγούς της Πελοποννήσου σε δυσχερή θέση. Η σταφιδική κρίση, η ανυπαρξία αγροτικής πίστης, η

84 Βλ. Γ. Κολιόπουλος, *Οι Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σς. 28-31. Στο έργο του Παύλου Καλλιγά *Θάνος Βλέκας*, επισημαίνεται ότι η κλήρωση των στρατεύσιμων στηρίζεται στην αδικία και την απάτη, αφού αυτό το σύστημα «...είχεν ήδη έκτοτε τελειοποιηθεί δια της ελληνικής εφυΐας και περί του κόλπας τέχνης». Τονίζεται μάλιστα, ότι ο κληρωτός έλληνας γεωργός αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως «απολωλώς και ως δεκάτη ανθρώπων» βλ. Π. Καλλιγάς, *Θάνος Βλέκας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, σ. 191.

85 Βλέπε την ομιλία του βουλευτή Ν. Σχινά, στις 23 Ιανουαρίου του 1897. Στην διάρκεια αυτής της συνεδρίασης ο ίδιος βουλευτής επικαλούμενος επίσημα έγγραφα του υπουργείου στρατιωτικών τα οποία και καταθέτει στο προεδρείο του σώματος, περιγράψει την στρατολογική κατάσταση που επικρατεί στη χώρα τις παραμονές του πολέμου. Σύμφωνα με τα στοιχεία κάθε έτος οι κληρωτοί ήταν 23 έως 25 χιλιάδες. Από αυτούς οι πέντε έως έξι χιλιάδες απαλάσσονται για διάφορους λόγους, ενώ οι δέκα χιλιάδες καταβάλουν 150 δρχ. ο καθένας για εξαγορά της στρατιωτικής θητείας. Οι εισπράξεις του δημόσιου ταμείου από δέκα χιλιάδες που ήταν το 1885, ανήλθαν σε 1. 646. 290 δρχ. το 1896. Με αφορμή μάλιστα αυτά τα στοιχεία ο στρατολογικός νόμος, σύμφωνα πάντοτε με την άποψη του βουλευτή, είναι περισσότερο φορολογικός και δεν ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της συγκυρίας. Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συν. 37, 23 Ιανουαρίου 1897, σ. 966.

υπερχρέωση στους τοκιστές συνθέτουν την εικόνα των δυσχερειών που αντιμετωπίζουν. Η στράτευση των πιο παραγωγικών μελών της καλλιεργητικής οικογένειας συμπίπτει με την ανάγκη μεγαλύτερης εντατικοποίησης της παραγωγής που είναι το μοναδικό μέσο των μικροκαλλιεργητών παραγωγών της σταφίδας για να ελαχιστοποιήσουν τις συνέπειες από την πτώση των τιμών του προϊόντος τους. Η περίπτωση διευκόλυνσής τους μέσο της αναζήτησης εναλλακτικών λύσεων φαντάζει απίθανη. Από τη μια πλευρά, η πιθανότητα ανακούφισής τους μέσω δανείων με ευνοϊκούς όρους αποπληρωμής περιορίζεται εξαιτίας της κρίσης που διέρχονται εκείνη την περίοδο τα δανειοδοτικά τοκιστικά δίκτυα. Από την άλλη, η χρησιμοποίηση ξένων εργατικών χεριών θα επιβάρυνε ακόμη περισσότερο τη δύσκολη οικονομική τους κατάσταση, αφού τα ημερομίσθια ήταν πολύ υψηλά. Η δυσφορία των σταφιδοκαλλιεργητών εντείνεται περισσότερο, όταν διαδίδεται η φήμη ότι θα νομιμοποιηθεί στα μέσα των πολεμικών επιχειρήσεων από το Κοινοβούλιο η περίπτωση να αντικαθίστανται κληρωτοί των πόλεων με νέους αγρότες έναντι αμοιβής[86]. Τέτοιου είδους προτάσεις θεωρούνται εκβιαστικές και άκαιρες, αφού συμπίπτουν χρονικά με την άσχημη οικονομική κατάσταση των αγροτικών οικογενειών.

86 Τέτοιου είδους προτάσεις είχαν κατατεθεί για να συζητηθούν στις συνεδριάσεις της βουλής τις παραμονές της ελληνοτουρκικής σύρραξης. Χαρακτηριστική είναι η πρόταση του βουλευτή Ν. Σχινά σύμφωνα με την οποία εκείνος που επιθυμεί να ανταλάξει τον κλήρο του θα είναι υποχρεωμένος να καταθέσει στο δημόσιο ταμείο ένα ποσό και να αποζημιώσει τον αντικαταστάτη του ο οποίος θα ήταν ευχής έργο να προέρχεται από τον αγροτικό χώρο: «... εκ των αγρών προέρχονται οι καλοί στρατιώται. Προτιμώ να έχω επί διετίαν τον στρατιώτην του αγρού και να εγκαταλείψω τον άνδρα εκείνον, ο οποίος δύναται να χρησιμοποιήσει τον χρόνον του καλλίτερον». Βλ. Αυτόθι.

Στη διάρκεια της επιστράτευσης του 1897, η ανυποταξία αποτελεί μια πρώτη μορφή έκφρασης της κοινωνικής δυσφορίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύει το υπουργείο στρατιωτικών υποθέσεων τα ποσοστά των ανυπότακτων είναι σημαντικά αυξημένα για στρατεύσιμους που κατάγονται από σταφιδοφόρες επαρχίες. Ενδεικτικός είναι ο παρακάτω πίνακας.

Πίνακας 1

(Σε σύνολο 8.968 ανυπότακτων εφέδρων)

Νομοί	Επαρχίες		Σύνολο
Αχαΐας και Ήλιδας	Πατρών	225	
	Ηλείας	396	1012
	Αιγιαλείας	60	
	Καλαβρύτων	331	
Αττικής και Βοιωτίας	Αττικής	953	
	Αιγίνης	35	
	Μεγαρίδων	86	1324
	Θηβών	159	
	Λεβαδειάς	91	
Αρκαδίας	Μαντινείας	503	
	Κυνουρίας	362	
	Μεγαλοπόλεως	129	1383
	Γορτυνίας	389	
Αργολίδος και Κορινθίας	Ναυπλίου	78	
	Άργους	173	
	Κορινθίας	264	
	Σπετσών	33	705
	Ύδρας	15	
	Τροιζήνος 37		
	Κυθηρίων 105		
Ευβοίας	Χαλκίδος	98	
	Ξηροχωρίου	56	381

	Καρυστίας		196	
	Σκοπέλου		31	
Αιτωλίας και Ακαρνανίας	Μεσολογγίου	74		
	Τριχωνίας		79	
	Ναυπακτίας		172	
	Ευρυτανίας		313	917
	Βάλτου		135	
	Βονίτσης		144	
Λακωνίας	Λακεδαίμονος		620	
	Επιδ. Λιμηράς		231	1304
	Γυθείου		159	
	Οιτύλου		294	
Ζακύνθου	Ζακύνθου		232	232
Μεσσηνίας	Καλαμών		189	
	Μεσσηνίας		206	
	Ολυμπίας		295	990
	Τριφυλλίας		188	
	Πυλίας		112	
Κεφαλληνίας	Κραναίας		193	
	Πάλλης		118	450
	Σάμης	98		
	Ιθάκης		41	
Κυκλάδων	Σύρου	218		
	Άνδρου	158		
	Τήνου	113		9728 (εκ μεταφοράς)
	Κέας	95		
	Νάξου	178		
	Μήλου	105		
	Θήρας	163		
Φθιώτιδος και Φωκίδος	Φθιώτιδος	189		

	Λοκρίδος	99	526
	Παρνασσίδος	122	
	Δωρίδος	116	
Κερκύρας	Κερκύρας	311	
	Μέσης	58	
	Παξών	21	614
	Όρους	88	
	Λευκάδος	136	
Άρτης	Άρτης	172	
Άθροισις όλων των Νομών		11.040	

Πηγή: Υπουργείον Στρατιωτικών, τμήμα στρατολογίας, «κατάστασις αριθμητική εμφαίνουσα τους ανυποτάκτους εφέδρους κατά την επιστρατείαν του 1897 κατ' επαρχίας, όλων των κληθεισών ηλικών», *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΔ΄, σύνοδος Γ΄, 1897-98, παράρτημα αρ. 103, Αθήνα, 3 Μαρτίου 1898, σσ. 151-152.

Πιο σοβαρή όμως έκφραση και κοινωνικής δυσφορίας στις σταφιδικές επαρχίες, αποτελεί το φαινόμενο της λιποταξίας. Μετά το τέλος του πολέμου, οι λιποτάκτες διασκορπίζονται στην ύπαιθρο και ένα νέο μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα αρχίζει να παίρνει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο του *Νεολόγου Πατρών* για το ζήτημα των λιποτακτών στην Αχαΐα:

> Η Δημόσια Ασφάλεια εν το νομώ μας: Μη λησμονώμεν ότι ο στρατός μας έχει λιποτάκτας. Οι άνανδροι ούτοι φεύγοντες των τάξεων του στρατού και μη δυνάμενοι να ζήσωσιν εις τας πατρίδας των, λαμβάνουσιν την άγουσαν προς τα όρη επιδιδόμενοι εις αρπαγάς, κλοπάς, ληστείας και τα παρόμοια...[87]

Τους επόμενους μήνες μετά το τέλος του πολέμου οι σταφιδικές επαρχίες, κύρια της Αχαΐας και της Ηλείας, αναδεικνύονται σε εστίες υποδοχής πλήθους λιποτακτών, όχι μόνο αυτόχθονων αλλά και προερχόμενων από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Υπουργείου Στρατιωτικών η λιποταξία καταλαμβάνει την πρώτη

[87] Βλ. εφ. *Νεολόγος* Πατρών, αρ. φ. 1010, 27 Μαΐου 1898 και Αλ. Μαρασλής, *Η ιστορία της Πάτρας*, ό.π., σ. 37

θέση μεταξύ των αξιόποινων πράξεων που συνέβησαν στην διάρκεια του πολέμου. Μάλιστα τα ποσοστά της λιποταξίας σε σχέση με τις υπόλοιπες αξιόποινες πράξεις είναι συντριπτικά ανώτερα. Τα στοιχεία που παραθέτουμε στον πίνακα 2 είναι αποκαλυπτικά.

Πίνακας 2

Αξιόποινες πράξεις στη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου (1897)

Αξ. Πράξεις	Μηνύσεις
Λιποταξία	9.331
Λιποταξία και εγκατάλειψη θέσης	1.258
Συμπληρωματικές μηνύσεις λιποταξίας	739
Εγκατάλειψη θέσης	532
Εξύβριση ανωτέρου	210
Φυγοστρατεία	206
Στάση	187
Απελευθέρωση φυλακισμένου	163
Κλοπή στρατιωτικής περιουσίας	162
Υπόλοιπες	734

Πηγή: Υπουργείο Στρατιωτικών, τμήμα δικαιοσύνης, «Πίναξ εμφαίνων τους επί λιποταξία και επί διαφόρεις άλλοις στρατιωτικοίς εγκλήμασι καταγγελθέντας κατά τον πόλεμον και μέχρι της οριστικής ειρήνης τους επί λιποταξία εισαχθέντες εις δίκην και καταδικασθέντας, και τους ως ανυποτάκτους μηνυθέντας υπό των Στρατολογικών Γραφείων», *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΔ, σύνοδος Γ, 1897-98, παράρτημα, Αθήνα 5 Μαρτίου 1898, αρ. 106, σσ. 153-154.

Η κατάσταση επιδεινώνεται εξαιτίας των οργανωτικών αδυναμιών της στρατιωτικής δικαιοσύνης των διοικητικών υπηρεσιών. Αυτή η αδυναμία εμποδίζει την κατηγοριοποίηση των υποθέσεων προκειμένου να εκδικασθούν κατά περίπτωση. Είναι δύσκολο να βρεθούν στοιχεία για τις δικαιολογημένες περιπτώσεις λιποτακτών (π.χ. καθυστερήσεις παρουσίασης σε μονάδες μετά από άδειες) και για τις περιπτώσεις εκούσιας λιποταξίας. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μέχρι το Μάρτιο του 1898, από τις 11.400 περίπου μηνύσεις για λιποταξία είχαν εκδικασθεί μονάχα οι 847.[88]

Όσοι αγρότες εμπλέκονται σε υποθέσεις λιποταξίας που εκκρεμούν δικαστικά, βιώνουν μια συνθήκη αβεβαιότητας και ημιπαρανομίας. Άλλοι επιστρέφουν στα σπίτια

[88] Βλ. Υπουργείο Στρατιωτικών, τμήμα δικαιοσύνης, ό.π., πίνακας 2.

τους βασιζόμενοι στην ελαστικότητα των τοπικών αρχών, άλλοι καταφεύγουν στα βουνά επισκεπτόμενοι σε αραιά διαστήματα τα χωριά τους και άλλοι σε μοναστήρια. Την ίδια περίοδο η σταφιδική κρίση κορυφώνεται, ενώ τα μέτρα του κρατικού παρεμβατισμού δεν αποδίδουν οριστική λύση στο πρόβλημα των σταφιδοκαλλιεργητών. Όταν ανακύπτει το κοινωνικό πρόβλημα των λιποτακτών, η κρατική εξουσία προσανατολίζεται στην επιλογή εκείνης της πολιτικής που θα διασφάλιζε την ύφεση της κοινωνικής αναταραχής και θα επανέφερε τις ισορροπίες.

Από τις συζητήσεις που γίνονται στη Βουλή προκύπτει ότι ενεργοποιούνται οι τοπικοί πολιτικοί κομματικοί μηχανισμοί για να χειρισθούν το νέο κοινωνικό ζήτημα το οποίο εμφανίζεται μεσούσης της σταφιδικής κρίσης. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέγεται αυτή η πολιτική παραπέμπτουν στην παράδοση της κοινοβουλευτικής ιστορίας του 19ου αιώνα που ήθελε οι κοινωνικές εντάσεις να απορροφούνται από το πολιτικό σύστημα προτού ξεφύγουν από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Πρόκειται για μορφή εξισορροπητικής πολιτικής τακτικής η οποία υπακούει στη λογική εξυπηρέτησης τριών βασικών αναγκών: α) Να μην εξαθλιωθούν ακόμη περισσότερο σε οικονομικό επίπεδο οι αγρότες, αφού συγκροτούν τον κοινωνικό ιστό της χώρας. Η συνθήκη αβεβαιότητας και αναταραχής που προκαλεί το νέο κοινωνικό πρόβλημα απομακρύνει την πιθανότητα υλοποίησης μιας τέτοιας προοπτικής. β) Να μην υποβαθμισθεί και άλλο το κύρος του κράτους και ο ρόλος του ως ρυθμιστή των κοινωνικών εντάσεων. Μετά το τέλος του πολέμου, πλήθος απόψεων που δημοσιεύονται στον τύπο ή εκφράζονται στο Κοινοβούλιο ασκούν έντονη κριτική στην ανεπάρκεια των διοικητικών υπηρεσιών του κράτους να επιλύσουν με δίκαιο τρόπο το ζήτημα των λιποτακτών.

Πολύ συχνά, κατηγορούνται οι κρατικοί μηχανισμοί ότι αναπαράγουν ανισότιμες σχέσεις με τη δραστηριότητά τους. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του βουλευτή Κ.Ι. Αγγελόπουλου ο οποίος ανάμεσα στα άλλα επισημαίνει ότι,

> ...η ανισότης εν τη διοικήσει του στρατού εδημιούργησεν τας χιλιάδας ταύτας των λιποτακτών... Τα γενόμενα μετά την ανακωχήν, ιδίως υπό της στρατιωτικής διοικήσεως, αι άδειαι αι δοθείσαι μεροληπτικώς εις τον στρατόν υπήρξαν η γενεσιουργός αιτία όλων αυτών των λιποταξιών; Η ανισότης αύτη παρήγαγε τας χιλιάδας των λιποτακτών.[89]

Μάλιστα ο υπουργός στρατιωτικών Κ. Σμολένσκης παραδέχεται ότι ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο οι διωκτικές υπηρεσίες του κράτους διαχειρίζονται το πρόβλημα

[89] Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συν. 6, 7 Νοεμβρίου 1898, σ. 16.

των λιποτακτών, προκαλεί ανισότιμες σχέσεις όσο αφορά την αντιμετώπισή τους. Οι εμπλεκόμενοι είχαν διαχωρισθεί σε τρεις κατηγορίες· σε εκείνους σε βάρος των οποίων είχε διαταχθεί ποινική δίωξη που απλά εκκρεμούσε, στους προφυλακισμένους λιποτάκτες, και στους λιποτάκτες που είχαν χαρακτηρισθεί προφυλακιστέοι, χωρίς να κρατηθούν επειδή υπήρχε έλλειψη χώρου στις φυλακές.[90]. γ) Η τρίτη ανάγκη σχετίζεται με την ενεργοποίηση και αναβάθμιση των τοπικών κομματικών μηχανισμών των οποίων το κύρος είχε μειωθεί από τα αδιέξοδα που δημιούργησε η σταφιδική κρίση πριν από τον πόλεμο.

Το εγχείρημα του ελέγχου της κοινωνικής έντασης από την κεντρική εξουσία ταυτίζεται με την αναβάθμιση του ρόλου αυτών των μηχανισμών στις τοπικές κοινωνίες, αφού αποτελούν το μοναδικό κανάλι ενσωμάτωσής τους στο πολιτικό σύστημα εκείνη την περίοδο. Στις συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου οι προτάσεις, που αργότερα γίνονται σε τροπολογίες του στρατιωτικού νόμου, υπακούουν στη λογική της εκτόνωσης και απομαζικοποίησης του φαινόμενου, αλλά και στην προβολή του έργου που επιτελεί το κράτος δικαίου. Αυτό το έργο ανατίθεται στους εκπροσώπους των τοπικών κομματικών μηχανισμών, προκειμένου να ενισχυθεί η δυναμική της δράσης τους στις τοπικές κοινωνίες και να αυξηθεί η επιρροή τους.[91]

---

[90] Αυτόθι, σ. 10.

[91] Ο βουλευτής Καλαβρύτων Λ. Πετιμεζάς υποβάλει πρόταση νόμου σύμφωνα με την οποία ο υπουργός στρατιωτικών έχει την ευχέρεια να ακούει «...όλους τους κρατουμένους επί λιποταξία εφέδρων των ηλικιών αι οποίαι απελύθησαν, επιφυλαττομένου του δικαιώματος να κληθώσιν ούτοι ενώπιον του Στρατοδικείου αφού αι υποθέσεις των ωριμάνσεων, ίνα δώσωσιν λόγον». Βλ. Αυτόθι, συν. 18, 24 Φεβρουαρίου 1898, παράρτημα, σ. 588. Ο βουλευτής Ν. Σάκκης περιγράφοντας το πρόβλημα των λιποτακτών προτείνει τα παρακάτω: «Είναι γνωστόν, ότι ο κ. επί των Στρατιωτικών Υπουργός έλαβε πρόνοιαν τινα, αλλ' η πρόνοια αύτη περιωρίσθη εις μια μόνον κατηγορίαν λιποτακτών και ένεκα τούτου το μέτρον κατέστη άδικον, διότι εκ των λιποτακτησάντων μετά την ανακωχήν οι μεν επανελθόντες εις τα σώματά των κρατούνται εν ταις τάξεσιν του στρατού, οιονεί υπό τιμωρίαν διατελούντες, καίτοι οι έφεδροι της ηλικίας αυτών απελύθησαν, οι δε μη επανελθόντες μένουσιν ελεύθεροι. Δια τούτο θα παρεκάλουν τον κ. Υπουργόν επί των Στρατιωτικών να λάβη εν μέτρον γενικόν, απολύων προσωρινώς πάντας τους μετά την ανακωχήν λιποτάκτας, κρατών δε εν ταις φυλακαίς μόνον τους εγκαταλείψαντας τας τάξεις των ενώπιον του εχθρού, οι οποίοι βεβαίως αυστηρώς πρέπει να τιμωρηθώσιν και φροντίζουν συνάμα, όπως βαθμηδόν εισαχθώσιν ενώπιον των αρμοδίων Στρατοδικείων αι υποθέσεις αύται». Αυτόθι, συν. 6, 7 Νοεμβρίου 1897, σ. 10. Ο Γ. Μελισσηνός επισημαίνει την ανάγκη εξεύρεσης λύσης για την τρίτη κατηγορία λιποτακτών «... τους διαμένοντας εις τα σώματά των, ένεκα ελλείψεως χώρου εν ταις φυλακαίς». Σύμφωνα με τα στοιχεία που καταθέτει οι ανήκοντες σε αυτήν την κατηγορία υπερβαίνουν τους δύο χιλιάδες άνδρες. Ενώ οι συνομήλικοί τους έχουν απολυθεί, αυτοί κρατούνται παράνομα, σύμφωνα πάντοτε με την άποψη του βουλευτή, χωρίς να έχουν εκδοθεί εναντίον τους εντάλματα προφυλάκισης και χωρίς να τους έχει απαγγελθεί κατηγορία. Ο Γ. Μελισσηνός προτείνει να αφεθούν ελεύθεροι και όταν η υπόθεσή τους ωριμάσει να παρουσιασθούν ενώπιον της δικαιοσύνης. Αυτόθι, σσ. 10-11. Ο βουλευτής Γ. Πετσάλης σε ομιλία προς το κοινοβουλευτικό σώμα επιχειρεί να αποδώσει σε παρεξήγηση τα αίτια της λιποταξίας πλήθους χωρικών. Συγκεκριμένα αποδίδει ευθύνες στους

Παρότι η παραπάνω κινητοποίηση ήταν άμεση από την πλευρά του κράτους, η εφαρμογή των μέτρων καθυστερεί με αποτέλεσμα η κοινωνική αναταραχή να διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτή η καθυστέρηση οφειλόταν σε δύο λόγους· ο πρώτος σχετίζεται με την ελλιπή υποδομή των στρατιωτικών διοικητικών λειτουργιών που είχε ως επακόλουθο την αναποτελεσματικότητα των στρατιωτικών υπηρεσιών. Αν και η παραμονή των λιποτακτών στις μονάδες τους ή στις φυλακές χαρακτηρίζεται οικονομικά ασύμφορη για το δημόσιο ταμείο, εντούτοις οι κρατικοί φορείς συχνά επισημαίνουν την έλλειψη αλλά και ανεπάρκεια των στρατοδικείων τα οποία καλούνται να διεκπεραιώσουν χιλιάδες υποθέσεις. Το ίδιο ελλειμματική είναι και η οργάνωση των υπηρεσιών που προωθούν αυτές τις υποθέσεις στην στρατιωτική δικαιοσύνη.[92]

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο καθυστερεί η επίλυση του ζητήματος των λιποτακτών σχετίζεται με την αντίδραση της κοινής γνώμης όπως εκφράστηκε από τον τύπο και από μερίδα βουλευτών. Αυτή η αντίδραση ήταν αποτέλεσμα των απόψεων που διατυπώνουν ορισμένοι τοπικοί βουλευτές για το ζήτημα των λιποτακτών. Πρόκειται για πολιτικούς που εκπροσωπούν περιφέρειες, στις οποίες το φαινόμενο της λιποταξίας δημιούργησε έντονα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα. Ανάμεσα σε αυτές υπάγονται και σταφιδοφόρες περιοχές με κυριότερο το νομό Αχαϊοήλιδας. Το Φεβρουάριο του 1898, ο βουλευτής Καλαβρύτων Π. Πετιμεζάς εκπροσωπώντας τους συναδέλφους του όλων των επαρχιών του νομού, αναφέρει:

> Οι άνθρωποι δεν είναι πάντες ένοχοι... Αδίκως μένουσιν εις τας φυλακάς, άνθρωποι οικογενειάρχαι, οι οποίοι προσέφεραν εαυτούς θυσίαν υπέρ της πατρίδος. Λησμονεί δε, ότι πλείστοι τούτων ευρίσκονται εν ταις φυλακαίς και ένεκα αταξίας λαβόντες αδείας αναρρωτικάς και μεταβάντες εις τας πατρίδας των εκεί δε ασθενήσαντες, εισήλθον εις τα κατά τόπους

αξιωματικούς οι οποίοι παραπληροφορούσαν τους ένστολους χωρικούς ότι δεν τίθεται ζήτημα λιποταξίας εάν απουσιάσουν από τρεις έως έξι ημέρες παραπάνω από την κανονική τους άδεια. Αυτόθι σ. 12

92 Ο υπουργός στρατιωτικών Κ. Σμολένσκι αναφέρει ότι για δέκα χιλιάδες λιποτάκτες υπήρχαν μονάχα τέσσερις εισηγητές των στρατοδικείων, γεγονός που προκαλούσε την αύξηση του αριθμού των προφυλακισμένων λιποτακτών. Αυτόθι, σ. 14. Τον χειμώνα του 1898 το πρόβλημα των λιποτακτών οξύνεται. Τα στρατοδικεία δεν επαρκούν, οι φυλακές δεν διαθέτουν χώρους προκειμένου να στεγαστούν οι προφυλακισμένοι, με αποτέλεσμα άλλοι να απολύονται, αν και εκρεμούν ποινικές διώξεις εναντίον τους, και άλλοι να παραμένουν έγκλειστοι περιμένοντας να πάρουν σειρά για να δικασθούν. Ο βουλευτής Φθιώτιδας Δημ. Κρίτσας προτείνει τη σύσταση ακόμη δύο στρατοδικείων γιατί με βάση τους υπολογισμούς του η εκδίκαση όλων των υποθέσεων δεν θα ολοκληρωνόταν νωρίτερα από τρία έως τέσσερα χρόνια. Αυτόθι, συν. 15, 20 Φεβρουαρίου 1898, σσ. 139-140.

νοσοκομεία, αλλά αυτός ένεκα αταξίας της υπηρεσίας των, δεν ειδοποίησαν τα σώματά των εις αυτά εισελθόντων, ούτοι δε εκηρύχθησαν αδίκως λιποτάκτας και μένουσι εις τας φυλακάς επί δέκα ήδη μήνας...[93]

Η πρόταση Πετιμεζά να απελευθερωθούν οι προφυλακισμένοι πολίτες της περιφέρειάς του, όπως και παρόμοιες προτάσεις άλλων βουλευτών που ενδιαφέρονται για την αποφυλάκιση λιποτακτών που κατάγονται από τις εκλογικές τους περιφέρειες, προκαλούν πολιτική αναταραχή. Μερίδα του τύπου, εκλαμβάνοντας τις ενέργειές τους ως προσπάθεια να αποσπάσουν την εκλογική εύνοια των ψηφοφόρων τους, τους κατηγορεί ότι δημοκοπούν αδιαφορώντας για την υποβάθμιση της εικόνας του κράτους δικαίου, το οποίο έπρεπε να τιμωρήσει παραδειγματικά τους παραβάτες του στρατιωτικού νόμου. Μάλιστα οι κατηγορίες ήταν τόσο βαριές που αναγκάζουν τον Πετιμεζά να ζητήσει από το βήμα της βουλής την παρέμβαση του υπουργού δικαιοσύνης στον τύπο, επειδή δημοσιεύματά του εγκαλούν αυτόν και άλλους συνάδελφούς του ότι υπονομεύουν τη δίωξη των λιποτακτών με απώτερο στόχο την απελευθέρωση των κρατούμενων. Στον βουλευτή συμπαραστέκονται αρκετοί πολιτικοί επισημαίνοντας ότι τα δημοσιεύματα αυτά παρεμποδίζουν την προσπάθεια του Κοινοβουλίου να εκτονώσει την κοινωνική αναταραχή με τον πιο δίκαιο τρόπο.[94]

Εκτός όμως από τον τύπο της περιόδου, οι αντιδράσεις προέρχονται και από ένα αρκετά μεγάλο αριθμό βουλευτών. Μετά από την ανακωχή, πολλοί εκπρόσωποι του Κοινοβουλίου κρατούν ανυποχώρητη στάση απέναντι στο ζήτημα της αυστηρής τιμωρίας των λιποτακτών. Εκφράζουν την άποψη ότι η ελαστική αντιμετώπισή τους

---

[93] Αυτόθι, συν. 17, 23 Φεβρουαρίου 1898, παράρτημα, σ. 587.

[94] Ο βουλευτής Δ. Χατζόπουλος, αν και διαφωνεί με τις προτάσεις του Πετιμεζά, καυτηριάζει τις επιθέσεις ορισμένων εφημερίδων σε βάρος του και τονίζει το σημαντικό ρόλο του κοινοβούλιου όσο αφορά τη διατήρηση της κοινωνικής ειρήνης και της κοινωνικής τάξης: «Ουδείς πρέπει να λησμονεί ότι η Βουλή δεν είναι μόνον η ενσάρκωσις των πολιτικών δικαίων και ελευθεριών των πολιτών· η Βουλή είναι ο νόμος, είναι το Σύνταγμα, είναι αυτή η τάξις. Αν έκρινον οι κύριοι δημοσιογράφοι τα πράγματα βαθύτερον και πρακτικώτερον θ' ανεγνώριζον, ότι αν υπήρξε δύναμις εν τω τόπω, εν περιστάσει κρισίμοις κατευνάζουσα τον ερεθισμόν των πνευμάτων του τόπου και σώζουσα την τάξιν από της ορμής και του ερεθισμού των παθών, η δύναμις αύτη είναι η Βουλή». Χαρακτηριστική είναι επίσης η παρατήρηση του Ι. Ευταξία όσο αφορά τη στρατιωτική δικαιοσύνη και τις παρεμβάσεις των πολιτικών: «Δεν είναι, Κύριοι, δικαιοσύνη η σήμερον απονεμομένη εν τοις Στρατοδικείοις επί των λιποτακτών, είναι μάλλον εμπαιγμός... Και οι εισηγηταί και οι Β΄ επίτροποι και οι στρατοδίκαι εκλιπαρούνται και πιέζονται, πολιορκούμενοι εκάστοτε υπό των συγγενών και φίλων των χιλιάδων λιποτακτών, των εν προφυλακίσει διατελούντων, όπως επισπεύσωσι την εκδίκασιν των υποθέσεων των. Και οι πολιτευόμενοι εξ ανάγκης και ουχί από ευχαρίστησιν, είναι καταδεδικασμένοι να τρέχωσιν από πρωΐας μέχρι εσπέρας εις τα διάφορα γραφεία των Στρατοδικείων και του Υπουργείου των Στρατιωτικών χάριν των αδίκως εν προφυλακίσει συμπολιτών τους» βλ. Αυτόθι, συν. 22, 28 Φεβρουαρίου 1898, σσ. 264, 268 591 (παράρτημα).

από μέρους των κρατικών υπηρεσιών υπονομεύει το κύρος των θεσμών και αποδυναμώνει τη δυνατότητα επιβολής τους στην ελληνική κοινωνία.[95]

Τόσο οι οργανωτικές αδυναμίες των διοικητικών υπηρεσιών, όσο και το ρήγμα που επέρχεται στις τάξεις του πολιτικού κόσμου με αφορμή το κοινωνικό πρόβλημα των λιποτακτών, προκαλούν την καθυστέρηση της επίλυσής του. Επακόλουθο της παραπάνω κατάστασης είναι η κοινωνική αναταραχή να διατηρείται για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μεγάλος αριθμός εμπλεκόμενων αγροτών/λιποτακτών που προέρχεται από τις σταφιδοφόρες επαρχίες, βιώνει μια συνθήκη αβεβαιότητας και αστάθειας η οποία επιδεινώνει την ήδη δυσχερή οικονομική και κοινωνική τους κατάσταση, αφού συμπίπτει χρονικά με το αποκορύφωμα της σταφιδικής κρίσης.

Η επίλυση του προβλήματος θα ολοκληρωθεί σταδιακά μετά από ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, ύστερα από την παρέμβαση τοπικών πολιτικών και οικονομικών μηχανισμών, οι ενέργειες των οποίων θα στηριχθούν σε εκτονωτικού τύπου τροπολογίες του νόμου που αφορούν στην στρατιωτική δικαιοσύνη. Έτσι, η εμφάνιση του φαινόμενου των λιποτακτών σε συνδυασμό με την αναζωπύρωση του ληστρικού φαινόμενου που ενισχύεται και από τους φυγόδικους αγρότες, διαμορφώνει ευνοϊκούς όρους για την εφαρμογή της προληπτικής εντατικοποίησης των διώξεων ενάντια στους αναρχικούς της Πελοποννήσου, από τη μεριά του κράτους.

[95] Ενδεικτικές είναι οι απόψεις των Λ. Δεληγεώργη και Κ. Ι. Αγγελόπουλου. Ο πρώτος υποστηρίζει ότι «... η βουλή δίδει κάκιστον παράδειγμα εν τοιαύταις εποχαίς δια τοιούτων συζητήσεων και συγκαταβάσεων». Ο δεύτερος διατυπώνει την πρόταση να τιμωρηθούν όλοι ανεξαιρέτως οι παραβάτες του στρατιωτικού νόμου ανεξάρτητα από το μέγεθος της τιμωρίας τους. Βλ. Αυτόθι, συν. 6, 7 Νοεμβρίου 1897, σ. 16.

2.2.2 Η αναζωπύρωση της ληστείας στις σταφιδοφόρες επαρχίες και η διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών

Στην ενότητα που ακολουθεί επιχειρούμε να περιγράψουμε τη συνθήκη αναζωπύρωσης του ληστρικού φαινόμενου στις σταφιδοφόρες επαρχίες, κύρια από το 1895 έως την πρώτη πενταετία του 20ου αιώνα. Αυτή η συνθήκη συμπίπτει χρονικά με την όξυνση της σταφιδικής κρίσης, η οποία προκαλεί την αύξηση του αριθμού των φυγόδικων και φυγόποινων αγροτών που ενισχύουν τη ληστεία στις περιοχές αυτές. Η ίδια συνθήκη συμπίπτει επίσης με την έξαρση του κοινωνικού προβλήματος των λιποτακτών· ένα τμήμα τους, επιχειρώντας να αποφύγει τις ποινικές διώξεις, τροφοδοτεί με νέα μέλη τις ληστρικές συμμορίες, συμβάλλοντος με αυτό τον τρόπο στην διεύρυνση των ληστρικών δραστηριοτήτων.

Οι αναλύσεις που διατυπώνονται στις παραγράφους που ακολουθούν, υπακούουν στους περιορισμούς που θέτει το αντικείμενο της διατριβής μας. Για τον λόγο αυτό δεν επεκτείνονται σε όλες τις εκδοχές που αφορούν το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στους σταφιδοκαλλιεργητές και τους ληστές που δραστηριοποιούνται στην ύπαιθρο. Άλλωστε πολλές από αυτές τις εκδοχές παραπέμπουν σε θεωρήσεις που έχουν ήδη δημοσιευτεί σε σημαντικές ιστορικές έρευνες και σχετίζονται με την περιγραφή και ανάλυση του ληστρικού φαινομένου, τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και τον διεθνή.[96]

Από το 1897 και μετά, πλήθος δημοσιευμάτων των εφημερίδων της περιόδου, περιγράφουν την επιδείνωση της κατάστασης της δημόσιας ασφάλειας στις σταφιδοφόρες επαρχίες. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά της εφημερίδας *Πρωία* για την δημόσια ασφάλεια στη Μεσσηνία:

> Η Μεσσηνία, περιέστη εις σημείον ολίγον απέχον των καννιβάλων. Εν αυτή τη πρωτευούση, εις την πλατείαν των Καλαμών, το αίμα ρέει αφθόνως, πόσοι δε νομίζετε εφονεύθησαν εις το διάστημα μιας και μόνης

[96] Βλ. σχετικά, Ν. Κοταρίδης, Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα, Αθήνα, Πλέθρον, 1994, Στ. Δαμιανάκος, Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός, Αθήνα, Πλέθρο, 1987, Γ. Κολιόπουλος, Ληστές, Αθήνα, Ερμής, 1988, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Αγροτικές εξεγέρσεις στην παλαιά Ελλάδα, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989, Ε. Hobsbawm, Οι ληστές, Αθήνα, Βέργος, 1975 και Les primitives de la rivolte dans l' Europe moderne, Paris, Fayard, 1966, M. Pereira de Queiroz, Riforme et rivolution dans les socittis traditionnelles. Histoire et ethonologie des mouvements messianiques, Paris, Anthropos, 1968.

εβδομάδος: Δέκα και πέντε! Και πόσοι φυγόδικοι καταδιώκονται; Εξακόσιοι![97]

Παρόμοια τραγική εικόνα για το νομό Αχαϊοήλιδας, περιγράφει η έκθεση του νομάρχη προς το υπουργείο δημόσιας τάξης, το 1903:

> Η δημοσία ασφάλεια ευρίσκεται εις απελπιστικόν σημείον. Η ζωοκλοπή λυμαίνεται πάντας τους δήμους, οι φυγόδικοι και φυγόποινοι φονεύουσι, βιαιοπραγούσι, δέρνουσι, κλέπτουν και εν γένει ενσπείρουν παντού τρόμον. Και ο αριθμός των φθάνει τους 486 φυγοδίκους και 480 φυγοποίνους, πλην φυγοδίκων και φυγοποίνων του δήμου Πατρέων οίτινες ανέρχονται περίπου εις 515.[98]

Το 1903, όταν οι σταφιδοπαραγωγοί της Ηλείας εκδηλώνουν οξυμένες μορφές διαμαρτυρίας για την αναποφασιστικότητα του κράτους να αναθέσει τη μονοπωλιακή διαχείριση σταφίδας σε άγγλους κεφαλαιούχους, η ληστρική δραστηριότητα στην περιοχή βρίσκεται σε έξαρση. Μάλιστα οι κρατικές αρχές επιχειρούν να οργανώσουν και να ενισχύσουν τα διωκτικά αποσπάσματα, προκειμένου να αποφευχθεί η ανεξέλεγκτη επέκταση αυτών των δραστηριοτήτων. Ενδεικτική είναι η ανταπόκριση της εφημερίδας *Καιροί*:

> Από τινός χρόνου αλλεπάλληλα τηλεγραφήματα και εκθέσεις των αρχών Πύργου ελήφθησαν εις το υπουργείον της Δικαιοσύνης περί της εν Ηλεία καταστάσεις της Δημοσίας Ασφαλείας, ήτις ευρίσκεται εις έκρυθμον σημείον. Οι διάφοροι φυγόδικοι και φυγόποινοι περιφέρονται ελευθέρως ανά τα διάφορα χωρία εις πλείστας νέας βαρείας εγκληματικάς πράξεις προβαίνοντες, ως εκ της ανεπαρκείας της αστυνομικής και δικαστικής αρχής. Κατά τα τηλεγραφήματα ταύτα η ζωοκλοπή έχει φθάσει εις το κατακόρυφον. Συνεπεία των ειδήσεων τούτων το υπουργείον της Δικαιοσύνης απέστειλεν έγγραφον προς το Υπουργείον των Εσωτερικών προς διορισμόν δραστηρίων αστυνόμων εν Ηλεία. Έτερον έγγραφον το Υπουργείον της Δικαιοσύνης απέστειλε προς το των Στρατιωτικών, ζητούν την ενίσχυσιν δι' ευζώνων της εκείσε ευρισκομένης αστυνομικής δυνάμεως. Το Υπουργείον των Στρατιωτικών παρεχώρησεν την ζητηθείσαν δύναμιν. Διετάχθησαν ωσαύτως παρά του Υπουργού Δικαιοσύνης οι κ.κ.

---

[97] Εφ. Πρωΐα, Αθήνα, αρ. φ. 1772, 15 Ιουλίου 1901.

[98] Αλ. Μαρασλής, Ιστορία της Πάτρας, ό.π., σς. 305-306. Για την κατάσταση που επικρατεί στην ευρύτερη περιφέρεια Αχαΐας, βλέπε σχετικά και εφ. Καιροί, αρ. φ. 4781, 30 Μαρτίου 1903.

> Κωνσταντόπουλος αντιεισαγγελεύς και Λαμπρυνόπουλος ανακριτής των εν Πύργω πρωτοδικών όπως μετ' αναλόγου δυνάμεως περιοδεύωσι τα διάφορα χωρία της Ηλείας και καταδιώξωσι τα λυμαινόμενα την χώραν κακοποιά στοιχεία.[99]

Εκτός από τους λιποτάκτες και τους φυγόδικους ή φυγόποινους για χρέη, ένα νέο μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα εμφανίζεται στις σταφιδοφόρες επαρχίες εκείνη την περίοδο. Πρόκειται για τους Θεσσαλούς πρόσφυγες του πολέμου, οι οποίοι συγκεντρώνονται στην Αχαΐα, Ηλεία και Μεσσηνία, αντιμετωπίζοντας άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Ένα τμήμα αυτών των πληθυσμών, κυρίως όσοι δεν συνδέονται με τις περιοχές προέλευσης μέσω ισχυρών οικονομικών δεσμών, ενισχύει τη ληστρική δράση, καθώς δεν προσαρμόζεται εύκολα στους όρους και τις συνθήκες της νέας του ζωής.[100]

Την ίδια περίοδο η εφαρμογή του μέτρου της εξορίας των ανέργων, προκαλεί την άφιξη στις ευρύτερες περιοχές της Πάτρας και του Πύργου, ενός μεγάλου αριθμού ανέργων κύρια από την πόλη των Αθηνών. Η επίσημη αιτιολόγηση για τη λήψη του μέτρου ήταν η «προστασία της δημοσίας τάξεως» από τη συγκέντρωση πλήθους ατόμων χωρίς εργασία στα μεγάλα αστικά κέντρα. Πρόκειται για μέτρο πρόληψης της εγκληματικότητας στις μεγάλες πόλεις, την οποία πιθανά θα προκαλούσαν παράνομες ενέργειες των ανέργων. Έτσι, ένα μεγάλο μέρος τους μετακινείται στην Πελοπόννησο και κύρια στις περιοχές που αναφέρουμε. Οι συνεχείς μετακινήσεις και η αβεβαιότητα που χαρακτηρίζει την ζωή αυτών των ανθρώπων, ωθεί ένα τμήμα τους, διαφεύγοντας από την επιτήρηση των αρχών, να προσφύγει στο ληστρικό χώρο.[101]

---

[99] Αυτόθι, αρ. φ. 4785, 3 Απριλίου 1903.

[100] Το 1897, σε τηλεγράφημα των τοπικών αρχών προς το προεδρείο της βουλής, αναφέρονται τα παρακάτω σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων: «Κατάστασις των προσφύγων απελπιστική. Νόσος ευφλογία, τυφοειδείς πυρετοί, πνευμονίαι ποιούσι θραύσιν. Συσσωρευθέντες ενταύθα, όπως εις άκουσμα ειρήνης σπεύσωσιν εις προσφιλείς εστίας, μένουσιν ελλείψει οικημάτων πλέον των 6. 000 προσφύγων εν υπαίθρω κατάκοιτοι πλέον του ημίσεος αριθμού. Καιρός άθλιος καταρρίψει βεβαίως πάντας, στερουμένους ενδυμάτων, οικημάτων και σκεπασμάτων παντελώς. Κυβέρνησις και φιλάνθρωποι σπεύσωσιν, όπως σώσωσιν απειλουμένους εκ βεβαίου θανάτου». Βλ. Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν. 68, 18 Σεπτεμβρίου 1897, σ. 1246.

[101] Το 1899, δημοσίευμα του «Νεολόγου Πατρών» περιγράφει παραστατικά το πρόβλημα: «Η εξορία εφαρμόζεται κατά απάνθρωπον τρόπον. Καθίσταται άνομον μέσον, αδίκου και βαρβάρου τιμωρίας δυστυχών υπάρξεων υπό των αστυνόμων του κράτους. Η αστυνομία Αθηνών συλλαμβάνει τον πρώτον ον ήθελε συναντήσει άνευ εργασίας, δυστυχή ίσως άνθρωπον επιζητούντα και μη ευρίσκοντα εργασίαν, τον χαρακτηρίζει ως επικίνδυνον εις την δημόσιαν τάξιν, τον στέλλει εις εξορίαν! Πού; Εις τας Πάτρας! Και έρχεται αυτός ο δυστυχής εδώ υπό συνοδείαν στρατιωτικήν, πεζή εξ Αθηνών! Και κλείνεται εις την αστυνομικήν ή την Μοιραρχικήν τρώγλην! Έπειτα άλλη πεζοπορία, άλλη νηστεία... μέχρι Πύργου! Τον εξώρισεν εκεί η αστυνομία Πατρών και ούτω καθ' εξής». Βλ. Αλ. Μαρασλής, Ιστορία της Πάτρας, ό.π., σ. 305.

Χρησιμοποιώντας ως βασική πηγή μας τις αναφορές του τοπικού και αθηναϊκού τύπου, όπως και την αλληλογραφία των υποκαταστημάτων της Ε.Τ.Ε. με την κεντρική διοίκηση της τράπεζας, συμπεραίνουμε τα ακόλουθα. Στην ευρύτερη περιφέρεια των επαρχιών Αχαΐας, Ηλείας και Μεσσηνίας δραστηριοποιούνται ληστρικές ομάδες, ο βασικός πυρήνας των οποίων δεν ξεπερνά συνήθως τα δέκα έως είκοσι άτομα. Οι αυξομειώσεις του αριθμού των υπολοίπων μελών εξαρτάται από συγκυριακούς παράγοντες, όπως είναι η εντατικοποίηση των διώξεων σε βάρος αγροτών οφειλετών κατά περιόδους, η ταχύτερη ή βραδύτερη επιστροφή στη νόμιμη ζωή, η όξυνση ή η εκτόνωση των συνεπειών της κρίσης κατά περιοχή.

Είναι προφανές ότι τα περισσότερα μη μόνιμα μέλη αυτών των ομάδων προέρχονται από το χώρο των σταφιδοπαραγωγών και πρόκειται για καλλιεργητές που διώκονται για χρέη. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι μικροϊδιοκτήτες παραγωγοί της σταφίδας που ενισχύουν το ληστρικό χώρο προέρχονται από περιοχές παραγωγής κατώτερης ποιότητας σταφίδας. Σε περιόδους που η τιμή πώλησης του προϊόντος μειώνεται δραματικά, αδυνατώντας να εξασφαλίσουν πόρους τόσο για τις δαπάνες καλλιέργειας της γης τους, όσο και για την αποπληρωμή των χρεών τους, προσφεύγουν στην ληστρική δράση. Αυτή η επιλογή τους μάλιστα, μετατρέπεται σε αναγκαστική λύση, όταν καταφθάνουν στις περιοχές τους, οι δημόσιοι εισπράκτορες, ή αποσπάσματα που έχουν ως αποστολή να εκτελέσουν τα εντάλματα σύλληψής τους.

Άλλωστε, την ενδυνάμωση των σχέσεων ανάμεσα σε τμήμα των παραγωγών και των ληστών, αποδεικνύουν περιστατικά συνεργασίας τους, όταν οι παράνομες ομάδες διώκονται από αστυνομικά ή στρατιωτικά αποσπάσματα τα οποία στοχεύουν στη εξολόθρευσή τους. Όπως διαφαίνεται από τις αναφορές του τύπου, αυτά τα περιστατικά συνεργασίας πυκνώνουν σε περιόδους που η οικονομική κρίση βρίσκεται σε φάση έξαρσης.[102]

Οι γνωστότερες ληστρικές ομάδες είναι εκείνες των Κόκκαλη, Αναγνωστόπουλου και Μετζετάκου ή Μετζετάνκα, καθώς και του Παπαβασιλείου, ο οποίος γίνεται επικεφαλής της ομάδας του διαδεχόμενος τον Μαστοράκη. Κυρίως δραστηριοποιούνται στην ύπαιθρο του νομού Αχαϊοήλιδας, ενώ συχνά παρατηρούμε

[102] Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση συνεργασίας σταφιδοπαραγωγών του Πύργου με ληστρική ομάδα που δραστηριοποιείται στην περιοχή, το 1899. Οι πρώτοι για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα ενημερώνουν τους αρχηγούς της ομάδας για τις κινήσεις και τα δρομολόγια του αποσπάσματος που τους καταδιώκει. Μάλιστα οι πληροφορίες που διοχετεύονται στους ληστές έχουν πηγή προέλευσης τρία διαφορετικά χωριά, από τα οποία αρκετοί χωρικοί αναλαμβάνουν καθημερινά να παρακολουθούν τις κινήσεις του αποσπάσματος. Τελικά η διαρκής ενημέρωση δίνει την ευκαιρία στους ένοπλους ληστές να στήσουν ενέδρα στους διώκτες τους και μετά από αιματηρή συμπλοκή να τους εκδιώξουν από την περιοχή. Βλ. εφ. Χρόνος, αρ. φ. 172, 31 Αυγούστου 1899.

δραστηριότητές τους στην περιφέρεια της Τρίπολης, ακόμη και στη Νεμέα. Η μακροβιέστερη ομάδα φαίνεται ότι είναι εκείνη των Αναγνωστόπουλου και Μετζετάκου, η οποία λυμαίνεται την ύπαιθρο της Ηλείας. Οι δραστηριότητές της εντείνονται την περίοδο των βίαιων εκδηλώσεων των σταφιδοπαραγωγών της επαρχίας, με αφορμή τη μη υλοποίηση του μονοπωλίου της σταφίδας, το 1903. Οι αρχηγοί της εμφανίζονται άλλοτε να δρουν μεμονωμένα και άλλοτε πλαισιωμένοι από τα υπόλοιπα μέλη της. Πάντως, παρατηρώντας τα δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής, συμπεραίνουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις τους αποδίδονται από τις αστυνομικές αρχές παράνομες πράξεις χωρίς να υπάρχουν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία. Μάλιστα οι δραστηριότητές τους απασχολούν σε τέτοιο βαθμό τις επίσημες αρχές, ώστε πολύ συχνά γίνονται αντικείμενο των συνεδριάσεων του Κοινοβουλίου.[103]

Όλες αυτές οι ληστρικές ομάδες που προαναφέρουμε, όπως και άλλες λιγότερο γνωστές, εντείνουν την δραστηριότητά τους από το τέλος του πολέμου του 1897 και μετά. Οι αναφορές για τις ενέργειές τους καθώς και για την άσχημη κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας στις σταφιδοφόρες επαρχίες πυκνώνουν από το 1896, ενώ πληθαίνουν την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε.

Ποιες είναι όμως οι μορφές και τα χαρακτηριστικά δράσης των ληστών, στην διάρκεια της διαμαρτυρίας των καλλιεργητών της σταφίδας; Οι περισσότερες ενέργειές τους στρέφονται ενάντια σε εύπορους εμπόρους και μεγαλοκτηματίες, ενώ εμφανίζονται μειωμένες εκείνες που αφορούν επιθέσεις κατά απλών χωρικών. Οι μορφές της δράσης τους συνδέονται κύρια με απαγωγές ή απειλές για απαγωγή μελών πλούσιων οικογενειών, που ανήκουν στην τάξη των μεγαλεμπόρων και μεγαλοκτηματιών. Ακόμη δεν λείπουν ακραίες εγκληματικές πράξεις, όπως οι δολοφονίες που στοχεύουν είτε στην άμεση αρπαγή χρηματικού ποσού, είτε στον εκφοβισμό μελλοντικών θυμάτων.[104]

Μάλιστα το 1899, οι διαρκείς απειλές για απαγωγές εύπορων πατρινών κτηματιών αναγκάζουν τις τοπικές αρχές να αποστείλουν στρατιωτικές δυνάμεις προκειμένου να εξαρθρώσουν ληστρικές ομάδες που έχουν εγκατασταθεί στα περίχωρα της πόλης των Πατρών. Ενδιαφέροντα είναι επίσης τα περιστατικά που αφορούν επιθέσεις ενάντια σε δημόσιους εισπράκτορες, οι οποίοι, ενώ περιοδεύουν σε σταφιδικά χωριά, όχι μόνο παρενοχλούνται αλλά και ληστεύονται. Το ίδιο δύσκολη φαίνεται ότι είναι και η αποστολή κρατικών οργάνων που μεταβαίνουν στην ύπαιθρο των επαρχιών για να

---

[103] Γι' αυτές τις δραστηριότητες βλ. σχετικά, εφ. Καιροί, αρ. φ. 4917, 6 Αυγούστου 1903, αρ. φ. 4889, 17 Ιουλίου 1903, αρ. φ. 4881, 9 Ιουλίου 1903, αρ. φ. 5004, 3 Νοεμβρίου 1903.

[104] Ενδεικτικό είναι το επεισόδιο της δολοφονίας του μεγαλεμπόρου Σακελλαρίου στον Πύργο, το 1903. Βλ. Αυτόθι, αρ. φ. 4881, 9 Ιουλίου 1903. Για άλλα περιστατικά, βλ. Αυτόθι, αρ. φ. 4920, 9 Αυγούστου 1903.

εκτελέσουν εντάλματα σύλληψης αγροτών οφειλετών. Πολύ συχνά, όταν κυρίως δεν συνοδεύονται από ισχυρή αστυνομική δύναμη, είτε παρεμποδίζονται να φτάσουν εκεί όπου θέλουν, είτε δέχονται επιθέσεις ξυλοδαρμού από μέλη τοπικών συμμοριών.[105]

Εκτός από τις περιπτώσεις των ληστών που δρουν οργανωμένα και με σχετική διάρκεια, έχουμε εντοπίσει δημοσιεύματα τα οποία περιγράφουν και μεμονωμένα περιστατικά κλοπής σταφιδοκάρπου που έχει κατασχεθεί εξαιτίας των χρεών που επιβαρύνουν τον παραγωγό του. Μάλιστα οι ανταποκριτές ή οι αρθρογράφοι χαρακτηρίζουν αυτές τις ενέργειες ως αναρχικές, επιχειρώντας να συνδέσουν την έξαρση του ληστρικού φαινόμενου με την αναρχική προπαγάνδα που προτρέπει τους σταφιδοκαλλιεργητές να ασκούν τέτοιας μορφής πρακτικές.[106] Το χαρακτηριστικό στοιχείο τέτοιων ενεργειών είναι η εμπλοκή και άλλων χωρικών πιθανά συγχωριανών του άμεσα ενδιαφερόμενου, οι οποίοι τις περισσότερες φορές αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα κατασχέσεων και διώξεων εξαιτίας του δανεισμού και της αδυναμίας να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους.

Η δράση τους καταλήγει συνήθως στην ένοπλη συμπλοκή με χωροφύλακες οι οποίοι υπηρετούν σε αποσπάσματα ερχόμενα από άλλες περιοχές της επικράτειας. Ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για μορφές δράσης που επηρεάζονται ή όχι από την αναρχική προπαγάνδα, είναι τυπικά βίαιες πρακτικές του παραδοσιακού αγροτικού κόσμου. Πραγματοποιούνται σε περιόδους οξυμένης κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, όταν οι μηχανισμοί που την διαχειρίζονται δεν αποδίδουν θετικά αποτελέσματα.

Η νομιμοποίηση αυτών των συμπεριφορών, από τους ίδιους τους δράστες σχετίζεται: α) με την ενεργοποίηση των παραδοσιακών αλληλεγγυοτήτων, οι οποίες ενδυναμώνονται στο πλαίσιο των τοπικών κοινωνιών στην διάρκεια τέτοιων περιόδων· β) με την καταρράκωση του επίσημου και κυρίαρχου ηθικού νόμου με βάση τον οποίο αξιολογούνται οι έννοιες του δίκαιου ή του άδικου και οι παράνομες ή έννομες πρακτικές, έτσι όπως ισχύουν στην περίοδο πριν από την κρίση. Στο πλαίσιο της

---

[105] Βλ. εφ. Χρόνος, αρ. φ. 147, 6 Αυγούστου 1899. Επίσης εφ. Καιροί, αρ. φ. 3798, 4 Ιουλίου 1899 και αρ. φ. 4604, 1 Δεκεμβρίου 1901.

[106] Σε ανταπόκριση της αθηναϊκής εφημερίδας «Πρωΐα» από τον. Πύργο, αναφέρονται τα παρακάτω: «Αναρχικόν κρούσμα. Αρπαγή κατασχεθέντος σταφιδοκάρπου. Επίθεσις κατά χωροφυλάκων. Περιοχή Πύργου: Νέον αναρχικόν κίνημα εγένετο εις το χωρίον Κολλύριον έξωθι της πόλεως. Ο υποταμίας Πετρινών ενήργησε κατάσχεσιν του εν τοις αλλωνίοις ηπλωμένου σταφιδοκάρπου του οφειλέτου του Δημοσίου Κ. Πατσούρη και έθεσεν φρουράν χωροφυλάκων. Την νύκταν ο ιδιο-κτήτης μετ' άλλων χωρικών επιτεθέντες ενόπλως κατά των φρουρούντων χωροφυλάκων εξε-δίωξαν αυτούς και ήρπασαν τον σταφιδόκαρπον. Οι χωρικοί κατηγγέλθησαν εις τον κ. Εισαγγελέα και διετάχθη η σύλληψίς των». Εφ. Πρωΐα, αρ. φ. 4702, 5 Αυγούστου 1904.

παραπάνω συνθήκης ενεργοποιούνται πολιτισμικές παραδοσιακές αντιλήψεις οι οποίες νομιμοποιούν την υπέρβαση των ορίων νομιμότητας που έχουν τεθεί από τους επίσημους κρατικούς μηχανισμούς. Η ενεργοποίησή τους οφείλεται στην ανάδειξη των πολιτισμικών παραδοσιακών αναφορών του αγροτικού κόσμου, οι οποίες σχετίζονται είτε με θρησκευτικές δοξασίες (διαφθορά πλουσίων, αμαρτία, θεία τιμωρία), είτε με το αίσθημα δυσφορίας που προκαλεί η επιβολή και ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας στα πράγματα των τοπικών κοινωνιών. Αυτές οι αναφορές οργανώνουν και συνθέτουν στις αντιλήψεις των αγροτών ληστών μια εικόνα των αδικιών που υφίστανται (υπερχρέωση, διώξεις, προσωποκρατήσεις) με βάση την οποία εξηγούν και δικαιολογούν την παράνομη συμπεριφορά τους.

Έτσι ο αδικημένος αγρότης δεν προσλαμβάνει τη ληστρική δράση ως παράνομη, αφού την δικαιώνει ο δικός του ηθικός νόμος. Άλλωστε οι ενέργειές του δεν στοχεύουν στην αλλαγή της παλαιάς συνθήκης, αλλά στην επιστροφή σε αυτήν. Ουσιαστικά πρόκειται για βίαιη αντιπαράθεση με τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, αφού το αποτέλεσμα των ενεργειών του είναι εύκολα προβλέψιμο (σύλληψη ή ακόμα και θάνατος στην διάρκεια των συμπλοκών). Οι αγρότες που συμμετέχουν στη ληστρική δράση, έτσι όπως αυτή αναπτύσσεται εκείνη την εποχή, αντιμετωπίζουν περισσότερο το ενδεχόμενο να συμπλακούν με τα διωκτικά αποσπάσματα παρά να συνδιαλλαγούν με τους τοπικούς παράγοντες (οικονομικούς ή πολιτικούς), σε αντίθεση με ότι συνέβαινε στο παρελθόν. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο παράγοντες. Ο πρώτος σχετίζεται με την αντίληψη του παράνομου αγρότη για την δράση του. Εφόσον μέσω αυτής δεν συγκρούεται με το παρελθόν και την καθεστηκυία τάξη που το ορίζει, δεν αυτοπροσδιορίζει τις πράξεις του ως ανήθικες. Αντίθετα είναι ηθικά δικαιωμένες στο βαθμό που εναντιώνεται στη διαφθορά των εκπροσώπων των τοπικών επίσημων μηχανισμών (π.χ, καταχρήσεις) η οποία ταυτίζεται με την ανικανότητά τους να συμβάλουν στην επαναφορά της παλαιάς καλής συνθήκης, διαπραγματευόμενοι τα τοπικά συμφέροντα με την κεντρική εξουσία.

Ο δεύτερος παράγοντας συνδέεται με την πολιτική επιλογή του κράτους να εντατικοποιήσει τις διώξεις σε βάρος των ληστών και όχι να συνδιαλλαγεί μαζί τους προκειμένου να εκτονώσει την έξαρση του φαινόμενου. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέγεται αυτή η πολιτική αναφέρονται σε επόμενες παραγράφους. Προς το παρόν περιοριζόμαστε στη διαπίστωση ότι αυτή η επιλογή υλοποιείται με τη μεταφορά διωκτικών στρατιωτικών και αστυνομικών αποσπασμάτων στις σταφιδοφόρες επαρχίες. Ως αποτέλεσμα έχει τις βίαιες συγκρούσεις τους με ληστρικές ομάδες, οι οποίες συχνά

καταλήγουν σε θανάτους ή τραυματισμούς τόσο των ληστών όσο και των κρατικών οργάνων.[107]

Όταν η κοινωνική διαμαρτυρία εκδηλώνεται με βίαιες πρακτικές και συμπεριφορές, οι κρατικές αρχές τις χαρακτηρίζουν παράνομες. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, συνδέουν τα βίαια γεγονότα με την παρουσία στους χώρους εκδήλωσής τους των ληστοφυγόδικων, οι οποίοι θεωρούνται υπεύθυνοι για την υποκίνησή τους. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρούν να δικαιολογήσουν την λήξη προληπτικών μέτρων τα οποία αφορούν το σύνολο των εκδηλώσεων της διαμαρτυρίας προκειμένου να αποφευχθεί η ανεξέλεγκτη επέκταση των ταραχών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα γεγονότα που διαδραματίζονται στην διάρκεια των ένοπλων συλλαλητηρίων του Πύργου, το 1903. Οι αστυνομικές αρχές προφασιζόμενες την συγκέντρωση πλήθους φυγόποινων ή φυγόδικων στους χώρους των γεγονότων, απαγορεύουν τις νυκτερινές συγκεντρώσεις και τα αυθόρμητα μη προγραμματισμένα συλλαλητήρια των αγροτών.[108]

Ποιοί είναι όμως οι μηχανισμοί που διαμορφώνονται στην συνθήκη κρίσης και οι οποίοι ευνοούν την προσέγγιση αγροτών και ληστών; Είναι γενικά παραδεκτό ότι τα αρνητικά αποτελέσματα μιας κρίσης (οικονομικά και κοινωνικά) διαμορφώνουν όρους που διευκολύνουν μια τέτοια προσέγγιση. Όμως οι μηχανισμοί που προωθούν την διαδικασία προσέγγισης διαφέρουν όσο αφορά τα χαρακτηριστικά τους, ανάλογα με το τόπο, το πλαίσιο του συστήματος μέσα από τη λειτουργία του οποίου συστήνονται, τη συγκυρία κ.λ.π. Αμέσως παρακάτω επιχειρούμε να αναλύσουμε τις ιδιαιτερότητες αυτών των μηχανισμών που ενεργοποιούνται στην διάρκεια της σταφιδικής κρίσης και της κοινωνικής διαμαρτυρίας.

Ο πρώτος μηχανισμός σχετίζεται με τη φυγή ενός μεγάλου αριθμού καλλιεργητών στην ύπαιθρο εξαιτίας της αδυναμίας τους να αντεπεξέλθουν στις φορολογικές υποχρεώσεις. Αυτή η πρακτική αφορά κύρια παραγωγούς οι οποίοι καλλιεργούν το

---

[107] Αιματηρά περιστατικά συμπλοκών αναφέρονται πολύ συχνά στις στήλες του τύπου της περιό-δου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα παρακάτω: Το 1899 στην περιοχή των Γαργαλιάνων, η καταδίωξη της συμμορίας Μαστοράκη έχει ως συνέπεια την αιματηρή συμπλοκή της με αστυνομικά όργανα και τον θάνατο ενός ληστή. Βλ. εφ. Χρόνος, αρ. φ. 171, 30 Αυγούστου 1899. Το 1903, συμπλοκή των ληστοφυγόδικων Πανούτσου, Κατή, Κικολούτσου και άλλων με ευζώνους στον Πύργο, έχει ως αποτέλεσμα τον θάνατο τριών ληστών. Μάλιστα, όσοι επέζησαν ζητούν για να παραδοθούν την παρουσία και τις εγγυήσεις του πρωθυπουργού. Βλ. εφ. *Καιροί*, αρ. φ. 4758, 7 Μαρτίου 1903. Για παρόμοια περιστατικά βλέπε επίσης, αρ. φ. 4917, 6 Αυγούστου 1903, αρ. φ. 4889, 17 Ιουλίου 1903.

[108] Ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Καιροί* τηλεγραφεί τα παρακάτω: «Ως εγνώσθη, ενταύθα κατά την τελευταίαν νυκτερινήν εξέγερσιν είχον παρεισφρύσει εις το πλήθος αρκετά κακοποιά στοιχεία, μεταξύ των οποίων και τινές φυγόδικοι. Αι αρχαί μανθάνουσαι τούτο έλαβον, πάντα τα κατάλληλα μέτρα απαγορεύσασαι προς τις άλλοις και τας νυκτερινάς συγκεντρώσεις». Αυτόθι, αρ. φ. 4844, 2 Ιουνίου 1903.

προϊόν σε περιοχές που αποδίδουν κατώτερες ποιότητες σταφίδας. Όταν η τιμή τους πέφτει σε χαμηλό επίπεδο σε περιόδους μειωμένης ζήτησης και αδυναμίας των κρατικών μέτρων να επιφέρουν θετική λύση, η οικονομική επιβάρυνση των παραγωγών τους είναι τραγική. Τα έσοδά τους δεν επαρκούν προκειμένου να εξοφλήσουν τα δάνεια δαπανών που οφείλουν σε ιδιώτες, με αποτέλεσμα να υπερχρεώνονται. Η παραπάνω συνθήκη ουσιαστικά απομακρύνει την πιθανότητα να είναι συνεπείς απέναντι στις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Έτσι πολύ συχνά, όταν οι δημόσιοι εισπράκτορες περιοδεύουν στα σταφιδικά χωριά, οι καλλιεργητές καταφεύγουν στα δάση ή στα βουνά για να τους αποφύγουν. Μάλιστα ο βουλευτής Ηλείας Κρεστενίτης, περιγράφοντας την κατάσταση που επικρατεί στην περιφέρειά του, επισημαίνει ότι ολόκληρες οικογένειες, προκειμένου να αποφύγουν τους δημόσιους εισπράκτορες, αποσύρονται στην ύπαιθρο για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ακόμα και τον χειμώνα[109]. Αυτή η μορφή κινητικότητας ορισμένων αγροτών από το χωριό στην ύπαιθρο και αντίστροφα, διευκολύνει την επαφή τους με τις ληστρικές ομάδες. Βέβαια αυτή η επαφή είναι αρμονική μόνο στην περίπτωση όπου εξασφαλίζονται ομαλές σχέσεις συνύπαρξης μέσω οικογενειακών ή τοπικών δικτύων που έχουν να κάνουν με την κοινή καταγωγή των δύο μερών. Οι αγρότες καταφεύγοντας στην ύπαιθρο πρέπει να έχουν εξασφαλίσει την ασφαλή παραμονή τους εκεί, καθώς και όρους ευνοϊκής υποδοχής τους από ομάδες που πιθανά δραστηριοποιούνται στον ίδιο χώρο. Η διαδικασία προσέγγισής τους διευκολύνει την διαμόρφωση κοινών πρακτικών οι οποίες έχουν ως κοινό σημείο την αποφυγή των κρατικών οργάνων. Η δυσφορία τους αποκτά ένα κοινό πλαίσιο που ισχυροποιεί τους δεσμούς τους. Με αυτό τον τρόπο η κινητικότητα τμήματος των παραγωγών ανάμεσα στην παράνομη ζωή και στην καθημερινότητα είναι δυνατό να δημιουργήσει όρους ενίσχυσης του ληστρικού φαινόμενου.

Την ίδια εποχή διαμορφώνεται άλλο ένα δίκτυο που ευνοεί την προσέγγιση των σταφιδοπαραγωγών με τις ληστρικές ομάδες. Πρόκειται για το δίκτυο που συγκροτούν άνθρωποι οι οποίοι ανήκουν στις κατηγορίες των λιποτακτών και των προσφύγων του πολέμου. Άλλοτε μετέχουν στην ληστρική δράση και άλλοτε επιστρέφουν στην νόμιμη ζωή, εργάζονται ως υπηρέτες στα χωράφια των μικροιδιοκτητών, αφού οι μισθολογικές τους απαιτήσεις είναι ελάχιστες. Τόσο στον τύπο όσο και στις συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου γίνονται αναφορές σχετικά με τη δράση και τις κινήσεις αυτών των ανθρώπων. Μάλιστα περιγράφονται περιστατικά σύλληψής τους, όταν εργάζονται σε διάφορα κτήματα[110]. Όταν ολόκληρες οικογένειες των σταφιδοκαλλιεργητών

109 Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συν. 35, 28 Ιουνίου 1895, σ. 676.
110 Βλ. εφ. *Παλιγγενεσία*, Αθήνα, αρ. φ. 10, 658, 27 Ιουλίου 1898.

αποφασίζουν να διαφύγουν στην ύπαιθρο προκειμένου να αποφύγουν τους δημόσιους εισπράκτορες, οι υπηρέτες τους εξασφαλίζουν είτε την ομαλή παραμονή τους, είτε την επαφή τους με μέλη ληστρικών ομάδων στις οποίες ήταν ενταγμένοι στο παρελθόν.

Ένας τρίτος παράγοντας που ευνοεί την ενίσχυση της ληστείας από αγροτικό πληθυσμό σχετίζεται με τη συγκυρία που διαμορφώνεται τη μεταπολεμική περίοδο. Ο θεσμός της δικαιοσύνης καλείται να επιλύσει προβλήματα που αφορούν ένα μεγάλο τμήμα των σταφιδοπαραγωγών. Οι διοικητικές και οργανωτικές αδυναμίες του συμβάλουν στην διαμόρφωση ασταθών σχέσεων ανάμεσα στον παραδοσιακό κόσμο και τους μηχανισμούς που χειρίζονται την δικαστική εξουσία. Το αποτέλεσμα της παραπάνω συνθήκης είναι η έξαρση του αισθήματος ανασφάλειας που διακατέχει τους εμπλεκόμενους αγρότες απέναντι στις δικαστικές αποφάσεις. Πολύ συχνά αυτό μετατρέπεται σε αίσθημα αδικίας που υφίστανται οι καλλιεργητές από τις κρατικές υπηρεσίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της προφυλάκισης, ακόμη και ένα χρόνο, αγροτών που κατηγορούνται είτε ως λιποτάκτες είτε για χρέη, εξαιτίας της αδυναμίας της διοικητικής οργάνωσης της δικαστικής εξουσίας να διεκπεραιώσει τις υποθέσεις τους. Έτσι, κάτω από την πίεση μιας τέτοιας πραγματικότητας, πολλοί παραγωγοί της σταφίδας επιλέγουν τη φυγή προς την ύπαιθρο ως μέσο αυτοπροστασίας τους. Βέβαια τα παραπάνω προβλήματα έχουν ανακύψει ήδη στα πρώτα χρόνια εκδήλωσης της σταφιδικής κρίσης[111]. Εντείνονται όμως στην διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου. Η κατάσταση που περιγράψαμε, επηρεάζει τις αντιλήψεις του αγροτικού παραδοσιακού κόσμου στην διάρκεια περιόδων γενικευμένης δυσφορίας, σε δύο σημεία: α) Από τη μεριά τους, το επίσημο δίκαιο αντιμετωπίζεται με δυσπιστία στο σύνολό του, β) Ενεργοποιούνται αυστηρά κριτήρια αξιολόγησής του που σχετίζονται με τις αναφορές του αγροτικού χώρου στο παραδοσιακό εθιμικό δίκαιο, στο πλαίσιο του οποίου νομιμοποιούνται συμπεριφορές και πρακτικές οι οποίες από τον κρατικό νόμο σε αρκετές περιπτώσεις θεωρούνται ως παραβατικές. Τέτοιες μορφές συμπεριφορών αφορούν είτε βίαιες εκδηλώσεις της οργανωμένης κοινωνικής διαμαρτυρίας είτε δραστηριότητες που σχετίζονται με το ληστρικό φαινόμενο.

Εκτός από την κακή οργάνωση των δικαστικών υπηρεσιών, πολλαπλά κοινωνικά προβλήματα προκαλούνται και από την δυσλειτουργία διοικητικών υπηρεσιών που σχετίζονται με άλλους τομείς της δημόσιας διοίκησης. Χαρακτηριστική είναι η ανεπάρκεια εκείνων των μηχανισμών που χειρίζονται την εφαρμογή της φορολογικής νομοθεσίας η οποία αφορά τις δηλωμένες γαίες και φυτείες, μετά την διανομή των

111 Με αφορμή τα προβλήματα που αναφέραμε, πολλοί τοπικοί βουλευτές των σταφιδικών περιφερειών, ζητούν επίμονα να παρθούν μέτρα για την άμεση αναδιοργάνωση του δικαστικού σώματος και των τοπικών υπηρεσιών του. Βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συν. 29, 14 Δεκεμβρίου 1896.

εθνικών γαιών το 1871. Κύρια μετά την πτώχευση του 1893, η σκληρή εισπρακτική πολιτική που υιοθετεί το ελληνικό δημόσιο, συνδυαζόμενη με τις αδυναμίες των υπηρεσιών που την υλοποιούν, προκαλούν την δυσαρέσκεια σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού των σταφιδοφόρων επαρχιών. Πριν από την εκδήλωση της σταφιδικής κρίσης οι μεμονωμένες ή αυθόρμητες διαμαρτυρίες εκτονώνονται μέσο της διαχείρισης του ζητήματος από τους τοπικούς βουλευτές. Οι τελευταίοι, αξιοποιώντας την ευχέρεια που τους παρέχει η διαδικασία των τροπολογιών του νόμου, πετυχαίνουν αρκετές φορές τη τροποποίηση διατάξεων που αφορούν την εξόφληση των φορολογικών χρεών κατά τρόπο ευνοϊκό για τους αγρότες (π.χ. παράταση εξοφλήσεων, αποπληρωμή μικροτέρων δόσεων σε αραιά χρονικά διαστήματα κ.λ.π.).

Οι αρνητικές οικονομικές συνέπειες της σταφιδικής κρίσης με την πάροδο του χρόνου αλλάζουν το τοπίο. Η υπερχρέωση των παραγωγών και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν προκειμένου να καλύψουν τις δαπάνες των καλλιεργειών τους, καθιστούν την διαδικασία αποπληρωμής των φορολογικών τους χρεών ακόμη πιο επιβαρυντική. Οι τοπικοί βουλευτές θέτουν πλέον το ζήτημα στις συνεδριάσεις του Κοινοβουλίου σε τακτά χρονικά διαστήματα, πιεζόμενοι από το κλίμα δυσαρέσκειας που επικρατεί στις περιφέρειές τους. Πολύ συχνά μάλιστα απαιτούν να πάρει θέση ο πρωθυπουργός και ο υπουργός των οικονομικών. Παρόλα αυτά, οι απόψεις τους δεν εκφράζουν την ανάγκη κατάργησης της υπάρχουσας φορολογικής νομοθεσίας. Ορισμένοι διατείνονται ότι χρήζει τροποποιήσεων επειδή ευνοεί συγκεκριμένες επαρχίες σε βάρος εκείνων που εκπροσωπούν. Άλλοι θεωρούν ότι πρέπει το σύνολο των διατάξεών της να παραμείνει ακέραιο, υπερασπιζόμενοι τα τοπικά συμφέροντα των επαρχιών τους. Οι περισσότεροι όμως συμφωνούν ότι είναι ορατός ο κίνδυνος ανάφλεξης ενός νέου κοινωνικού προβλήματος, αφού όπως παραδέχονται μεγάλος αριθμός των σταφιδοκαλλιεργητών, προκειμένου να αποφύγει τις συνέπειες της μη εξόφλησης των φορολογικών του χρεών, καταφεύγει στην ύπαιθρο. Πρόκειται για άλλη μια εκδοχή της συγκυρίας που διευκολύνει την προσέγγιση του αγροτικού κόσμου με το ληστρικό βίο. Χαρακτηριστικές είναι οι επισημάνσεις του βουλευτή Μεσσήνης, όσο αφορά την κατάσταση που επικρατεί στις περιοχές τις οποίες εκπροσωπεί:

> Πολλοί των συμπολιτών μου έχουσι πληρώσει πλέον του οφειλομένου δια τας δηλωμένας γαίας και φυτείας και εξακολουθούσι πληρόνοντες, διότι εκβιάζονται και εξαναγκάζονται δι' ενταλμάτων, άλλως φυγοδικούσι και τρέχουσιν εις τα όρη. Φρονώ ότι είναι μεγίστη αδικία εις την επαρχίαν

Μεσσήνης, η οποία προσφέρει εις το Δημόσιον τριπλασίας φόρους των υπ' άλλων επαρχιών πληρονομένων[112].

---

112 Αυτόθι, συν. 16, 27 Νοεμβρίου 1896, σ. 271. Ενδιαφέρουσες είναι και οι απόψεις του βουλευτή Μερλόπουλου όπως και του πρωθυπουργού Δηλιγιάννη για το παραπάνω ζήτημα. Ο πρώτος αφού πληροφορεί το σώμα, ότι με το νόμο του 1895 ιδρύθηκαν δύο συνεργεία και προστέθησαν αρκετοί υπάλληλοι στο λογιστικό τμήμα του υπουργείου των οικονομικών έχοντα αποστολή την εκκαθάριση του οφειλόμενου τιμήματος από τις γαίες και τις φυτείες, αναρωτιέται γιατί οι ενέργειές τους δεν επιφέρουν το ποθούμενο αποτέλεσμα. Μάλιστα επισημαίνει ότι: «Εάν ησχολήθησαν μόνον δια την επαρχίαν του Άργους και δια την επαρχίαν του κυρίου Πρωθυπουργού, τούτο Κύριοι, δεν λέγεται εκπλήρωσις του σκοπού...». Όσο αφορά την διανομή των γαιών (1871) και τις συνέπειές της, αναφέρει: «Ο νόμος ούτος, Κύριοι, αντί ως ηλπίζετο, και ως και η Κυβέρνησις, η εισαγάγουσα τούτον εν τη Βουλή κατά το 1871 ήλπιζε, να αποβεί μιαν ημέραν ευεργετικός και ωφέλιμος εις τους φορολογουμένους και εις το Δημόσιον συγχρόνως, τουναντίον απέβη καταθλιπτικώτατος και τυραννικώτατος δια τους πολίτας. Απέβη μόνον κατά τρόπον αδικώτατον ωφέλιμος εις το Δημόσιον διότι απηλλάγη το Δημόσιον ιδιοκτησίας εκ της οποίας ουδέν προσεπορίζετο, και ιδιοκτησίας εκ της οποίας πλείστα όσα άντλησε δια της πωλήσεως, εκ της οποίας τεραστίως ηύξησαν οι πρόσοδοι αυτού, αλλ' οι φορολογούμενοι εξακολουθούσιν έτι να πληρώνωσι προσωρινάς δόσεις, δεν γνωρίζουν δε τι θα καταβάλωσιν ακόμη προς εξόφλησιν του χρέους και μέχρι τίνος χρόνου, ότε θα αποκτήσωσιν ένα τίτλον τέλος πάντων, ιδιοκτησίας, δυνάμει του οποίου θα δύνανται να διαθέσωσι τα κτήματα αυτών». Ο ίδιος βουλευτής συμπεραίνει ότι ενώ το δημόσιο έχει ξεπληρωθεί με το παραπάνω, οι φορολογούμενοι αναγκάζονται να υποκύπτουν στις διώξεις του. Ο πρωθυπουργός Δηλιγιάννης απαντώντας, αναφέρει: «Ο νόμος του 1871 παρήγαγε τοιαύτας περιπλοκάς και δυσχερείας, ώστε σας βεβαιώ, ότι ουχί εις τα 1896, αλλ' ούτε εις τα 2006 δεν θα ήναι εκκαθαρισμέναι αι περιπλοκαί αύται... Εάν εγνωρίζετε, ότι το δικαίωμα εκάστου πολίτου να δηλώση, ίνα καταλάβει 80 στρέμματα γης, δεν εδόθη μόνον εις αυτόν, εάν ήναι κάτοικος του χωρίου, αλλ' εδόθη συγχρόνως και εις εκείνους, οι οποίοι κατοικούσιν εις παρακείμενας εκτάσεις, εδόθη κατόπιν και εις εκείνους οι οποίοι κατοικούσιν εκτός της επαρχίας, και ότι πάντες εδήλωσαν πολλάκις την αυτήν έκτασιν και πάντες υπέβαλον δήλωσιν και πάντες κατέβαλον δόσεις, δεν θα ελέγετε ταύτα». Ο πρωθυπουργός μάλιστα υπολογίζοντας ότι η τελική εκκαθάριση θα πραγματοποιηθεί μετά από είκοσι έως τριάντα χρόνια, αναφέρει ότι τα εκκρεμή έγγαφα αριθμούν σε 3. 700. Η δευτερολογία του βουλευτή Μερλόπουλου εστιάζεται στο ζήτημα των διώξεων και των καταχρήσεων που πραγματοποιούν διάφοροι επιτήδειοι εκμεταλλευόμενοι τις ατέλειες του νόμου. Για τις διώξεις επισημαίνει: «Οι φορολογούμενοι στερούνται ακόμη και του δικαιώματος εκ ταύτης της ιδιοκτησίας ενόσω δεν πληρώσωσι τα μέχρι της εποχής της παραιτήσεως οφειλόμενα... Αποστραγγίζωμεν πάσαν οικονομικήν δύναμιν των πολιτών, δια να πλουτίσωμεν το δημόσιον ταμείον, τον διαρρέοντα τούτον πίθον των Δαναΐδων». Όσο αφορά τις καταχρήσεις, αναφέρει ότι αυτές συνήθως πραγματοποιούνται σε βάρος των κληρονόμων ενός αποθανόντα δηλωτή: «Πολλοί υποταμίαι, συνεννούμενοι μετά των παρ' αυτοίς εισπρακτόρων εκδίδουσι πλαστά διπλότυπα, διπλότυπα πληρωμής των ετησίων δόσεων, χρονολογημένα προς ενός, δύο ή τριών πολλάκις μηνών προ της πραγματικής πληρωμής αυτών. Τούτο δε γίνεται επί σκοπώ όπως σφετερισθώσι τα χρήματα του Δημοσίου, το εκ τόκων υπερηρεμίας, επί ιδία ωφελείας». Τέλος, ο βουλευτής Μεσσήνης, αφού αναφέρει ότι οι περισσότεροι οφειλέτες πληρώνουν για 25 χρόνια φόρους τους οποίους ήδη έχουν εξοφλήσει, επικεντρώνει τον λόγο του στη ζήτημα της καθυστέρησης που εμφανίζεται για την επαρχία του, όσο αφορά τα παραχωρητήρια γαιών και φυτειών: «Διαβεβαιώ αυτόν (πρωθυπουργέ), ότι όσοι είχον τα μέσα, εφρόντισαν δια μεγάλων

Και στο νομό Αχαϊοήλιδος η κατάσταση δεν είναι καλύτερη. Τους πρώτους μήνες μετά την ανακωχή του πολέμου συλλαμβάνονται περίπου 650 φυγόδικοι, κατάδικοι και λιποτάκτες. Οι ίδιοι και οι οικογένειές τους επιβαρύνονται οικονομικά ακόμη περισσότερο. Όσοι διαφεύγουν, αντιμετωπίζοντας τον φόβο της σύλληψης, καταφεύγουν στην ύπαιθρο, προκειμένου είτε να μη δικασθούν είτε να μην εκτίσουν τις ποινές που τους επιβλήθηκαν ερήμην τους.

Μάλιστα, σε μια περίοδο όπου η εντατικοποίηση των καλλιεργειών αποτελεί το μοναδικό μέσο της οικονομικής τους ανακούφισης, η αποδοτικότητα των φυτειών υστερεί εξαιτίας της ολικής ή μερικής εγκατάλειψής τους, ιδιαίτερα τους μήνες των πολεμικών συγκρούσεων. Την ίδια εποχή κάθε εγχείρημα από τη μεριά των καλλιεργητών να δαπανήσουν περισσότερα χρήματα ώστε να αποδώσει το χωράφι τους, έχει άμεσες επιπτώσεις στις σχέσεις τους με το νόμο. Και αυτό γιατί αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους που αφορούν στην αποπληρωμή των χρεών, αυξάνοντας ταυτόχρονα και το κόστος των καλλιεργητικών τους δαπανών. Ήδη, η προσωπική κράτηση έχει επεκταθεί και για τα ιδιωτικά χρέη.

Η έλλειψη διοικητικής υποδομής στους οικονομικούς μηχανισμούς του κράτους, συνδυαζόμενη με την εντατικοποίηση της διαδικασίας είσπραξης των οφειλών αποτελούν τους βασικότερους παράγοντες που απομακρύνουν την προοπτική λήψης μακροπρόθεσμων μέτρων, τα οποία θα συνέβαλαν στην εκτόνωση της κατάστασης που περιγράψαμε. Οι εκτονωτικές προσπάθειες περιορίζονται στο πλαίσιο ορισμένων ιδιωτικών πρωτοβουλιών, οι οποίες όμως δεν αποδίδουν θετικές και μόνιμες λύσεις, αφού ο χαρακτήρας τους είναι αποσπασματικός και χωρίς διάρκεια[113]. Συχνά, οι καταχρεωμένοι αγρότες εκτός από την φυγή στην ύπαιθρο πραγματοποιούν αυθόρμητες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας παρακινούμενοι από το πνεύμα της απόγνωσης, διεκδικώντας την αναστολή των διώξεών τους. Τέτοιες εκδηλώσεις πυκνώνουν όταν η κρίση οξύνεται, εξαιτίας θεομηνιών ή ασθενειών που καταστρέφουν μεγάλο τμήμα της

δαπανών και έλαβον τα παραχωρητήρια αυτών, έμειναν δε μόνον οι της δευτέρας και της τελευταίας τάξεως, οι οποίοι, ούτε μέσα είχον, ούτε και εις κατάστασιν ήσαν χρηματικήν, όπως πληρώσωσιν και καταστήσωσιν πάγιας δόσεις τα οφειλόμενα παρ' αυτών εις το Δημόσιον. Πολλάκις δε, ληξάσης της προθεσμίας προς πληρωμήν, βιάζονται παρά των αρχών να πληρώσωσι και 20% ως πρόσθετον φόρον, και πλείστοι εξ αυτών μη δυνάμενοι, τρέχουσιν εις τα όρη, ίνα μη συλληφθώσι παρά των χωροφυλάκων και τεθώσιν εις τας δια χρέη φυλακάς». Αυτόθι, συν. 17, 28 Νοεμβρίου 1896, σς. 295, 297-298.

113 Ενδεικτική είναι η πρωτοβουλία σωματείων κυριών της Πάτρας που πραγματοποιούν εράνους με σκοπό να συλλεχθούν χρήματα ώστε να πληρωθούν τα χρέη φυλακισμένων συμπολιτών τους. Βλ. Αλ. Μαρασλής, *Ιστορία της Πάτρας*, ό.π., σ. 304.

παραγωγής[114]. Όμως οι περισσότεροι καλλιεργητές επιλέγουν να διαφύγουν στα δάση ή στα βουνά έστω και για αραιά χρονικά διαστήματα, όταν ο κίνδυνος σύλληψής τους από τις διωκτικές αρχές είναι πλέον ορατός[115].

Μέχρι τώρα το ενδιαφέρον μας επικεντρώθηκε στην περιγραφή των συγκυριακών παραγόντων που δρομολόγησαν ως ένα βαθμό τη τροφοδότηση της ληστείας από τμήμα των καλλιεργητών της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, πριν τον πόλεμο του 1897 και κύρια τη μεταπολεμική περίοδο. Στις παραγράφους που ακολουθούν επιχειρούμε να αναλύσουμε τους λόγους για τους οποίους αυτοί οι παράγοντες διευκολύνουν την έξαρση του φαινομένου. Το εγχείρημά μας εστιάζεται περισσότερο σε τρία ζητήματα· το πρώτο αφορά τις αντιλήψεις που επικρατούν στα μέλη του αγροτικού παραδοσιακού κόσμου για τη ληστρική δράση, σε περιόδους γενικευμένης κοινωνικής και οικονομικής κρίσης. Το δεύτερο ζήτημα αφορά το τρόπο με τον οποίο οι αναρχικές παρεμβάσεις στα δρώμενα της διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών διευκολύνουν την ενίσχυση της ληστείας από τους τελευταίους. Συγκεκριμένα το αναλυτικό μας ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο γεγονός της κινητικότητας που χαρακτηρίζει τμήμα των καλλιεργητών ανάμεσα στις μαζικές εκδηλώσεις της διαμαρτυρίας και στις ληστρικές δραστηριότητες και στην ευθύνη που επιρρίπτουν οι κρατικοί ιθύνοντες στους αναρχικούς της Πελοποννήσου για την έξαρση του φαινόμενου. Η απόληξη της

---

114 Τον Αύγουστο του 1900, ο *Νεολόγος Πατρών* δημοσιεύει το παρακάτω χαρακτηριστικό περιστατικό: «Η καταδίωξις των οφειλετών του δημοσίου εν τω δήμω Φαρρών έλαγε τέτοιαν έκτασιν ώστε πάνω από διακόσιοι χωρικοί γυμνοί και περίβρεκτοι εκ της βροχής, έφθασαν το απόγευμα χθες ενταύθα για να ενεργήσουν για την αναστολή των διώξεών των. Τα γεγονότα ταύτα γνωσθέντα και κυρίως το θέαμα των ατυχών χωρικών βαθέως συνεκίνησαν τους ιδόντας, ευρέως δε εσχολιάζετο η διαγωγή του Αστυνόμου όστις εν διαστήματι μιας εβδομάδος κατόρθωσε να ρίξη εις τελείαν απόγνωσιν δήμον ολόκληρον σκληρώς ήδη δοκιμασθέντα υπό του περονοσπόρου». Αυτόθι.

115 Όσο αφορά την πολιτική που ακολουθεί η διοίκηση της ΕΤΕ στο ζήτημα των προσωποκρατήσεων και των συμβιβασμών με οφειλέτες της, παρατηρούμε τα παρακάτω: Όταν η οικονομική κρίση επιδεινώνεται, οι προσωποκρατήσεις συνήθως διαρκούν δύο έως τρεις μήνες. Η διάρκειά τους συναρτάται τόσο από το ύψος της οφειλής, όσο και από τα έξοδα που απαιτούνται για την εφαρμογή του μέτρου. Η λήψη του μέτρου της προσωποκράτησης στοχεύει τόσο στην άμεση τιμωρία του οφειλέτη, όσο και στον εκβιασμό των συγγενών, φίλων ή των εγγυητών του, προκειμένου να συνεισφέρουν στην αποφυλάκισή του εξοφλώντας τα χρέη. Οι συμβιβασμοί ανάμεσα στην υπηρεσία της ΕΤΕ και του οφειλέτη πραγματοποιούνται στο βαθμό που ο τελευταίος χρωστάει μεγάλα χρηματικά ποσά, ώστε η τράπεζα να μη διακινδυνεύει την αποπληρωμή τους. Πρόκειται για οφειλέτες που ανήκουν στις εύπορες κατηγορίες του πληθυσμού (μεγαλοέμποροι, μεγαλοκτηματίες κ. λπ.). Αντίθετα στις περιπτώσεις οφειλετών μικρών χρηματικών ποσών, οι συμβιβασμοί και οι διακανονισμοί των χρεών πραγματοποιούνται πολύ δύσκολα. Συνήθως δεν τους παρέχεται η δυνατότητα να ανανεώσουν το δάνειό τους ή να δανειοδοτηθούν εκ νέου, ώστε να εξοφλήσουν τους τόκους του προηγούμενου δανείου. Βλ. σχετικά, Θ. Καλαφάτης, *Αγροτικός μετασχηματισμός*, ό.π., σ. 137.

παραπάνω συνθήκης είναι η εντατικοποίηση και συστηματοποίηση των διώξεων ενάντια στους πρωταγωνιστές των αναρχικών κινήσεων. Το τελευταίο ζήτημα σχετίζεται με την πολιτική αντιμετώπιση της ληστείας από το κράτος και τους λόγους οι οποίοι την επιβάλουν σε σχέση με την αναρχική δραστηριότητα στις σταφιδοφόρες επαρχίες.

α. Όταν το σταφιδικό μοντέλο λειτουργεί εύρυθμα στην περίοδο πριν από την κρίση, το ληστρικό φαινόμενο βρίσκεται σε ύφεση. Όσες ομάδες ή μεμονωμένα άτομα ασκούν παράνομη δράση αντιμετωπίζονται εχθρικά, τόσο από τους κρατικούς μηχανισμούς, όσο και από την πλειοψηφία των αγροτικών πληθυσμών. Μέχρι την δεκαετία του 1880, η συνδιαλλαγή των πολιτικών και οικονομικών τοπικών παραγόντων με τους ληστές αποτελεί το κυριότερο μέσο προκειμένου να αποφεύγονται ακραίου τύπου δραστηριότητες των τελευταίων. Το σύστημα της συνδιαλλαγής συμβάλλει: α) στην εκτόνωση του ληστρικού φαινόμενου σε τοπικό επίπεδο, ώστε να ελαχιστοποιείται η ανάγκη μετακινήσεων διωκτικών αποσπασμάτων από περιοχή σε περιοχή. β) Στην αναβάθμιση του πολιτικού και κοινωνικού κύρους των τοπικών παραγόντων, οι οποίοι υποκαθιστούν σε μεγάλο βαθμό τους μηχανισμούς ελέγχου της κεντρικής εξουσίας στα τοπικά πράγματα.

Ο εκχρηματισμός της υπαίθρου, οι δραστηριότητες της Εθνικής Τράπεζας στις σταφιδοφόρες επαρχίες και γενικότερα η ανάπτυξη της οικονομικής ζωής δρομολογούν, όταν κρίνεται απαραίτητο, την αντιμετώπιση των ληστών και με κατασταλτικά μέτρα. Αυτό συμβαίνει επειδή συχνά η δράση τους δυσχεραίνει την ομαλή διεξαγωγή των εμπορικών χρηματικών συναλλαγών, την κίνηση και διακίνηση των κεφαλαίων της Ε.Τ.Ε. προς και από τα υποκαταστήματά της στην επαρχία. Από την άλλη, οι αγροτικοί πληθυσμοί δυσανασχετούν με την εκδήλωση ληστρικών δραστηριοτήτων, όταν η εργασιακή και οικονομική τους συνθήκη κρίνεται από τους ίδιους ως ικανοποιητική. Πολύ συχνά γίνονται θύματα επιθέσεων στο χωράφι ή στη διάρκεια του δρομολογίου που ακολουθούν για να φτάσουν ή να επιστρέψουν από αυτό, ενώ δεν σπανίζουν και οι περιπτώσεις απαγωγών που πραγματοποιούνται σε βάρος τους. Εκτός όμως από τις άμεσες συνέπειες που έχουν στην καθημερινή τους ζωή από την ύπαρξη ληστών στην περιοχή τους, οι καλλιεργητές αποδίδουν ευθύνες στους παράνομους και για την άσχημη μεταχείρισή τους από μέλη διωκτικών αποσπασμάτων που καταφθάνουν στις επαρχίες προκειμένου να τους εξολοθρεύσουν[116].

Τόσο τα αποτελέσματα της κρίσης, όσο και η ασταθής κοινωνική συνθήκη που επικρατεί μετά τον πόλεμο στις σταφιδοφόρες επαρχίες, αναγκάζουν ένα τμήμα του

116 Αυτόθι, σσ. 104-105.

αγροτικού κόσμου να επιλέξει τη λύση της φυγής. Οι πρακτικές φυγόδικων και φυγόποινων κάθε μορφής, διαμορφώνουν το πλαίσιο επαφής των αγροτών με τους ληστές. Μολονότι ανήκουν στο ίδιο πολιτισμικό πεδίο που συγκροτούν οι παραδοσιακές τους αντιλήψεις, εντούτοις στην προκρισιακή περίοδο σπάνια εναρμονίζονται οι δραστηριότητες και οι σχέσεις τους. Αντίθετα στην περίοδο της κρίσης τα δύο περιβάλλοντα γεφυρώνουν πολύ πιο εύκολα τις αποστάσεις που τα χωρίζουν. Πλέον οι παραδοσιακές αλληλεγγυότητες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο των τοπικών κοινωνιών μέσο δικτύων συγγένειας και φιλίας επεκτείνονται και στο ληστρικό περιβάλλον. Η ληστρική ομάδα που υποδέχεται τον φυγόδικο ή φυγόποινο αγρότη ανακόπτει την απομόνωσή της στα στενά όρια όπου δραστηριοποιείται, αποκτώντας γέφυρες επικοινωνίας με ένα κόσμο με τον οποίο οι σχέσεις της δεν ήταν αρμονικές στο παρελθόν. Οι πρακτικές των μελών της ομάδας και οι αντιλήψεις τους για την καθημερινή ζωή επηρεάζουν τις αντιλήψεις του αγρότη και προσωρινού φυγά-ληστή. Το κοινό πολιτισμικό επίπεδο υπερισχύει των αντιθέσεων που διαμορφώνει η διαφορετικότητα των πρακτικών που ασκούν τα δύο περιβάλλοντα. Οι αγρότες αν και δέχονται καρτερικά την εκμετάλλευση και την υποταγή, επανασυγκροτούν την εικόνα ενός κόσμου απαλλαγμένου από τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες που κυριαρχούν στον δικό τους κόσμο. Μέσο της προσωρινής συμμετοχής τους στον ληστρικό βίο αναπαριστούν μια ζωή ελευθερίας και ισότητας, έστω και αν είναι περιορισμένη η προοπτική μονιμοποίησης μιας τέτοιας συνθήκης, τόσο για τους αγρότες όσο και για τους ληστές[117].

Όταν οι εκδηλώσεις διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών είναι διαχειρίσιμες από τους επίσημους μηχανισμούς (κόμματα, σύλλογοι), οι τελευταίοι αποδέχονται τους όρους εκτόνωσής τους «από τα πάνω» στο βαθμό που η διαχείριση τους επιφέρει θετικά αποτελέσματα, ορατά στην καθημερινή τους ζωή. Αντίθετα η αναποτελεσματικότητα της λειτουργίας αυτών των μηχανισμών, η περιθωριοποίηση των διωκόμενων αγροτών (οικονομική και κοινωνική), ανακόπτει τη συνεύρεσή τους. Δεν είναι όμως μόνο η δυσχερής οικονομική θέση των παραγωγών που διευκολύνει την προσέγγισή τους με τους ληστές. Η εγκατάλειψη των κτημάτων, η ελλιπής αποδοτικότητά τους και η ανυπαρξία προοπτικής να αντιστραφεί αυτή η κατάσταση, συνηγορούν στο να αποδεσμεύεται, έστω και προσωρινά, ο αγρότης από τους ισχυρούς δεσμούς που τον συνδέουν με τη γη του. Αυτή η αποδέσμευση εκφράζεται συνήθως με δύο τρόπους· πρώτον, μέσω εκδηλώσεων της διαμαρτυρίας των αγροτών οι οποίες υπερβαίνουν τα στενά τοπικά όρια, επεκτεινόμενες στα αστικά κέντρα των επαρχιών. Πολλοί παραγωγοί, μη ελπίζοντας σε επαρκή απόδοση του κτήματός τους αφού ούτε

117 Πρβλ. Ερ. Χομσμπάουμ, *Οι ληστές*, ό.π., σσ. 22-24.

τα επαρκή κεφάλαια διαθέτουν προκειμένου να το καλλιεργήσουν, ούτε μπορούν να εξοφλήσουν τα ήδη υπάρχοντα χρέη τους, τα εγκαταλείπουν για μεγάλο χρονικό διάστημα, κατευθυνόμενοι είτε προς τα αστικά κέντρα των περιοχών τους όπου πραγματοποιούνται τα μεγάλα συλλαλητήρια, είτε προς την ύπαιθρο. Δεύτερον, μέσω των επαφών τους με ληστρικές ομάδες που λυμαίνονται την ύπαιθρο των περιφερειών τους και τη συμμετοχή τους στην δραστηριότητά τους. Με αυτό τον τρόπο τα μέλη αυτών των ομάδων δέχονται τα μηνύματα δυσαρέσκειας που διακατέχει τους ανθρώπους που τους προσεγγίζουν, σε περιόδους οξυμένης κοινωνικής και οικονομικής κρίσης. Δηλαδή σε αυτές ακριβώς τις περιόδους διαμορφώνεται μια σχέση αλληλοεπίδρασης, όπου οι δύο κόσμοι συμμερίζονται ο ένας τις μέριμνες του άλλου. Αγρότες και ληστές παύουν να είναι αντίπαλοι, συμμετέχουν και μοιράζονται ένα κοινό πολιτισμικό σύστημα αξιών, αντιτάσσουν την κοινότητα των αντιλήψεών τους απέναντι στις επιδιώξεις της κεντρικής εξουσίας και των τοπικών μηχανισμών της. Δεν αμφισβητούν την ικανότητά της να διαχειρίζεται την κρίση, εκδικούνται όμως για την αδικία που προκαλεί η δυσλειτουργία των μηχανισμών της. Επιχειρούν να αποδείξουν ότι έχουν την δύναμη, υπερβαίνοντας τους νόμους τους, οποίους υπάκουαν πριν από την κρίση, να επαναφέρουν τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς σε καθεστώς εύρυθμης λειτουργίας. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις τους, το πότε αυτοί οι μηχανισμοί λειτουργούν ή δυσλειτουργούν δεν εξαρτάται τόσο από τους όρους συγκρότησής τους, όσο από την αποτελεσματικότητα που επιδεικνύουν την περίοδο της κρίσης.

Το ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί σε αυτό το σημείο είναι το ακόλουθο: στην διάρκεια της κρίσης, όταν οι μηχανισμοί που την διαχειρίζονται δεν επιφέρουν τα αναμενόμενα για τους αγρότες αποτελέσματα, η προσέγγιση τμήματος των σταφιδοπαραγωγών με τους ληστές αποτελεί μηχανισμό εκτόνωσης της διαμαρτυρίας τους ή ακόμη και αφορμή για καταστολή της από την κεντρική εξουσία; Η απάντησή μας δεν θα είναι μονομερής. Κατ' αρχήν είναι καταφατική, στο βαθμό που ένα μεγάλο μέρος των παραγωγών που εκφράζουν την δυσφορία τους σε μια συνθήκη κρίσης καταφεύγει στη ληστρική δράση για μεγάλο χρονικό διάστημα, μη έχοντας εναλλακτική λύση. Θα ήταν επίσης καταφατική, όταν στο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της κρίσης δυσλειτουργούσαν οι επίσημοι μηχανισμοί διαχείρισής της ή ακόμη και στην περίπτωση που δεν υπήρχαν τέτοιοι. Όσο αφορά όμως την διαμαρτυρία των σταφιδοκαλλιεργητών, οι εκδηλώσεις και οι μορφές τους εναλλάσσονται ανάλογα με τη συγκυρία. Είτε υπακούουν στους προσανατολισμούς που τους υπαγορεύουν οι επίσημοι μηχανισμοί διαμεσολάβησης, είτε όταν οι τελευταίοι δυσλειτουργούν αναπτύσσονται πρακτικές που σχετίζονται άμεσα με την

παραδοσιακή εξέγερση. Μια εκδοχή αυτών των εκδηλώσεων είναι και η προσφυγή στη ληστρική δράση, χωρίς αυτή να έχει μόνιμο και σταθερό χαρακτήρα, αλλά προσωρινό.

Οι αγρότες ζώντας στην ύπαιθρο και διεκδικώντας τους όρους επιβίωσής τους εκεί, είναι εξοικειωμένοι με το ληστρικό φαινόμενο, είτε έχουν θετική στάση απέναντί του είτε όχι. Η συγκυρία είναι εκείνη που ορίζει τις κλίμακες και τα κριτήρια αυτής της αξιολόγησης. Η δράση των ληστρικών ομάδων απαξιώνεται, όταν δεν επικρατούν συνθήκες κρίσης, ή όταν κυριαρχεί η αντίληψη στους αγρότες ότι υπάρχουν οι όροι για το ξεπέρασμά της. Αντίθετα όταν δεν συντρέχουν οι παραπάνω παράγοντες, η ληστρική ζωή προσλαμβάνεται, έστω και προσωρινά, ως μέσο διαμαρτυρίας και αποφυγής των διωκτικών πρακτικών της κρατικής εξουσίας. Η φυγοδικία και η επαφή με τους ληστές δεν ταυτίζει μόνιμα την δράση του αγρότη-ληστή με τη ληστρική ζωή. Επανερχόμενος όμως στη νόμιμη καθημερινότητά του δεν είναι ανεπηρέαστος από το πέρασμά του στην παράνομη κατάσταση. Με αυτή την έννοια η έξαρση της ληστείας στην περίοδο της σταφιδικής κρίσης, δεν έχει ως μοναδικό αποτέλεσμα την εκτόνωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας, επειδή: α) Συντηρεί την παράδοση ανταρσίας ακόμη και σε αγροτικούς πληθυσμούς που διαμαρτύρονται σιωπηρά για τα δρώμενα της κρίσης, μη μετέχοντας σε συλλαλητήρια και άλλες εκδηλώσεις· η αναγκαστική προσφυγή τους στον κόσμο της παρανομίας (φυγόδικοι, φυγόποινοι, λιποτάκτες) και η πιθανή επαφή τους με τους ληστές τους καθιστά ενεργά μέλη της κοινωνικής διαμαρτυρίας. β) Προωθεί τις παραδοσιακού τύπου συλλογικές μορφές άμυνας και οργανωμένης αντίστασης απέναντι στην κρατική βία, όταν οι μηχανισμοί του κράτους αδυνατούν να ελέγξουν τα δρώμενα στις τοπικές κοινωνίες, εξαιτίας των αρνητικών συνεπειών της κρίσης.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η σχέση της ληστείας με την διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών έχει διττό χαρακτήρα, στην διάρκεια της σταφιδικής κρίσης. Από τη μια πλευρά, εκτονώνει ως ένα βαθμό τις βίαιες οργανωμένες πρακτικές που συμβαίνουν στο πλαίσιο αυθόρμητων και μη καθοδηγούμενων από τους εμπορικούς συλλόγους ή τα κομματικά δίκτυα εκδηλώσεων· στη συγκεκριμένη περίπτωση η έξαρση του φαινόμενου είναι δυνατό να διαμορφώνει και όρους εντατικοποίησης της καταστολής τους. Από την άλλη, ενεργοποιεί και πάλι το παραδοσιακό πνεύμα ανταρσίας, προσδίδοντάς του ταυτόχρονα νέα χαρακτηριστικά στοιχεία που προέρχονται από τη συσσώρευση νέων εμπειριών γύρω από το ζήτημα της οργανωμένης συλλογικής δράσης.

Εντούτοις, στην διάρκεια της κρίσης δεν επηρεάζεται μονάχα η εξέλιξη και ο χαρακτήρας της κοινωνικής διαμαρτυρίας από την έξαρση του ληστρικού φαινομένου, αλλά συμβαίνει και το αντίστροφο. Τα δρώμενα της κοινωνικής διαμαρτυρίας

επηρεάζουν την εξέλιξη του φαινομένου ως εξής: α) Η ισχυροποίηση των δεσμών ανάμεσα στους ληστές και σε τμήμα της αγροτικής τοπικής κοινωνίας συμβάλλει ώστε οι μέριμνες που διαμορφώνονται στο χώρο των καλλιεργητών να μεταφέρονται ευκολότερα στο χώρο των ληστών. β) Αναπτύσσονται οι όροι για κοινή αντιμετώπιση της κρατικής βίας, αφού οι κατασταλτικές δυνάμεις του κράτους καταφθάνουν στις σταφιδικές επαρχίες όχι μόνο με το πρόσχημα της καταδίωξης των ληστών, αλλά και για να καταστείλουν αυθόρμητες βίαιες πρακτικές των σταφιδοπαραγωγών, όταν οι εκδηλώσεις τους δεν υπακούουν στις κατευθύνσεις που τους υπαγορεύουν οι επίσημοι μηχανισμοί διαμεσολάβησης. Όταν παρεμβαίνουν οι μηχανισμοί των κρατικών αρχών στην ύπαιθρο επιδιδόμενες σε κατασταλτικές πρακτικές, η δράση τους έχει επιπτώσεις και στις εκδηλώσεις της διαμαρτυρίας και στην δραστηριότητα των ληστρικών ομάδων. Είτε η παρέμβασή τους πραγματοποιείται προκειμένου να ελέγξουν τις βίαιες μορφές διαμαρτυρίας, είτε προκειμένου να συλλάβουν ληστές, τελικά η παρουσία τους αφορά τόσο τον αγροτικό, όσο και τον ληστρικό χώρο. Αν εκλάβουμε ως δεδομένη την κινητικότητα ανάμεσα στους δύο χώρους σε τέτοιες περιόδους κρίσης, τότε μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αυτή η συγκυρία διαμορφώνει ευνοϊκούς όρους για κοινή αντιμετώπιση της κρατικής βίας. γ) Όταν οι σταφιδοπαραγωγοί αντιμετωπίζουν αυξημένες οικονομικές δυσχέρειες, οι στόχοι της ληστρικής δραστηριότητας επικεντρώνονται κύρια σε τμήματα του πληθυσμού τα οποία δεν έχουν πληγεί σε τέτοιο βαθμό όσο εκείνοι (π.χ. έμποροι, μεγαλοκτηματίες). δ) Στην διάρκεια της ίδιας συγκυρίας, όταν η ληστεία ενισχύεται από ένα τμήμα των σταφιδοκαλλιεργητών, η πιθανότητα συνδιαλλαγής των παρανόμων με τοπικούς πολιτικούς ή οικονομικούς παράγοντες μειώνεται σημαντικά. Τόσο η αναποτελεσματική διαχείριση της κρίσης, όσο και η αύξηση των περιπτώσεων κατάχρησης για τις οποίες ευθύνονται οι παραπάνω παράγοντες, τους καθιστούν αναξιόπιστους με συνέπεια αγρότες και ληστές να άρουν την εμπιστοσύνη απέναντί τους. Σύμφωνα με τα παραπάνω συμπεραίνουμε τα εξής: σε περιόδους που η κρίση δεν είναι διαχειρίσιμη από τους επίσημους μηχανισμούς διαμεσολάβησης, η ληστεία ως εκδοχή της κοινωνικής διαμαρτυρίας δεν αποτελεί ένα στάσιμο φαινόμενο, ούτε αναδεικνύεται σε ένα σταθερό μηχανισμό εκτόνωσης των ευρύτερων κοινωνικών κινητοποιήσεων. Η ληστρική δράση διαρκώς επαναπροσδιορίζει τις μορφές και τον χαρακτήρα της, ανάλογα με τις σχέσεις που αναπτύσσουν οι φορείς της με τμήμα των σταφιδοκαλλιεργητών. Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτή η δράση δεν καταλήγει στην συνδιαλλαγή με τους εκπροσώπους της καθεστηκυίας τάξης, αλλά εκφράζει περισσότερο την αυθεντική παραδοσιακή ανταρσία. Νέες πρακτικές και συμπεριφορές που αφορούν την ομαδική και οργανωμένη αντίδραση μεταδίδονται στους προσωρινούς αγρότες-ληστές. Στο γεγονός

αυτό συμβάλλουν δύο παράγοντες· πρώτο, οι ληστές έχουν την ικανότητα ως ένα βαθμό να αξιολογούν τους όρους του εξουσιαστικού παιχνιδιού, να απαιτούν, να ανταλλάσσουν, να ικανοποιούνται ή να υποχωρούν[118]. Δεύτερο, η μετάδοση των εμπειριών που προέρχονται από τη ληστρική δραστηριότητα στους αγρότες, διευκολύνεται από το γεγονός ότι αγρότες και ληστές αναφέρονται σε ένα κοινό πολιτισμικό πεδίο το οποίο αναδεικνύεται σε κυρίαρχο στη συγκυρία της κρίσης.

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενες παραγράφους, το δεύτερο ζήτημα στο οποίο επικεντρώνεται το ενδιαφέρον μας αφορά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται οι έλληνες αναρχοσοσιαλιστές την επαφή τμήματος των σταφιδοπαραγωγών με ληστρικές ομάδες, καθώς και τη στάση τους απέναντι στις σχέσεις που αναπτύσσονται στη διάρκεια αυτής της προσέγγισης.

Με μια πρώτη ματιά, οι πρωταγωνιστές των αναρχικών κινήσεων στην Πελοπόννησο φαίνεται ότι επηρεάζονται από τις θεωρήσεις των εκπροσώπων του ευρωπαϊκού αναρχισμού, οι οποίες ήταν ευρέως διαδεδομένες στους διεθνείς επαναστατικούς κύκλους της εποχής. Τόσο η ομάδα που συσπειρώνεται γύρω από την έκδοση του *Επί τα Πρόσω*, όσο και εκείνη που εκδίδει το *Νέον Φως* μεταφράζουν τις παραπάνω θεωρήσεις περισσότερο για εσωτερική κατανάλωση και προβληματίζονται σχετικά με το περιεχόμενό τους.

Στηριζόμενοι σε έμμεσες αναφορές που διατυπώνουν στις στήλες των εντύπων τους, δεν θα ήταν παράτολμο να ισχυριστούμε ότι τα μέλη αυτών των ομάδων με εξαίρεση ίσως τους χριστιανοκοινωνιστές, ενστερνίζονται τις απόψεις του Μπακούνιν σχετικά με την επαναστατικότητα του «χυδαίου όχλου» ή των ληστρικών ομάδων, σε αντίθεση με τη σήψη που χαρακτηρίζει τις κυρίαρχες τάξεις. Ο ρώσος αναρχικός επηρεασμένος από απόψεις προγενέστερων ομοϊδεατών του φαίνεται να υπολογίζει όλο και περισσότερο στον αυθορμητισμό των μαζών, προκειμένου να παραμερίσει όλα τα θρησκευτικού και πολιτικού τύπου προσχήματα που τον αναχαιτίζουν. Εκθειάζοντας τον αναβρασμό των ακαλλιέργητων μαζών υπολογίζει στη δυναμική του προκειμένου να δρομολογηθούν επαναστατικές διαδικασίες[119]. Εντούτοις ο Μπακούνιν δεν φαίνεται να στηρίζει τις

---

118 Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 104.

119 Ενδεικτικές είναι οι επισημάνσεις του: «Όπου κι αν γυρίσει κανείς το βλέμμα του στην Δυτ. Ευρώπη, δεν βλέπει παρά αδυναμία, παρακμή, έλλειψη πίστης και διαφθορά, που οφείλονται σε αυτήν ακριβώς την έλλειψη πίστης, αρχίζοντας από τις υψηλότερες βαθμίδες της κοινωνικής κλίμακας. Καμμιά από τις προνομιούχες τάξεις δεν έχει πίστη στα προσωπικά της κηρύγματα και δικαιώματα. Η κουλτούρα ταυτίζεται με την παρακμή του πνεύματος και της καρδιάς, με την ανικανότητα. Και μέσα σε τούτη τη γενική σήψη δεν υπάρχει παρά ο χυδαίος και ακαλλιέργητος λαός, που ονομάζεται όχλος και φυλά μέσα του δροσιά και δύναμη». Βλ. Henri Arvon (επιμ.), Μπακούνιν, Αθήνα, Πλέθρον 1984, σσ. 50-51.

απόψεις του αποκλειστικά και μόνο στο επαναστατικό ένστικτο της ακαλλιέργητης αγροτικής μάζας, μολονότι το θεωρεί ως βασικό προαπαιτούμενο στοιχείο, ώστε να διαμορφωθούν και να εξελιχθούν επαναστατικές διαδικασίες. Αναφερόμενος στη δραστηριότητα των Στένκα, Ραζίν και Πουγκατσώφ ληστών και αρχηγών εξεγέρσεων, εμφανίζεται να εμπιστεύεται σε μεγάλο βαθμό και τον ρόλο της ληστρικής δράσης. Αναφέρεται μάλιστα στο θετικό ρόλο μιας μικρής μειοψηφίας παράνομων και έκπτωτων ληστών της οποίας η δράση λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη ενός κόσμου που βρίσκεται στο περιθώριο[120].

Από τα μέσα του19ου αιώνα, ιδέες σαν τις παραπάνω συνεχώς πληθαίνουν βρίσκοντας φανατικούς υποστηρικτές ανάμεσα στα μέλη πολλών ευρωπαϊκών επαναστατικών οργανώσεων. Μάλιστα δεν είναι λίγοι αυτοί που πρεσβεύουν την άρρηκτη σχέση των τρομοκρατικών επιθέσεων που συγκλονίζουν την Ευρώπη με την παράδοση της ηρωικής δράσης των ληστρικών συμμοριών (βλ. Σερβία, Μακεδονία, Αρμενία).

Η δράση των ρομαντικών τρομοκρατών φαίνεται να υπακούει στην παραδοσιακή αντίληψη των ηρώων-ληστών οι οποίοι αναλαμβάνοντας να αποδείξουν ως πρωτοπορία τη δύναμη ενός κόσμου παραδοσιακού και πολιτικά καθυστερημένου, αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους αποκομμένο τελείως από το σύστημα που ευθύνεται για τα δεινά που υφίσταται αυτός ο κόσμος. Οι ίδιοι οι τρομοκράτες, συνεχίζοντας αυτή την παράδοση, αντιλαμβάνονται το κράτος αποκομμένο από τις ρίζες της κοινωνίας και τις διεργασίες που πραγματοποιούνται στο εσωτερικό της. Κατά συνέπεια η δράση τους στοχεύει στον αφανισμό εκείνων που βρίσκονται στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας, οι οποίοι εκπροσωπούν το κράτος και τα ιδιοτελή συμφέροντά του. Υπακούοντας στην παραπάνω λογική ο Μπακούνιν εγκωμιάζει τους ληστές σαν σωτήρες του λαού, ενώ ο Νετσάγιεφ περιγράφει τον επαναστάτη σαν κάποιον βαθύ γνώστη της επιστήμης της καταστροφής[121].

Εν ολίγοις, οι θεωρητικοί του ευρωπαϊκού αναρχισμού περιγράφουν έναν αφηρημένο κόσμο, όπου στη μια πλευρά βρίσκονται οι ελεύθεροι άνθρωποι ή εκείνοι

---

120 Η άποψη αυτή αποτελεί ένα από τα σημαντικώτερα σημεία αντιπαράθεσης του Μπακούνιν για τον Μαρξ ο οποίος απορρίπτει τη δράση αυτών των παράνομων μειοψηφιών σαν αντεπαναστατική, εξαιτίας του διεφθαρμένου και ασταθή χαρακτήρα της. Βλ. Αυτόθι, σ. 76. Στα «Έργα» του ο Μπακούνιν αναφέρει για τη ληστρική δραστηριότητα στη Ρωσία και τα παρακάτω: «Η ληστεία είναι μία από τις πιο δοξασμένες πλευρές της λαϊκής ζωής στη Ρωσία. Ο ληστής στη Ρωσία είναι ο αληθινός και μοναδικός επαναστάτης, χωρίς διανοουμενίστικη φρασεολογία και ρητορική. Η λαϊκή επανάσταση γεννιέται μέσα από τη συγχώνευση της εξέγερσης του ληστή με την εξέγερση του αγρότη». Βλ. Τζ. Τζόλ, Οι αναρχικοί, ό.π., σ. 101.

121 Βλ. Yves Michand, La Violence, 2e ed. Que saisze? PUF 1988, σσ. 30, 46.

στους οποίους η συγκυρία προσφέρει ευνοϊκές συνθήκες προκειμένου να επιχειρήσουν και οι κατασταλτικοί μηχανισμοί του που στοχεύουν στην αναπαραγωγή των όρων υποδούλωσης των πρώτων. Ανάμεσά τους κατατάσσουν τη μάζα των αναποφάσιστων και άτολμων αγροτών, οι οποίοι εμπνευσμένοι από τα παραδείγματα ηθικής και ηρωισμού, που τους προσφέρουν οι αναρχικοί τρομοκράτες και οι ληστρικές ομάδες, θα επιχειρήσουν να εξεγερθούν. Το στοιχείο που αναδεικνύεται περισσότερο από κάθε άλλο είναι το παράδειγμα της δράσης και όχι το αποτέλεσμά της[122].

Η ληστρική δραστηριότητα ερχόμενη σε διαρκή αντιπαράθεση με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, αποτελεί για τους αναρχικούς το έμπρακτο παράδειγμα και μια εκδοχή επαλήθευσης και επιβεβαίωσης των θεωρήσεών τους.

Όμως, η υποστήριξη της ληστρικής δράσης από ένα μεγάλο τμήμα των ελλήνων αναρχοσοσιαλιστών δεν οφείλεται αποκλειστικά σε θεωρητικούς-ιδεολογικούς λόγους, αλλά και σε συγκυριακούς. Σε αντίθεση με ότι συνέβηκε σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι δυναμικές παρεμβάσεις τους δεν υποκαθιστούν σε καμία περίπτωση εκείνη την περίοδο τη ληστρική δράση, επειδή οι φορείς της ενσωματώνονται τελικά στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς. Για παράδειγμα, στην Ανδαλουσία όταν ο ληστής, ο ατομικιστής αυτάρκης μετατρέπεται σε bandolero, προστατευμένος από τους ισχυρούς οικονομικά παράγοντες, τους caciques, το αγροτικό όνειρο για ένα κόσμο δίκαιο και ελεύθερο βρίσκει την έκφρασή τους στους αναρχικούς «απόστολους»[123]. Προτού όμως υπάρξει αυτή η εξέλιξη, η ληστεία καθορίζει σε μεγάλο βαθμό της τοπικής κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις.

Αντίθετα, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μέχρι την εκδήλωση της σταφιδικής κρίσης, στην Πελοπόννησο η ληστρική δράση βρίσκεται σε ύφεση. Αυτό το γεγονός προκαλεί την φθορά εκείνων των μηχανισμών που συνέδεαν παλαιότερα τις ληστρικές ομάδες με τους τοπικούς παράγοντες. Όμως η αποδυνάμωσή τους δεν οφείλεται αποκλειστικά στο πέρασμα του χρόνου, αφού αναφερόμαστε στην παρέλευση λίγων δεκαετιών. Τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1860, τέτοιοι μηχανισμοί ήταν σημαντικότατοι όσο αφορά την εκτόνωση της δράσης των ληστών και τη διατήρηση των ισορροπιών στην σταφιδική ύπαιθρο, η ανάδειξη πολύπλοκων οικονομικών σχέσεων μέσω της επικράτησης και της σταθεροποίησης του σταφιδικού μοντέλου, καθώς και η ολοένα και αυξανόμενη εμπλοκή της ΕΤΕ στην οικονομική ζωή των τοπικών κοινωνιών διαφοροποιεί κατά πολύ την προηγούμενη κατάσταση. Πλέον τα υποκαταστήματα της τράπεζας με αναφορές τους στους κεντρικούς διοικητικούς

122 Ερ. Χομπσμπάουμ, Οι ληστές, ό.π., σ. 126.

123 Eric Hobshawn, *Les primitifes de la revolte dans l' Europe moderne*, Paris, Fayard 1966, σ. 97.

μηχανισμούς της εκφράζουν την ανάγκη και απαιτούν τον έλεγχο των τοπικών πραγμάτων από την κεντρική εξουσία.

Η δράση ομάδων που λυμαίνονταν έως τότε τη σταφιδική ύπαιθρο θα έπρεπε να πάψει να αποτελεί μοχλό πίεσης τοπικών οικονομικών παραγόντων, οι οποίοι διασυνδέονταν με τους ληστές, προς τους διευθυντές των υποκαταστημάτων και τους αντιπροσώπους του κράτους στις συγκεκριμένες περιφέρειες[124]. Αποτέλεσμα αυτών των πιέσεων ήταν η ανάληψη πρωτοβουλιών από το μέρος των κρατικών παραγόντων προκειμένου να πετύχουν την μείωση των ληστρικών δραστηριοτήτων και την υποβάθμιση των μηχανισμών που συνέδεαν τους φορείς τους με τους τοπικούς παράγοντες (μεγαλεμπόρους, μεγαλοκτηματίες κ.λ.π.).

Ελαστική πολιτική ακολουθείται σε δύο περιπτώσεις: α) στη διάρκεια πολιτικών εκλογών (δημοτικών ή γενικών), όταν τα κομματικά δίκτυα πιέζουν για επιστράτευση όλων των δυνατών μέσων ώστε να πετύχουν θετικά εκλογικά αποτελέσματα. Ακριβώς τότε παρατηρεί κανείς την πλήρη επανενεργοποίηση των παραπάνω μηχανισμών[125]. β) Όταν η δυναμική τους περιορίζεται στα όρια που έχει θέσει η κεντρική εξουσία προκειμένου να εκτονώσει τη ληστρική δράση και όταν αυτή παίρνει τέτοιες διαστάσεις που προμηνύουν ανεξέλεγκτες εξελίξεις.

Όταν δεν συντρέχουν οι παραπάνω συγκυριακοί λόγοι, οι συνεννοήσεις των τοπικών παραγόντων με ληστές που δραστηριοποιούνται στις περιοχές τους γίνονται διακριτικά δίχως να προκαλούν τους εκπροσώπους της κεντρικής εξουσίας. Στις περιπτώσεις που οι πρακτικές οι οποίες προκύπτουν από τέτοιου τύπου συνεννοήσεις υπερβαίνουν τα όρια ανοχής των τελευταίων τότε αυτοί επιλέγουν την κατασταλτική λύση. Ενδεικτικά είναι τα περιστατικά όπου προφυλακίζονται ή διώκονται οικονομικοί ακόμη και εκκλησιαστικοί παράγοντες με την κατηγορία της υπόθαλψης ληστών[126].

---

124 Βλ. σειρά εγγράφων αλληλογραφίας ΧΧΙ Ε Υπουργείο Εσωτερικών (ΕΤΕ - Υπ. Εσωτερικών) αρ. 17 β, 5-6-2000.

125 Ενδεικτική είναι η ομιλία του βουλευτή Πάτρας Παπαδιαμαντόπουλου, ο οποίος επισημαίνει την ύπαρξη μηχανισμών προσέγγισης πολιτευτών και ληστών, η λειτουργία των οποίων επιδεινώνει την κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας στην περιφέρειά του βλ. *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, συν. 29, 14 Δεκεμβρίου 1896.

126 Τον Απρίλιο του 1903 η εφημερίδα «Καιροί» περιγράφει τα ακόλουθα: «Αφίκετο ο ταγματάρχης της χωροφυλακής κ. Χονδροδήμος, ο οποίος εστάλη ενταύθα προς παγίωσιν της διασαλευθείσης δημοσίας ασφαλείας. Αι ενταύθα αρχαί καταβάλλουσι δραστηρίους ενεργείας προς σύλληψιν ιδίως των επικηρυχθέντων ληστών Αναγνωστόπουλου και Ματζετάκκου. Ο ηγούμενος της μονής Σκαφιδιάς Ανδρόνικος και ο διευθυντής της μονής Φραγκαπήδημας Κυπριανός προφυλακίσθηκαν κατηγορηθέντες επί υποθάλψει ληστών». Πρόκειται για τους αρχηγούς ληστρικής ομάδας που λυμαίνονταν την ύπαιθρο του Πύργου, οι οποίοι έβρισκαν καταφύγιο στο αναφερόμενο μοναστήρι. Βλ. εφ. Καιροί, 27 Απριλίου 1903, αρ. φ. 4808. Η ίδια εφημερίδα ένα μήνα αργότερα, περιγράφει τις προσπάθειες της αστυνομίας να ανακαλύψει και να συλλάβει εύπορο μεγαλοκτηματία της περιοχής, ο οποίος

Κατά συνέπεια ο περιορισμός των μηχανισμών που διευκολύνουν τη συνδιαλλαγή των τοπικών ηγετικών στρωμάτων με τους ληστές, επιτρέπει στους έλληνες αναρχικούς να αντιλαμβάνονται τη ληστρική δράση ως το έμπρακτο παράδειγμα της αυθόρμητης ένοπλης εξέγερσης. Η επαναστατική ηθική που ενστερνίζονται δεν συγκρούεται με τη ληστρική πρακτική στο βαθμό που οι φορείς της δεν εξυπηρετούν –τουλάχιστον στην πλειοψηφία τους- τα συμφέροντα των ισχυρών στρωμάτων του πληθυσμού, αλλά εναντιώνονται στους διωκτικούς μηχανισμούς του κράτους δίχως να προσφεύγουν στο σύστημα της συνδιαλλαγής προκειμένου να διαπραγματευθούν μαζί τους. Έτσι, η συνεύρεση των διωκόμενων αγροτών (φυγόδικοι ή φυγόποινοι) με τους ληστές ανταποκρίνονται ως πραγματικό γεγονός στις ιδεολογικές και θεωρητικές τους μέριμνες.

Οι τέτοιας μορφής αντιλήψεις τους ενισχύονται άλλωστε και από ένα συγκυριακό αποτέλεσμα της σταφιδικής κρίσης· πρόκειται για την αδυναμία των τοπικών διαμεσολαβητικών μηχανισμών (εμπορικοί και κτηματικοί σύλλογοι, πολιτευτές έμποροι, κομματάρχες κ.λ.π.) να ανταποκριθούν στις προσδοκίες των σταφιδοπαραγωγών–μικροκαλλιεργητών για αποτελεσματική διαχείριση της κρίσης. Το γεγονός αυτό συμβάλλει στο να ιδεολογικοποιούν οι αγρότες τη ληστρική δράση στο μέτρο που μέσω αυτής αποδεικνύουν τη δυνατότητα που διαθέτουν να εκδικούνται αυτήν την αναποτελεσματικότητα[127]. Μάλιστα όταν τμήμα των δυσαρεστημένων αγροτών μετέχει στις ληστρικές δραστηριότητες, οι αναρχικοί καλύπτουν θεωρητικά την υπέρβαση της νομιμότητας που επιχειρούν. Η επίκληση οικουμενικών αξιών που περιγράφονται μέσω παραδοσιακών θρησκευτικού τύπου κωδίκων αναγνωρίσιμων στους αγρότες, συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση. Τέτοιοι κώδικες αποδεικνύονται οικείοι στον αγροτικό κόσμο και καθιστούν τον αναρχικό λόγο «χρήσιμο» για αυτόν, προκειμένου να εξηγήσει κάθε εκδήλωση συμπεριφοράς που δεν υπακούει πλέον στους

υποθάλπτει και συνεργάζεται με ομάδα ληστών (των Αναγνωστόπουλου και Ματζετάκκα) προκειμένου αυτοί να μη παρεμποδίζουν τις επαγγελματικές του δραστηριότητες. Βλ. Αυτόθι, αρ. φ. 4834, 23 Μαΐου 1903.

127 Για το λόγο αυτό παρατηρούμε έξαρση της ληστρικής δράσης σε περιόδους όταν δυσλειτουργούν οι παραπάνω μηχανισμοί. Χαρακτηριστική είναι η περίοδος του 1903 (κύρια από την άνοιξη και μετά), όταν παράλληλα με την έξαρση των βίαιων γεγονότων διαμαρτυρίας που συμβαίνουν στην Ηλεία, παρατηρούμε και έξαρση της δραστηριότητας ληστρικών ομάδων. Η αναποτελεσματικότητα που επιδεικνύουν τα τοπικά δίκτυα διαμεσολάβησης όσο αφορά την εφαρμογή της μονοπωλιακής διαχείρισης της σταφίδας, προκαλεί βίαιες αντιδράσεις όπως επίσης και την ενίσχυση των ληστρικών ομάδων. Αυτές δεν ενισχύονται μόνο από μικροκαλλιεργητές οι οποίοι μετέχουν έμμεσα στις δραστηριότητές τους, αλλά και από τμήμα των αγροτών που αν και δεν τις στελεχώνει, τις συνδράμει όσο αφορά την αποφυγή των αποσπασμάτων που τις διώκουν. Βλ. αυτόθι, φύλλα Μαΐου, Ιουνίου 1903.

ισχύοντες κανόνες νομιμότητας οι οποίοι καθόριζαν τις πρακτικές του πριν από την κρίση ή όταν αυτή θεωρείται θετικά διαχειρίσιμη από τους οργανωμένους μηχανισμούς διαπραγμάτευσης.

Όταν αυτοί οι μηχανισμοί δυσλειτουργούν, ο αναρχικός λόγος σημασιοδοτείται από τους μη μετέχοντες στην οργανωμένη διαμαρτυρία σταφιδοπαραγωγούς επειδή: α) εκφράζει την ενεργοποίηση των παραδοσιακών αξιών που καλύπτουν το επικοινωνιακό κενό το οποίο παρατηρείται ανάμεσα στους αγρότες και τους εκπροσώπους των μηχανισμών επίσημης διαπραγμάτευσης που ηγούνται της οργανωμένης διαμαρτυρίας. β) Ο γενικευμένος αναρχικός λόγος συγκεκριμενοποιεί και καθολικοποιεί τα τοπικά αιτήματα προκειμένου να αγγίξουν από τα κέντρα αποφάσεων, κάτι που δεν πετυχαίνουν οι επίσημοι μηχανισμοί συλλογικής διαπραγμάτευσης. γ)Η αναρχική προπαγάνδα έχει χαρακτήρα κριτικό ως προς τον επίσημη εκκλησία και καθόλου αντιθρησκευτικό χαρακτήρα, με συνέπεια να μη θίγει τη θρησκευτικότητα του αγροτικού παραδοσιακού κόσμου. Άλλωστε οι έλληνες ριζοσπάστες του 19ου αιώνα δεν πρωταγωνίστησαν σε επαναστατικές διαδικασίες που διαμόρφωσαν συνθήκες ρήξης με τον εκκλησιαστικό θεσμό, περιοριζόμενοι σε επικρίσεις που αφορούν ζητήματα διαφθοράς των υψηλόβαθμων της ιεροσύνης[128].

Η υπεράσπιση της ληστρικής δράσης από τους έλληνες αναρχικούς δεν έχει τη μορφή της προπαγάνδας, ούτε εκφράζεται δημόσια, προκειμένου οι υπεύθυνοι των εντύπων ν' αποφύγουν την παύση της έκδοσής τους ή ακόμα και την προσωπική τους δίωξη. Εντούτοις γίνονται έμμεσες αναφορές, κύρια φιλοσοφικού περιεχομένου, οι οποίες επιχειρούν να καταδείξουν το μέγεθος της διαφθοράς των «ισχυρών». Ενδεικτικό είναι το κείμενο που δημοσιεύει η εφημερίδα *Επί τα Πρόσω* σχετικά με την αξία της τιμιότητας μέσα στην κοινωνία της διαφθοράς:

> Εσυλλογιζόμην την καταγωγήν της κολασίμου και απλήστου αυτής αρετής την οποίαν τιμιότητα καλούσιν. Αναμφιβόλως η αχρειότης της κοινωνίας την εσύστησεν προς ασφάλειαν και ανάπαυσιν της. Οι τίμιοι άνθρωποι είναι το τερπνόν προσκεφάλαιον επί του οποίου οι πανούργοι αποκοιμώνται και παχύνονται. Η τιμιότης υπήρξε παγίς την οποίαν εφεύρον δια να διέσωσιν

128 Αντίθετα, το 1873 όταν ο Μαλατέστα πηγαίνει στην Ιταλία ελπίζοντας να προσελκύσει τους αγρότες – ληστές στην υπόθεση της αναρχίας συναντά την άρνησή τους. Το βασικό επιχείρημά τους ήταν ότι είναι πολύ θρήσκοι και τίμιοι για να συμμετάσχουν σε εξεγέρσεις ανάλογες με την Παρισινή Κομμούνα στη διάρκεια της οποίας εκτελέστηκε ο αρχιεπίσκοπος. Βλ. Τζ. Τζόλ, Οι αναρχικοί, ό.π., σσ. 126-127. Βλ. επίσης Θαν. Καλαφάτης, «Οι οπαδοί του Απ. Μακράκη», ό.π., σ. 127.

τας χείρας των εντολμοτέρων και να καταστήσωσι τους πονηρούς απολύτως αυθέντας άνωθεν εκείνων οίτινες αξίζουσι περισσότερον[129].

Οι παραπάνω διατυπώσεις των ελλήνων αναρχικών δεν ακυρώνουν την ύπαρξη ηθικών κανόνων με βάση τους οποίους αξιολογούν διάφορες παραμέτρους της κοινωνικής ζωής. Αντίθετα, υπάρχουν αξίες που συνθέτουν ηθικούς κώδικες, οι οποίοι κινδυνεύουν να αφανισθούν εξαιτίας των διεφθαρμένων πρακτικών των εκπροσώπων της καθεστηκυίας τάξης. Τέτοιες αξίες ανασύρονται από το παρελθόν και συγκροτούν την εικόνα του παλαιού χαμένου κόσμου, της ελευθερίας, του ηρωισμού, της δικαιοσύνης.

Περίπου παρόμοιες αξίες ευαγγελίζονται τα μέλη των ληστρικών ομάδων προκειμένου να εξηγήσουν και να νομιμοποιήσουν τη δράση τους. Οι κανόνες δεν πηγάζουν από την αποδοχή αυτών των αξιών και οι οποίοι καθορίζουν εν πολλοίς τη συμπεριφορά των ληστών, επιτρέπουν σε αυτούς να διατηρούν ένα πεδίο επικοινωνίας με τον παραδοσιακό κόσμο και να μην περιθωριοποιούνται[130]. Οι όροι που ευνοούν τη συγκρότηση αυτού του επαναστατικού πεδίου διαμορφώνονται κύρια σε περιόδους όταν οι ίδιοι οι αγρότες απονομιμοποιούν τις ηθικές αξιολογήσεις που τους προτείνονται από το κυρίαρχο σύστημα και στις οποίες υπακούουν όταν η κρίση είναι διαχειρίσιμη από τους εκπροσώπους του. Πολύ συχνά στη διάρκεια τέτοιων περιόδων, οι σταφιδοπαραγωγοί υπερβαίνουν τα όρια νομιμότητας μέσω ανάλογων συμπεριφορών, έχοντας όμως την ανάγκη ηθικής νομιμοποίησης της «παράνομης» δράσης τους. Τότε ακριβώς αντλούν τα νομιμοποιητικά στοιχεία που χρειάζονται από την ηθική που επικαλούνται οι αναρχικοί, η οποία έχοντας περισσότερο ιδεολογικό-ουτοπικό περιεχόμενο εξηγεί και δικαιολογεί ευκολότερα τις αυθόρμητες βίαιες αντιδράσεις τους.

---

129 *Επί τα Πρόσω*, αρ. φ. 5, 28 Απριλίου 1896.
130 Ερ. Χομπσμπάουμ, *Οι ληστές*, ό.π., σσ. 139-140, 144.

2.3 Οι διώξεις εναντίον των αναρχοσοσιαλιστών μετά το 1897

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει η αρχή των οργανωμένων και συστηματικών διώξεων τοποθετείται στο έτος 1896. Πράγματι η δολοφονία του τραπεζίτη Διονύσιου Φραγκόπουλου και ο τραυματισμός του σταφιδέμπορου Ανδρέα Κόλλα είναι τα δύο γεγονότα που δρομολογούν την έξαρση της κρατικής βίας εναντίον των αναρχοσοσιαλιστών της Πάτρας και του Πύργου. Οι πρώτοι που δέχονται τις συνέπειες αυτής της πολιτικής είναι οι αρνελλιστές (οποδοί του αναρχοχριστιανού Αρνέλλου) και οι αναρχικοί που συσπειρώνονται γύρω από την έκδοση της εφημερίδας *Επί τα Πρόσω*[131].

Εντούτοις, οι διώξεις εντείνονται ακόμη περισσότερο μετά την ήττα των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, στη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου, το 1897. Την ίδια ακριβώς περίοδο εντείνονται και οι κρατικές διώξεις σε βάρος των ληστρικών ομάδων που λυμαίνονται τμήμα των σταφιδοφόρων επαρχιών. Η επιλογή αυτής της πολιτικής σχετίζεται με την αναζωπύρωση της ληστρικής δράσης και με τη διαφορά απειλής ενίσχυσης των συμμοριών από κατεστραμμένους οικονομικά καλλιεργητές, οι οποίοι βιώνουν συνθήκες παρανομίας επειδή διώκονται είτε για χρέη, είτε για λιποταξία.

Από το 1897 και έπειτα η κατασταλτική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων διαμορφώνει ένα κοινό πλαίσιο αντιμετώπισης πολιτικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων (αναρχικών, ληστών) που θεωρούνται επικίνδυνες, τόσο όσο αφορά τη διατάραξη της δημόσιας ασφάλειας, όσο και την υπέρβαση της κοινωνικής διαμαρτυρίας από εκείνα τα πλαίσια τα οποία ελέγχουν οι ίδιες. Συχνότατα κυβερνητικοί ακόμη και διπλωματικοί παράγοντες συνδέουν την έξαρση της ληστρικής δράσης με τις παρεμβάσεις των αναρχικών ομάδων. Ενδεικτικά είναι η έκθεση της γαλλικής πρεσβείας στα 1906, (δηλαδή σε μια περίοδο όταν ληστρικές και αναρχικές δραστηριότητες έχουν ατονήσει σημαντικά), στην οποία ανάμεσα στα άλλα αναφέρεται ότι «η δημόσια τάξη αυτόν τον τελευταίο καιρό είναι ανύπαρκτη στην Πελοπόννησο,

131 Θαν. Καλαφάτης, «Οι οπαδοί του Απόστολου Μακράκη», ό.π., σ. 125.

από τις καθημερινές ληστείες και ζωοκλοπές, τις οποίες η κυβέρνηση αποδίδει στους αναρχικούς»[132].

Πριν επιχειρήσουμε την περιγραφή εκείνων των παραγόντων που συμβάλουν στη διαμόρφωση του κοινού πλαισίου αντιμετώπισης ληστών και αναρχικών, θα αναφερθούμε στην κατάσταση της χωροφυλακής την περίοδο έξαρσης του ληστρικού φαινόμενου και της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Στην πρόσφατη βιβλιογραφία έχουν επισημανθεί τα προβλήματα που δυσχέραιναν την αποστολή της χωροφυλακής. Εν ολίγοις οι βασικές προτεραιότητες του σώματος εκείνη την περίοδο φαίνεται ότι ήταν: α) η εξασφάλιση της έννομης τάξης και η προστασία της ιδιοκτησίας των πολιτών, από τυχόν παράνομες πράξεις των φυγόδικων και φυγόποινων, των εξόριστων ανέργων και των αγροτών-ληστών. β) ο έλεγχος μαζικών εκδηλώσεων, είτε πρόκειται για οργανωμένα συλλαλητήρια, είτε για αυθόρμητες βίαιες ενέργειες τμήματος των σταφιδοκαλλιεργητών. γ) η συνεισφορά στην εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων που αφορούν αγωγές κατασχέσεων και προσωποκρατήσεων.

Η αποδοτικότητα των τοπικών αστυνομικών αρχών, φαίνεται να επηρεάζεται από την οικονομική καχεξία που επικρατεί στις σταφιδικές περιφέρειες. Η συγκεκριμένη συνθήκη συνδέεται άμεση με την απροθυμία που επιδεικνύουν πολλά από τα στελέχη τους προκειμένου να εκτελέσουν δικαστικά εντάλματα που σχετίζονται με διώξεις και κατασχέσεις σε βάρος πελατών της Εθνικής Τράπεζας. Μάλιστα δε σπανίζουν τα παράπονα από τους διευθυντές των υποκαταστημάτων της τράπεζας προς την κεντρική διοίκησή της, αναφορικά με την αδιαφορία που χαρακτηρίζει τις κινήσεις των τοπικών αρχών[133]. Βέβαια η εγκατάσταση υποκαταστημάτων της ΕΤΕ στη σταφιδική ύπαιθρο, όπως επίσης και ο πρωταγωνιστικός της ρόλος στην εκεί οικονομική ζωή δεν ακυρώνει τα δίκτυα των αλληλεγγυοτήτων και των διαπροσωπικών σχέσεων που κυριαρχούν στις τοπικές κοινωνίες, κύρια σε περιόδους οικονομικής κρίσης. Τέτοιου τύπου σχέσεις καθορίζουν τη συμπεριφορά ενός μεγάλου αριθμού στελεχών των τοπικών αστυνομικών αρχών.

Όσο αφορά την αντιμετώπιση της ληστείας, πολλοί αξιωματούχοι της χωροφυλακής εφαρμόζουν τις παραδοσιακές πρακτικές της συνδιαλλαγής με τους ληστές, όταν κρίνουν ότι η ανοικτή αντιπαράθεση μαζί τους θα αποβεί αναποτελεσματική ως προς τον έλεγχό τους και κατά συνέπεια για τις προσωπικές τους φιλοδοξίες[134]. Όμως

---

132 Κ. Μοσκώφ, *Εισαγωγικά*, ό.π., σ. 174.

133 Για τα παραπάνω βλ. Θαν. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη, τομ. Γ΄, ό.π., σσ. 135-136.

134 Πολύ συχνά το ζήτημα της παθητικής στάσης των αστυνομικών αρχών απέναντι στη ληστεία, γίνεται αντικείμενο συζητήσεων στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις. Οι ομιλητές επισημαίνουν συνήθως ως παράγοντα που ωθεί σε αυτή τη στάση την ανικανότητα και την

τέτοιας μορφής πρακτικές από μέρους των αστυνομικών αρχών δεν ανταποκρίνονται στις επιθυμίες και στους στόχους τόσο των στελεχών της Ε.Τ.Ε., όσο και των κυβερνητικών αρχών. Μάλιστα στις κοινοβουλευτικές συνεδριάσεις προτείνονται μέτρα κινήτρων για τα μέσα και ανώτερα στελέχη της χωροφυλακής, προκειμένου να επιδοθούν με ζήλο στη διωκτική-κατασταλτική αποστολή τους και όχι να αναλώνονται σε διαδικασίες διαπραγμάτευσης με τους ληστές.

Αυτές οι προτάσεις τελικά επιφέρουν έντονες αντιπαραθέσεις ανάμεσα στους βουλευτές επειδή κάποιοι από αυτούς επισημαίνουν αδικίες σε βάρος αξιωματικών της χωροφυλακής, οι οποίοι δεν αναβαθμίζονται στην ιεραρχία μολονότι είχαν να επιδείξουν σημαντικές επιτυχίες στο τομέα της δίωξης ληστών. Οι περισσότερες από αυτές τις αντιπαραθέσεις υποκινούνται συνήθως από βουλευτές της αντιπολίτευσης, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι οι προαγωγές πραγματοποιούνται όχι με κριτήριο το έργο των αξιωματικών, αλλά τις κομματικές τους προτιμήσεις. Στη παραπάνω διαμάχη παρεμβαίνει μια τρίτη ομάδα βουλευτών οι εκπρόσωποι της οποίας διατείνονται ότι δεν πρέπει το κοινοβουλευτικό σώμα να απασχολείται με τέτοιου είδους ζητήματα (προαγωγές) διότι υποβαθμίζεται ο ρόλος του. Τελικά το ζήτημα των κινήτρων υποχωρεί μπροστά στον κίνδυνο να αναβαθμιστούν διάφορα τοπικά δίκτυα που θα δυσχέραιναν τον κεντρικό έλεγχο της διαδικασίας παροχής κινήτρων, καθώς και μπροστά στη δυσάρεστη προοπτική να δημιουργηθούν αναταραχές στο εσωτερικό της αστυνομικής αρχής[135].

Ανεξάρτητα από τις παραπάνω εξελίξεις, οι αποφάσεις των εκάστοτε κυβερνητικών επιτελείων, ασχέτως ποια κόμματα σχηματίζουν κυβέρνηση, φαίνονται να είναι σταθερές και αμετάκλητες. Προσανατολίζονται στη ταυτόχρονη καταστολή τόσο των ληστρικών ομάδων, όσο και των αναρχικών. Αυτές τις αποφάσεις καλούνται να

ελλιπή οργάνωση των αρχών. Βλ. ενδεικτικά εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, συν. 29, 14 Δεκεμβρίου 1896.

135 Το ζήτημα της παροχής κινήτρων τόσο στους αξιωματικούς ή υπαξιωματικούς των στρατιωτικών αποσπασμάτων που καταδίωκαν ληστές, όσο και στους αντίστοιχους της χωροφυλακής, απασχολεί τις ελληνικές κυβερνήσεις και πριν από τον πόλεμο του 1897. Ήδη το 1896, γίνονται συνεχείς συζητήσεις για το θέμα αφού στην Αχαΐα και στην Ηλεία παρατηρείται έξαρση των ληστρικών δραστηριοτήτων. Παρόλα αυτά διατυπώνονται φόβοι από τον υπουργό στρατιωτικών Σμολένσκυ όσο αφορά την αναστάτωση που πιθανά θα προκαλούσε η ανακίνηση του ζητήματος με αποτέλεσμα να διαταραχθεί η πειθαρχία. Παρόμοιους φόβους εκφράζουν και διάφοροι βουλευτές οι οποίοι θεωρούν απαράδεκτο να δίνονται οικονομικές ενισχύσεις και προαγωγές όποτε κάποιος συλλαμβάνει ληστές, αφού αυτές οι συλλήψεις υπάγονται στα καθήκοντα των αστυνομικών και στρατιωτικών αρχών. Βλ. ενδεικτικά τις απόψεις του βουλευτή Μερλόπουλου για τη σύλληψη των συμμοριών Τσουλή, Τσεκούρα και Παπακυριτσόπουλου, Αυτόθι, συν. 12, 9 Φεβρουαρίου 1896, σ. 93.

εφαρμόσουν τα τοπικά αστυνομικά όργανα, τα οποία πολύ συχνά ενισχύονται με αποσπάσματα που προέρχονται από άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Ποιοί είναι όμως εκείνοι οι παράγοντες που αναγκάζουν τις κρατικές υπηρεσίες να προχωρήσουν στη λήψη τέτοιων μέτρων; Όπως επισημάναμε και στις προηγούμενες παραγράφους, το κοινό πλαίσιο συνεύρεσης των αγροτών με τους ληστές στην περίοδο κρίσης και δυσφορίας δεν είναι άλλο από την συνθήκη παρανομίας μέσα στην οποία ζουν και δραστηριοποιούνται τόσο ένα τμήμα των μικροκαλλιεργητών της σταφίδας, όσο και τα μέλη των ληστρικών ομάδων. Οι πρώτοι βιώνουν αυτή την συνθήκη συγκυριακά είτε σαν φυγόδικοι–φυγόποινοι λιποτάκτες, είτε σαν φυγόδικοι οφειλέτες. Οι δεύτεροι βιώνουν τη συνθήκη παρανομίας μονιμότερα. Η επαφή και η κινητικότητα ανάμεσα στον αγροτικό και ληστρικό χώρο επιφέρει την ανάδειξη των αλληλεγγυοτήτων που καθορίζουν σε σημαντικό βαθμό τις σχέσεις που αναπτύσσουν αγρότες και ληστές. Εντούτοις θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η άμεση επαφή με συμμορίες ληστών αφορά ένα μικρό τμήμα των μικροκαλλιεργητών, οι οποίοι διώκονται για διάφορους λόγους (κύρια για χρέη) και δεν μπορούν να εξεύρουν σημαντικές λύσεις.

Παρόλο όμως το μικρό αριθμό τους συγκριτικά με το μεγάλο όγκο των σταφιδοπαραγωγών, οι σχέσεις που αναπτύσσουν με τη ληστεία δεν υποτιμούνται από τους μηχανισμούς της κρατικής εξουσίας. Αυτό συμβαίνει επειδή η διαμόρφωση αυτών των σχέσεων συμπίπτει με την έξαρση της σταφιδικής κρίσης. Στη διάρκεια της κρίσης η γενικευμένη δυσφορία που επικρατεί στις τάξεις του αγροτικού κόσμου διευκολύνει την ταχύτερη μετάδοση αντιλήψεων και πρακτικών που προκύπτουν από την εξέλιξη τέτοιου τύπου σχέσεων στο σύνολο των σταφιδοπαραγωγών. Αντίθετα κάτι τέτοιο δεν θα ήταν εφικτό, όταν το σταφιδικό μοντέλο λειτουργούσε εύρυθμα.

Το ίδιο ισχύει και για το ρόλο των αναρχοσοσιαλιστών σε μια τέτοια συγκυρία. Αν και η επιρροή τους στο μεγαλύτερο τμήμα των σταφιδοκαλλιεργητών είναι μειωμένη, η θεωρητική έστω επιβράβευση πρακτικών που σχετίζονται με κλοπές σταφιδαποθηκών, επιθέσεις ενάντια σε αστυνομικά όργανα ή δημόσια κτίρια τους καθιστά επικίνδυνους.

Τα μηνύματα που μεταφέρονται από τα τοπικά κρατικά όργανα προς την κεντρική εξουσία απεικονίζουν μια κατάσταση στο πλαίσιο της οποίας τμήμα των διωκόμενων αγροτών εκδηλώνει συμπεριφορές «παρεκλίνουσες» συγκριτικά με εκείνες που εκδηλώνει η πλειοψηφία των αγροτών που υπακούει στους προσανατολισμούς που θέτουν οι διαχειριστές της οργανωμένης διαμαρτυρίας. Πράγματι, τα οργανωμένα συλλαλητήρια, τα συνέδρια που πραγματοποιούνται στην Πάτρα και οι εκάστοτε επιτροπές που αναλαμβάνουν την έκδοση ψηφισμάτων και υπομνημάτων που έχουν αποδέκτη το κοινοβούλιο και τον βασιλιά, συνιστούν οργανωμένες μορφές κοινωνικής

διαμαρτυρίας. Οι παραπάνω αποβλέπουν στην εκτόνωση των κοινωνικών συγκρούσεων και στην ενσωμάτωσή τους σε ένα πεδίο αντιπαραθέσεων το οποίο ελέγχεται από το κυρίαρχο πολιτικό σύστημα.

Αντίθετα οι αυθόρμητες βίαιες συμπεριφορές που συνιστούν μορφές παραδοσιακής εξέγερσης αγροτικού τύπου, απομακρύνουν μια τέτοια προοπτική. Αυτού του τύπου συμπεριφορές βρίσκουν θεωρητική έκφραση και νομιμοποίηση στον αναρχικό χώρο και έμπρακτη εφαρμογή στον ληστρικό. Η κρατική εξουσία δρομολογεί τις ταυτόχρονες διώξεις αναρχικών και ληστών προκειμένου ο χώρος τους να μην εκφράσει εκείνο το κομμάτι του αγροτικού κόσμου που συγκυριακά αποκόβονται από τις ελεγχόμενες εκδηλώσεις της οργανωμένης διαμαρτυρίας, ακολουθώντας πρακτικές οι οποίες αν υιοθετηθούν από μεγάλο αριθμό σταφιδοπαραγωγών ίσως αποδειχθούν προάγγελος απρόβλεπτων και ανεξέλεγκτων εξελίξεων. Άλλωστε ακόμη και στο πλαίσιο των καθοδηγούμενων συλλαλητηρίων παρατηρούνται συχνά αυθόρμητες και βίαιες ενέργειες, οι οποίες όμως στις περισσότερες περιπτώσεις υπακούουν στη λογική της οικονομίας της βίας.

Αντίθετα τα περιστατικά ένοπλων συγκρούσεων ανάμεσα σε αγρότες-ληστές και αστυνομικά όργανα συνιστούν μορφές αντίδρασης που δεν υπακούουν στην παραπάνω λογική, κύρια όταν οι πρώτοι δεν διαπραγματεύονται τις μορφές συμπεριφοράς τους με τους τοπικούς παράγοντες[136]. Πολύ συχνά σε τέτοιου τύπου ενέργειες συμπαρασύρονται αγρότες που ανήκουν στο στενό κύκλο των άμεσα ενδιαφερόμενων (συγγενείς, φίλοι κ.λπ) στο βαθμό που οι παραδοσιακές αλληλεγγυότητες που αναπτύσσονται στη διάρκεια της κρίσης επηρεάζουν κατά πολύ τις συμπεριφορές τους.

Δύο είναι τα ερωτήματα που προκύπτουν σε αυτό το σημείο: α) Σε ποιά βάση στηρίζεται η συγκυριακή ανάπτυξη σχέσεων ανάμεσα στους περιθωριοποιημένους μικροκαλλιεργητές, τους ληστές και τους αναρχικούς; β) γιατί αυτές οι σχέσεις κρίνονται επικίνδυνες από τους κρατικούς μηχανισμούς; Η δράση που ακολουθούν τα μόνιμα μέλη των ληστρικών ομάδων μπορεί να αποτελεί για τους αγρότες έκφραση της θέλησης να επιστρέψουν σ' ένα χαμένο κόσμο ισότητας και δικαιοσύνης, δεν τους προσφέρει όμως ένα σχέδιο προοπτικής προκειμένου να πετύχουν κάτι τέτοιο.

---

136 Χαρακτηριστικά είναι τα περιστατικά ένοπλων επιθέσεων κατά σταφιδοαποθηκών στις οποίες φυλάσσονται σταφιδόκαρπος που έχει κατασχεθεί. Στα τέλη του 1898 εμφανίζονται κρούσματα καταχρήσεων που πραγματοποιούν αποθηκάριοι των σταφιδοαποθηκών Λεχαινών. Την ίδια περίοδο παρατηρείται έξαρση ένοπλων επιθέσεων που στοχεύουν στην κλοπή του σταφιδόκαρπου. Οι συμπλοκές ανάμεσα σε αγρότες-ληστές και αστυνομικά όργανα είναι τόσο βίαιες ώστε να καταλήγουν σε τραυματισμούς ή σε θανάτους. Οι τοπικές αστυνομικές αρχές ζητούν ενισχύσεις προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις παραπάνω ένοπλες ενέργειες, αλλά και για να εντοπίσουν αναρχική ομάδα η οποία μέσω προκηρύξεων τις επιβραβεύει. Βλ. εφ. Παλιγγενεσία, αρ. φ. 10, 786, 2 Δεκεμβρίου 1898.

Άλλωστε δεν περιμένουν μια τέτοια προσφορά, αφού το άμεσο ενδιαφέρον τους επικεντρώνεται στην επιστροφή του «καλού παρελθόντος» που τοποθετείται χρονικά στην προκρισιακή περίοδο, η οποία μολονότι διαμορφώνει όρους εξάρτησής τους από τους τοκογλύφους εμπόρους, τους μεγαλεμπόρους ή οποιουσδήποτε άλλους, τουλάχιστον τους εξασφαλίζει άνετες συνθήκες επιβίωσης.

Από την άλλη, οι έλληνες αναρχικοί ενώ αποδίδουν δίκαιο στα αιτήματα των σταφιδοπαραγωγών δεν ορίζουν τη σχέση τους με αυτούς, προτείνοντας ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα για το σταφιδικό ζήτημα ή διατυπώνοντας ένα σχέδιο μεταβολής των υπαρχουσών κοινωνικών δομών. Ουσιαστικά δεν παρεμβαίνουν στα προβλήματα της κρίσης, αλλά στη δυσαρέσκεια που αυτή προκαλεί. Το γεγονός αυτό καθιστά τις απόψεις τους ευκολότερα αποδεκτές. Η επικινδυνότητα των δύο χώρων έτσι όπως την αντιλαμβάνονται οι εκπρόσωποι της κρατικής εξουσίας σχετίζεται με τα παρακάτω· οι μεν ληστρικές ομάδες οργανώνουν τις αυθόρμητες βίαιες ενέργειες με βάση την εμπειρία της ληστρικής δράσης, συγκεκριμενοποιώντας μάλιστα το στόχο τους που δεν είναι άλλος από τις διωκτικές αρχές, οι οποίες αντιπροσωπεύουν τη διαφθορά και την καταπίεση που ασκούν οι κρατικοί φορείς. Οι δε αναρχικοί νομιμοποιούν τέτοιου είδους ενέργειες χαρακτηρίζοντας αυτές ως μορφές ενός αγώνα που στοχεύει στην πάταξη της διαφθοράς και στην επαναφορά ηθικών κανόνων εμπνευσμένων από οικουμενικές αξίες οι οποίες είναι καθολικά αποδεκτές στον παραδοσιακό κόσμο.

Κατά συνέπεια τα κοινωνικά προβλήματα που γεννά η κρίση και η εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο καθιστούν τους δύο χώρους επικίνδυνους, όχι εξαιτίας της δυναμικής τους και της αυξημένης επιρροής που ασκούν στους αγρότες, αλλά εξαιτίας της αδυναμίας των τελευταίων να αναδείξουν μια αυτόνομη έκφραση δυσαρέσκειας, όταν αποκόβονται από τις εκδηλώσεις της οργανωμένης διαμαρτυρίας.

Σε προηγούμενη παράγραφο αναφερθήκαμε εν συντομία σ' ένα άλλο παράγοντα που ωθεί την πολιτική εξουσία στη ταυτόχρονη δίωξη ληστών και αναρχικών, στα τέλη του 19ου αιώνα. Πρόκειται για τη βούληση των φορέων της να ελέγξουν κεντρικά τα τοπικά πράγματα των σταφιδοφόρων περιφερειών. Η ύπαρξη ένοπλων πυρήνων (ληστών ή αγροτών που δρουν αυτόνομα) δημιουργεί την ανάγκη να συνδιαλέγονται μαζί τους διάφοροι τοπικοί παράγοντες που ανήκουν είτε στο χώρο της οικονομίας είτε στο χώρο της πολιτικής. Συνέπεια αυτής της συνθήκης είναι οι κεντρικοί μηχανισμοί του κράτους να εξαρτώνται ως ένα βαθμό από τις διαθέσεις και τις συμπεριφορές που εκδηλώνουν οι μηχανισμοί που συγκροτούν αυτοί οι παράγοντες.

Εκείνη ακριβώς την περίοδο η διαδικασία συνδιαλλαγής που επιχειρούν οι τοπικοί μηχανισμοί δεν ευνοεί τις επιδιώξεις των φορέων της κεντρικής πολιτικής εξουσίας

επειδή οι στρατηγικές τους στοχεύουν στην αποδυνάμωση των τοπικών δικτύων, για λόγους που εξηγούμε παρακάτω: α) Ο παρεμβατισμός που επιχειρεί το κράτος στο χώρο της σταφιδικής οικονομίας απαιτεί τον πλήρη έλεγχο των μηχανισμών που αναλαμβάνουν να διαχειριστούν την εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων σε τοπικό επίπεδο. Μεγαλέμποροι και μεγαλοκτηματίες που δραστηριοποιούνται στον πολιτικό χώρο εμπλεκόμενοι στα τοπικά κομματικά δίκτυα πολύ συχνά δυσκολεύουν με τη στάση τους την εφαρμογή των παρεμβατικών μέτρων. Αυτό συμβαίνει είτε επειδή η υλοποίησή τους δεν ευνοεί τα προσωπικά οικονομικά τους συμφέροντα, είτε επειδή στοχεύουν ν' αναπαράγουν το πολιτικό τους κύρος στην τοπική κοινωνία. Γι' αυτόν τον λόγο άλλωστε, παρατηρούνται τάσεις αυτονόμησης των τοπικών κομματικών δικτύων τα οποία δεν υπακούουν στους προσανατολισμούς που θέτει το κεντρικό πολιτικό σύστημα, όσο αφορά τη διαχείριση των μέτρων.

β) Ο πρωταγωνιστικός ρόλος που διαδραματίζει η ΕΤΕ στην οικονομική ζωή των σταφιδοφόρων επαρχιών προκαλεί την ανάγκη μεγαλύτερου κεντρικού ελέγχου και τον περιορισμό της ελευθερίας κινήσεων που είχαν έως τότε οι τοπικοί οικονομικοί παράγοντες. Τα στελέχη της ΕΤΕ απαιτούν από την κεντρική εξουσία να υπερασπίζει την εύρυθμη λειτουργία των συναλλαγών χωρίς να στηρίζεται σε πρόσωπα που διασφαλίζουν μεν συνθήκες κοινωνικής ηρεμίας, μέσω της δυνατότητάς τους να διαπραγματεύονται με τους ληστές και άλλες ένοπλες ομάδες δυσαρεστημένων αγροτών, διεκδικούν όμως από τα υποκαταστήματα την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους[137].

γ) Η ήττα στον πόλεμο του 1897 και οι ογκώδεις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που προκαλεί η σταφιδική κρίση επικαιροποιούν την ανάγκη αναδιοργάνωσης του στρατεύματος και της χωροφυλακής. Πολλοί υποστηρίζουν ότι η τύχη αυτού του εγχειρήματος εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη δυνατότητα της πολιτικής εξουσίας να περιορίσει τις παρεμβάσεις των τοπικών παραγόντων σε αυτούς τους δύο θεσμούς. Η ύπαρξη ομάδων που εκδηλώνουν βίαιες πρακτικές είτε σαν μορφές αυθόρμητης αντίδρασης, είτε σαν συστηματική ληστρική δράση αναπαράγουν την διευρυμένη δυνατότητα παρέμβασης των τοπικών κυκλωμάτων στη λειτουργία των στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών, αφού η ανεπάρκειά τους αναγκάζει πολλούς από τους

137 Ακόμη πριν από την κρίση οι τοπικοί οικονομικοί παράγοντες αναπτύσσουν ποικίλες οικονομικές σχέσεις με τα υποκαταστήματα της ΕΤΕ, άλλοτε στηρίζοντάς τα και άλλοτε δημιουργώντας αρκετά προβλήματα. Βλ. ενδεικτικά για τις σχέσεις της οικογένειας Παναγιωτόπουλου με το υποκατάστημα της ΕΤΕ στην Αιγιάλεια στο, Θ. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη, τ. Γ΄, ό.π., σσ. 124-125.

αξιωματούχους ή να εμπλέκονται σε αυτά τα κυκλώματα ή να υιοθετούν τις πρακτικές τους (π.χ. συνδιαλλαγή με τους ληστές)[138].

δ) Συχνά, οι συνέπειες της σταφιδικής κρίσης προκαλούν την αποδυνάμωση των τοπικών διαμεσολαβητικών μηχανισμών, όταν εκείνοι δεν επιφέρουν με τη δράση τους τα ποθούμενα για τους αγρότες αποτελέσματα. Παράλληλα ισχυροποιείται ο ρυθμιστικός ρόλος των κεντρικών μηχανισμών εξουσίας μέσω της διαχείρισης των τοπικών αντιπαλοτήτων που προκαλεί η λήψη παρεμβατικών μέτρων, ενώ ελέγχονται ευκολότερα τα παραπάνω δίκτυα. Η έξαρση της βίας με δεδομένη τη μειωμένη κατασταλτική δυνατότητα των αστυνομικών αρχών αναβαθμίζει το ρόλο της. Πολλοί εκπρόσωποί τους συμβάλλουν στην εκτόνωση βίαιων συμπεριφορών διεκδικώντας όμως από τα κέντρα της πολιτικής εξουσίας την αμέριστη υποστήριξή τους στα αιτήματα των περιφερειών τους, τα οποία συχνά συγκρούονται με αντίστοιχα άλλων σταφιδικών περιφερειών. Οι πιέσεις που ασκούν δυσκολεύουν τους φορείς του πολιτικού συστήματος να διαχειρίζονται τις τοπικές αντιπαλότητες, συντηρώντας εκείνες τις ισορροπίες που διευκόλυναν τον έλεγχο της κοινωνικής διαμαρτυρίας.

Συνοψίζοντας τις απόψεις μας παραθέτουμε τα παρακάτω συμπεράσματα: Οι διώξεις που εξαπολύει το ελληνικό κράτος εναντίον των ελλήνων αναρχοσοσιαλιστών της Πελοποννήσου δεν οφείλονται κύρια στη δυναμική της επέμβασης τους στα δρώμενα της διαμαρτυρίας των σταφιδοπαραγωγών και στην αυξημένη επιρροή που τους ασκούν. Οι διώξεις ενάντια στους ριζοσπάστες του 19ου αιώνα οφείλονται περισσότερο σε λόγους που δεν σχετίζονται άμεσα με τις ενέργειες τους και την προπαγάνδα τους. Απλά κάποιες ακραίες, βίαιες ενέργειές τους (τρομοκρατία) γίνονται η αφορμή να ξεκινήσουν οι διαδικασίες εντατικής και συστηματοποιημένης δίωξής τους. Η απόφαση των κρατικών υπηρεσιών για τη λήψη κατασταλτικών μέτρων

138 Η ανεπάρκεια των τοπικών αστυνομικών αρχών στις σταφιδικές περιφέρειες, απασχολεί καθημερινά το τύπο της περιόδου. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα των «Καιρών» αναφορικά με την κατάσταση της δημόσιας ασφάλειας στην περιοχή της Ηλείας, το 1903: «Από τινός χρόνου αλεπάλληλα τηλεγραφήματα και εκθέσεις των αρχών Πύργου ελήφθησαν εις το υπουργείον της Δικαιοσύνης περί της εν Ηλεία καταστάσεως της δημοσίας ασφαλείας, ήτις ευρίσκεται εις έκρυθμον σημείον. Οι διάφοροι φυγόδικοι και φυγόποινοι περιφέρονται ελευθέρως ανά τα διάφορα χωρία εις πλείστας νέας βαρείας εγκληματικάς πράξεις προβαίνοντες, ως εκ της ανεπαρκείας της αστυνομικής και δικαστικής αρχής. Κατά τα τηλεγραφήματα ταύτα η ζωοκλοπή έχει φθάσει εις το κατακόρυφον. Συνεπεία των ειδήσεων τούτων το υπουργείον της Δικαιοσύνης απέστειλλεν έγγραφον προς διορισμόν δραστηρίων αστυνόμων εν Ηλεία». Καιροί, αρ. φ. 4785, 3 Απριλίου 1903. Συχνά τοπικά αστυνομικά όργανα προκειμένου να εξασφαλίσουν την έννοια κομματαρχών, τους παρέχουν εξυπηρετήσεις ακραίας μορφής. Ενδεικτικό είναι το περιστατικό όπου ενώ συλλαμβάνονται φυγόποινοι από αποσπάσματα, τους δίνεται η άδεια για να ψηφίσουν συγκεκριμένους πολιτευτές. Στη διάρκεια της άδειας οι φυγόποινοι δραπετεύουν εκμεταλλευόμενοι την περίσταση. Βλ. Αυτόθι, 4 Οκτωβρίου 1903.

σχετίζεται περισσότερο με τη συγκυρία, ενώ ο χαρακτήρας τους είναι προληπτικός/ αποτρεπτικός κάποιων εξελίξεων οι οποίες θα αποδυνάμωναν την ευχέρεια του κράτους να ελέγχει απευθείας τα δρώμενα στις σταφιδοφόρες επαρχίες, στη διάρκεια της κρίσης.

Οι συγκυριακοί παράγοντες που δρομολογούν τις παραπάνω εξελίξεις διακρίνονται σε εξωτερικούς και εσωτερικούς. Οι πρώτοι συνδέονται με την ανάπτυξη του ευρωπαϊκού αναρχικού κινήματος και τις ακραίες μορφές αγώνα που υιοθέτησε ένα μεγάλο τμήμα των οπαδών του. Η τρομοκρατική δράση εξαπλώνεται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και οι κυβερνήσεις τους καταφεύγουν σε οργανωμένη δίωξη εναντίον των αναρχικών ομάδων που την ασκούν, συνεργαζόμενες μεταξύ τους. Σε αυτή την συνεργασία εμπλέκονται και οι ελληνικές κυβερνήσεις που διατηρούν επικοινωνία κύρια με τις αντίστοιχες ιταλικές οι οποίες ζητούν τη συνδρομή τους προκειμένου να συλληφθούν αναρχικοί ιταλοί υπήκοοι που εισέρχονται στην ελληνική επικράτεια, κύρια στην Πάτρα. Το κλίμα φοβίας από την τρομοκρατία των αναρχικών που επικρατεί στις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες μεταδίδονται και στους ελληνικούς κρατικούς μηχανισμούς. Οι εκπρόσωποί τους μη δυνάμενοι να αξιολογήσουν τη δυναμική της δράσης των ελλήνων αναρχικών (δεν υπάρχει άλλωστε ανάλογη εμπειρία από το παρελθόν), την υπερεκτιμούν κάτω από ένα καθεστώς σύγχυσης, αφού τα κριτήρια αξιολόγησής της τα δανείζονται όχι από όσα συμβαίνουν στην ελλαδικό χώρο, αλλά στο εξωτερικό.

Άλλοι παράγοντες αφορούν τα όσα διαδραματίζονται στο εσωτερικό της χώρας και σχετίζονται με τα γεγονότα και τις καταστάσεις που παραθέτουμε στις επόμενες παραγράφους.

1. Η ανάπτυξη ενός μείζονος κοινωνικού ζητήματος που είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών προβλημάτων που επέρχονται με τη λήξη του ελληνοτουρκικού πολέμου και την όξυνση της σταφιδικής κρίσης, αποτελεί καθοριστικό παράγοντα ο οποίος ωθεί στην επιβολή σκληρών μέτρων κατά των αναρχοσοσιαλιστών. Η κυριότερη μορφή εκδήλωσης αυτού του κοινωνικού ζητήματος υπήρξε η αναζωπύρωση της ληστρικής δράσης στις σταφιδικές περιφέρειες του Πύργου και της Πάτρας. Αυτή η δράση ενισχύεται από διάφορες κατηγορίες «περιθωριοποιημένων» μικροκαλλιεργητών της σταφίδας, όπως είναι οι λιποτάκτες και οι οφειλέτες προς το δημόσιο ή τους ιδιώτες. Κοινό χαρακτηριστικό των παραπάνω κατηγοριών είναι ότι διώκονται από τους κρατικούς μηχανισμούς, βιώνοντας έτσι μια συνθήκη παρανομίας ή ημιπαρανομίας είτε ως φυγόδικοι είτε ως φυγόποινοι. Βέβαια, η εξάπλωση της ληστρικής δραστηριότητας δεν αυξάνεται σε τέτοιο βαθμό ώστε από μόνη της ν' αποτελεί παράγοντα κινδύνου διασάλευσης της δημόσιας ασφάλειας στο μεγαλύτερο τμήμα των σταφιδικών

επαρχιών. Η οικονομική καχεξία, η αναποτελεσματικότητα των επίσημων μηχανισμών διαμεσολάβησης σε ορισμένες φάσεις της κρίσης, η διαρκής κοινωνική αναταραχή και η φυγή των «περιθωριοποιημένων» αγροτών είναι πραγματικότητες που συνθέτουν ένα πεδίο στο πλαίσιο του οποίου η ληστρική δράση φαντάζει στους κρατικούς μηχανισμούς ως ακραία και επικίνδυνη εκδοχή της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Και αυτό επειδή η ληστρική δράση μπορεί να αποδώσει σταθερότητα στις βίαιες εκδηλώσεις, καθώς επίσης και να προσδιορίσει συγκεκριμένους στόχους. Πλέον, η προσέγγιση των ληστών με τους αγρότες μεταβάλλει τους προσανατολισμούς της ληστρικής δράσης. Οι στόχοι της δεν είναι πια οι απλοί μικροκαλλιεργητές (τέτοια περιστατικά μειώνονται σημαντικά), αλλά κύρια τα κρατικά όργανα και οι εύποροι έμποροι και μεγαλοκτηματίες. Ακόμη δεν σπανίζουν τα περιστατικά των «απαλλοτριώσεων» σταφιδόκαρπου που έχει κατασχεθεί από τα δημόσια αστυνομικά όργανα εξαιτίας της αδυναμίας των παραγωγών του ν' αποπληρώσουν τα χρέη τους. Την ίδια περίοδο όλο και περισσότερες αυθόρμητες εκδηλώσεις των σταφιδοπαραγωγών υιοθετούν πρακτικές του ληστρικού χώρου οι οποίες νομιμοποιούνται παράλληλα από τον αναρχικό χώρο. Εν ολίγοις οι δύο χώροι (αναρχικός, ληστρικός) τίθενται στο στόχαστρο της κρατικής εξουσίας, προκειμένου να μην αναδειχθούν σε μόνιμες εστίες υποδοχής των αγροτών, οι οποίοι εξαιτίας των συγκυριακών συνθηκών αποκόβονται από τις εκδηλώσεις της οργανωμένης διαμαρτυρίας.

2. Ένας άλλος παράγοντας που οδηγεί στην εντατικοποίηση των διώξεων συνδέεται με τη βούληση των μηχανισμών της κεντρικής εξουσίας να ελέγχουν απόλυτα τις εξελίξεις στις σταφιδοφόρες επαρχίες χωρίς να εξαρτώνται από τις συμπεριφορές των τοπικών μηχανισμών. Η ύπαρξη «περιθωριοποιημένων» αγροτών και οι απρόβλεπτες συμπεριφορές που εκδηλώνουν έξω από τα πλαίσια των επίσημων και οργανωμένων μορφών διαμαρτυρίας, αποτελούν παράγοντες οι οποίοι δυσχεραίνουν το εγχείρημα της εκτόνωσης της κοινωνικής δυσφορίας. Η παρουσία και η δράση τους ενδυναμώνουν και αναβαθμίζουν το ρόλο των τοπικών μηχανισμών (οικονομικών, κομματικών), οι οποίοι εξαιτίας της δυνατότητάς τους να παρεμβαίνουν στα τοπικά πράγματα αναδεικνύονται σε μοναδικό παράγοντα ικανό να αποτρέψει τη διαμόρφωση ανεξέλεγκτων καταστάσεων. Όμως μια τέτοια εξέλιξη δεν συμβάδιζε με τις προτεραιότητες που θέτουν οι ελληνικές κυβερνήσεις, στα τέλη του 19ου αιώνα. Η ήττα του 1897, η αύξηση των εκδηλώσεων της κοινωνικής διαμαρτυρίας (οργανωμένα συλλαλητήρια, αυθόρμητες βίαιες ενέργειες, ληστεία) καθώς και τα οικονομικά προβλήματα που αναπαράγει η σταφιδική κρίση είναι πραγματικότητες που κάνουν επιτακτική την ανάγκη να παρθούν πρωτοβουλίες μέσα από διαδικασίες ελεγχόμενες από το κέντρο. Εν ολίγοις οι κεντρικοί φορείς του πολιτικού συστήματος επιδιώκουν

τη λειτουργία των τοπικών μηχανισμών διαμεσολάβησης στο βαθμό που εξυπηρετεί τον έλεγχο των εντάσεων από τους ίδιους. Η υπέρβαση αυτού του ρόλου και η αναβάθμιση των λειτουργιών τους προκαλούν προβλήματα στην προσπάθεια να ελεγχθούν καθολικά τα τοπικά πράγματα. Μάλιστα την ίδια περίοδο (1897 κ.ε.) δίνεται ιδιαίτερα έμφαση στην αναδιοργάνωση των κομματικών δικτύων που δραστηριοποιούνται στις σταφιδοφόρες περιοχές, για τρεις λόγους: α) προκειμένου να λειτουργήσουν ως μηχανισμοί τοπικού ελέγχου άμεσα εξαρτώμενοι από την κεντρική πολιτική εξουσία. β) για να περιορίσουν τη δράση τοπικών οικονομικών παραγόντων, οι οποίοι εξαιτίας της γενικευμένης δυσφορίας αποστασιοποιούνται από το πολιτικό σύστημα παρεμβαίνοντας όμως στα τοπικά δρώμενα με στόχο την εξυπηρέτηση των ατομικών τους συμφερόντων. γ) επειδή η αρνητική έκβαση του πολέμου, προκαλεί την υποβάθμιση του κύρους των κομματικών μηχανισμών στις περισσότερες περιφέρειες της επικράτειας.

Οι παραπάνω πραγματικότητες συνθέτουν ένα μέρος του πλαισίου μέσα στο οποίο πραγματώνονται οι διώξεις εναντίον των ελλήνων αναρχοσοσιαλιστών. Οι τελευταίοι νομιμοποιούν τη δράση αγροτών που εκδηλώνουν αυθόρμητες μορφές βίαιης παραδοσιακής εξέγερσης, όντας αποκομμένοι συγκυριακά από τις εκδηλώσεις της οργανωμένης διαμαρτυρίας. Η ύπαρξη ενός τέτοιου χώρου που προκαλεί κοινωνικές εντάσεις συχνά ανεξέλεγκτες, αναβαθμίζει το ρόλο τοπικών παραγόντων οι οποίοι εκείνη ακριβώς την περίοδο διαφοροποιούν τη στάση τους όσο αφορά τη διαχείριση της κρίσης, μη υπακούοντας στα κελεύσματα της κεντρικής πολιτικής εξουσίας.

3. Ο τρίτος παράγοντας που επιταγχύνει την εντατικοποίηση των διώξεων ενάντια στους άλλους αναρχικούς σχετίζεται με την αδυναμία των υπαρχόντων μηχανισμών διαπραγμάτευσης να ενσωματώσουν και συνεπώς να περιθωριοποιήσουν τις νέες πολιτικές κινήσεις. Από τη μια δεν διαθέτουν την απαιτούμενη εμπειρία, από την άλλη οι ιδεολογικές διαφορές απομακρύνουν το ενδεχόμενο μιας οποιασδήποτε προσέγγισης. Συνεπώς η καταστολή φαντάζει ως η μοναδική λύση αντιμετώπισης των ελλήνων αναρχοσοσιαλιστών της Πελοποννήσου.

4. Μετά την ήττα στον πόλεμο του 1897, το ελληνικό κράτος έρχεται αντιμέτωπο με άλλο ένα μείζον πρόβλημα: την κρίση της κυρίαρχης ιδεολογίας, μεσούσης μάλιστα της σταφιδικής κρίσης η οποία διαμορφώνει όρους κοινωνικών αναταραχών. Την ίδια περίοδο, οι αναρχικοί μέσα από τα έντυπά τους επικαλούμενοι τις οικουμενικές αξίες επιχειρούν να συνδέσουν το εθνικό ζήτημα και την αποτυχία του μεγαλοϊδεατισμού με την κοινωνική ανισότητα. Η συσπείρωση ενός αριθμού αγροτών γύρω από τέτοιας

μορφής πολιτικές θεωρήσεις φαντάζει για τις κρατικές υπηρεσίες ως η απαρχή επικίνδυνων εξελίξεων[139].

139 Για το εθνικό ζήτημα και την κοινωνική ανισότητα βλ. υποσημείωση 11. Η σήψη της κυρίαρχης ιδεολογίας αρχίζει να διαφαίνεται από την πρώτη περίοδο της κρίσης και επηρεάζει τη συμπεριφορά όχι μόνο των αγροτών αλλά και τους εκπροσώπους άλλων επαγγελματικών κατηγοριών. Ενδεικτικές είναι οι επισημάνσεις του Θαν. Καλαφάτη για την κατηγορία των οικιακών υπηρετών: «Αν ο αγρότης δένεται με τη γη και τον αφέντη-γαιοκτήμονα με ισχυρούς δεσμούς, ο υπηρέτης δένεται με τον αφέντη-αστό με ακόμη ισχυρότερους. Έτσι ενώ, με την επίδραση βέβαια και άλλων παραγόντων, στην περιοχή αυτή έχουμε νωρίτερα κρούσματα κοινωνικής απειθαρχίας και ληστείας, οι οικιακοί υπηρέτες θα ανεξαρτητοποιηθούν και θα αναπτύξουν ένα κίνημα διαμαρτυρίας στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, δηλαδή ύστερα από το 1890, που θα συμπέσει με τη σήψη της ιδεολογίας των αστών-κυρίων και τη μεγάλη οικονομική κρίση». Βλ. Θαν. Καλαφάτης, Αγροτική πίστη, τ. Α΄, ό.π., σ. 171, 174.

3. Σύνοψη: Η προσέγγιση σταφιδοπαραγωγών και των αναρχοσοσιαλιστών

Στο τρίτο κεφάλαιο, επιχειρήσαμε να διαγράψουμε τις διαδικασίες συγκρότησης των όρων που επέτρεψαν και, ως ένα βαθμό, συνέβαλαν στη σύγκλιση αναρχοσοσιαλισμού και αγροτικής διαμαρτυρίας. Τα προβλήματα που αντιμετωπίσαμε ήταν, κυρίως, δύο: πρώτον, η έλλειψη ενός ποικίλου υλικού και, δεύτερον, το γεγονός ότι η παρέμβαση των αναρχοσοσιαλιστικών ομάδων στη διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών, δεν κατέχει πρωτεύουσα θέση στη θεματολογία των περισσότερων ιστορικών ερευνών[140]. Οι απόψεις που διατυπώθηκαν μέχρι σήμερα, αν και δεν υστερούν σε ό,τι αφορά την ποικιλία των πορισμάτων, εντούτοις κινούνται σε συγγενή ερμηνευτικά πλαίσια, χωρίς να εκκινούν από ριζικά διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες.

Οι θέσεις του Γ. Κορδάτου είναι από τις πρώτες που διατυπώθηκαν και είναι χαρακτηριστικές για τις θεωρητικές αφετηρίες που χρησιμοποιεί. Η ανάλυσή του εστιάζεται στην αδυναμία ανάδειξης ενός κινήματος αγροτικού αναρχισμού με διάρκεια και μαζικότητα, γεγονός που αποδίδεται στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της συνάντησης αναρχικών και σταφιδοκαλλιεργητών: αποσπασματικές και μεμονωμένες παρεμβάσεις, αυθόρμητη και πρόσκαιρη συμμετοχή, κ.λ.π.[141]

Επαρκούν όμως οι παραπάνω διαπιστώσεις, που αφορούν κυρίως το αποτέλεσμα της προσέγγισης αναρχικών και σταφιδοκαλλιεργητών, προκειμένου να διερευνήσουμε τη δράση των αγροτών την περίοδο κατά την οποία εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους για την κρίση; Η άποψή μας είναι ότι η εμμονή στην περιγραφή των χαρακτηριστικών/αποτελεσμάτων της προσέγγισης και της συγκυρίας ουσιαστική υποβαθμίζει τη δυναμική που έχει η κινητοποίηση σε περιόδους κρίσης. Η ανάλυση, λοιπόν, της συγκυρίας και του κινήματος των σταφιδοπαραγωγών αναδεικνύει τη σημασία της ιστορικής δυναμικής του μόνο όταν επικεντρώνεται στις σχέσεις που διαμορφώνονται στη διάρκεια της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Εξίσου σημαντική είναι η σύνδεση της ιστορικής συγκυρίας με την εξέλιξη των παραπάνω σχέσεων. Συνεπώς, θα

---

140 Σχετικά πλούσιο υλικό δημοσιεύεται στο Π. Νούτσος (επιμ.), Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 έως το 1974, Αθήνα, Γνώση, 1990, τ. Α.

141 Βλ. Γ. Κορδάτος, Ιστορία του αγροτικού κινήματος, ό.π., σσ. 177-178 και Ιστορία του εργατικού κινήματος, ό.π., σσ. 75 κ. έ.

πρέπει να διερευνηθεί και να αξιολογηθεί η μεταβατική περίοδος που διανύει η ελληνική κοινωνία και οικονομία και να διαπιστωθεί ο ρόλος της σταφιδικής κρίσης.

Επίσης, είναι σημαντικό να αξιολογηθεί και η σύγκλιση αναρχοσοσιαλιστικών και αγροτών στο πλαίσιο μιας διευρυμένης κοινωνικής δυσφορίας, ώστε τα συμπεράσματα της ιστορικής έρευνας να μην αποδειχθούν απλά εργαλεία σύνδεσης των ιστορικών γεγονότων με γενικά θεωρητικά πλαίσια, τα οποία έχουν ως αφετηρία την ιδεολογική στάση του συγγραφέα. Σε διαφορετική περίπτωση, η ανάλυση των ιστορικών γεγονότων μπορεί να αποδειχθεί δύσκαμπτη με την έννοια ότι δεν προσεγγίζει τις διαδικασίες δόμησης των κοινωνικών στρωμάτων και της συμπεριφοράς τους στο πλαίσιο ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων. Κατ' αυτό τον τρόπο οι παραπάνω αναλύσεις είναι δυνατόν να μην οδηγούν στη διάκριση των διάφορων μορφών κοινωνικής δράσης, όπως αγροτικό κίνημα, διαμαρτυρία ή εξέγερση[142].

Πιο πρόσφατες έρευνες κατέδειξαν ως εξωτερικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής διαμαρτυρίας στην περίοδο που παρεμβαίνουν τα μέλη των αναρχοσοσιαλιστικών ομάδων· κατέδειξαν επίσης τα χαρακτηριστικά της πολιτικής παράδοσης των περιοχών της Δυτικής Ευρώπης, λόγω της γεωγραφικής γειτνίασης με τα Ιόνια νησιά και την Ιταλία[143]. Εντούτοις, απουσιάζουν αναλυτικές ερμηνείες των όρων που επέτρεψαν τη διαμόρφωση των συγκεκριμένων εξωτερικών χαρακτηριστικών, και κυρίως, των συνθηκών πρόσληψης εκ μέρους των αγροτών των πολιτικοκοινωνικών αυτών ρευμάτων στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Στο σημείο αυτό προκύπτει το παρακάτω ερώτημα: πώς άραγε γίνεται κατανοητός ο προπαγανδιστικός λόγος των πρώτων σοσιαλιστών από τους μικροϊδιοκτήτες παραγωγούς και πώς, σε ορισμένες φάσεις της κοινωνικής διαμαρτυρίας, γίνεται εργαλείο έκφρασης και εκφοράς των αιτημάτων τους;

Οι απόψεις που προβάλλουν την ασυμβατότητα ανάμεσα σε μια «ριζοσπαστική ιδεολογία» και σε κάποιες «ρεφορμιστικές ή μικροαστικές μάζες», όπως και εκείνες που επιχειρούν να αναδείξουν τον «επαναστατικό» ή «αντεπαναστατικό» χαρακτήρα της κοινωνικής δράσης των σταφιδοπαραγωγών επειδή ως ένα βαθμό επηρεάστηκε από ομάδες συγκεκριμένης ιδεολογικής τάσης, εμπεριέχουν από τη φύση τους μια

---

142 Βλ. την κριτική που ασκεί ο Κ. Βεργόπουλος (= Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σσ. 378-79) στις θεωρητικές εκδοχές του ελληνικού μαρξισμού: «... σύμφωνα με την επικρατούσα αντίληψη, οι αγρότες ορίζονται ως άτρωτοι απ' το σοσιαλιστικό ιδανικό και από τα θέλγητρα της επαναστατικής δράσης. Η μη-δεκτικότητα αυτή των αγροτών υποτίθεται ότι οφείλεται κυρίως σ' αυτήν καθ' εαυτήν την ιδιότητά τους ως αγροτών. Έτσι, ο αγρότης είναι επαναστάτης μόνον στο βαθμό που, παύοντας να ενεργεί ως αγρότης, δεσμεύεται σε μια προλεταριακή προοπτική».

143 Βλέπε ενδεικτικά, Μιχ. Δημητρίου, Το ελληνικό, ό.π., σσ. 58 κ. έ, Κ. Μοσκώφ, Εισαγωγικά, ό.π., 161-162.

αντινομία[144]. Παραπέμπουν σε θεωρητικά και ερμηνευτικά πλαίσια, τα οποία αποδίδουν το περιεχόμενο της κοινωνικής δράσης μέσω του αποτελέσματος, χρησιμοποιώντας ως κριτήριο τη λογική ομοιοτήτων και ανομοιοτήτων που είναι αποτέλεσμα της απλής περιγραφής των εξωτερικών γνωρισμάτων.

Και σε αυτό το σημείο όμως προκύπτουν ποικίλα ερωτήματα· για παράδειγμα, πως προσλαμβάνουν οι φορείς της κοινωνικής δράσης –έτσι όπως οι ίδιοι την κατανοούν στο πλαίσιο της πραγματικότητας που βιώνουν –την έννοια της επαναστατικής ή μη επαναστατικής δράσης με βάση την εκδήλωση βίαιων ή μη μορφών διαμαρτυρίας ή την έννοια της «εκλογίκευσης» της κοινωνίας τους «με την κατάργηση μιας εξουσίας παράλογης»;[145]

Τα κριτήρια αξιολόγησης και νομιμοποίησης της κοινωνικής δράσης συγκροτούνται σ' ένα κοινωνικό πεδίο που χαρακτηρίζεται από διαρκή εξέλιξη και όχι από στασιμότητα. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τον ευμετάβλητο δυναμικό χαρακτήρα του, όπως και τη σημασία της συγκυρίας, αλλά και της ιστορικής συνέχειας. Αυτό που εμείς –ως μελετητές της ιστορίας- αποκαλούμε και θεωρούμε «επαναστατικό», «ρεφορμιστικό» ή μη αποτιμούμενο μέσω των εξωτερικών χαρακτηριστικών δεν αποδίδει τη δυναμική της κοινωνικής δράσης και κυρίως το τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και νοηματοδοτείται από τους φορείς της. Αντίθετα η διερεύνηση του πεδίου, μέσα στον οποίο οι κοινωνικές σχέσεις συγκροτούνται και λειτουργούν δυναμικά, φωτίζει τα κίνητρα και το νόημα που οι άνθρωποι αποδίδουν στη δράση τους. Ο τρόπος με τον οποίο ο σταφιδοπαραγωγός προσλαμβάνει και αντιλαμβάνεται τα μηνύματα και τα νοήματα του αναρχικού λόγου δεν συμπίπτει με εκείνον που ωθεί τους φιλελεύθερους διανοούμενους της πατραϊκής κοινωνίας να ενστερνίζονται την αναρχική ιδεολογία, ως άρνηση του κοινωνικού συστήματος. Το πώς εννοιολογούνται αυτά τα μηνύματα από κοινωνικούς χώρους με διαφορετικές πολιτισμικές αναφορές (αγρότες της υπαίθρου, αστοί διανοούμενοι) εξαρτάται από τη συγκυρία και την επίδρασή της στις σχέσεις που ισχύουν στο συγκεκριμένο χώρο.

Ένας βασικός μηχανισμός ρύθμισης των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων που διέπουν τη ζωή των αγροτών, είναι ο μηχανισμός που καθορίζει τις ισχύουσες μορφές διαπραγμάτευσης, οι οποίες συνδέουν τον αγροτικό κόσμο και την εργασία του, με το περιβάλλον της διεθνούς αγοράς της σταφίδας. Η επίδραση της κρίσης στη λειτουργία αυτού του μηχανισμού, σε ορισμένες φάσεις της, αποδεικνύεται καταλυτική.

144 Βλ. Γ. Λεονταρίτης, Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα, ό.π., σ. 20 και Μιχ. Δημητρίου, Το ελληνικό, ό.π., σσ. 203-4.

145 Πρόκειται για απόψεις που εκφράζουν οι φιλελεύθεροι της πατρινής κοινωνίας, οι οποίοι ενστερνίζονται διάφορες θεωρητικές εκδοχές του ελληνικού αναρχισμού. Βλ. Κ. Μοσκώφ, εισαγωγικά, ό.π., σ. 162.

Διαταράσσει τη σταθερότητά του, προκαλώντας αρνητικές συνέπειες στη γενικότερη εύρυθμη εξέλιξη του σταφιδικού μοντέλου. Αν θεωρήσουμε την παραπάνω πραγματικότητα ως δεδομένη, μπορούμε να υποθέσουμε πώς η δυσαρέσκεια και τα κοινωνικά αιτήματα των εξεγερμένων αγροτών βρίσκουν στη συνάντησή τους με τους αναρχοσοσιάλιστικές, μια επικοινωνιακή «διέξοδο», μέσω της υιοθέτησης και οικειοποίησης εκφραστικών κωδίκων που προσφέρονται από τον προπαγανδιστικό τους λόγο. Επίσης μπορεί να υποθέσει κανείς ότι η οικειοποίηση αυτών των κωδίκων επιτυγχάνεται μέσω μιας διαδικασίας παρερμηνείας των νοημάτων που αποδίδει ο αναρχικός λόγος. Η διαδικασία αυτή επιτρέπει στους σταφιδοπαραγωγούς να προβάλουν μέσα από τον αναρχικό λόγο την αναγνωρίσιμη από τους ίδιους ηθική τάξη των πραγμάτων, τις κανονικότητες που αναγνωρίζουν και οι οποίες έχουν διασαλευτεί εξαιτίας της κρίσης.

Σε αυτή την περίπτωση, το αίτημα της «εκλογίκευσης των παραλογιών της εξουσίας», έτσι όπως μεταφέρεται στην αγροτική κοινωνία από το αστικό περιβάλλον των πατρινών διανοούμενων, μπορεί ν' αναδειχθεί σε κίνητρο δράσης, η οποία θα έθετε εκ των προτέρων συγκεκριμένους στόχους; Δηλαδή, την αναπαραγωγή των έως τότε κυρίαρχων σχέσεων ή την ενδυνάμωση όρων που θα προκαλούσαν το μετασχηματισμό τους. Παρόμοια ερωτήματα αναδεικνύονται σε σχέση με απόψεις που υποστηρίζουν ότι βίαιες μορφές δράσης εκφράζουν συνολική άρνηση απέναντι σ' ένα οικονομικοκοινωνικό σύστημα[146]. Επίσης, δεν μπορεί άραγε η κοινωνική διαμαρτυρία, που εκδηλώνεται με βίαιες μορφές δράσης, να εκφράζει την αντίδραση σε ανισορροπίες, οι οποίες προκαλούνται από τη συγκυρία της κρίσης και οι οποίες δεν αντισταθμίζονται από τους μηχανισμούς αναπαραγωγής του συστήματος; Για να διερευνήσουμε το περιεχόμενο της κοινωνικής δράσης με τη μορφή της κοινωνικής διαμαρτυρίας, θα πρέπει να μελετήσουμε τη δυναμική και την εξέλιξη των κυρίαρχων σχέσεων. Η διερεύνηση του πεδίου μέσα στο οποίο αναδεικνύονται οι όροι που καθορίζουν τη διαμόρφωση, την αναπαραγωγή ή τη μεταβολή αυτών των σχέσεων είναι απαραίτητη, διότι είναι ένα πεδίο που συνιστά και συγκροτεί επικοινωνία και διαπραγμάτευση. Μέσα σε αυτόν τον χώρο παράγονται και αναπαράγονται οι λεκτικοί και πραξεακοί κώδικες μέσω των οποίων διεκπεραιώνεται η διαπραγμάτευση, ως διαδικασία διατύπωσης αιτημάτων και απάντησής τους από την εξουσία, νοηματοδοτούνται τόσο η κοινωνική πραγματικότητα, όσο και οι συγκρουστικές διαδικασίες κατά τη διάρκεια της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Η διαμόρφωση και η

146 Σύμφωνα με την άποψη του Κ. Βεργόπουλου (= *Αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σσ. 379-80), η εξέγερση των αγροτών στον Πύργο «συγκέντρωσε όλη τη βιαιότητα κατά του συνολικού συστήματος».

εξέλιξη αυτών των κωδίκων εξαρτάται από την κατάσταση αυτού του πεδίου, τη συγκυρία, την ιστορική του διάσταση και το ρόλο που έχει διαδραματίσει στο σχηματισμό ενός ευρύτερου κοινωνικοπολιτισμικού συστήματος. Επειδή πρόκειται για ένα πεδίο που αναπαράγει το μηχανισμό εσωτερικής συνοχής ενός συστήματος, γίνεται έτσι περισσότερο κατανοητή η δράση των ανθρώπων, καθώς επίσης το πώς βιώνουν τα αποτελέσματά της οι ίδιοι, αφού νοηματοδοτούνται σε σχέση με το περιβάλλον στο οποίο δρουν.

Συνεπώς, διερευνώντας το επικοινωνιακό και, κατ' επέκταση, το διαπραγματευτικό πεδίο, ανιχνεύουμε και την πολιτισμική υπόσταση του συγκεκριμένου αγροτικού χώρου, βάσει της οποίας διαμορφώνονται οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις στις περιοχές της σταφιδοκαλλιέργειας. Η διερεύνηση αυτού του πεδίου σημασιοδοτείται ακόμη περισσότερο αν αναλογισθούμε πως στους κόλπους του διατυπώνονται κοινωνικά μηνύματα, που εγγράφουν τη λειτουργικότητα αυτών των σχέσεων και οι οποίες με τη σειρά τους διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο όσο αφορά την ύπαρξη όρων προσέγγισης των αγροτών με τους αναρχικούς, στη διάρκεια της κρίσης.

Τα όρια αυτού του επικοινωνιακού πολιτισμικού πεδίου, αναδεικνύουν τη συνάντηση του «παραδοσιακού» και του «σύγχρονου» στο πλαίσιο της αγροτικής διαμαρτυρίας[147]. Εν ολίγοις, η ανάλυση κάτω από αυτό το πρίσμα μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε κατά πόσο η παρέμβαση των πρώτων αναρχοσοσιαλιστών γίνεται μέσο ενεργοποίησης των δυναμικών στοιχείων της παραδοσιακής εξέγερσης που παραπέμπουν στη δυνατότητα αυτοσχεδιασμού που αφήνει κάθε «ζωντανή παράδοση»[148].

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά στην ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία εκδηλώθηκε η κοινωνική διαμαρτυρία των σταφιδοπαραγωγών. Στόχος μας είναι να καταδείξουμε τη θέση των μικροκαλλιεργητών στο σταφιδικό μοντέλο, καθώς επίσης και τη δυνατότητά τους να διαπραγματευτούν τους όρους δράσης και αναπαραγωγής τους μέσα σε αυτό.

Το σταφιδικό μοντέλο χαρακτηρίζεται ως μονοεξαγωγικό, γεγονός που οδηγεί στην απόλυτη εξάρτησή του από τη διεθνή αγορά. Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό αυτής της εξάρτησης υπήρξε η αστάθεια της ζήτησης σταθερών ποσοτήτων σταφίδας, με αποτέλεσμα τις διαρκείς αυξομειώσεις των τιμών. Όπως έχουμε διαπιστώσει, η ζήτηση του προϊόντος αρχικά από την Αγγλία και μετέπειτα από τη Γαλλία, συγκροτεί έναν εξισορροπητικό μηχανισμό, ο οποίος όμως δεν αφορά την εσωτερική λειτουργία του

147 Μ. Χουμεριανός, «Αναρχισμός και αγροτική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο του ύστερου XIX αιώνα», Δοκιμές, τ. Β΄ (1994), σσ. 59-60.

148 A. Varagnac, Civilisations traditionnelles et genres de vie, Paris, Albin Michel, 1987, σσ. 301-3.

μοντέλου, αλλά εξαρτάται απόλυτα από τη διεθνή συγκυρία. Η αιφνίδια μείωση της ζήτησης από το 1893 και έπειτα, διασαλεύει τη λειτουργία αυτού του μηχανισμού, αφού τεράστιες ποσότητες μένουν αδιάθετες με συνέπεια την απότομη πτώση των τιμών.

Η όξυνση των κοινωνικών προβλημάτων και η ανάπτυξη των εκδηλώσεων διαμαρτυρίας είναι αποτέλεσμα της οικονομικής και, γενικότερα, της κοινωνικής κρίσης που εξαπλώνεται στις περισσότερες περιοχές της Πελοποννήσου. Τα κυριότερα αιτήματα των παραγωγών περιστρέφονται γύρω από δύο άξονες: α) τη λήψη κρατικών μέτρων και την ικανοποίηση τοπικών αναγκών που προκύπτουν από την εφαρμογή τους. β) Την απαλλαγή των μικροκαλλιεργητών από τα χρέη τους και την αναστολή των διώξεών τους.

Η διαμαρτυρία εκφράζεται με δύο μορφές. Εκδηλώσεις με τη μορφή ένοπλων εξεγέρσεων παραδοσιακού αγροτικού τύπου, στις οποίες παρεμβαίνουν θεωρητικά ή πρακτικά και οι αναρχοσοσιαλιστές που δραστηριοποιούνται, κυρίως, στις ευρύτερες περιοχές της Πάτρας και του Πύργου. Επίσης, μέσω μορφών «σύγχρονης» συλλογικής διαπραγμάτευσης, όπου βασικοί πόλοι συσπείρωσης είναι οι κτηματικοί ή εμπορικοί σύλλογοι και οι επιτροπές συλλαλητηρίων που καθοδηγούνται, κυρίως, από εκπροσώπους του επίσημου διαπραγματευτικού μηχανισμού[149]. Πρόκειται για μεγαλοκτηματίες και μεγαλεμπόρους ή ανθρώπους που ασκούν αστικά/ελεύθερα επαγγέλματα (δικηγόροι, γιατροί), και οι οποίοι συνδέονται καθ' οιονδήποτε τρόπο με την οικονομία της σταφίδας.

Τα βασικά χαρακτηριστικά της δράσης τους είναι τα εξής: α) αναπαράγουν την εξάρτηση των μικροϊδιοκτητών παραγωγών από τα κομματικά-πελατειακά δίκτυα, στα οποία έχουν άμεση πρόσβαση. Ο γενικευμένος κομματικός λόγος που εστιάζεται σε γενικές αντιθέσεις μη σημασιοδοτούμενες από την αγροτική παραδοσιακή κοινωνία, διαμεσολαβείται και συγκεκριμενοποιείται μέσω αυτών των τοπικών παραγόντων, βάσει των τοπικών αναγκών και προοπτικών, ώστε να είναι άμεσα αναγνωρίσιμος από τα μέλη της αγροτικής κοινωνίας. β) συγκροτούν ένα πεδίο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και στους αγροτικούς πληθυσμούς, οργανώνοντας τα κοινωνικά αιτήματα και τις απαντήσεις των εξουσιαστικών κέντρων σ' ένα επίπεδο αλληλοαναγνώρισης.

Το γεγονός αυτό σημασιοδοτεί τη λειτουργία των επίσημων μηχανισμών διαπραγμάτευσης ακόμη περισσότερο, για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή οργανώνουν ένα σύστημα επικοινωνίας σ' ένα μοντέλο όπου κυριαρχούν και συνυπάρχουν παραδοσιακά στοιχεία και σύγχρονες μορφές κοινωνικής οργάνωσης και διακίνησης

149 Μ. Χουμεριανός, «Αναρχισμός και αγροτική διαμαρτυρία», ό.π., σσ. 60-61.

του προϊόντος. Η διαπραγμάτευση διεξάγεται σε δύο επίπεδα: με το εσωτερικό δηλ. τις ελληνικές κυβερνήσεις και με τη διεθνή αγορά). Δεύτερον, επειδή εκείνη την περίοδο οι αγρότες δεν διαθέτουν θεσμικούς οργανισμούς εκφοράς ενός αυτόνομου λόγου, αντιπροσωπευτικού των αγροτικών συμφερόντων όπως είναι οι αγροτικοί συνεταιρισμοί. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε ιστορικούς λόγους οι οποίοι αναλύονται σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επίσης, σε προηγούμενα σημεία της εργασίας μας διαπιστώσαμε ότι οι ήδη υπάρχοντες κτηματικοί σύλλογοι αδυνατούσαν να διεκπεραιώσουν την εγγραφή των ιδιαίτερων αγροτικών συμφερόντων στο ευρύτερο οικονομικό σύστημα ή να τα κατευθύνουν σε μια ευρύτερη αντιπαράθεση με ανταγωνιστικά συμφέροντα.

Εκτός από τις παραπάνω απόψεις, επισημάναμε ότι η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 δεν αλλοιώνει τα παραδοσιακά δομικά στοιχεία των σταφιδοπαραγωγών, κατοχυρώνοντάς τους ως μικροϊδιοκτήτες. Αντίθετα, τα μεταφέρουν σ' ένα οικονομικοκοινωνικό σύστημα που απαιτεί πολύπλοκες μορφές διαπραγμάτευσης και κοινωνικής οργάνωσης, εξαιτίας της άμεσης εξάρτησής του από τη διεθνή αγορά. Συνεπώς, η μεταρρύθμιση προκαλεί ένα μειονέκτημα για την ανάπτυξη ενός αυτόνομου κοινωνικού λόγου διαπραγμάτευσης εκ μέρους των αγροτών, επειδή: α) οι αγρότες δεν μετέχουν στο μετασχηματισμό του μοντέλου, πράγμα που θα αλλοίωνε πιθανά τους παραδοσιακούς όρους κοινωνικής συγκρότησης και αναπαραγωγής τους. β) Τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα που επέβαλαν τη μεταρρύθμιση δεν άσκησαν βίαιη πίεση, ώστε να αλλοιώσουν τους παραπάνω όρους· το γεγονός αυτό, πιθανά θα διαμόρφωνε όρους αυτονόμησης, μέσω διαδικασιών σύγκρουσής τους με τις κοινωνικές κατηγορίες που προώθησαν «από τα πάνω» την αγροτική μεταρρύθμιση.

Η ανάγκη, λοιπόν, ενός διαπραγματευτικού μηχανισμού σε συνθήκες απότομων μεταρρυθμίσεων που αφορούν βασικές παραμέτρους επιβίωσης των καλλιεργητών, υπήρξε άμεση. Αυτόν το ρόλο αναλαμβάνουν οι παράγοντες εκείνοι που σχηματικά θα λέγαμε ότι εκπροσωπούν τους μηχανισμούς της επίσημης διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης[150]. Στο πλαίσιο αυτής της συνθήκης, οι μικροϊδιοκτήτες παραγωγοί της σταφίδας, αδυνατώντας να συγκροτήσουν έναν αυτόνομο διαπραγματευτικό λόγο, αποδέχονται να τους εκπροσωπούν οι φορείς της επίσημης διαμεσολαβητικής

150 Πιο πρόσφατες απόψεις συνδέουν τη λειτουργία αυτών των μηχανισμών με την αδυναμία των αναρχικών να παρεμβαίνουν στα δρώμενα της αγροτικής διαμαρτυρίας. Σύμφωνα με την Κ. Αρώνη-Τσίχλη (= Το σταφιδικό, ό.π., σ. 335) «... ο αγώνας τους (αγροτών) δεν ήταν επηρεασμένος από αναρχικές δοξασίες ούτε κατ' ελάχιστον. Αντίθετα, από άποψη πολιτικών και κοινωνικών μηνυμάτων όλος ο αγώνας κατά τη σταφιδική κρίση είχε συντηρητικό περιεχόμενο. Οι πρωτοβουλίες επίσης, για τις κινητοποιήσεις δεν είχαν αγροτική προέλευση. Διευθυνόνταν από μεγάλους κτηματίες, εμπόρους, κομματικούς παράγοντες ή προσωπικότητες της περιοχής, όπως γιατρούς, δικηγόρους, κ. ά. »

διαπραγμάτευσης. Το γεγονός αυτό προσανατολίζει την κοινωνική τους δράση προς την ελαχιστοποίηση των πιέσεων που δέχονται από τους τελευταίους. Με αυτό το τρόπο αφομοιώνονται από το μηχανισμό που συστήνουν οι εκπρόσωποι της επίσημης διαπραγμάτευσης και εντάσσονται ευκολότερα στη λογική της πολιτικής τους. Έμποροι, μεγαλοκτηματίες και όσοι άλλοι μετέχουν σ' αυτόν τον μηχανισμό γνωρίζουν, σε αντίθεση με τους παραγωγούς, τους όρους διαπραγμάτευσης. Από την άλλη πλευρά, οι αγρότες μετέχουν σ' ένα «σύγχρονο» σύστημα σχέσεων, μέσω παραδοσιακών όρων αναπαραγωγής, οι οποίοι αποδυναμώνουν την προοπτική να διαπραγματευτούν ισότιμα τα συμφέροντά τους.

Η εκδήλωση της σταφιδικής κρίσης δρομολογεί την αδυναμία της επίσημης διαπραγμάτευσης -κατά περιόδους- να διευθετεί και να εξισορροπεί τις αντιθέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ τους κρατικής πολιτικής και της τοπικής κοινωνίας, όπως και τις αντιθέσεις ανάμεσα στις τοπικές κοινωνίες οι οποίες προκαλούνται από την εφαρμογή των μέτρων της κρατικής παρέμβασης στην κρίση[151].

Την ίδια περίοδο, χαρακτηριστική είναι και η αδυναμία των κομμάτων να διαχειρίζονται τα προβλήματα της κρίσης, ενσωματώνοντάς τα στη λογική των δικών τους αντιπαραθέσεων. Εν πολλοίς το γεγονός αυτό οφείλεται και στην κρίση που διέρχονται οι μηχανισμοί της επίσημης διαπραγμάτευσης, αφού οι περισσότεροι εκπρόσωποί τους είτε στελεχώνουν τους κομματικούς οργανισμούς είτε συνδέονται με οποιονδήποτε τρόπο με τα τοπικά κομματικά δίκτυα. Το αποτέλεσμα αυτής της συνθήκης είναι η αδυναμία εξορθολογισμού και διαχείρισης των αρνητικών συνεπειών της κρίσης. Η απονομιμοποίηση εκ μέρους των αγροτών των επίσημων μηχανισμών διαπραγμάτευσης και η αδυναμία των κομμάτων να διαχειριστούν την κρίση προκαλούν την έκπτωση του κοινωνικού κύρους και της αξιοπιστίας τους, που οφείλεται στη γενικότερη δυσλειτουργία του σταφιδικού μοντέλου. Για παράδειγμα, μειώνονται οι δανειοδοτικές δυνατότητες ορισμένων εμπόρων ή μεγαλοκτηματιών, αφού και οι ίδιοι καταλήγουν να είναι οφειλέτες, κυρίως της ΕΤΕ· την ίδια περίοδο συμβαίνει να εκπίπτει και η δυνατότητα πρόσβασής τους στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, αφού στους κόλπους της κεντρικής εξουσίας κυριαρχεί η λογική της

151 Χαρακτηριστικές είναι οι αντιπαραθέσεις των τοπικών βουλευτών Αιγιαλείας και Ηλείας, στη διάρκεια των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων, σχετικά με την εφαρμογή του μέτρου του παρακρατήματος της σταφίδας. Βλ. ενδεικτικά, την αγόρευση του βουλευτή Κορινθίας και υπουργού εκκλησιαστικών Δ. Πετρίδη, *Εφημερίς των Συζητήσεων της* Βουλής, περ. ΙΔ΄, Σύνοδος Α΄, συνεδρίαση 37, 30 Ιουλίου 1895, σσ. 769-771.

αποδυνάμωσης των εκπροσώπων των τοπικών μηχανισμών διαπραγμάτευσης, για λόγους που εξηγήσαμε σε προηγούμενη ενότητα[152].

Η έλλειψη ενός πεδίου θεσμοποίησης των συγκρούσεων (αγροτικοί συνεταιρισμοί, αγροτικό κόμμα), οδηγεί στην ύπαρξη ενός διαπραγματευτικού επικοινωνιακού κενού. Η κοινωνική δυσαρέσκεια δεν εκδηλώνεται πλέον με «σύγχρονες» μορφές διαμαρτυρίας (συλλαλητήρια, συνέδρια κ.λ.π.), ενώ οι διαπραγματευτικές δυνατότητες των μηχανισμών της επίσημης διαμεσολάβησης, αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Το ίδιο συμβαίνει, όπως επισημάναμε, και με τους κομματικούς μηχανισμούς.

Σε αυτή ακριβώς τη συγκυρία αναβιώνει η παραδοσιακή διαμαρτυρία και η εξέγερση αγροτικού τύπου[153]. Χαρακτηρίζεται συνήθως από βίαιες εκδηλώσεις, χωρίς να είναι ενιαία ως προς τη διάρκεια ή τις περιοχές όπου εκδηλώνεται. Μέσω αυτής, οι σταφιδοπαραγωγοί επιχειρούν να επανεπιβεβαιώσουν τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής, όταν αυτοί υπονομεύονται λόγω της κρίσης.

Τόσο η ανεπάρκεια των επικοινωνιακών/διαπραγματευτικών δομών του μοντέλου και των κρατικών μέτρων, όσο και συγκυριακά γεγονότα, όπως η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, ωθούν στην ανάπτυξη του αναρχισμού, του εθνικισμού και του «μακρακισμού»[154]. Η παρέμβαση των αναρχοσοσιαλιστικών ομάδων στην κοινωνική διαμαρτυρία των μικροκαλλιεργητών πραγματοποιείται κυρίως σε περιοχές όπου οι αρνητικές συνέπειες της κρίσης είναι περισσότερο έντονες και η κοινωνική αντίδραση χαρακτηρίζεται από βίαιες εκδηλώσεις, καθώς επίσης και σε περιοχές όπου είχαν κάνει αισθητή την παρουσία τους πριν από την κρίση.

Οι βίαιες μορφές διαμαρτυρίας εκφράζουν ουσιαστικά την υπέρβαση των ορίων νομιμότητας που θέτει ο κρατικός μηχανισμός. Η αδυναμία διαχείρισης της κρίσης από τους επίσημους μηχανισμούς διαπραγμάτευσης και η ενεργοποίηση των κατασταλτικών μηχανισμών σημαίνουν την ανεπάρκεια του πολιτικού πεδίου να διευρύνεται, να ενσωματώνει και να απορροφά τα κοινωνικά αιτήματα, με επακόλουθο την κοινωνική όξυνση. Είναι ακριβώς η περίοδος όπου ο αναρχικός λόγος προσφέρει τους απαραίτητους εκείνους κώδικες που αναβιώνουν παραδοσιακές αξίες της αγροτικής κοινωνίας, νομιμοποιούν μορφές κοινωνικής αντίδρασης, οι οποίες υπερβαίνουν τα όρια της επίσημης νομιμότητας και τις δυνατότητες των επίσημων μηχανισμών διαπραγμάτευσης.

Η διάδοση της αναρχικής ιδεολογίας και η ευρύτητα του θεωρητικού της πλαισίου, που επιτρέπει στα κοινωνικά αιτήματα των σταφιδοπαραγωγών να βρίσκουν τους

---

152 Για τη δυσλειτουργία του σταφιδικού μοντέλου, βλ. Θαν. Καλαφάτης, *Αγροτική πίστη*, τ. Γ΄, ό.π., σ. 131.

153 Μαν. Χουμεριανός, «Αναρχισμός...», ό.π., σ. 64.

154 Θαν. Καλαφάτης, «Οπαδοί του Α. Μακράκη», *Τα Ιστορικά*, 18/9 (1993), σσ. 113-121.

απαραίτητους κώδικες εκφοράς τους, παραπέμπουν στον τρόπο κατανόησης και πρόσληψης του αναρχισμού από τα μέλη αυτών των κινήσεων. Η αποδοχή καθολικών οικουμενικών ιδεών και αξιών που εγγράφονται στην αναρχική σοσιαλιστική θεωρία, διευρύνει την προσαρμοστικότητά της, αφού δεν υπερβαίνει τους περιορισμούς που θα επέβαλε μια ανάλυση της ελληνικής κοινωνικής πραγματικότητας. Επίσης, η ποικιλία των θεωρητικών τάσεων που αναπτύχθηκαν (βλ. αναρχικοί, χριστιανοκοινωνιστές, αναρχοσοσιαλιστές κ.λ.π.) απέτρεψε τη συγκρότηση ενός συγκεκριμένου και ανελαστικού θεωρητικού πλαισίου, γεγονός που θα επέφερε περιορισμούς στην ενσωμάτωση των αιτημάτων της αγροτικής κοινωνίας. Αυτή η συνθήκη απαλλάσσει τον πολιτικό αυτό χώρο, από αυστηρές θεωρητικές δεσμεύσεις, με αποτέλεσμα την ευκολότερη προσέγγιση των κινημάτων κοινωνικής διαμαρτυρίας. Ουσιαστικά, υπερεκτιμάται η δράση καλύπτοντας με αυτό τον τρόπο την θεωρητική αδυναμία ανάλυσης και επεξεργασίας της ίδιας της δυναμικής της διαμαρτυρίας και της αγροτικής κοινωνίας στο σύνολό της. Ο αναρχικός προπαγανδιστικός λόγος εκείνης της περιόδου δεν στηρίζεται σε μια αυστηρή επεξεργασία της θεωρίας που επαγγέλλεται. Οι κώδικες βάσει των οποίων εκφέρεται αυτός ο λόγος, επηρεάζονται άμεσα από την προβολή των κοινωνικών αιτημάτων των αγροτών. Έτσι, η προπαγάνδα δε στηρίζεται σε μια εσωτερική επεξεργασία και προβάλλει κώδικες που ορίζονται περισσότερο από τη φύση του ακροατηρίου[155].

Με τη διασάλευση των μηχανισμών της επίσημης διαμεσολαβητικής διαπραγμάτευσης, η παραδοσιακή εξέγερση δεν αποδίδει μηνύματα και νοήματα προσαρμοσμένα στις δομές του σταφιδικού μοντέλου. Για παράδειγμα, αν και η δυναμική του μεσσιανισμού ενυπάρχει σε λανθάνουσα μορφή στη φύση της παραδοσιακής εξέγερσης, δεν μπορεί να εκφράσει τα μηνύματα μιας καθολικής διαμαρτυρίας σε σχέση με την κρίση. Οι όροι διαχείρισης του μοντέλου που επεβλήθησαν «από τα πάνω» εκ μέρους των επίσημων μηχανισμών διαπραγμάτευσης δεν είναι αναγνωρίσιμοι από μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας όπως ο μεσσιανισμός. Για παράδειγμα στη Λατινική Αμερική (κυρίως στη Βραζιλία), ο μεσσιανισμός, ως έκφραση και κινητήριος δύναμη της κοινωνικής δράσης, εναντιώνεται στην επίθεση του εκσυγχρονισμού κατά της παραδοσιακής κοινωνίας[156].

---

155 Το γεγονός αυτό εξηγεί, γιατί οι έλληνες αναρχικοί, μολονότι είναι αντίθετοι σε κάθε μορφή εξουσίας, σε περιόδους όταν οι αγρότες εναποθέτουν τις ελπίδες τους στο θεσμό της βασιλείας, διατυπώνουν απόψεις υπέρ αυτού (βλέπε προηγούμενη ενότητα του κεφάλαιου). Μ. Χουμεριανός, ό.π., σ. 66. Σχετικά με τους «κώδικες μεγάλης και μικρής εμβέλειας», βλ. J. Fische, Εισαγωγή στην επικοινωνία, Αθήνα, Επικοινωνία και κουλτούρα, 1992, σ. 96.

156 M. Pereira de Queiroz, Riforme et revolution, ό.π., σ. 129. Για τις αγροτικές εξεγέρσεις στην Ανδαλουσία, βλ. , E. Hobsbawm, *Les primitives de la revolte*, ό.π., σ. 105.

Αντίθετα στην Ελλάδα, η πολιτισμική μορφή του αγροτικού χώρου δεν αλλοιώνεται βίαια, αλλά μέσω της αποδοτικότητας των επίσημων μηχανισμών διαμεσολάβησης και διαπραγμάτευσης και έτσι προσαρμόζεται στις συνθήκες κέρδους που επιβάλλει η διεθνής αγορά, διατηρώντας όμως ταυτόχρονα τον παραδοσιακό χαρακτήρα. Ο αναρχισμός στην περίπτωση της Ελλάδας αναδεικνύεται σε μέσο διαμαρτυρίας, χρησιμοποιώντας κώδικες η σημασιοδότηση των οποίων παραπέμπει στο ηθικό σύμπαν της αγροτικής παραδοσιακής κοινωνίας. Έτσι, παραδοσιακές αξίες επενδύονται σε σύγχρονες πραγματικότητες[157].

Το τοπικό στοιχείο που εμπεριέχει ο αναρχικός λόγος προβάλλει και προβάλλεται μέσα από ηθικές και θρησκευτικές αξίες αναγνωρίσιμες από τον παραδοσιακό κόσμο. Οι αξίες αυτές σε περιόδους δυσλειτουργίας και επικοινωνιακού πεδίου λειτουργούν συνεκτικά για τις τοπικές κοινωνίες, αφού ανασύρονται από ένα κοινό παρελθόν, ένα κοινό πολιτισμό. Το τοπικό δίκαιο, έτσι όπως γίνεται αντιληπτό από τα μέλη της τοπικής κοινωνίας, αποκτά οικουμενική μορφή μέσω των «αιώνιων» παραδοσιακών αξιών, γεγονός που επιτρέπει στους αγρότες να παρακάμπτουν την αδυναμία νομιμοποίησης των κοινωνικών αιτημάτων / μηνυμάτων στο πεδίο των επίσημων, κρατικών μηχανισμών. Αντίθετα, οι μηχανισμοί της επίσημης διαπραγμάτευσης, κάτω από το βάρος των τοπικών αντιπαλοτήτων, αδυνατούν να δώσουν έλλογες απαντήσεις στα μέλη της τοπικής κοινωνίας, σε ό,τι αφορά στη σύνδεση της τοπικής κρίσης με τη γενική κατάσταση. Έτσι, η επανενεργοποίηση των παλαιών αξιών μέσω των αναρχικών κωδίκων παραπέμπει στην παλιά καλή, ασφαλή κατάσταση, σε αντίθεση με την ενεστώσα κρίση.

Οι βίαιες ενέργειες που νομιμοποιούνται μέσω των παραπάνω αξιών δεν εκλαμβάνονται ως ανατρεπτικές, με την έννοια ότι σκοπεύουν στην κατάργηση των υπαρχουσών κανονικοτήτων, αλλά ως επανεπιβεβαίωση της δυνατότητας της τοπικής κοινωνίας να έχει λόγο στη συγκυρία. Η εκδήλωση των βίαιων ενεργειών δεν εκφράζει την επιθυμία για ανατροπή, αλλά τη δυνατότητα για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο. Οι βίαιες, επιθέσεις κατά των αστυνομικών με σκοπό την επανακατάληψη των εκκλησιών σε χωριά της Ηλείας, οι οποίες είχαν σφραγιστεί επειδή χρησίμευαν ως χώροι συγκέντρωσης των εξεγερμένων, η κάθοδος αγροτών από τα χωριά στα αστικά κέντρα και η πολιορκία δημόσιων κτιρίων είναι ενέργειες που εμπεριέχουν στη λογική τους, τόσο την αντίδραση κατά των εμπόρων, όσο και την αντίθεση πόλης/χωριού. Αμφισβητείται η νομιμότητα των κατασταλτικών μέτρων του κράτους, όχι όμως και το πλαίσιο που τα ορίζει[158]. Με αυτήν την έννοια η ανάδειξη των παραδοσιακών αξιών

157 E. Mounier, *Communisme, anarchie et personnalisme*, Paris, Seuil, 1966, σσ. 175-176.
158 Μ. Χουμεριανός, «Αναρχικοί», ό.π., σ. 67.

στο πλαίσιο της αγροτικής διαμαρτυρίας λειτουργεί ως εξισορροπητικός μηχανισμός, αφού αφήνει περιθώρια διαπραγμάτευσης για την εκτόνωση των εντάσεων. Από την άλλη, η διαδικασία αυτή προσδίδει νέα στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης των παραγωγών, όπως θα φανεί πολύ αργότερα, όταν οργανώνονται και συγκροτούνται θεσμοί, όπως οι αγροτικοί συνεταιρισμοί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΔΕΛΑ Εφη, "Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία : από τα οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή", *Τα Ιστορικά*, 22(1996).

ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ Σ. Π., *Τα Αγροτικό Συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα - Ιστορική εξέλιξη και δράση, προβλήματα και προοπτικές ανάπτυξης*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986.

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Χριστ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 1986.

AGULHON Maurice, *La Republique au village*, Paris Plon, 1970.

ΑΛΤΟΥΣΕΡ Λουί, *Θέσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1990.

ΑΜΠΕΝΤΡΟΤ Βόλφανγκ, *Κοινωνική ιστορία του Ευρωπαϊκού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1976.

ΑΝΝΙΝΟΣ Μπάμπης, *Ο Παπουλάκης*, Αθήνα, Δημιουργία, 1995.

ANSART Pierre, *Naissance de l' anarchisme*, Paris, Presses Universitaires de France, 1970.

ARDANT Gabriel, *Theorie sociologique de l' impot*, vol. 2, Paris, 1965.

ARENT Hanna, *Σκέψεις για την πολιτική και την Επανάσταση*, Αθήνα, Έρασμος, 1987.

ΑΡΣΕΝΗΣ Δ., *Σταφίς και παρακράτησις*, Πάτρα, 1899.

ΑΡΩΝΗ - ΤΣΙΧΛΗ Καίτη, *Αγροτικές Εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1989.

- *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες στην Πελοπόννησο*, Αθήνα, 1999.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σπύρος, *Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (ιε΄- ιθ΄ αιώνας)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1980.

Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αιώνα, Αθήνα, Ερμής, 1982.

"Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των Κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία", *Τα Ιστορικά*, 5(1986).

"Καλλιεργητικές μονάδες και πραγματικές καλλιέργειες στην Τουρκοκρατία", *Τα Ιστορικά*, 14-15(1991).

BALADIER G., *Sociologie des mutations*, Paris, Anthropos, 1970.

ΒΑΛΛΕΡΣΤΕΪΝ Ιμμανουέλ, *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.

BARRAL Pierre, *Les agratiens Francais de Meline a Pisani*, Paris, Fondation Nationale, 1968.

BATAILL Georges, *Η Θεωρία της Θρησκείας*, Αθήνα, Υψιλον, 1982.

BENNET Tony, MERCER Colin, WOOLLACOTT Janet (επιμέλεια), *Popular Culture and Social Relations*, Standford, 1986.

BERCE Yves-Marie, *Croquants et Nu-Pieds. Les soulevements paysans en Franse du XVI e au XIXe siecle*, Paris, Gallimard/ Juillard, 1974.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κώστας, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Η Κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

Εθνισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Η Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19ο αιώνα, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

BERGER S., *Les paysans contre la politique*, Paris, Seuil, 1975.

BERNOUX Philippe, *Violences et societe*, Paris, Economie et Humanisme /Editions Ouvrieres, 1969.

BICKFORD-SMITH R. A. H., *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, Αθήνα, Ειρμός, 1993.

BIENEN Henry, *Violence and Social Change : A Rewiew of Current Literature*, Chicago, University of Chicago Press, 1968.

BLOK A., "The peasant and the brigand : Social banditry reconsidered", *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972).

BOTTOMORE B. T., *Κοινωνιολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 1974.

ΒΟΥΡΝΑΣ Τάσος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας . Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, Αθήνα, Τολίδης, χ.χ.

BOUDON Raymond, *La place du desordres*, Paris, P. U. F. 1984.

BOURDIEU Pierre, *Questions de Sociologie*, Paris, Les editions de Minuit, 1984.

BOUTHOUL Gaston, *Ιστορία της Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, 1965.

Οι νοοτροπίες, Αθήνα, Ζαχαρόπουλος,1971.

BOUVIER Jean, "Η Οικονομία : Οι οικονομικές κρίσεις", στο Λε Γκόφ Ζακ-Νορά Πιέρ (επιμέλεια), *Το Έργο της Ιστορίας*, τμ. Α΄, Αθήνα, Ράπτας,1981.

BOYER Robert, *Η Θεωρία της Ρύθμισης*, Αθήνα, Εξάντας, 1988.

BRINTON C., *The anatomy of revolution*, New York, Vintage, 1958.

ΓΑΡΔΙΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ Κ. "Η Ελληνική κοινωνία την εποχή του Χ. Τρικούπη" στο Τσαούσης Δ. (επιμέλεια), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984.

CARNOY Martin, *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1990.

CASTELS Mannuel, "Κρίση του Κράτους συλλογική κατανάλωση και αστικές αντιθέσεις" στο Νίκος Πουλαντζάς (επιμέλεια), *Η Κρίση του Κράτους*, Αθήνα, Παπαζήσης, χ.χ.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Δ., *Το Σταφιδικόν Ζήτημα. Κρίσεις περί της Συμβάσεως της Ενιαίας ή Λύσις δια του Συναιτερισμού και της Κοινοπραξίας*, Αθήνα, 1905.

CHIROT Daniel and RAGIN Charles, "The Market, Tradition and Peasant Rebellion : THe Case of Romania in 1907" in *American Sociological Rewiew*, 40(1975).

ΔΑΒΟΣ Βύρων, *Χριστόφορος Παπουλάκος (Ο καταδιωγμένος καλόγερος)*, Αθήνα, 1986.

Στον Πύργο και στην Ηλεία του 1821-1930. Ανατύπωση από την εφημερίδα Πατρίς, Πύργος, 1985.

ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Στάθης, *Παράδοση Ανταρσίας και Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987.

DEBATISSE Michel, *Le projet paysan*, Paris, Seuil, 1983.

DECOUFLE΄ Clement-Andre, *Sogiologie des revolutions*, Paris, Press Universitaire de France, 1983.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ Γιώργος, "Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα" στο Κοντογιώργης Γιώργος (επιμέλεια), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977.

Κοινωνικός Μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909, Αθήνα, Εξάντας, 1985.

DESCOMBES Vincent, *Το Ίδιο και το Άλλο*, Αθήνα, Praxis, 1984.

DEWERPE Alain, *Le monde du travail en France 1800-1950*, Paris, Seuil, 1989.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Μιχάλης, *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα από τους Ουτοπιστές στους Μαρξιστές*, Αθήνα, Γαβριηλίδης Πλέθρον, 1985.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ Νικηφόρος, "Η εγκαθίδρυση του Κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα", στο Δ. Τσαούσης (επιμέλεια), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984.

DJILAS Milovan, *La Societe imparfnite*, Paris, Calmann-Levy, 1969.

DOMENACH M. - J., La propagande politique, Paris, Press Universitaire de France, 1950.

DUBY Georges, " Κοινωνική Ιστορία και Ιδεολογία των κοινωνιών ", στο Λε Γκοφ Ζακ-Νορά Πιέρ (επιμέλεια), *Έργο της Ιστορίας*, τμ. Γ΄, Αθήνα, Ράππας, 1981 .

"Ιστορία των Νοοτροπιών" στο *Ιστορία και Μέθοδοί της*, τμ. Β΄, τχ. 3, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1988.

DUNBABIN J. B. D., *Rural Discontent in Nineteenth-Century Britain*, New York, Holmes and Meier, 1974.

DUPLAY Maurice, "Αναρχισμός . Η Θεωρία της ανατροπής", *Ιστορία*, 85(1975).

DUPRONT Alphonse, "Θρησκευτική Ανθρωπολογία" στο Λε Γκοφ Ζακ-Νορά Πιέρ (επιμέλεια), *Το Έργο της Ιστορίας*, τμ. Β΄, Αθήνα, Ράππας, 1981.

EATON John, *Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1979.

ELLUL Jaques, *De la Revolution aux Revoltes*, Paris, Calmann-Levy, 1972.

EPSTEIN James, "Understanding the Cap of Liberty : Symbolic Practice and Social Conflict in early Nineteenth - Century England", *Past and Present*, 122(1989).

ΕΥΕΛΠΙΔΗΣ Χρήστος, *Έννοια και Εξέλιξις της Αγροτικής Πολιτικής*, Αθήνα, εκδ. Φλάμμα, 1936.

ΕΥΤΑΞΙΑΣ Α., *Γεωργική Εκπαίδευσις, Αγροτική και Γεωργική Πολιτική (Αγόρευσις εν τω Γεωργικώ Συνεδρίω 26.4.1901)*, Αθήνα, 1901.

Εισαγωγή εις τας Κονωνικάς Επιστήμας, Αθήνα, Παπαζήσης, 1951.

ΖΑΝΝΟΣ Α., *Η Παρακράτησις της Χλωράς Σταφίδος και οι Αμπελοκτήμονες*, Αθήνα, 1904.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ Δημήτρης, *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, τμ. Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, Αθήνα, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, 1989.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ Κ., *Το Σταφιδικόν Ζήτημα*, Αθήνα, 1899.

GAMSON William, *The strategy of Social Protest*, Illinois, Dorsey, 1968.

GELLNER Ernest, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

GLASENAPP D. E. H., *Παγκόσμιος Ιστορία των Θρησκειών*, Αθήνα, Σύψας-Σιαμαντάς, χ.χ.

GRAHAM Allan, "A Theory of Millennialism: The Irvingite Movement as an Illustration", *The British Journal of Sociology*, 25(1974).

GRATTON Philippe, *Les Luttes de classes dans les campagnes*, Paris, Anthropos, 1971.

Les paysans Francais contre l' agrairisme, Paris, Maspero, 1972.

HABERMAS J., *Αυτονομία και Αλληλεγγύη*, Αθήνα, Ύψιλον, 1987.

HAUPT Georges, "Για την Ιστορία του Εργατικού Κινήματος", *Ο Πολίτης*, 4(1977).

HIBBS, DOUGLAS A. JR., *Mass Political Violence. A Cross-National Cansal Analysis*, New York, Wiley, 1973.

HOBSBAWM Eric, "Peasant Land Occupations", *Past and Present*, 62(1959).

Les primitfs de la revolte dans l' Europe moderne, Paris, Fayard, 1966.

"Class consiousness in History", στο Istvan Meszaros (επιμέλεια), *Aspects of History and Class Consiousness*, London, 1971.

Οι Ληστές, Αθήνα, Βέργος, 1975.

Η συμβολή του Κ. Μαρξ στην επιστήμη της Ιστορίας, Αθήνα, εκδ. Ε.Μ.Ν.Ε. Μνήμων, 1981

Η Εποχή των Επαναστάσεων, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1992.

HUIZER Gerrit, *Peasant Pebellion in Latin America*, Harmondsworth, England, Penguin, 1973.

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ Α., *Άρθρα Σταφιδικά*, Αθήνα, 1894.

ΘΕΟΤΟΚΑΣ Ν., «Παράδοση και νεωτερικότητα. Σχόλια για το εικοσιένα», στο, *Τα Ιστορικά*, 17, (1992).

ΘΕΟΤΟΚΑΣ Νίκος - ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ Νίκος, "Πολιτικό σύστημα και οριοθέτηση της νομιμότητας . Η λειτουργία της αμνηστίας κατά την Οθωνική περίοδο", *Αφιέρωμα στον Ηλία Δασκαλάκη*, Πάντειον Παναπεστήμιον, Αθήνα, 1991.

ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Νίκος, *Ιστορία της πόλεως των Πατρών*, (επιμέλεια Κ. Ν. Τριανταφύλλου), Πάτρα, 1950.

IGGERS George, *Νέες κατευθύνσεις στην Ευρωπαϊκή Ιστοριογραφία*, Αθήνα, Γνώση, 1991.

ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ Θανάσης, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, τμ. Α',Β',Γ', Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1990.

"Όψεις του Σταφιδικού Ζητήματος στα Βενετοκρατούμενα Επτάνησα", *Τα Ιστορικά*, 5(1986).

"Μορφές κοινωνικής οργάνωσης και αγροτική εξέλιξη (Αιγιαλεία τέλη 19ου αιώνα), στο Μ. Κομνηνού-Ε. Παπαταξιάρχης (επιμέλεια), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.

"Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμαρτυρία : οι οπαδοί του Απόστολου Μακράκη στη Βορειοδυτική Πελοπόννησο 1890 - 1900", *Τα Ιστορικά*, 18-19(1993).

ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ Λεωνίδας, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τραπέζας, 1990

ΚΑΛΛΙΓΑΣ Παύλος, *Θάνος Βλέκας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Σωτήρης, *Το Τρικουπικό Κόμμα (1872 - 1895). Προβλήματα ταυτότητας και διάστασης του ανερχόμενου αστικού πολιτικού χώρου*, Αθήνα, Αναστασίου, 1989.

ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ Βασίλης, *Μορφές της Κοινωνικής Δράσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ Κορνήλιος, *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Αθήνα, Ράππας, 1985.

ΚΑΡΥΚΟΠΟΥΛΟΣ Πάνος, *200 χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784 - 1984*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1984.

KAUTSKY Karl, *La questione agraria*, Milano, Feltrinelli editore, 1959.

KEDWARD Roderick, *Οι αναρχικοί*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος.

KELLER Werner, *Η Βίβλος ως Ιστορία των λαών και πολιτισμών*, Αθήνα, Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1968.

ΚΙΤΡΟΕΦ Αλ. «Η Υπεραντλατική Μετανάστευση», στο, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Ά, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Πασχάλης, "Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον Ελληνικό 19ο αιώνα", στο Τσαούσης Δ. (επιμέλεια), *Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Εστία, 1984.

ΚΟΚΚΙΝΟΣ Διονύσης, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος (1800 - 1945)*, Αθήνα, Μέλισσα, 1978.

ΚΟΛΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γιάννης, *Οι Ληστές*, Αθήνα, Ερμής, 1988.

KOLIOPOULOS J., *Brigands with a cause. Brigandage and irredentism in modern Greece 1821-1912*, Οξφόρδη, Clarendon Press.

ΚΟΜΝΗΝΟΥ Μαρία, "Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα", στο Μ. Κομνηνού-Ε. Παπαταξιάρχης (επιμέλεια), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.

ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ Γιώργος, "Οι Ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην ύστερη Τουρκοκρατία . Οι συνθήκες διαμόρφωσης της

κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες", στο Κοντογιώργης Γ. (επιμέλεια), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γιάννης, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα, Μπακουμάνης, 1972.- : *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπακουμάνης, 1973

ΚΟΤΑΡΙΔΗΣ Νίκος, *La societe traditionnelle face a l' Etat moderne. Etude sur la revolte militaire de 1848 en Crece*, These de Doctorat, Universite de Paris-I, 1987.- "Από τις φατρίες στα κόμματα", στο Σακελλαρόπουλος Θ. (επιμέλεια), *Νεοελληνική Κοινωνία: Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κριτική, 1993.- *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1994

ΚΟΤΖΙΑΣ Νίκος, *Συνειδητό και Αυθόρμητο*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987.

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Βασίλης, *Σύγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο 1793 - 1821*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980.

KRIESBERG Louis, *The sociology of Social Conflict*, New Jersey, Prentice - Hall, Englewood Cliffs, 1973.

ΚΡΟΠΟΤΚΙΝ Π., *Η αναρχική οργάνωση της κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη, Κατσανός, χ.χ.

ΚΩΣΤΗΣ Κώστας, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα - Όψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919 - 1928)*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1987.

LADURIE Emmanuel, "Το κλίμα : ιστορία της βροχής και της καλοκαιρίας", στο Λε Γκοφ Ζακ-Νορά Πιέρ (επιμέλεια), *Το Έργο της Ιστορίας*, τμ. Γ΄,Αθήνα, Ράππας,1981.

ΛΑΖΑΡΗΣ Βασίλης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας*, τόμος Α', Αθήνα, Αχαϊκές εκδόσεις, 1986 .

LAINE Ronald, COOPER David, *Λόγος και Βία*, Αθήνα, Praxis, 1983 .

ΛΑΜΠΙΡΗ - ΔΗΜΑΚΗ Ιωάννα, "Η κοινωνική έρευνα στον Ελληνικό αγροτικό χώρο", στο Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμέλεια), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990 .

ΛΑΜΠΡΙΝΙΔΗΣ Μ., *Μελέται και άρθρα περί της κορινθιακής σταφίδος (1894-1905)*, Αθήνα, 1905.

LANOSBERGER Henry A., *Rural Protest : Peasant Mouvements and Social Change*, London, Macmillan, 1974 .

LASSWELL H.P., LERNER D., *World revolutionary elite. Studies in coercive ideological mouvements*, London, MIT Press, 1966.

LE BON Gustave, *Ψυχολογία των Όχλων*, Αθήνα, Μαρής, 1949.

LE GOFF Jacques, "Οι νοοτροπίες : μία διφορούμενη ιστορία", στο Λε Γκοφ Ζακ-Νορά Πιέρ (επιμέλεια), *Το Έργο της Ιστορίας*, τμ. Α', Αθήνα, Ράππας, 1981.

LE GOFF J. and SUTHERLAND D., "The Revolution and the Rural Community in Eighteenth - Century Brittany", *Past and Present*, ----(1974).

LEFEBVRE Georges, *Les paysans du Nord pendant la Revolution Francaise*, Lille, Robbe, 1924.

ΛΕΚΚΑΣ Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις στην Ιστορική Κοινωνιολογία*, Αθήνα, εκδ. Κατάρτι, 1996.

ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ Β., «Η εξέλιξις του σταφιδικού ζητήματος. Παραγωγή, βιομηχάνευσις και εμπορεία του σταφιδοκάρπου»,στο, *Οικονομική και Κοινωνική Επιθεώρησις*, τ. 2, Αθήνα, 1925.

ΛΙΑΚΟΣ Αντώνης, " Περί Λαϊκισμού ", περ. Τα Ιστορικά, τόμος 6ος, τεύχος 10, Αθήνα, Μέλισσα, 1989.

ΛΙΤΣ Ρ. Εντμουντ, Πολιτισμός και Επικοινωνία . Η λογική της διάπλασης των συμβόλων, Αθήνα, Καστανιώτης, 1993.

ΛΟΒΕΡΔΟΣ Π. Σ., Ο Εθνικός Πλούτος, Αθήνα,1901.

ΛΟΥΝΑΤΣΑΡΣΚΥ Ανατόλ, Εισαγωγή στην Ιστορία των Θρησκευμάτων (Η καταγωγή των Θρησκειών), πρόλογος και επιμέλεια Βαγγέλη Σακκάτου, Αθήνα, " Αστραπή ", 1959.

ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ Χρήστος, Το τέλος των "τζακιών ", κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.

LUHMANN Niklas, " Αντιπροσώπευση και Αυτοπαρατήρηση: Τα νέα Κοινωνικά Κινήματα ", περ. Λεβιάθαν, Νο 6, Αθήνα, 1990.

MANNHEIM Karl, Ideology and Utopia, London, Routledge and Kegan Paul, 1972.

ΜΑΡΑΣΛΗΣ Αλέκος, Ιστορία της Πάτρας η εξέλιξη μιάς πρωτοποριακής πόλης, Πάτρα, 1983.

MARCUSE Herbert, Εξέγερση, Αναρχισμός, μοναξιά, Αθήνα, Ρόμβος .
Αντεπανάσταση και Εξέγερση, Αθήνα Παπαζήσης, 1974.

MARESCA Sylvain, Les dirigeants paysans, Paris, Minuit, 1983.

MARX Karl, Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη, Θεμέλιο, 1986.

MATHEWS Paul Robert, Violencia rural en Venezuela 1840-1858 : Antecedentes Socio - Economicos de la Guerra Fedural, Monte Avila Editores.

ΜΑΥΡΕΑΣ Κ., «Η πολιτική οργάνωση του αγροτικού χώρου στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1922-1936», στο, *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, (Θ. Σακελλαρόπουλος επιμ.), Αθήνα, Κριτική, 1993.

ΜΕΓΑΣ Ιωάννης, Οι " Βαρκάρηδες " της Θεσσαλονίκης, Αθήνα, Τροχαλία, 1994.

MENDRAS Henri, La fin des paysans, Paris, Armand, Colin, 1967.

ΜΕΡΤΙΚΑΣ Γιώργος, " Για μιά κριτική θεωρία των κοινωνικών κινημάτων, περ. Λεβιάθαν, No 6, Αθήνα, 1990.

ΜΕΣΣΗΝΕΖΗΣ Α., *Σταφιδική Μελέτη*, Πάτρα, 1903.

ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ Ν. Γ., " Η συγκρότηση ενός συστήματος πληροφόρησης για την έρευνα : Τιμές, Μισθοί και Ημερομίσθια στην Ελλάδα 1832 - 1912 ", περ. Τα Ιστορικά, τόμος 2ος, τεύχος 3, Αθήνα, Μέλισσα, 1985.

MICHAUD Yves, la Violence, Paris, Que sais - je !, P.U.F., 1988.

ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ Νίκος, Πάτρα, 1828 - 1886 . Μιά Ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988.

ΜΠΑΛΙΜΠΑΡ Ετιέν - ΒΑΛΛΕΡΣΤΕΙΝ Ιμμανουέλ, Φυλή, Εθνος, Τάξη . Οι διφορούμενες ταυτότητες, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1991.

MONNEROT Jules, Sociologie de la Revolution, Paris, Fayard, 1969.

ΜΟΜΦΕΡΑΤΟΣ Α., *Επί του ζητήματος της Αγροτικής Πίστεως*, Αθήνα, 1902.

MOORE Barringhton, Κοινωνικές ρίζες τη Δικτατορίας και της Δημοκρατίας, Αθήνα, Κάλβος, 1984.

MORE Thomas, Η Ουτοπία, Αθήνα, Κάλβος, 1970.

MOTTEZ Robert, Systemes de salaire et politiques patronales . Essai sur l' evolution de pratiques et des ideologies patronales, Paris, Centre Nationale de la Recher - che Scientifique, 1966.

ΜΟΥΖΕΛΗΣ Νίκος, " Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας : Η περίπτωση της Ελλάδος ", στο *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977.

Νεοελληνική Κοινωνία.Όψεις υπανάπτυξης, Αθήνα, Εξάντας, 1978.

"Κοινωνική και συστηματική ενσωμάτωση : η άποψη του Habermass", *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχος 4ο, Αθήνα, Γνώση, 1991.

ΜΟΥΛΙΑΣ Χρ., «Ιταλοί πρόσφυγες στην Πάτρα, 1849», στο, *Πρακτικά Δ΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ΄, Αθήνα, 1992-1993.

MOUNIER Emmanuel, Communisme, Anarchie et personnalisme, Paris, Editions du Seuil, 1966.

NARDIN Terry, «Conflicting Conceptions of Political Violence», στο Cornelius P. Cotter, ed., *Political Science Annual*, vol. 4, Indianapolis, Bobs - Merrill, 1972.

ΝΑΥΡΙΔΗΣ Κλήμης, «Η έννοια της ατομικότητας και η σχέση του ψυχικού με το κοινωνικό», *Θεωρία και Κοινωνία*, τεύχος 4ο, Αθήνα, Γνώση, 1991.

ΝΕΤΣΑΓΙΕΦ Σεργκέι, *Η κατήχηση του Επαναστάτη*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, 1991.

NEUMANN F., *Η έννοια της πολιτικής ελευθερίας*, Αθήνα, Έρασμος, 1989.

ΝΙΚΩΝΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΟΤΣΟΒΟΛΗ, *Λαογραφία Ενορίας Υψηλών Αλωνιών Κορινθίας*, 1972.

ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ Βασίλης, *Παραδοσιακές Κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991.

NORA Pierre, «Η επιστροφή του γεγονότος», στο *Το Έργο της Ιστορίας*, τόμος Β, Αθήνα, Ράππας, 1981.

ΝΟΥΤΣΟΣ Παναγιώτης (επιμέλεια και εισαγωγή), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974 . Οι Σοσιαλιστές διανοούμενοι και οι πολιτική λειτουργία της πρώϊμης κοινωνικής κριτικής (1875 - 1907)*, Αθήνα, Γνώση, 1990.

OBERSCHALL Anthony, *Social Conflict and Social Movements*, New Jersey, Prentice - Hall, 1973 .

O' CONNOR J., *The meaning of a Crisis : a Theoretical Introduction*, Oxford, Basil Blackwell, 1987.

OSSOWSKI St., *Η ταξική δομή στην κοινωνική συνείδηση*, Αθήνα, Κάλβος, 1984 .

OSLON MANCUR JR, *The Logic Collective Action*, Cambridge, Harvald University Press, 1965.

PAIGE Jeffery, *Agrarian Revolution, Social Movements and Export Agriculture in the Underdeveloped World*, New York, Free Press, 1975.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Βασίλης, «Η Βιομηχανική Επανάσταση και η Ελλάδα 1832 - 1871», στο Εκσυγχρονισμός και Βιομηχανική Επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα, Αθήνα, θεμέλιο, 1980.

"Η εμφάνιση της πολιτικής σκέψης ", περ. *Τα Ιστορικά*, τόμος 6ος, τεύχος 10, Αθήνα, Μέλισσα, 1989.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Στ., *Το Ελληνικό Κράτος (1821-1909)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Στ., " Χρόνος στην Παραδοσιακή Κοινωνία" στο Σύγχρονα Θέματα, τεύχος 35, 36, 37, Αθήνα, 1988.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Κωνσταντίνος, *Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, σχόλια γαι μια βιογραφία*, Αθήνα, Λένης, 1989.

ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Ευάγγελος, Η Κομμούνα των Πατρών, Αθήνα, Μπάϋρον, 1972.

ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ - ΦΡΑΓΚΟΥΛΗ Μ., " Η Κοινωνιολογία της δράσης του A. Touraine" στο Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τεύχος 36 - 37, Αθήνα, Ε. Κ. Κ. Ε., 1979.

ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Ευθύμιος, " Εισαγωγή : Πολιτική και Αγροτικός σχηματισμός στη Νεοελληνική Κοινωνία ", στο Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία, επιμέλεια και εισαγωγή Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.

ΠΑΤΡΩΝΗΣ Βασίλης, Production Agricole et commerce exterieur. Le cas de la region de Patras, 1860 - 1900, Doctorat de l' Universite de Paris - I, Paris, 1992.

"Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση ", στο Νεοελληνική Κοινωνία . Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις, επιμέλεια Θ. Σακελλαρόπουλος, Αθήνα, Κριτική, 1993.

"Η Κορινθιακή σταφίδα στη γαλλική αγορά 1878 - 1893 ", περ. Τα Ιστορικά, τόμος 10ος, τ. χ., 18, 19, Αθήνα, Μέλισσα, 1993.

"Η χρηματοδότηση της Μονοκαλλιέργειας : Αγροτική και Εμπορική Πίστη στην Πάτρα του 19ου αιώνα ", στην Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών, τεύχος 12, Αθήνα, 1994 .

PEREIRA DE QUEIROZ Maria Isaura, Reforme et Revolution dans les societes traditionnelles. Histoire et Ethnologie des traditionnelles, Paris, Anthropos, 1968.

ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ Γ., *Περί Διαρρυθμίσεως του Σταφιδικού Ζητήματος (Εισήγησις εις συνέλευσιν Βουλευτών των σταφιδοφόρων επαρχιών)*, Αθήνα, 1905.

PETACCO Arrigo, " Οι Αναρχικοί κτυπούν τους ισχυρούς της Ευρώπης ", περ. Ιστορία, τεύχος 71, Αθήνα, Πάπυρος Press, 1974 .

ΠΕΤΡΑΚΗΣ Ε. Π. - ΠΑΝΩΡΙΟΣ Χ., " Ο προσδιορισμός των σημείων καμπής στη δραστηριότητα της Ελληνικής Οικονομίας : 1840 - 1913 ", περ . Τα Ιστορικά, τόμος 6ος τεύχος 10 Αθήνα, Μέλισσα, 1989.

ΠΕΤΡΙΔΗΣ Παύλος, Ελληνική και Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία 1821 - 1940, Θεσσαλονίκη,Παρατηρητής, 1986.

ΠΙΖΑΝΙΑΣ Πέτρος, " Αγροτική παραγωγή στον 19ο αιώνα ", περ. Τα Ιστορικά, τόμος 2ος, τεύχος 3, Αθήνα, Μέλισσα, 1985 .

Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας 1851 - 1912 . Παραγωγή, διεθνής αγορά, διαμόρφωση τιμών, κρίση, Αθήνα, Ιδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1988.

"Αγροτικό πλεόνασμα και κυκλοφορία του Εμπορικού Κεφαλαίου στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ", περ. Τα Ιστορικά, τόμος 6ος, τεύχος 10, Αθήνα, Μέλισσα, 1989.

PISTOI Paolo, Εθνική ταυτότητα και Πολιτική κινητοποίηση, Αθήνα, Κάλβος, 1981

PLAMENATZ John, Ιδεολογία, έννοια και ιστορία του όρου, Αθήνα, Κάλβος, 1981.

ΠΛΕΧΑΝΩΦ Γ., Αναρχισμός, Σοσιαλισμός, Αθήνα, Αναγνωστίδης.

ΠΟΛΙΤΗΣ Α., "Brigandage – Excedents economiques – Elevage", *Actes du B Congres International d Histoire : Economies Mediterraneennes. Equilibres et I ntercommunications*, Αθήνα, 1983.

ΠΟΛΙΤΗΣ Νίκος, Χρονικό του Πατραϊκού Τύπου, Πάτρα, 1984.

ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ Νίκος, Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985.

RINAUDO Yves, *Les paysan du Var*, v. 3, Lille, 1996, Atelier de reproduction des theses

ROCHER Guy, Le Changement Social, Paris, HMH, 1968.

RUNER V. Raymond, L' Utopie et les Utopies, Paris, 1950.

SAINT-JACOB P., *Les paysans du Bourgogne du Nord*, Paris, Les Belles Lettres, 1960.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, Αθήνα, Εξάντας, 1991.

«Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα. Μια ιστορική τυπολογία», στο, *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Κριτική, 1993.

Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Αθήνα, Πληροφόρηση, 1991.

Οι κρίσεις στην Ελλάδα 1830-1857, Αθήνα, Κριτική, 1993.

SAYRE R., LOWY M., *Μορφές ρομαντικού αντικαπιταλισμού*, Αθήνα, Έρασμος, 1991.

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.

SCHMITT C., *Η έννοια του πολιτικού*, Αθήνα, Κριτική,1988

Η θεωρία του αντάρτη.Παρεμβολή στην έννοια του πολιτικού, Αθήνα, Πλέθρον, 1990.

SCWARTZ M., *Radical Protest and social Structure*, New York, Aacademic Press, 1976.

SHANIN Th., *Peasants and peasants societies*, Penguin, 1971.

SKOLNICK J., *The politics of protest. Violent aspects of protest and conformation*, Merrill, 1969.

ΣΚΟΥΤΕΡΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ Ν., «Annales, Past and Present, Review : Τρία μαχητικά περιοδικά ιστοριογραφίας», στο, *Ο Πολίτης*, 52, 1982.

SMELSER N., *Theory of collective behavior*, New York, Free Press, 1962.

ΣΟΚΟΛΗΣ Κ., *Το Σταφιδικό Ζήτημα*, Αθήνα, 1903.

ΣΟΛΙΝΑΣ Π., «Η οικογένεια», στο, *Μεσόγειος* (Μπρωνταίλ Φ., Ντυμύ Ζ.), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1990.

SOREL G., *Σκέψεις πάνω στη βία*, Αθήνα, Αναγνωστίδης, χ.χ.

Οι ψευδαισθήσεις της προόδου, Αθήνα, Γνώση, 1990.

ΣΥΝΑΡΕΛΛΗ Μ., «Το εξαγωγικό εμπόριο της Ελλάδας κατά τον 19° αιώνα», *Ιστορικά*, τ. 2, τχ. 3, Μάϊος 1985.

ΤΑΙΝΙΣ Φ., *Κοινότητα και κοινωνία*, Αναγνωστίδης, χ.χ.

ΤΖΟΛ Τζ., *Οι Αναρχικοί*, Αθήνα, Επίκουρος, 1975.

TILLY Ch., *From mobilisation to revolution*, New York, Random House, 1978.

ΤΟΜΣΟΝ Π.Ε., *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Θεσσαλονίκη, Νησίδες, 1994.

ΤΣΑΟΥΣΗΣ Γ.Δ., *Η κοινωνία του ανθρώπου*, Αθήνα, Gutenberg, 1983.

ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ Σ., «Διαφοροποιήσεις στον αγροτικό χώρο», στο, *Τα Ιστορικά*, 12-13, (1990).

Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939), Αθήνα, M.I.E.T.E., 1993.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1985.

Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986.

ΤΣΟΥΡΑΣ Ν., *Τα δημοτικά τραγούδια της Ηλείας*, Αθήνα, Πιτσιλός, 1986.

TOURAINE Al., *Pour la sociologie*, Paris, Seuil, 1974.

«Η επανάσταση δεν είναι πλέον αυτό που ήταν», στο, *Λεβιάθαν*, 7, (1990).

«Κοινωνικά κινήματα : ειδική περιοχή ή κεντρικό πρόβλημα στην κοινωνιολογική ανάλυση ;», στο, *Λεβιάθαν*, 7, (1990).

FISKE J., *Εισαγωγή στην επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992.

FREUD J., *Sociologie du conflit*, Paris, PUF, 1983.

WATZLAWICK P., *Η γλώσσα της αλλαγής*, Αθήνα, Κέδρος, 1986.

WILKINSON F., *Social movement*, London, Pall Mall, 1971.

WINOCK M., *La fievre hexagonale. Les grandes crises politiques 1871-1968*, Paris, Calmann-Levy, 1986.

WOLF E., *Peasant wars of the twentieth century*, New York, Harper and Row, 1969.

WOMACK J., *Zapata and the mexican revolution*, Cambridge, Harvald University Press, 1969.

ΧΑΙΡΕΤΗΣ Μ., *Η καλλιέργεια της σταφιδαμπέλου*, Αθήνα, 1883.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ Κ., *Ελληνικό συνεταιριστικό «κίνημα»*, Αθήνα, Γόρδιος, 1993.

ΧΟΥΜΕΡΙΑΝΟΣ Μ., «Αγροτική κρίση και κοινωνική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο (1893-1905)», στο, *Νεοελληνική κοινωνία.Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, (Θ. Σακελλαρόπουλος επιμ.), Αθήνα, Κριτική, 1993.

«Κόμματα και αγροτική κρίση στην Πελοπόννησο στα τέλη του 19ου αιώνα», στο, *Δοκιμές*, τχ. 3, (1995).

«Αναρχισμός και αγροτική διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο του ύστερου ΧΙΧ αιώνα», στο, *Δοκιμές*, τ. Β΄, (1994).

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ Δ., *Αγροτική και συνεταιριστική ανάπτυξη*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1986.

VARAGNAC A., *Civilisation traditionnelle et gendres de vie*, Paris, Albin Michel, 1947.

VOLIN, *Η άγνωστη επανάσταση*, Αθήνα, Διεθνής Βιβλιοθήκη, 1975.

Συλλογικό, *Ηθική και Κοινωνία*, Αθήνα, Μνήμη, 1978.

Συλλογικό, *Les Agriculteurs et la politique*, Paris, Fondation Nationale, 1990.

Συλλογικό, *Banditisme etviolence sociale dans les societes mediterraneennes*, Actes du Colloque de Bastia (1993), La Marge, Bastia, 1995.

ΤΥΠΟΣ

ΕΡΓΑΤΗΣ (Πάτρα), 1882-1884

ΗΛΕΙΑ (Πύργος), 1884

ΦΑΝΟΣ (Πάτρα), 1880-1885

ΑΡΔΗΝ (Αθήνα), 1885

ΕΛΕΓΧΟΣ (Πύργος), 1885-1908

ΑΡΑΤΟΣ (Πάτρα), 1886

ΦΟΡΟΛΟΓΟΥΜΕΝΟΣ (Πάτρα), 1886

ΠΡΟΝΟΙΑ (Πειραιά), (1886-1887)

ΚΕΡΑΥΝΟΣ (Αιγίου), 1892-1893

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΟΥ ΛΑΟΥ (Αθήνα), 1893

ΕΣΤΙΑ (Αθήνα), 1894

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ (Αθήνα), 1895

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ (Πάτρα), 1896-1897

ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ (Αθήνα), 1896-1898

ΝΕΟΛΟΓΟΣ (Πάτρα), 1897

ΧΡΟΝΟΣ (Πάτρα), 1899, 1903

ΙΝΑΧΟΣ (Άργος), 1900-1903

ΠΡΩΙΑ (Αθήνα), 1901-1904

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ (Αθήνα), 1902

ΚΑΙΡΟΙ (Αθήνα), 1899, 1900, 1901, 1903

ΠΑΤΡΙΣ (Πύργος), 1905-1908

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΗΣ (Αθήνα), (δεκαετία 1890, οι αριθμοί των φύλλων αναφέρονται στις υποσημειώσεις)

ΕΠΙ ΤΑ ΠΡΟΣΩ (Πάτρα, Πύργος), (δεκαετία 1890, οι αριθμοί των φύλλων αναφέρονται στις υποσημειώσεις)

ΝΕΟΝ ΦΩΣ (Πύργος), (δεκαετία 1890, οι αριθμοί των φύλλων αναφέρονται στις υποσημειώσεις)

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

I. Τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής (1893-1905).

II. Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής (1892-1905).

III. Αρχείο Ε.Τ.Ε. XXVIII (προϊόντα), φακ. XXI Αλληλογραφία Υπουργείων – Ε.Τ.Ε. (IV Ε.Τ.Ε. – Υπ. Εσωτερικών, V17 Ε.Τ.Ε. – Υπ. Στρατιωτικών).

IV. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος.

V. Archives du Ministere des Affaires Etrangeres, Nouvelle Serie, Grece.

VI. Αρχεία Υπουργείου Στρατιωτικών, τμήμα στρατολογίας (1897), τμήμα δικαιοσύνης (1897-1898).

VII. Αρχεία Υπουργείου Οικονομικών, στατιστικό γραφείο, (Νοέμβριος, 1894).